ALEXANDRU AL II-LEA

Primăvara Rusiei

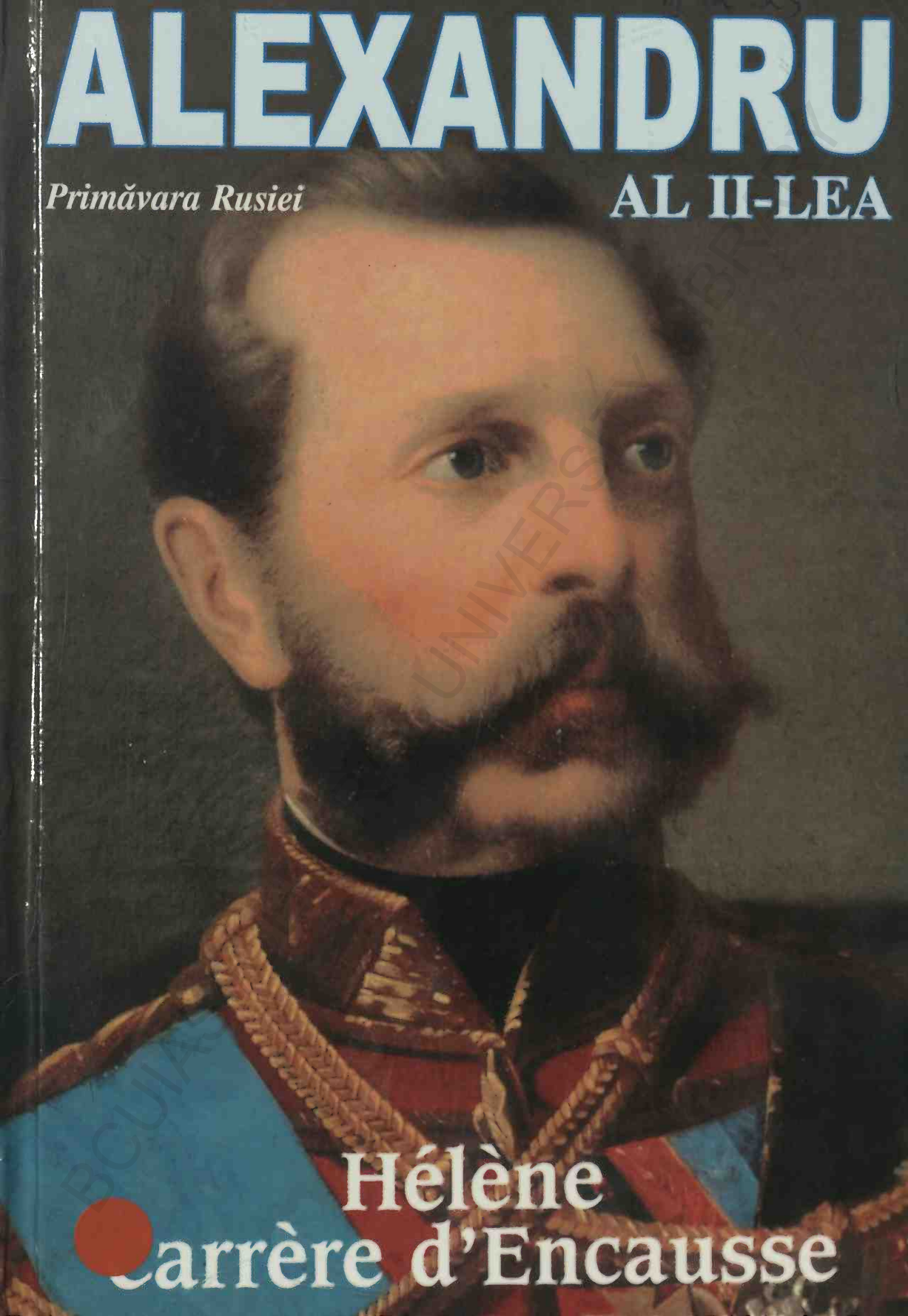

Hélène Carrère d'Encausse

BIBL. CENTR. UNIV.
M. EMINESCU IAŞI
ISTORIE
III 12.125
BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Hélène Carrère d'Encausse

ALEXANDRU AL II-LEA

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Redactor: Olga-Silvia TURBATU
Coperta: Cristian NEGOI

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

CARRERE D'ENCAUSSE, HELENE
Alexandru al II-lea / Helene Carrere D'Encausse ; trad.: Dana Manciur. - București : Artemis, 2009
ISBN 978-973-566-173-1

I. Manciur, Dana (trad.)

94(47) Alexandru II"1818/1881"
929 Alexandru II

Tehnoredactare computerizată
Editura ARTEMIS
Str. Piața Presei Libere nr. 1
Sector 1, București
Tel./Fax: (021) 318.83.44
web: http://www.semneartemis.ro
E-mail: office@semneartemis.ro

Difuzare: (021) 311.49.36
(021) 310.74.59
E-mail: difuzare@semneartemis.ro

Tiparul executat la **S.C. SEMNE '94 S.R.L.**
Tel.: (021) 667.08.20

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

III-1212

Hélène Carrère d'Encausse

(Membră a Academiei franceze)

Alexandru al II-lea

Primăvara Rusiei

Traducere de
Dana Manciur

653453
B.C.U. IASI

EDITURA ARTEMIS

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

1911.2009
B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE
AC41/BC 653453

© Librarie Arthème Fayard, 2008
© Editura Semne

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cuvânt înainte

În ziua de 1 martie 1881, Alexandru al II-lea, împărat al Rusiei de un sfert de secol, era asasinat în plină stradă şi în plină zi. Nu era, bineînţeles, primul suveran al dinastiei Romanov care a murit de o moarte violentă. Înaintea lui, Petru al III-lea, soţul Ecaterinei a II-a, şi fiul lor, Pavel I, au cunoscut o soartă asemănătoare. Şi, cu un secol mai înainte, Petru cel Mare a făcut ca fiul său moştenitor să moară sub tortură. Dar aceste pagini sumbre ale istoriei ruse se derulaseră ascunse oricăror priviri şi subiecţii imperiului nu ştiau mare lucru despre ele. Nu li se aduceau la cunoştinţă, erau negate. Pentru prima dată, cu asasinatul lui Alexandru al II-lea, o asemenea tragedie se desfăşura în public, dovedind slăbiciunea autocraţiei; şi omorul era în mod orgolios revendicat de către cei care îl comiseseră, în numele justiţiei datorate poporului, sau în numele justiţiei exercitate de către popor. Astfel moartea monarhului era legitimă. La acest uimitor fapt se adăuga un altul: Alexandru al II-lea, asasinat în numele poporului, era chiar cel care, împotriva tuturor alor săi, a vrut să acorde libertate poporului. Acea libertate reclamată de cel puţin un secol, libertatea visată de popor, libertatea pe care niciun suveran dinaintea sa nu a îndrăznit să o acorde, el, Alexandru al II-lea, o acordase.

Acest destin tragic reproduce aproape în mod identic destinul unui alt om de stat, care s-a vrut şi el eliberatorul semenilor săi. În Statele Unite, Abraham Lincoln proclamase, după ce luptase mult pentru această cauză, sfârşitul sclavagismului. Şi, un an mai târziu, un fanatic venit din Sud, care, precum conservatorii ruşi, aproape în acelaşi timp, refuzase să emancipeze oameni aserviţi, îl asasină. Doi liberatori acţionau aproape în acelaşi moment – 1861, în Rusia, 1864, în America – mânaţi de acelaşi spirit de dreptate, faţă de compatrioţii lor, doi martiri plătind cu viaţa opera pe care o înfăptuiseră. În America, planul de reconstrucţie prevăzut de Lincoln,

BAYLOR UNIVERSITY LIBRARY

pentru repararea distrugerilor provocate de Războiul de Secesiune şi pentru a permite oamenilor să trăiască împreună, nu a fost aplicat şi tulburările au reînceput repede. În Rusia, întâlnirea cu moartea a fost mai târzie, dar a pus capăt, de asemenea, proiectului politic al lui Alexandru al II-lea.

Ceea ce îi diferenţiază pe aceşti doi eroi ai libertăţii este că, imediat după moarte, Lincoln a fost onorat, condus cum se cuvine la panteonul ţării sale. Peste tot există bulevarde purtându-i numele, sau se ridică edificii ori statui, iar gândirea sa, înscrisă anume în discursul de la Gettysburg, este una din referinţele esenţiale ale democraţiei americane. În Rusia, deschiderea panteonului s-a lăsat greu în faţa lui Alexandru al II-lea şi, în fapt, acest lucru încă nu s-a petrecut cu adevărat.

După moartea sa şi până la Revoluţia din 1917, nu el a fost cel care a servit drept călăuză de urmat ultimilor doi împăraţi. Petru cel Mare, îndată ce a murit, a luat dimensiunile unui mit, a apărut ca fondator al unei noi Rusii. Alexandru al II-lea, care a transformat atât de adânc societatea rusă, emancipând ţăranii, care constituiau covârşitoarea majoritatea, nu a cunoscut această apoteoză. Desigur, Biserica Salvatorului pentru sângele vărsat, înălţată începând cu anul 1883 pe malul canalului Ekaterina – astăzi canalul Griboiedov – în locul în care Alexandru al II-lea a fost asasinat, este o mărturisire a respectului inspirat de memoria sa, dar nu constituie cu nimic un omagiu adus operei sale. După căderea comunismului, Biserica Rusiei l-a canonizat pe Nicolae al II-lea şi pe ai săi; în capela palatului din Gateşina un portret al împăratului asasinat în 1801, atât de drag lui Pavel I, poartă menţiunea „ţar-martir", sugerând că ar putea urma foarte bine canonizarea acestuia. Nimic asemănător pentru Alexandru al II-lea. Memoria sa rămâne marcată de două peceţi: cea a slăbiciunii de caracter, de care l-au taxat aproape toţi istoricii, ca şi cum ar purta responsabilitatea de a nu fi mers până la capăt cu opera sa, când, de fapt, moartea a fost cea care l-a împiedicat chiar în momentul în care era gata s-o desăvârşească; poate şi romanul excepţional de dragoste, care a ocupat ultimii cincisprezece ani ai domniei sale, a polarizat – prea des – atenţia observatorilor, deturnându-i uneori de la a acorda privilegiu bărbatului aflat la putere.

Totuşi, istoria atât de tragică a celui de-al XX-lea secol rus a arătat, în trei rânduri, că reforma acestei ţări imense şi anarhice era o sarcină aproape imposibilă. De trei ori, după Alexandru al II-lea, s-a urmat aceeaşi cale, încercată într-o epocă tulbure de constituire a Rusiei moderne, aşa

cum încercase el la mijlocul secolului precedent. În secolul al XX-lea, aceste tentative, care meritau toate numele de perestroika, au fost, în timpul domniei lui Nicolae al II-lea, a lui Witte şi mai târziu a lui Stolîpin. Primul a fost renegat şi demis; cel de-al doilea asasinat; cât despre suveranul care hotărâse aceste perestroici, Nicolae al II-lea, el a terminat în sânge şi prin năruirea monarhiei, ceea ce Alexandru al II-lea a căutat, s-a străduit şi a reuşit mereu să o ferească; sângele care a curs, preţul reformei, a fost doar al său. Şi la sfârşitul acestui secol de fier, o altă perestroika, cea a lui Gorbaciov, a antrenat năruirea li dispariţia unui întreg sistem considerat veşnic, sistemul comunist.

Tragediile secolului care tocmai s-a încheiat, precum marea tragedie americană care a însoţit abolirea sclavagismului – peste şase sute de mii de americani şi-au pierdut viaţa în Războiul de Secesiune – au arătat incredibila dificultate de înfăptuire a reformelor radicale, atunci când este vorba de bulversarea întregii ordini sociale şi politice. Pornind de la cele de mai sus, merită să fie examinat bilanţul operei înfăptuite de Alexandru al II-lea, cel al perestroicii secolului al XIX-lea. Este ceea ce îşi propune această carte.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

UN COLOS CU PICIOARE DE LUT

Paris, 30 martie 1856.[1] În saloanele nou inaugurate din Quai d'Orsay, reprezentanții marilor state europene au semnat tratatul care a pus capăt războiului din Crimeea. Franța și împăratul Napoleon al III-lea, mari câștigători ai unui război devastator, au invitat puterile beligerante la punerea bazelor păcii pe continent. În jurul ministrului afacerilor externe francez, Alexandr Walewski, fiul lui Napoleon I, s-au reunit lordul Clarendon și lordul Cowley, pentru Anglia, contele Buol și ambasadorul Hübner, pentru Austria, contele Cavour și ambasadorul Villamarina, pentru Piémont, marele vizir Ali-Pașa și ambasadorul Djemil Bey, pentru Imepriul otoman, în fine, primul ministru prusac Manteuffel și ambasadorul său la Paris, Hatzfeld. Marele învins al războiului fiind Imperiul rus, țarul a manifestat deci o grijă deosebită în alegerea reprezentanților săi. Mereu zvelt și elegant, contele Alexei Orlov, un bărbat superb cu părul abia încărunțit, în pofida celor șaptezeci de ani ai săi, încarnează Imperiul rus, dar și victoriile ruse: el a fost, într-adevăr, la Paris în 1814, cu Alexandru I. În 1856, reprezentant al înfrângerii ruse, el va ști să-și încânte interlocutorii și toate saloanele pariziene. Stéphanie Tascher de la Pagerie va spune despre el: „Văzută, revăzută și corectată, eu constat că Rusia este încă superbă prin contele său Orlov."

Alexandru al II-lea a plasat pe lângă el, cu mare inteligență, un diplomat de profesie, ambasador la Londra, apropiat al lordului Clarendon, pe baronul von Brünnov. Cauza rusă își găsește fără greutate prieteni la Paris.

[1] Datele indicate pentru evenimentele rusești sunt cele ale calendarului iulian sau de stil vechi. Dar scrisorile citate de-a lungul acestei opere au, în general, două date, cele ale calendarelor iulian și gregorian. Datele din istoria generală (Congresul de la Paris, San Stefano, Berlin) sunt prezentate conform calendarului gregorian.

BCU „M. Eminescu" Iași ISTORIE

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

Tratatul consfinţeşte, în principiu, moartea Sfintei-Alianţe, pierderi înspăimântătoare pentru toţi beligeranţii, triumful Franţei şi prăbuşirea Imperiului rus. Ordinea internaţională născută în 1815, la Congresul de la Viena, s-a inversat. Victoriile lui „Napoleon cel Mic" au şters înfrângerea „Marelui" Napoleon.

Pentru Rusia, al cărei suveran, Alexandru al II-lea, tocmai s-a urcat pe tron, bilanţul războiului pierdut de Nicolae I este dezastruos. El se cifrează mai întâi, precum se obişnuieşte, în pierderi umane, bilanţ uman niciodată cu adevărat stabilit, căci morţilor recenzaţi trebuie să le adăugăm pe cei uitaţi, care zac pe drumurile conflictelor: 150 000 până la 200 000 de oameni, înseamnă, cu siguranţă, mult mai mult decât a pierdut învingătorul francez. La ora socotelilor, societatea rusă va fi deosebit de sensibilă la acest masacru zadarnic.

Dar mai întâi, în termeni de putere, Rusia trebuia să evalueze măsura înfrângerii sale. Eforturile depuse de reprezentanţii săi la Congresul de Pace au fost remarcabile şi rentabile. Orlov, mai ales, a ştiut atât de bine să-şi seducă interlocutorii şi să negocieze concesiunile impuse Rusiei, încât Palmerston, pe atunci prim-ministru britanic, s-a iritat şi a sugerat că Napoleon al III-lea i-ar fi acordat beneficiul unor arbitraje nu prea favorabile, şi că ar fi pregătit cu el anume o răsturnare a alianţelor.

Însă, în martie 1856, aceste bănuieli sunt departe de realitatea care, pentru Rusia, este cu adevărat sumbră. Învingătorii îi impuseseră neutralizarea Mării Negre, adică interdicţia de-a avea în apele acesteia vreo categorie de nave, şi cea de a poseda sau a construi acolo arsenale militare. Rusia trebuia, de asemenea, să renunţe la protectoratul său asupra provinciilor danubiene. Ea cedează Basarabia, pierde controlul gurilor Dunării, înapoiază Imperiului otoman fortăreaţa Kars şi este constrânsă să-şi limiteze activităţile militare în insulele Aaland, la intrarea golfului Finlandei. Fără îndoială, suntem departe de programul imaginat de Palmerston, care despuia Rusia, dar prestigiul ei este puternic atins de condiţii care îi iau cuceririle realizate de-a lungul istoriei de către marii ei suverani: Petru cel Mare, Ecaterina a II-a şi Alexandru I. Dacă această ţară păstrează, după semnarea tratatului, un statut de putere, gloria îi este însă redusă în Europa. Chiar în Rusia, opinia publică resimte un veritabil şoc; ea dă vina pe cei care o guvernează şi pe starea la care aceştia au redus Rusia.

În noul peisaj internațional de după războiul din Crimeea, statele puternice, cele care domină scena politică europeană, sunt de-acum Franța, Prusia și Germania, Italia de Nord, adică statele industrializate, în ochii cărora înapoierea Rusiei este evidentă. Cărui fapt trebuie atribuită, se întreabă rușii, o înfrângere atât de dureroasă și un recul al țării în concertul european, dacă nu unui sistem politic depășit, ineficace, corupt și unei ordini sociale pe care o condamnă ansamblul lumii civilizate.

Criza autocrației

Conștientizarea, care intervine în Rusia, după războiul din Crimeea, nu este nici uimitoare, nici nouă și ea își găsește originea într-un alt război, dus la începutul secolului de Napoleon I.

Împăratul Alexandru I, urcat pe tron după asasinarea tatălui său Pavel I – asasinat la care, dacă nu a fost complice, a fost măcar un martor care a consimțit în tăcere – datora evenimentului și încă și mai mult educației primite din partea lui La Harpe, de a fi înțeles că excesele domniei precedente trebuie corectate și, dincolo de asta, toate tarele Rusiei. Pușkin a descris în mod remarcabil speranțele suscitate de urcarea pe tron a lui Alexandru. Într-adevăr, noul suveran a hotărât de la început să pună capăt arbitrarului puterii prin măsuri de grațiere,[2] suspendarea poliției secrete și interdicția torturii. Legalitatea este restaurată în Rusia. Înconjurat de un „Comitet intim" compus din prieteni care-i împărtășeau ideile[3] Alexandru a început să se gândească la mijloacele de „reducere a autocrației", conform principiului care-i fusese împărtășit de către La Harpe: „Legea este mai presus decât monarhul", salvgardând în același timp puterea suveranului. Acest comitet, în care majoritatea membrilor erau francmasoni, sudat de spiritul Luminilor, a început să viseze – și Alexandru a fost mai întâi de acord – la o reformă constituțională. Războaiele napoleoniene, în care Alexandru I a fost antrenat într-un mod foarte nefericit, au pus capăt

[2] În câteva zile, peste zece mii de condamnați sunt grațiați, printre care Radișcev, autor al faimoasei *Călătorii de la Sankt Petersburg la Moscova*, editată în 1790, în șase sute optzeci de exemplare, condamnat la moarte și apoi la o pedeapsă de temniță în Siberia.

[3] Grupul era compus din Ciarnorîski, pe care Alexandru I, abia încoronat, îl chemase în Rusia, din Novosilțer, din Kotciubei și din Stroganov.

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

dezbaterilor Comitetului intim din acele timpuri. Abia după Tilsit, în 1807, şi mai ales după revenirea păcii, împăratul a decis să se consacre reformelor.

S-a adresat atunci unui excelent cunoscător al instituţiilor franceze, Mihail Speranski,[4] pe care şi-l va face consilier. Pentru aceasta – şi el i-o spune împăratului – Rusia este ţara „în care drepturile puterii statului sunt nelimitate şi forţele statului atât de concentrate încât nu le mai rămâne nici un drept subiecţilor; aşadar, sclavagism şi guvernare despotică". Pentru a ieşi din această stare, este necesară, după Speranski, transformarea sistemului politic în monarhie constituţională şi emanciparea şerbilor (se va reveni ulterior asupra acestei probleme). Primul şi cel mai urgent dintre obiective, pentru Speranski, este revoluţia puterii, care va antrena tot restul.

Cucerirea Finlandei îl va întări pe Alexandru I în voinţa sa de a face reformă politică. În 1809, el inaugurează acolo Dieta şi îi anunţă pe finlandezi că îşi vor păstra drepturile şi privilegiile acordate de Constituţia lor. Astfel, cuvântul „constituţie" este pronunţat şi realitatea acesteia este respectată într-o parte a imperiului. Un an mai târziu, adresându-se Dietei din Polonia, împăratul anunţă că el instaurează în acest regat „instituţii libere şi legale", adică, din nou aici, o constituţie care va servi de model în întreg Imperiul. Şi unui membru al comitetului intim, ce era puţin în somnolenţă, îi încredinţează misiunea de pregătire a unui proiect de constituţie pentru Rusia. Un proiect instaurând o monarhie constituţională va fi efectiv redactat, dar el va dispărea în adâncurile sertarelor. Opoziţia nobilimii faţă de această „revoluţie politică" explică în parte prudenţa lui Alexandru I. Dar şi reînceperea conflictului cu Napoleon I pune capăt proiectului reformator. Într-adevăr, „Războiul politic" început în 1812 nu permite o năruire cât de mică a edificiului intern. Concedierea lui Speranski şi condamnarea sa la exil vor simboliza abandonarea acestor reforme.

Al doilea război împotriva „tiranului corsican" urma să dovedească decisiv pentru puterea internaţională a Rusiei. Sfânta-Alianţă din 1815 îl propulsează pe Alexandru I în zenitul conducătorilor europeni şi dovedeşte evoluţia sa internă, căci el o concepe ca o ripostă faţă de Revoluţia franceză

[4] Mihail Speranski (1772-1839) era fiul unui preot de ţară. Educat într-un seminar, a făcut cunoştinţă cu Alexandru I în 1808, pe când era şef de departament la Ministerul de Interne. Va fi adjunct al ministrului Justiţiei, însărcinat să elaboreze proiectul de reformă a Statului.

BCU "CAROL I" LIBRARY

şi faţă de idealurile[5] acesteia. Dar triumful extern va fi plătit în interior cu un preţ greu. În Rusia[6] apar societăţi secrete şi puterea cere funcţionarilor să declare sub jurământ că sunt străini oricărei societăţi de acest tip, în primul rând străini de francmasonerie, percepută ca purtătoare de idealuri revoluţionare. Informat de această efervescenţă spirituală şi politică, Alexandru I preferă să se eschiveze de la aceste probleme, multiplicându-şi deplasările până la ultima care îl va duce la Taganrog, în sud, şi îl va vedea dispărând, dând naştere misterului morţii sale sau supravieţuirii sub chipul unui înţelept în Siberia. El a vrut astfel să evite să acţioneze împotriva unor idei care au fost ale sale, la începutul secolului; să acţioneze astfel împotriva prietenilor care îi împărtăşiseră visurile.

Dar rătăcirea sa prin ţară nu a pus capăt proliferării dezamăgirilor şi proiectelor de răzvrătire, din care cea mai brutală a fost răscoala din 14 decembrie 1825, în piaţa Senatului capitalei imperiale. Conform unei tradiţii foarte ancorate în Rusia, această răscoală a fost o lovitură de stat favorizată de deschiderea succesiunii la tron; dar, contrar tradiţiei, ea a eşuat şi a lăsat urme profunde în conştiinţe. Ocazia, în acest sens, a fost dispariţia lui Alexandru I la Taganrog şi neînţelegerea confuză asupra persoanei succesorului său. Succesorul legitim era fratele său, marele duce Constantin, care renunţase în secret la coroană[7] şi se afla în Polonia,

---

[5] Atunci când mişcările revoluţionare se produc în ţări – cum ar fi Spania, 1820, sau ale Carbonarilor, în cele două Sicilii – vizând instaurarea, acolo, a unor sisteme constituţionale, Sfânta-Alianţă îşi proclamă dreptul său de a se amesteca, pentru restabilirea ordinii. Va fi astfel, în 1821, atunci când Grecia se va ridica împotriva sultanului otoman, monarh opresor, desigur, dar legitim în ochii Sfintei-Alianţe. Împotriva dorinţei sale, Alexandru îi va abandona pe greci şi se va face, conform expresiei lui Danielvski „paladinul conservatorismului". Ar trebui oare să ne mirăm că aceşti ultimi ani ai domniei, începute sub auspicii liberale, se termină într-o orientare „reacţionară"?

[6] Trei orientări reunesc societăţile secrete: *Uniunea Nordului* a lui Nikita Muraviev care propovăduieşte o monarhie constituţională; *Uniunea binelui public* a lui Nikolai Turgheniev pune accentul în prioritate asupra libertăţii civile şi emanciparea ţăranilor; *Uniunea Sudului* a lui Pavel Pestel, mai radicală, va merge până la a întrevedea o politică republicană.

[7] Marele duce Konstantin, moştenitor al tronului, nu vroia să-i succeadă tatălui său; el l-a încunoştiinţat despre aceasta pe fratele său mai mic Nicolae. La 14 ianuarie 1822, i-a înmânat în mod oficial lui Alexandru I renunţarea sa, în 1823, mitropolitul Filaret a fost însărcinat de către ţar să redacteze manifestul desemnându-l pe Nicolae ca moştenitor; aprobat de ţar, acest manifest, în formă de testament a fost depus în mod secret la catedrala

unde intenționa să rămână. Din start, moștenitorul desemnat era fratele său Nicolae, prezent atunci în Rusia și conștient de bunul său drept, care s-a proclamat împărat. Profitând de această confuzie succesorală, membrii societăților secrete care se formaseră în anii 1820 au decis să obțină un profit din asta și să treacă la acțiune. Trupele pe care le-au ridicat nu înțelegea cuvântul *Constituție*, care era semnul lor de aderare și se gândeau, aclamându-i, că o salută pe soția marelui duce Konstantin!

Conspiratorii erau tineri ofițeri proveniți din aristocrație, hrăniți cu ideile luminilor, fascinați de exemplul francez descoperit pe malurile Senei, atunci când urmăreau trupele lui Napoleon, dar deloc pregătiți în vederea unei acțiuni colective. Majoritatea dintre ei era monarhiști, cu excepția lui Pestel ale cărui articole din „Adevărul rus"[8] lăsau să se întrevadă germenele unui socialism rus despotic și minoritar. Acești tineri reprezentau, acest lucru va fi subliniat de Bakunin, „partea cultivată și privilegiată" a Rusiei, dar entuziasmul lor pentru reformele liberale și eroismul lor nu vor putea ține loc de un program al lor, care să atragă susținere din partea societății. Totuși, primul motiv al eșecului lor ține de faptul că – aici, tradiția rusă a lipsit – în loc să se lovească de unul dintre acei suverani slabi, care se lăsau eliminați de lovitura de stat, ei s-au lovit de rezistența lui Nicolae I și de fermitatea sa, anunțând „sistemul de fier" pe care îl va încarna timp de trei decenii.

O represiune nemiloasă se abate asupra conspiratorilor, acuzați de trei crime majore definite de suveran: tentativă de regicid, revoluție și răzvrătire. Condamnați la moarte sau la deportare în Siberia, decembriștii – cum erau numiți aceștia – au câștigat aureola de martiri și statutul de modele de imitat, în timp ce Nicolae I devine „autocratul absolut". Ceea ce nu displace țarului, căruia autoritatea suveranului și securitatea Statului îi țineau loc de deviză. El înțelege să mențină ordinea mai degrabă decât să reformeze. Singura autoritate pe care o concepe este a sa. Și el fondează, pentru a guverna fără interimar, cancelaria personală a Majestății Sale, în sânul căreia secțiunea a III-a devine, împreună cu corpul jandarmilor, unealta privilegiată, destinată asigurării securității statului. Acela care conduce acest dispozitiv va fi brațul armat al suveranului, numărul doi al regimului, încarnarea unui sistem de supraveghere acoperind întreaga țară.

Adormirea Maicii Domnului din Kremlin în Moscova, la Sfântul Sinod și la Senat.

[8] Organul se intitulează „Ruskaia Pravda" care se traduce prin „Adevărul rus" sau eventual prin „Dreptatea rusă" (în sensul de adevăr).

În vârf, împăratul decide tot, supraveghează tot, sprijinit de o birocrație considerabilă. Cum să fie înțeleasă această pasiune birocratică ce caracterizează domnia lui Nicolae I? Trebuie mai întâi să revenim la Manifestul din 18 februarie 1762 prin care Petru al III-lea abolise serviciul militar obligatoriu, impus nobilimii de Petru cel Mare. Liberă de a servi sau nu puterea, nobilimea abandona mii de locuri în cadrul armatei sau al administrației. În plus, Nicolae I se ferea de nobilime în măsura în care răscoala din 1825 a fost opera acesteia: ea se ridicase împotriva puterii. Pentru a înlocui aceste elite rusești, el a chemat germanii să-i servească, căci avea încredere în profesionalismul și loialitatea lor. „Rușii servesc Rusia, germanii mă servesc pe mine" – îi plăcea lui să repete. Modul său de guvernare și supravegherea cereau tot mai mulți funcționari, în 1855 în cadrul tabelei rangurilor[9] se numărau aproape două sute de mii, la care se mai adăugau toți cei de rang mai modest, care se situau pe o scară ierarhică inferioară.

Or, această birocrație proliferantă, utilă inițial într-un spațiu imens foarte controlat, se bucura de o reputație detestabilă. Prea mulți străini, prea multă corupție. Gogol a zugrăvit un tablou necruțător pe această temă. Paraziți, acești nenumărați funcționari exasperează nobilimea, încă rănită de tragedia din 1825, conștientă că noua birocrație o deposedează de poziția sa dominată în stat. În fapt, din momentul Manifestului din 1762, nobilimea se bucură în continuare de privilegii, în primul rând de posedarea de șerbi, pentru care ea nu mai plătește prin servicii făcute înainte Statului). Relativa sa excludere de la putere o incita să se opună acesteia. Întreaga societate disprețuiește și se teme de această birocrație care-i reduce libertățile, consideră ca o povară inutilă, resimțită de toți cei care se simt apăsați de dări de către Stat, ceea ce nu face decât să sporească nemulțumirea și să încurajeze ideile rebele.

La sfârșitul domniei sale, Nicolae I este foarte nepopular, sistemul pe care îl încadrează apare a fi sufocant și ineficace. Înfrângerea din Crimeea scoate la lumină toate aceste reproșuri și antrenează punerea în acuzare a unui mod de guvernare al cărui autoritarism nici nu s-a diminuat în treizeci de ani, nici nu a fost compensat de reforme adânci. Nimeni nu se îndoiește

[9] Ea a fost promulgată de Petru cel Mare, în 1722, și enumera în ordinea ierarhică, de la al patrusprezecelea la primul, cele paisprezece ranguri ce puteau fi obținute în armată, administrație și la curte.

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

că sistemul lui Nicolae I a fost responsabil de umilirea din Crimeea şi, de asemeni, de necesitatea unei prefaceri totale imediate a instituţiilor cuprinde toate spiritele. Dar puterea absolută exercitată asupra societăţii nu este singura sa dimensiune negativă: problema şerbiei, mereu pusă, mereu nerezolvată, este de nedisociat.

SUFLETE MOARTE

Subliniată ca fiind, de-a lungul primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, simbol al înapoierii ruseşti, şerbia a fost percepută în afara Rusiei ca sinonim al sclavagismului. Prosper Mérimée, slavist, bun cunoscător al istoriei ruse, nu a ezitat, într-un articol publicat în epoca războiului din Crimeea, în „Révue des Deux Mondes" (Revista celor Două Lumi") să vorbească de „sclavagismul" în Rusia, ca ţinând de „un obicei al anticei barbarii". Primul responsabil al acestei confuzii a fost Alexandr Radişcev care, în a sa carte *O călătorie de la Sankt-Petersburg la Moscova* aseamănă situaţia şerbilor ruşi cu cea a sclavilor din Caraibe şi le conferă astfel, fără ezitare, statutul de sclavi. De atunci, toţi cei care se apleacă asupra istoriei ruse reeditează asimilare şi o întăresc, confundând *pomestie*[10] cu marile plantaţii americane. În realitate, şerbia rusă a fost un fenomen târziu, raportat la ceea ce avea loc în Europa, ceea ce i-a conferit, în opinia publică, un caracter excepţional şi inacceptabil. În Rusia, abia la sfârşitul secolului al XVI-lea au fost puse obstacole libertăţii de mişcare a ţăranilor, iar şerbia a fost definitiv consacrată în 1649,[11] pe când ea deja nu mai exista în majoritatea ţărilor europene.

Şerbia rusă este caracterizată, de asemenea, printr-o trăsătură specifică: este un produs al statului, al puterii crescânde a acestuia şi al

[10] Domeniu acordat cu titlu provizoriu personal pentru serviciu faţă de stat. La origine *pomestie* nu dura decât atâta timp cât proprietarul servea statul. Dar, de la începutul secolului al XVIII-lea, el a devenit ereditar.

[11] Codul legilor – *ulajenie* – adoptat în 1649 sub domnia ţarului Alexei Mihailovici consacră şerbia şi defineşte diferenţa între ţăranul şerb – impozabil chiar dacă este privat de libertatea sa de mişcare – şi *holop*, veritabil sclav, proprietate privată a moşierului, neimpozabil. Şerbul era considerat de către acest text ca dispunând de o libertate ultimă, căci el este, în ultimă instanţă, subiect al ţarului.

BCU "CAROL I" UNIVERSITY LIBRARY

nevoilor sale deosebite – asigurarea unor încasări fiscale regulate într-o țară în care pământul abundă și mâna de lucru este rară – pe când în Europa occidentală șerbia s-a născut din puterea crescândă a proprietarilor față de un stat slab, dispărând apoi sub presiunea statului reorganizat.

Recensămintele populației în Rusia – primul a fost efectuat între 1530 și altul în 1580 – au jucat un rol mare în implementarea și dezvoltarea șerbiei. Mai întâi pentru că ele înregistrau locul de reședință al țăranului, în momentul în care se făcea recensământul, și, totodată, prin aceasta îl puneau la dispoziția deciziilor ulterioare ale autorităților. În plus, recensămintele au încurcat situația momentană a țăranului, care, până la sfârșitul secolului, era liber în fiecare an, de Sfântul Gheorghe, să-și schimbe proprietarul, cu o situație definitivă – respectiv reședință și dependență de un proprietar – și înscrierea copiilor de șerbi în aceeași categorie cu cea a părinților lor.

Această șerbie tardivă va tulbura în curând elitele, dar și anumiți suverani. Ecaterina a II-a, fiica spirituală a filosofilor francezi, a cărei tinerețe, între căsătoria ei la șaisprezece ani și instalarea ei pe tron două decenii mai târziu, a fost consacrată lecturii operelor luminilor, era foarte conștientă de problema pusă de această șerbie persistentă. Devenită împărătească, ea s-a întrebat asupra răspunsului ce se cuvenea a fi dat acestei probleme. Concepțiile ei erau însă contradictorii: știa că șerbie era inacceptabilă într-o țară civilizată; dar constata totodată dificultatea de a o suprima, în Rusia, unde aceasta rămânea forma dominantă a statutului țăranului și a proprietății. *„Marea Instrucțiune"* („Nakazul"), redactată de ea personal, pentru a servi drept ghid marii comisii legislative convocate în 1767, pentru a moderniza dreptul și instituțiile ruse, afirmă legalitatea tuturor în fața legii și datoria ce revenea instituțiilor, pentru a o garanta. Din acel moment, cum să concilieze acest principiu fundamental cu șerbia pe care, ici și colo, în textul său, ea îi critica persistența? Această conciliere era imposibilă. Împărăteasa, care nu putea totuși să nu țină seama de opoziția nobilimii rurale legată de proprietățile sale, pe care trebuia să o menajeze în măsura în care legitimitatea sa era fragilă, a optat pentru o soluție minimală, încercând să umanizeze, prin diverse dispoziții, soarta șerbilor fără a pune în cauză însă șerbia.

Consecințele acestei poziții ambigue au fost considerabile. Evocând, chiar cu infinite precauții, problema șerbiei, ea a deschis o cutie a Pandorei,

care nu va mai fi niciodată închisă. Vorbele sale „libertate" au trezit speranțele unei elite pe care o vom regăsi în revoluția nereușită din 1825; dar refuzul său de a acționa cu adevărat a decepționat această elită, care se năștea atunci, și a contribuit în a da reflecției sale, asupra modernizării Rusiei, un aspect mai radical. Pentru țărănime, schimbarea sugerată și de îndată întreruptă a avut ca efect încurajarea tendințelor spre extremism, atestate câțiva ani mai târziu de revolta Pugaciov. În fine, nobilimea rurală, speriată pentru moment de perspectiva unei reforme agrare, va fi liniștită constatând că nimeni, nici chiar împărăteasa atotputernică, nu îndrăznește să abordeze această chestiune, și își va întemeia mai solid ca niciodată refuzul unei evoluții sociale în Rusia. Care suveran, în asemenea condiții, ar fi putut fi într-atât de curajos încât să se angajeze într-o revoluție a raporturilor sociale?

La începutul domniei sale, fiul Ecaterinei a II-a, Pavel I, partizan desigur al șerbiei, dar al unei șerbii reglementate, a încercat să amelioreze condiția țăranilor prin dispoziții limitând strict corvoada (*barstsina*) impusă șerbilor, fără altă restricție decât buna-voință a proprietarilor lor. Manifestul promulgat în 1797, în această privință interzicea munca de duminică a șerbilor și împărțea celelalte șase zile rămase în corvoadă datorată proprietarului și timp rezervat țăranului. Timpul de corvoadă era redus la trei zile pe săptămână. Dar, pentru a aplica această regulă și a împiedica proprietarii să le ceară șerbilor mai mult timp de corvoadă, ar fi trebuit să dispună de instrumente de control, care nu existau. Birocrația, care ar fi trebuit să efectueze aceste controale, provenea din nobilimea rurală, proprietară a șerbilor, și, în consecință, era puțin înclinată să ia partea țăranilor. Dispozițiile Manifestului asupra corvezilor au avut în final un efect neînsemnat asupra existenței țăranilor, dar textul însuși este important în măsura în care el reprezintă o primă tentativă a suveranului de a se amesteca în mod normativ în raporturile dintre proprietari și șerbi. Ostilitatea nobilimii față de Pavel I, care va conduce la asasinarea sa în 1801, va fi datorată, în mare măsură, acestui proiect.

Alexandru I, care i-a urmat și pe care Marea Ecaterina l-a vrut ca moștenitor în locul fiului ei, a fost confruntat dintr-odată cu problema șerbiei. Precum Ecaterina a II-a, el a avut o viziune generoasă asupra problemei, temperată de ezitări și de tentative nereușite care au contribuit la năruirea sistemului, sub influența consilierului și prietenul său prințul Czartoryski

– membru şi al Comitetului intim – el a vrut să atace şerbia şi două măsuri de însemnătate limitată dovedesc această intenţie. Principala dintre ele, numită *„Legea cultivatorilor liberi"*, autorizează în 1803 proprietarii rurali să le vândă şerbilor libertatea, împreună cu o bucăţică de pământ, transformându-i astfel în ţărani liberi. Această lege nu putea schimba întrutotul condiţia ţăranilor, căci ea presupunea să fie îndeplinite două condiţii: şerbii trebuiau să dispună de mijloace suficiente ca să încheie un asemenea târg, iar proprietarii funciari al căror bun erau trebuiau să fie de acord cu asta. Acest text a permis totuşi eliberarea a 47 153 de familii sub domnia lui Alexandru I şi 67 149 de alte familii, sub cea a lui Nicolae I. Numărul de şerbi emancipaţi a fost scăzut, faţă de imensa masă a ţăranilor având acest statut. Textul din 1803 a modificat deci puţin soarta ţărănimii, dar a avut deosebitul merit de a fi deschis problema dureroasă a reformei şerbiei, fără de care modernizarea Rusiei nu era posibilă. De atunci, dezbaterea nu va mai înceta şi societăţile secrete vor face totul ca să înainteze propuneri. Monarh absolut, cum a fost, Nicolae I a rămas obsedat, în timpul celor treizeci de ani de domnie, de problema ţărănească. Nu mai puţin de nouă comitete secrete au fost însărcinate să-i aducă un răspuns clar problemei: cum să fie eliberaţi ţăranii de şerbie? El a încredinţat celei de a V-a secţiuni cancelariei sale, aflată sub autoritatea unui spirit remarcabil, cunoscut pentru ideile sale liberale, generalul Pavel Kiseleff, grija de-a propune reforme. „Tu vei fi şeful meu de stat-major pentru problemele ţărăneşti", a decretat împăratul. Încrederea care îl uneşte pe Nicolae I de general nu poate totuşi disimula contradicţia care îi opune dintr-odată: Kiseleff considera că ţăranii trebuie eliberaţi, dându-le pământ; Nicolae I propunea drept primă condiţie a reformei respectul bunurilor proprietarilor rurali care nu trebuie înstrăinat.

Conştient de această contradicţie şi de opoziţiile pe care avea să le întâmpine, Pavel Kiseleff îşi va concentra gândirea asupra statului ţăranilor Coroanei, pe care îl vroia contopit cu cel al şerbilor, ceea ce a avut drept consecinţă interzicerea proprietarilor rurali de a dispune de ţăranii lor. Contrar textului foarte restrictiv din 1803, propunerile elaborate de Kiseleff se aplicau unei mase considerabile de ţărani. Recensământul din 1835 număra, dintr-o populaţie de 60 de milioane de locuitori, 20 de milioane de ţărani ai Coroanei şi 25 de milioane de ţărani privaţi sau şerbi. Pentru a organiza fuziunea proiectată a celor două categorii de ţărani şi a gira într-un

mod mai eficace țăranii Coroanei, un minister al Domeniilor Statului a fost creat în 1837, care încălca prerogativele proprietarilor rurali. În cele din urmă, această reformă a avut drept consecință îngreunarea birocrației și nemulțumirea atât a țărănimii, care nu înțelegea intențiile puterii, cât și a nobilimii rurale, neliniștită pentru proprietățile sale.

Șerbia a rămas astfel fața întunecată a acestui imperiu, care se pretindea civilizat. Și persistența șerbiei, atunci când din domnie în domnie se dezbătea necesitatea abolirii sau amendări ei, era grea în consecințe pentru Rusia. Ea provoca tulburări țărănești sporadice, când locale, când pe întinse regiuni întregi, precum cea care, în 1839, a ridicat țăranii din douăsprezece provincii ale Rusiei centrale, făcând să fie întrezărită amenințarea unei revolte generale care, cum a fost cea a lui Pugaciov, ar fi putut pune puterea în pericol.

Dar dezordinile și nemulțumirea latentă care mocneau erau poate mai puțin grave pentru Rusia decât consecințele economice și morale ale șerbiei. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, populația Imperiului sporește în mod considerabil, mai ales în regiunile deja mai populate. Pământul lipsește, suferința țăranilor, foarte vizibilă, se transformă în mizerie și productivitatea resimte acest lucru. „Pasivitatea" țăranului rus, care a hrănit atâtea povești complezente ale călătorilor, este în fapt semnul unei adânci descurajări, antrenând lipsă de inițiativă și metode de lucru arhaice, care nu fac decât să agraveze dificultățile economice ale Rusiei.

În 1828, atunci când Nicolae I îl însărcinează să se gândească la problema țăranilor, Pavel Kiseleff va avea, cu privire la situația rusă, o judecată pe care înfrângerea din Crimeea o va confirma: „Rusia este un stat fără bani, fără industrie, un colos cu picioare de lut". Întârzierea economică, pe care el o constată, nu va înceta să se înrăutățească de-a lungul întregii domnii a lui Nicolae I. Ea se traduce printr-un deficit crescând pe care războiul din Crimeea îl va face de nestăpânit și care va trebui acoperit cu împrumuturi interne sau din străinătate. În 1855, la ora bilanțului, datoria statului rus se ridică la un miliard de ruble.

Lipsa banilor, notează Kiseleff, dar, de asemenea, și o întârziere industrială și, înainte de toate, o dramatică insuficiență a rețelei feroviare, care a apăsat greu asupra rezultatului războiului. Construirea liniei Moscova – Sankt-Petersburg nu a fost pornită decât în 1843 și, la începutul războiului,

Rusia nu dispunea decât de 980 verste[12] de căi ferate, pe când în Franța erau deja peste 5 000 km, în Anglia, 13 000 km și în America aproximativ 30 000 km. Cum să fie transportate trupe și muniții în asemenea condiții, prin imensul spațiu rus? Industria nu progresa mai mult. Bogată în cărbune și minereuri, Rusia abia concura cu Anglia în domeniul metalurgic; ea nu putea avea profit nici din bumbac, lipsindu-i mașinile care trebuia să fie importate. Și, pentru a se proteja de importurile în exces, ea se înconjoară de bariere vamale, ceea ce are drept efect mai ales frânarea propriilor exporturi de cereale.

În definitiv, orice politică financiară sau industrială a primei jumătăți a secolului al XIX-lea a fost caracterizată prin adoptarea de măsuri de protecție care au contribuit la accentuarea întârzierii ruse, față de țările Europei occidentale.

Acest bilanț sumbru – întârziere în toate domeniile, putere aparentă disimulând slăbiciunile pe care războiul din Crimeea le-a scos la iveală – frământa spiritele în momentul în care dispare „țarul de fier" și în care urcă pe tron un moștenitor despre care nimeni nu știe încă dacă va reuși, în pofida unei asemenea moșteniri, să reformeze țara de la un cap la celălalt. Piotr Valuev, care va fi ministru al noului suveran, definește astfel starea țării pe care va avea misiunea să o guverneze: „Sus, strălucirea; jos, putregaiul!"

[12] O verstă = 1,067 km.

BCUIAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul II

ALEXANDRU DINAINTEA LUI ALEXANDRU AL II-LEA

Departe de a provoca plânsete, moartea lui Nicolae I a fost primită cu bucurie. Şi această bună dispoziţie a înconjurat şi urcarea pe tron a lui Alexandru. Dar ce ştia atunci ţara lui despre el? Cine este acest suveran crescut în umbra unui tată autoritar, al cărui ultim sfat adresat moştenitorului său a fost să „ţină tot" – în alţi termeni, să păstreze calea care conduce la dezastru? Sfat al unui autocrat convins de legitimitatea autocraţiei. Totuşi, destinul lui Alexandru pare să fie plasat dintr-o dată sub semnul rupturii. Nu s-a născut el în 1818, an în care unchiul lui, Alexandru I, promitea o Constituţie Rusiei? Dar el a fost proclamat moştenitor pe 14 decembrie 1825, zi tragică, zi în care cei care strigau „Trăiască Constituţia!" în piaţa Senatului au fost masacraţi. Între aceste două date simbolic contrare care îi marcau viaţa, în ce parte se va îndrepta alegerea lui Alexandru?

Nu mai mult decât tatăl său, viitorul „ţar eliberator" nu era destinat să domnească. Alexandru I, neavând moştenitor bărbat, coroana trebuia să îi revină fratelui său, Constantin, care, refuzând tronul, l-a lăsat lui Nicolae, al treilea fiu al lui Pavel I. Din căsătoria acestuia din urmă cu o prinţesă din Prusia, devenită ortodoxă sub numele de Alexandra Feodorovna, s-a născut Alexandru, primul fiu al unei familii care va fi numeroasă. El nu are decât şapte ani şi jumătate atunci când tatăl său urcă pe tron şi devine el însuşi moştenitor. Până atunci nimic nu-l deosebea pe micul băiat nepăsător de ceilalţi copii ai cuplului. Dar, într-o clipă, în curtea palatului încă agitată de tumultul revoltei şi represiune, micul Alexandru, pe care tatăl său îl

BCU IAŞI - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

prezintă solemn gărzii, descoperă, în acelaşi timp, anxietatea generală, pericolul încă prezent şi noul său statut.

O EDUCAŢIE IMPERIALĂ

În Rusia, şapte ani era vârsta la care se începea educarea copiilor. Fiind vorba că el e moştenitor, împăratul a decis să-l pregătească încă din copilărie pentru funcţia care într-o zi va fi a sa şi i-a dat cei mai buni dascăli. Ca educator, suveranul a făcut apel la căpitanul Karl Kaslovici Miorder, căruia îi respecta rigoarea morală şi claritatea gândirii. Îi revenea, îi zicea el, să-i insufle tânărului său elev spiritul militar şi să-l iniţieze în exigenţele armatei. Dar îndrumarea intelectuală a tânărului prinţ este încredinţată unui bărbat total diferit, poetul Jukovski, reputat pentru facultăţile sale remarcabile şi cel care a fost fondatorul şcolii romantice ruse.

Vasili Andreevici Jukovski era un bărbat cu o cultură vastă, cunoscând foarte bine poezia europeană, traducător al lui Victor Hugo, Schiller şi Byron, creştin practicant, format în spiritul Luminilor. El înţelegea să-i dea tânărului prinţ o educaţie deschisă spre lume, respectând dreptul, demnitatea persoanelor, altfel spus, pregătindu-l să-şi schimbe ţara. Dintre toţi monarhii ruşi, Alexandru al II-lea a fost probabil cel care a primit educaţia cea mai îngrijită, cea mai potrivită în a-l forma pentru responsabilităţile sale. Jukovski s-a ocupat în a-i organiza studiile până în cel mai mic detaliu, după ce-a studiat, cu atenţie, programele şi teoriile pedagogice folosite în Europa. Poetul se gândea, înainte de toate, la personalitatea elevului său imperial, vroia să-l înveţe să gândească singur, ca spirit independent, decât să-l îndoape cu cunoştinţe solicitând mai mult memoria decât inteligenţa. Un cap bine făcut înainte să fie plin bine: aceasta era ambiţia lui Jukovski, dar, în acelaşi timp, programul de studiu pe care l-a elaborat era de o precizie şi de o bogăţie proprii, să-i împărtăşească lui Alexandru cunoştinţe foarte diverse.

Au fost definite trei stadii de învăţare. De la opt la treisprezece ani, copilul dobândeşte tot ceea ce este fundamental; de la treisprezece la optsprezece ani, studiile vor fi consacrate aprofundării cunoştinţelor. Apoi, timp de doi ani, moştenitorul se va familiariza cu disciplinele necesare conducerii afacerilor statului: drept, istorie, relaţii internaţionale, tehnici

diplomatice. În cursul studiilor sale, moştenitorul ar fi asimilat astfel şi istoria Rusiei, istoria mondială, geografia, literaturile din Europa, istoria creştinismului, asociată cu un învăţământ religios precis, matematicile, chimia, fizica, geologia şi botanica, zoologia. Şi cunoştinţele sale lingvistice erau la fel de considerabile. Jukovski considera că un suveran trebuia să cunoască mai întâi propria sa limbă şi s-a angajat să i-o facă cunoscută cum nu a fost făcută pentru niciunul dintre precedesorii săi. Alexandru se exprima într-o rusă nu numai foarte pură, dar caracterizată printr-o mare bogăţie a vocabularului, şi dascălii săi au vegheat la dezvoltarea calităţilor oratorice. Pe lângă rusă, Alexandru a învăţat poloneza, atât de necesară unui suveran care trebuie să facă faţă dificilelor relaţii cu vecinii, cât şi franceza, engleza şi germana. Artele de agrement nu au fost uitate: Alexandru era bun muzician şi desena cu un oarecare talent.

Viaţa cotidiană a adolescentului a fost organizată în mod riguros şi precis, în scopul de a-i permite să acumuleze o asemenea masă de cunoştinţe. El era trezit la ora şase dimineaţa şi culcat la ora zece seara. Cursurile, care aveau loc de la ora şapte dimineaţa până la ora şapte seara, erau întrerupte de pauze lungi, consacrate exerciţiilor fizice, sau lecturilor alese de profesorii săi. Folosirea timpului în zilele de sărbătoare era mai puţin densă; cursurile erau atunci înlocuite cu muncă manuală, pentru care fusese amenajat un atelier, cât şi pentru cultură fizică, scrimă, echitaţie, dans, toate fiind discipline în care Alexandru excela.

La sfârşitul zilelor atât de încărcate, moştenitorul trebuia să consemneze într-un jurnal bilanţul activităţilor sale şi propriile sale reflecţii. Jukovski făcuse o regulă conform căreia era inacceptabilă lipsa de acţiune, cât şi cea mai mică abatere de la acest program riguros. Ordinea stabilită a fost mereu respectată, şi orice moment liber trebuia să fie consacrat lecturii. Dacă adăugăm la aceasta faptul că Alexandru a fost în acelaşi timp iniţiat în afacerile militare, pentru care el manifesta un interes deosebit, se înţelege cu uşurinţă cât de plini au fost aceşti ani de învăţare, dar în acelaşi timp cât de formatori. Fără îndoială, caracterul moştenitorului nu se conducea să accepte de bunăvoie o formare atât de riguroasă şi cu atâtea constrângeri, şi se ştie că preferinţele sale conduceau spre armată şi spre timpul ce i se cuvenea. Dar calitatea profesorilor care îl înconjurau, perseverenţa lor, atenţia acordată de Jukovski metodelor de predare – el petrecuse săptămâni de zile în Germania, pe lângă pedagogi

reputați, pentru a decide asupra alegerii celor mai potrivite – totul explică cum de s-a supus Alexandru disciplinei ce îi era impusă și cum de-a fost atât de bine pregătit pentru rolul său de viitor monarh.

În ultima fază a studiilor sale, a fost înconjurat de oameni care participau încă la putere și îi aduceau rodul experienței lor. Cel mai ilustru dintre toți a fost vechiul colaborator al lui Alexandru I, Mihail Speranski, însărcinat să-l inițieze în dreptul public, și care a știut să-l facă să înțeleagă că sistemul autocratic, legitim și indispensabil Rusiei de atunci, trebuia să fie combinat cu justiția, singura limită a puterii absolute a suveranului. Tânărul prinț repeta cu asiduitate una dintre formulele favorite ale lui Speranski: „Nu există putere pe pământ, nici între granițele imperiului, nici în afara lor, care să poată limita puterea supremă a monarhului rus. Toate legile imperiului sunt în serviciul acestei puteri".

Ministrul finanțelor al lui Nicolae I, Egor Franțevici Kankrin, unul dintre acei germani care îi irita atât de mult pe ruși, a fost însărcinat să-l inițieze pe moștenitor în problemele economice și monetare, în timp ce un mare diplomat, și el de origine germană, baronul Filip von Brünnow, care fusese ambasador al Rusiei la Londra și care va participa mai târziu la negocierea tratatului de la Paris, îi preda politica externă, pornind de la principiul că Occidentul, Franța, în primul rând, erau manipulatorii revoluțiilor, pe când Prusia și Austria protejau Rusia de acestea. Diplomatul s-a străduit să-l convingă pe elevul său că va avea drept sarcină să îndepărteze Rusia de amenințările revoluționare și, totodată, să mențină puterea țării sale în Orient. Programul de acțiune externă al viitorului suveran i-a fost astfel trasat în întregime de un maestru convins de meritele Sfintei-Alianțe și de responsabilitățile Rusiei în problema Orientului. El nu putea să prevadă că Alexandru va urca pe tron, atunci când Sfânta-Alianță va fi în ruină.

Jukovski avusese de gând să recurgă și la un alt colaborator al lui Alexandru I, ca să desăvârșească educația elevului său: contele Capo d'Istria, dar acesta, după ce a fost timp de șapte ani cvasi-ministru al Afacerilor externe al Rusiei, devenise, în 1827, președinte al primului guvern național grec. Dorința lui Jukovski de a-l asocia proiectului său educativ pune încă o dată în lumină importanța străinilor în sistemul politic rus, îndeosebi în diplomație. Germani, greci, francezi, erau destui în anturajul suveranului. Prezența lor și faptul că mulți dintre ei ignorau rusa îi exaspera pe subiecții lui Nicolae I. Este de remarcat faptul că Jukovski, însărcinat să dea elevului

său o pregătire lingvistică rusă foarte avansată a făcut totuşi apel la mai mulţi de alte naţii. Îl va invita astfel pe fostul şef de stat-major al mareşalului Ney, baronul Jomini, venit să servească Rusia în 1813, să participe la formarea militară a moştenitorului, al cărui profesor de strategie va fi.

Nicolae I urmărea foarte îndeaproape progresele fiului său. Cursurile aveau loc la Palat şi doi adolescenţi, polonezul Josif Vielgorski şi balticul Alexandr Patkul, au fost invitaţi să ia parte la ele şi să se supună, împreună cu moştenitorul, la examenele de sfârşit de an la care împăratul asista. Disciplina la care era supus Alexandru va fi de două ori atenuată atunci când va atinge vârsta majoratului – fixată pentru moştenitor la şaisprezece ani – şi apoi la douăzeci şi unu de ani. Primul majorat, în 1834, a fost celebrat solemn, Alexandru depunând jurământ să-şi servească ţara şi suveranul. Atunci se va adăuga studiilor sale teoretice o etapă destinată familiarizării cu realităţile vieţii ruse, apoi cu cele ale Europei.

DESCOPERIREA „MARII CĂRŢI RUSE"

Declarat major la şaisprezece ani, Alexandru va fi în mod progresiv asociat tatălui său la activităţi de reprezentare. Va fi solicitat mai ales să-şi descopere subiecţii şi realitatea Imperiului, pe care va trebui într-o zi să le guverneze. În 1937 începe această iniţiere concretă, care vine să-i completeze studiile care până atunci fuseseră teoretice. Călătoria pe care o va întreprinde are probabil, de asemenea, drept scop şi formarea caracterului unui prinţ, ale cărui calităţi intelectuale – aptitudinea de a învăţa, memoria – sunt incontestabile, dar care, după înclinaţie, este mai ataşat paradei, detaliilor şi dovedeşte o anumită slăbiciune de caracter, mai precis o lipsă de energie. Jukovski trebuia deseori să-l aducă la ceea ce este esenţial, să-l îndemne să se domine, să se arate activ în mod spontan. Obligându-l să cunoască *de visu* (în mod direct, cu ochii proprii) realităţile ţării sale, profesorii săi se gândeau să-l pregătească să lucreze într-o zi pentru binele Statului. Jukovski rezumase astfel finalităţile marii călătorii pe care Alexandru urma să o efectueze prin Rusia: „Rusia este o carte, o carte vie. Alteţa Dumneavoastră Imperială va trebui să o citească şi această carte va trebui, la rândul ei, să-şi descopere cititorul. Această descoperire reciprocă este scopul călătoriei".

El a părăsit capitala în primăvara lui 1837, pentru un periplu de şapte luni, escortat de mai mulţi profesori, printre care, desigur, în primul rând, de cel care a vrut şi a pregătit întreaga expediţie: Jukovski. În timpul acestei călătorii, a vizitat nu numai Rusia europeană, dar a fost, dincolo de Urali, în Siberia, până la Tobolsk. Peste tot trebuia să viziteze catedralele şi bisericile, mănăstirile, monumentele evocând istoria rusă şi tragediile sale, în cele mai vechi oraşe şi kremlinurile acestora, la Moscova, Novgorod, Kostroma, de unde venea dinastia şi din care provenea şi el, cât şi câmpurile de luptă unde ţara îşi cucerise independenţa. Dar el s-a dus şi în fabrici, la meşteşugari, în pieţele în care se adunau ţăranii. Teoretic, această călătorie de iniţiere trebuia să-i permită să afle starea reală a ţării sale, înapoierea de care dădeau dovadă şerbii, cât şi preoţimea de la ţară, şi o birocraţie care, departe de puterea centrală, era caracterizată prin indolenţă şi corupţie. Peste tot a fost întâmpinat de mulţimi considerabile. La Kostroma, subiecţii săi, preocupaţi să-l vadă pe viitorul lor suveran, s-au înghesuit atât de numeroşi încât au trebuit să-l aştepte în picioare până la Volga, timp de ore în şir.

Alexandru a fost primul moştenitor al Romanovilor care a vizitat Siberia. Şi această călătorie, locurile în care a fost, erau bogate în semne premonitoare. La Simbirsk, unde s-a oprit, se vor naşte mai târziu doi bărbaţi ale căror ambiţii politice vor influenţa puternic destinul dinastiei: Alexandru Kerenski şi Vladimir Ulianov, cel care va deveni într-o zi Lenin şi al cărui frate, Alexandru, va fi spânzurat, în 1887, pentru că a pregătit un atentat vizând comemorarea prin teroare a asasinării lui Alexandru al II-lea. Astfel, la Simbirsk, Alexandru este deja confruntat cu propria sa viitoare moarte şi cu terorismul ce îl va urmări de-a lungul anilor. Dar cum putea el să-şi imagineze, în această călătorie, în care mulţimi imense îl aclamau, acel viitor sângeros, al său şi cel în care va sfârşi monarhia, la care vor contribui în mod hotărâtor cei doi bărbaţi născuţi la Simbirsk? Şi la Ekaterinburg, unde se va opri, de asemenea, cum ar fi putut el prevedea că într-o zi, acolo, va fi masacrat nepotul său, Nicolae al II-lea şi întreaga sa familie?

În cursul periplului său siberian, Alexandru se va fi oprit deci, cu emoţie, în locurile în care i s-a născut familia (Kostroma) şi mai apoi a fost anihilată (Ekaterinburg). Cum să nu fie adăugate aceste semne neliniştitoare datelor deja atât de particulare care îi jalonează viaţa, pentru a constata însemnul fatal care îi marchează destinul?

Tot în Siberia, oprindu-se în micul oraş Kurgan, situat pe drumul spre Tomsk, el s-a dus la biserică, aşa cum o făcea peste tot. Acolo, a văzut un grup de nefericiţi, întorşi spre el, imagine de o nesfârşită suferinţă morală pe care acest prinţ ferit de toate nu o mai întâlnise niciodată. Erau decembriştii condamnaţi după tragedia din 1825, care implorau clemenţa suveranului. Jukovski, al cărui spirit de justiţie îl marcase pe tânărul prinţ, pregătise această întâlnire faţă în faţă. La sfârşitul slujbei, moştenitorul îi salută pe exilaţi, plângând, şi făcu apoi apel la generozitatea tatălui său. Răspunsul a fost la înălţimea caracterului suveranului. Tată iubitor, el nu vroia să lase fără răspuns chemarea fiului său, dar, autocrat implacabil, a refuzat să ierte. Hotărârea lui a fost o capodoperă de ambiguitate: decembriştii au fost autorizaţi să părăsească Siberia, atât de dură pentru om, dar li s-a ordonat să se ducă în Caucaz, ca să participe acolo la războiul împotriva muntenilor lui Şamil, luptă nemiloasă în care armatele ţarului făceau impresie proastă faţă de ireductibilii luptători ai sus-amintitului şef religios. La întoarcerea din lungul periplu, Alexandru i-a supus tatălui său şaisprezece mii de cereri din care foarte puţine au primit un răspuns.

În afara întâlnirii cu decembriştii, despre care suveranul nu a avut cunoştinţă în prealabil şi, pe care, cu siguranţă, nu ar fi autorizat-o, Alexandru a văzut mai ales multe peisaje ruseşti, monumente, mulţimile, decât realitatea socială a ţării sale. Întâlnirile cu individualităţi au fost în special mondene. Peste tot erau organizate pentru el parade militare, recepţii strălucitoare, baluri de către autorităţile locale, dar pe ruşii „obişnuiţi" nu i-a văzut decât grupaţi şi de departe. Rusia pe care o străbătuse de şapte luni era o Rusie nefericită, apatică, stricată de corupţie, aceea a ţăranilor împărţiţi între revoltă şi îndobitocire, cea a lui Oblomov, cea a *revizorului*. Totul dovedeşte că el nu era, într-adevăr, conştient de această realitate pentru că Rusia cotidiană era ascunsă în spatele unei Rusii oficiale, pe care i-o prezentau guvernatorii şi personalităţile însărcinate să-l primească.

La întoarcerea sa, pe 10 decembrie 1837, imaginile călătoriei vor fi de altfel repede şterse de emoţia datorată celor două incendii care vor cuprinde în acelaşi timp palatul de iarnă, în întregime mistuit de flăcări, şi portul Galerelor, unde Nicolae I l-a trimis pe moştenitor să supravegheze operaţiunile de salvare. Această misiune, prima care i-a fost încredinţată de tatăl său, venea ca un semn să încoroneze formarea sa şi să ateste cum că moştenitorul a devenit, în ochii suveranului, un adult capabil să îşi asume partea sa din responsabilităţile puterii.

Descoperirea Europei

De-abia şi-a terminat călătoria prin ţară şi moştenitorul a fost expediat pe drumurile Europei. A fost o călătorie foarte lungă: Alexandru se îmbarcă pe 29 mai 1838 la bordul unui vas rus *„Hercule"*, pentru a nu reveni în Rusia decât la sfârşitul lui iunie 1839. Prima etapă, Suedia, unde Nicolae I şi-a însoţit fiul, pentru a-l prezenta suveranului suedez, foarte surprins de această vizită neaşteptată a monarhului vecin. Apoi, Alexandru şi-a continuat periplul european cu o importantă suită care nu l-a părăsit în tot acel an: profesorul său Jukovski, generalul Alexandr Kavelin, veteran de război din 1812, prinţul Lieven, care fusese ambasadorul Rusiei în Prusia, apoi în Anglia şi care nu a supravieţuit călătoriei, cinci ofiţeri din diverse regimente ale gărzii şi un medic. Această călătorie europeană era destinată fără îndoială să completeze formarea moştenitorului, făcându-i cunoscute marile ţări cu care Rusia împărţea responsabilităţile „concertului european", suveranii acestora şi, în măsura posibilului, chiar dacă acest aspect nu ocupă un loc considerabil în programul elaborat de Nicolae I pentru fiul său, popoarele ţărilor vizitate. În fapt, aceste contacte cu locuitorii se reduceau la întâlniri ale elitelor – la curţile regale, în universităţi, la spectacole şi în armate – în timp ce popoarele propriu-zise nu erau decât întrezărite doar în cadrul ieşirilor publice, în care călătorul vedea o mulţime indistinctă adunată pe drumul trecerii cortegiului.

Deşi nu a întâlnit europeni obişnuiţi, Alexandru a vizitat majoritatea ţărilor europene: Suedia, Danemarca, Prusia şi mai multe principate germane, Austria, Italia, Olanda şi Anglia. Călătoria şi itinerarul ales de către suveran trebuiau să îndeplinească mai multe funcţiuni: să completeze prin experienţa trăită educaţia politică a moştenitorului; un scop secundar şi momentan privea sănătatea sa: Alexandru dăduse, în cursul „anului rus", semne de oboseală agravate de o tuse persistentă care, într-o vreme în care penicilina nu era cunoscută, năştea teama unei tuberculoze; medicii l-au sfătuit să facă un popas într-o staţiune balneară, fiind aleasă staţiunea termală Ems, pentru o cură de câteva săptămâni. Dar exista şi o explicaţie încă şi mai importantă decât celelalte privitor la hotărârea lui Nicolae I de a-şi trimite fiul în străinătate pentru o perioadă atât de lungă: moştenitorul avea douăzeci de ani şi se îndrăgostise de o tânără domnişoară de onoare

a marii ducese Maria Nikolaievna,[13] pe care pretindea să o ia de soție, ceea ce era interzis clar de legile Coroanei.[14] Pe de altă parte, căsătoriile între curțile străine erau considerate, de pe vremea Ecaterinei a II-a, ca fiind instrumente utile de politică internațională. Era necesar deci ca moștenitorul să fie îndepărtat de obiectul înflăcărării sale și, după părerea lui Nicolae I, venise momentul să se gândească la cuvenita așezare a acestuia. Împăratul întocmise o listă de prințese germane care păreau să convină scopurilor sale, și înțeleptul Jukovski era însărcinat să vegheze ca „marele tur" european al moștenitorului să aibă un sfârșit matrimonial. În pofida sentimentelor pe care le nutrea față de tânăra fată întâlnită la curte, Alexandru nu era în măsură să se opună tatălui său în această privință și știa foarte bine ce intenții presupunea călătoria care îi fusese impusă.

Această călătorie în străinătate era foarte importantă pentru cunoașterea caracterului lui Alexandru. A fost, într-adevăr, însoțită de o abundentă și permanentă corespondență între tată și fiu. Nouăzeci și șase de scrisori foarte lungi, majoritatea scrise pe o perioadă de mai multe zile: este vorba deci de vești aproape cotidiene. Lectura lor arată natura relațiilor dintre ei. Dacă adăugăm jurnalul de călătorie al moștenitorului, scrisorile adresate suveranului de către unul sau altul dintre însoțitori, cele ale împărătesei către fiul ei, dispunem aici de un fel de conversație permanentă care dovedește autoritatea tatălui asupra fiului, sentimentele fiului față de părinții săi, și anumite trăsături de caracter – slăbiciune, tresăriri ale spiritului rebel repede reprimate, gândire foarte conformă cu educația primită. Dar ceea ce mai reiese din această prețioasă corespondență conservată integral este afecțiunea profundă și încrederea care îi unește pe Nicolae și pe Alexandru. În afara momentelor în care suveranul este deasupra tatălui – vom reveni la asta mai departe – Nicolae I se arată, de-a lungul scrisorilor sale, un tată tandru, simplu, obișnuit, îngrijorat, în timpul întregii prime părți a călătoriei, de sănătatea copilului său, interesându-se zi de zi de progrese, căderi, îngrijiri primite, de ceea ce poate face pentru a răspunde nevoilor unui fiu într-adevăr foarte iubit.

[13] Fiica cea mai mare a lui Nicolae I, ea se va căsători în 1839 cu ducele de Leuchtenberg.

[14] Legile fundamentale ale Imperiului rus, completate la 5 aprilie cu „dispozițiile privind familia imperială", stipulau că moștenitorul trebuia să contracteze o căsătorie cu o prințesă de familie regală domnitoare.

Timp de un an, de-a lungul acestor schimburi la distanță, Nicolae I se adresează fiului și nu moștenitorului. Se simte povara absenței atunci când suveranul povestește micile incidente ale vieții de familie, preocupările personale, ca și cum ar umple depărtarea și așteptarea întoarcerii. Atunci când trec zile fără să sosească scrisori de la Alexandru, neliniștea, tristețea tatălui care se simte uitat impregnează anumite mesaje. În alt sens, Alexandru adresează tatălui său scrisori interminabile nu mai puțin impregnate de tandrețe, în care nu se strecoară niciodată o formulă protocolară sau împrumutată. El se adresează mereu „drăguțului, prețiosului sau Tată", și îi povestește cu un același lux de amănunte, ca cel ce caracterizează scrisorile paterne, evoluția stării sale de sănătate – care, evident, îl preocupă mult – locurile pe care le vizitează, în ce condiții, și întâlnirile pe care le are. Oferind astfel tatălui – doar ocazional îi scrie împărătesei care împărtășește cu soțul ei veștile din călătorie – întreaga sa existență și tot sufletul său, Alexandru manifestă grijă să îi redea în mod loial fiecare clipă petrecută departe de el. Dar tandrețea care colorează scrisorile sale nu șterge un anumit ton al supunerii față de autoritatea paternă.

În ziua de 2 mai 1838, în ajunul marii plecări, Nicolae I i-a dat fiului său o „Instrucție de călătorie", în care îi schița un fel de cod de conduită: „Tu vei vizita străinătatea în parte într-un același scop [ca în cazul periplului rus], adică să înveți, să acumulezi impresii, dar fiind îmbogățit de cunoașterea țării tale natale, și de ceea ce vei vedea, tu le vei compara fără pasiune sau prejudecăți. Multe te vor seduce, dar, privind mai de aproape, te vei putea convinge că nu totul merită să fie imitat, și multe care merită să fie respectate acolo, nu pot fi importate la noi. Noi trebuie să ne păstrăm mereu caracterul național, marca noastră, și vai de noi de ne îndepărtăm de ea! Aici este forța noastră, salvarea noastră, specificitatea noastră".

Aceste recomandări, atât de ferme, dovedesc neliniștea suveranului față de o trăsătură de caracter a fiului său, pe care o cunoaște și de care se teme: îl știa influențabil și se temea că, parcurgând drumurile europene, să nu fie sedus de un spirit de libertate sau de obiceiuri pe care Rusia, considera el, nu ar ști să și le însușească. Împăratul își amintește foarte bine de 1825, dar și de înduioșarea fiului său, într-o biserică din Siberia, la vederea decembriștilor exilați, pentru a nu se neliniști văzându-l, pe el, cel atât de sensibil, atât de sentimental, zguduit și influențat de o Europă mai

avansată din punct de vedere politic decât propria sa țară. De la o scrisoare la alta, punerile în gardă pe subiectul acesta se multiplică.

Dar, de-a lungul acestei corespondențe, transpare și proiectul matrimonial al suveranului. Când marele duce vizitează Suedia, Danemarca sau Italia, nimeni nu se teme de întâlnirile sale, căci nu se află, în aceste țări, prințese de măritat al căror nume să fi fost reținut de împărat. Dar problema apare din luna august. Timp de mai multe săptămâni, starea un pic melancolică, care transpare din scrisorile lui Alexandru, a fost pusă în seama sănătății sale nesigure. Vindecat, el continuă să păstreze același aer nefericit. Este adevărat că i-a cerut permisiune „prețiosului său Tată drag" să revină pentru puțin timp la Petersburg. Răspunsul a venit fără drept de apel: el trebuie să-și continue călătoria, fără să se gândească la vreo pauză rusească. Alexandru se decide atunci să-i vorbească tatălui său cu sufletul deschis într-o scrisoare scrisă la Ems, în zilele de 13/25 august, scrisoare în care îi mărturisește sentimentele sale pentru tânăra Olga Kalinovskaia, de care a fost despărțit cu autoritate, sentimente care nu s-au diminuat.[15] Dar, lucid sau cel puțin conștient de exigențele dinastiei, tânărul mare-duce constată că el trebuie „cu ajutorul lui Dumnezeu să se consacre datoriei sacre".

Cu această datorie, să abandoneze fata iubită și, apoi, să se căsătorească cu o prințesă fără să o iubească, nu se va hotărî ușor. Scrisoarea în care îi mărturisește tatălui său este în același timp emoționantă, dar și revelatoare a raporturilor dintre Alexandru și Nicolae I. Fără îndoială, față în față, n-ar fi îndrăznit să-și pledeze cauza. Dar, la distanță fiind, el îi reamintește tatălui său, evocând căsătoria din dragoste și fericirea fără niciun nor pe care o împărtășește cu împărăteasa și îl întreabă de ce, el, moștenitorul, ar trebui să accepte o unire fără dragoste, contrară conștiinței, bazată pe o minciună sau o iluzie, să încurajeze o prințesă condamnată în ultimă instanță la nefericire. Reacția suveranului este cu atât mai puțin ezitantă, cu cât nu încetează să-și exprime neliniștea pentru „marea sa slăbiciune de caracter. El se lasă sedus cu ușurință".[16]

De această pasiune pentru tânăra domnișoară de onoare, împăratul nu vrea să audă, cu atât mai puțin cu cât, îi scrie el fiului său, nu este prima

[15] „Sentimentul pe care i-l port, de dragoste pură și sinceră, de atașament, a crescut în fiecare zi și este încă viu". Scrisoarea nr. 27 către Nicolae I.

[16] Scrisoare către împărăteasa Alexandra, din 16 iulie 1838.

de fel, şi că el a ştiut să uite alte înclinaţii. Dar ceea ce îl întristează şi îl ofensează pe tată, sunt mai puţin stările sufleteşti ale lui Alexandru, cât faptul că el s-a confesat mai întâi unchiului său Mihail,[17] ceea ce împăratul consideră în acelaşi timp lipsă de încredere a fiului său faţă de el, o intruziune a fratelui său în relaţiile tată-fiu, cât şi o lipsă de respect datorată de un frate mai tânăr. În scrisoarea care evocă acest episod, Nicolae I se arată în acelaşi timp întristat şi autoritar. În acelaşi timp, împărăteasa îi adresează fiului său un mesaj asemănător. Amândoi îi reamintesc prima sa datorie, despre care religia l-a învăţat: părinţii sunt cei cărora trebuie să ne adresăm cu încredere. Dintr-odată, moştenitorul fiind luat prin surprindere, suveranul profită de asta pentru a-l rechema la obligaţiile lui şi la prima raţiune a călătoriei sale. A venit timpul să o aleagă pe cea care va urca cu el pe tron.

Certat astfel – căci este într-adevăr un copil pe care părinţii l-au dojenit pentru a fi ascuns ceva, la un moment dat şi pentru a fi complotat, şi cu cine? Cu unchiul, ale cărui infidelităţi amărăsc Curtea –, Alexandru se supune, se duce să viziteze o curte străină după alta, îşi povesteşte întâlnirea cu prinţesa din Bade – bine plasată pe lista paternă şi concluzionează: „Nu este deloc o persoană pe gustul meu". O prinţesă din Wurtemberg nu obţine mai mult succes. Deodată, printr-un hazard neimaginat de cineva, acolo unde nu era aşteptat, trăsnetul s-a abătut asupra lui Alexandru; el s-a oprit la Darmstadt, doar pentru că acest principat se găsea în drumul lui şi o întâlneşte acolo pe fiica marelui duce Ludovic al II-lea de Hesa, prinţesa Maria, în vârstă de cincisprezece ani. Imediat se înflăcărează: „Mi-a plăcut de cum am văzut-o, scrie el... N-am mai văzut pe altcineva mai bine ca ea". Şi pledează pentru a-şi convinge tatăl: „Cu voia Domnului, să urmăm exemplul vostru, Tatăl meu iubit şi preţioasa mea Mamă!"

Acest proiect îl surprinde pe Nicolae I. S-ar fi putut, de asemenea, nelinişti – căci zvonul i-a parvenit de îndată – întrucât, se punea la îndoială că tânăra prinţesă ar fi fost într-adevăr fiica lui Ludovic al II-lea. Contele Alexei Orlov, diplomat desăvârşit, viitor negociator al tratatului de la Paris, trimis în 1839, pentru a-l însoţi pe moştenitor în Prusia, a redat în termeni voalaţi aceste bănuieli împăratului, care i-a răspuns cu impasibilitate:

[17] Mihail Pavlovici, cel mai tânăr fiu al lui Pavel I, care se căsătorise cu prinţesa Charlotte de Wurtemberg (devenită, în Rusia, Elena Pavlovna) şi ale cărui infidelităţi prilejuiesc bârfe la Curte.

„Dubiile asupra legitimității naşterii sale sunt mai fondate decât vă puteți închipui... Dar ea poartă numele tatălui ei şi nimeni nu poate obiecta ceva cu privire la asta".

Indiferența lui Nicolae I, atât de moralizator şi de prefăcut cu privire la această bănuială de nelegitimitate a viitoarei împărătese – bănuială care, pentru el, era confirmată – poate mira. Dar putem, de asemenea, să ne gândim că, neîncetând să se neliniştească pentru reticențele fiului său față de prințesele despre care era asigurat că ar fi încântătoare, atribuindu-le probabil unor lumini prost stinse la Petersburg şi nerebdător să găsească un sfârşit fericit unei călătorii care dura dea de opt luni şi nu se putea eterniza, Nicolae I a preferat să se mulțumească cu prințesa de Hesse-Darmstadt. Îi scrie asta lui Orlov: „Esențialul este ca tinerii să se cunoască şi să aprecieze". Astfel, se debarasa de nedorita domnişoară de onoare.

Împăratul nu era totuşi la capătul necazurilor sale, căci pasiunea cu totul nouă a lui Alexandru, deodată, în momentul în care nimeni nu se aştepta, s-a diminuat. Şi episodul pe care îl vom relata aici, care a scăpat vigilenței istoricilor, ar fi putut, precum nasul Cleopatrei, schimba radical destinul lui Alexandru, dar poate şi al Rusiei, dacă se vrea acceptată ideea că personalitatea unui conducător contribuie la modelarea destinului țării sale.

După întâlnirea cu o prințesă pe care o considera în sfârşit demnă să-i fie soție, marele-duce şi-a urmat călătoria în Anglia. Acolo a întâlnit o foarte tânără regină de 20 de ani, Victoria, şi a fost din nou o dragoste la prima vedere. Şi Victoria s-a îndrăgostit de Alexandru. Ea notează în jurnalul ei: „Marele-duce îmi place infinit de mult. El este sincer şi vesel. Totul este uşor în compania lui. Moştenitorul radiază". Dar nici Alexandru nu a fost mai puțin bulversat şi a uitat-o instantaneu pe aleasa din Darmstadt, ca să se dedice acestei noi pasiuni. „El nu-şi poate ascunde niciodată dragostea la prima vedere. Se vede pe figura lui", scria despre el o domnişoară de onoare a împărătesei. A fost cazul la Londra. Victoria nu s-a dat înapoi de la nimic pentru a câştiga definitiv inima moştenitorului Rusiei. Ea l-a antrenat într-un vârtej de sărbători, de plăceri, prezentându-l la Curte, drept cel ce va domni alături de ea. Prințul Albert de Saxa – Coburg – Gotha încă nu apăruse în viața ei. El este cel care o va consola apoi, după această romanță sfârşită prea repede.

Aşteptând zile mai întunecate, Alexandru o întovărăşeşte pe regina Victoria la Operă, în toate plimbările sale, şi ecoul acestei idile, despre care

vorbea întreaga Anglie, a sfârşit prin a ajunge la Petersburg. Moştenitorul însuşi îi povesteşte cu prudenţă tatălui său – scrisorile sale devin din ce în ce mai rare şi Nicolae I se plânge de asta – excitarea pe care o provoacă în acest sejur londonez. Dar, în ziua următoare unui bal despre care regina Victoria notează în jurnalul său intim, concluzionând: „Niciodată nu am fost aşa de fericită", marele-duce primeşte de la tatăl său un comentariu iritat: „Nu uita Darmstadt" urmat de un ordin: „Este vremea să te duci la Darmstadt".

În jurul suveranului, comentariile sunt în toi, căci la Petersburg ca şi la Londra nu se mai vorbeşte decât de „cuplul perfect", dar pentru a-l deplânge, căci Rusia nu acceptă să-şi piardă moştenitorul. În fapt, care ar fi soarta sa dacă ar rămâne în Anglia? Nu ar fi decât prinţul consort al unei regine britanice. Ca fiu supus, marele-duce se înclină imediat şi ia drumul Darmstadt-ului unde va face o oprire pentru a doua oară.

Pasiunea resimţită la Londra se stinge, el revine la idila pe care o uitase pentru un moment sau o desconsiderase. Tatăl său îl îmboldeşte atunci cu fermitate, preferând să-şi dea acordul pentru o căsătorie tratată drept mezalianţă la curtea din Berlin şi să pună capăt ezitărilor fiului său, faptelor sale de neprevăzut. Îl ştie inconstant şi uşuratic, episodul londonez confirmând asta. La 17 mai 1839, îi scrie contelui Orlov: „Dumnezeu să-mi inspire fiul şi să-i dea destulă raţiune ca să hotărască odată pentru totdeauna, pentru onoarea sa şi cea a imperiului!"

Suveranul a văzut just: moştenitorul inconstant a uitat-o pe regina Victoria de îndată ce a părăsit-o. Nu se poate desigur rescrie istoria, îşi imagina cum ar fi fost Rusia guvernată de Constantin, fratele mai mic al lui Alexandru, mai liberal ca el, dar şi mai imprudent. Şi ce s-ar fi întâmplat cu regina Victoria, dacă, în locul solidului prinţ consort Albert, şi-ar fi împărţit viaţa cu marele-duce, atât de înclinat spre a fi infidel?

Soarta şi Nicolae I au decis altfel.

Fericirea în familie

Logodna moştenitorului a fost celebrată la Darmstadt, cu ocazia unei noi şederi, în aprilie 1840, şi, pe 8 septembrie al aceluiaşi an, prinţesa Maria de Hesa-Darmstadt făcea o intrare triumfală la Petersburg. Convertită la

ortodoxism, devenită Maria Alexandrovna, ea s-a căsătorit cu marele-duce moştenitor pe 16 aprilie 1841. Şi împăratul era fericit: el nu avea a se mai teme de noi pasiuni ale inimii, pasiuni neaşteptate ale moştenitorului, nici de o căsătorie morganatică, nici de a-l vedea instalându-se la Londra, în umbra unei suverane atotputernice. Toate acestea l-au făcut să o aprecieze în mod deosebit pe tânăra mare-ducesă căreia Orlov i-a lăudat astfel şarmul, calităţile fizice în care el regăsea anumite trăsături ale împărătesei. Luă pe Maria Alexandrovna sub protecţia sa şi acest lucru era necesar întrucât Curtea începu să o trateze necorespunzător. Îi era criticată gura, cum că ar fi fost prea mică, nasul nu prea drept, insuficienta bună cunoaştere a francezei şi se colportau, pe ascuns, bârfe infamante asupra originii sale. Pentru a face să tacă bârfitorii, Nicolae I a trebuit să dea dovadă de o foarte mare autoritate, ameninţându-i cu exilul pe domeniile lor. Şi aceştia se liniştiră.

Dar autoritatea sa s-a întors şi împotriva tânărului frate al noii mari-ducese, care o urmase în Rusia şi distra Curtea cu glume şi jocuri inventate de el. Din nefericire, acesta s-a îndrăgostit de o domnişoară de onoare de-a surorii sale şi a întrevăzut căsătoria cu ea, făcând să plutească deasupra familiei imperiale o mezalianţă. Refuzând orice discuţie, Nicolae I l-a trimis înapoi la Darmstadt pe prinţ şi pe iubita lui. Ordinea politică şi protocolară era astfel restaurată la Curte şi marea-ducesă a reţinut din acest episod că se cuvenea să fie supusă împăratului, să accepte modul de viaţă disciplinat care era al său şi că el impunea tuturor să respecte viaţa religioasă, mai degrabă restrictivă, a unei curţi ortodoxe. Ea a fost recompensată pentru docilitatea ei prin afecţiunea pe care i-o acorda, în schimb, împăratul. El a dotat tânărul cuplu cu o suită numeroasă: domnişoare de onoare, aghiotanţi şi, de asemenea, de îndată de s-au născut copiii, o întreagă pleiadă de guvernante şi de pedagogi care au făcut o „mică curte" atrăgătoare şi prestigioasă.

Alexandru, având sub ochi, ca referinţă supremă, cuplul părinţilor săi, înţelegea să îi imite, să ofere poporului său aceeaşi imagine de armonie. Fără îndoială că au apărut progresiv dificultăţi, legate mai ales de sănătatea fragilă a marii-ducese, care suferea de tulburări pulmonare. Dar în acele timpuri era lucru obişnuit. O altă dificultate ţinea de caracterul marelui duce pe care căsătoria îl cuminţise dar care nu rămăsese pentru asta mai puţin frivol şi inconstant, subiect al unor elanuri neprevăzute. Totuşi, ţara

a avut în ochi o familie fericită: opt copii, şase băieţi – Nicolae, Alexandru, Vladimir, Alexei, Sergiu, Pavel – şi două fete – Alexandra şi Maria – s-au născut în puţini ani. Alexandra a murit la vârsta de şapte ani iar Maria a fost copila cea mai îndrăgită de cuplu şi de fraţi. Împăratul era copleşit, şi s-a ataşat mai ales de cel mai mare dintre nepoţii săi, Nicolae, numit astfel în onoarea sa şi care era numit în mod familiar Niks, căruia îi trecea cu vederea capriciile, străduindu-se să-l îndrume cu blândeţe. Cu excepţia lui Pavel I, niciun suveran Romanov nu s-a putut lăuda până atunci cu o familie atât de numeroasă şi cu un număr atât de mare de moştenitori de sex masculin. Viitorul dinastiei era bine asigurat.

În pofida unei perpetue stări de oboseală, marea-ducesă îşi ducea perfect la îndeplinire îndatoririle care îi reveneau, făcând dovadă de o demnitate constantă, necesară uneori atunci când năzbâtiile soţului său se înmulţeau, şi câştiga inimile prin calităţile sale. Era destul de inteligentă şi se interesa – cu prudenţă, totuşi, îngrijorată să nu nemulţumească niciodată suveranul – de ideile liberale.

În timpul anilor care i-au separat căsătoria de urcarea pe tron, moştenitorul a rămas foarte aproape de tatăl său, aproape şi de soţia sa, şi niciodată Curtea nu a fost tulburată de drame familiale. Singurele evenimente care l-au întristat pe suveran şi pe ai săi au fost dispariţiile membrilor familiei. Legat de aceasta, 1849 a fost un an deosebit de sumbru, întrucât moartea a lovit o fiică a moştenitorului, dar şi pe marele-duce Mihail, ultimul frate supravieţuitor al suveranului, de care era foarte ataşat, ca de un fiu. Dar, între bucurii şi tristeţi, anii care au precedat sfârşitul lui Nicolae I au fost, pentru Alexandru, cei ai unei fericite linişti familiale şi în acelaşi timp de formare pentru îndatoririle care îi vor reveni într-o zi.

Un prinţ pregătit să domnească

Începând din 1849, Nicolae I îşi asociază fiul la putere, chiar dacă nu îi deleagă tot atâta putere reală. Dar îl face să participe la toate instanţele guvernamentale şi îl trimite în afara graniţelor nu ca un tânăr prinţ doritor să se instruiască cu ceea ce vede, ci ca reprezentant al suveranului. Alexandru intră în Comitetul de Stat, în Consiliul de miniştri, în diverse comitete precum cel al Finanţelor, sau chiar şi în Comitetul secret, însărcinat să

reflecteze asupra problemei țărăneşti. După un timp de observare, el devine membru cu drepturi depline al tuturor acestor instanțe şi ia parte activă la dezbateri şi decizii. În fapt, acest „drept deplin" este mai mult teoretic decât real. El se loveşte de caracterul despotic al suveranului, obişnuit să decidă totul şi care îmbină cu greu practica solitară a puterii cu dorința sa de a-şi pregăti cât mai bine moştenitorul să domnească. Pe de altă parte, toate problemele sensibile – precum cea a şerbiei sau a controlului intelectual şi politic al societății – în care moştenitorul ar fi tentat să se arate mai suplu, doctrina tatălui său este clară: nu trebuie nimic schimbat în ordinea existentă, căci aceasta ar risca să conducă la destabilizare care şi aşa amenință mereu.

Evenimentele care vor zgudui Europa, întoarcerea revoluțiilor, îl fac să fie mai ferm pe Nicolae I în doctrina pe care ministrul său al afacerilor externe, Nesselrod, a definit-o: „Amenințarea revoluționară în Europa obligă Rusia să apere puterea peste tot". Anul 1848 îi aduce confirmarea justeții politicii sale. Rusia trebuie să fie fortăreața de care se vor sparge valurile revoluționare şi de unde va pleca reconstrucția Europei, sub semnul absolutismului regal. Aceste condiții, veleitățile de intervenții reformatoare – timide, la început, ale moştenitorului, sunt fără efect.

Totuşi, prezența sa în diferite comitete nu îi este inutilă pregătirii viitorului suveran. El află acolo care este situația reală a diverselor (gubernii[18]). Îşi însoțeşte tatăl în câteva călătorii prin țară şi, de data aceasta, nu mai este vorba pentru el să descopere monumente şi nici să asiste la sărbători, ci să-i întâlnească pe cei care, la fața locului, dețin autoritatea şi îi expun suveranului problemele pe care ei trebuie să le rezolve, care privesc dureroasa chestiune a țărănimii sau sunt legate de o agitație persistentă.

Pentru a-i compensa frustrările – căci Alexandru este conştient de necesitatea efectuării de schimbări în țară – împăratul îl însărcinează să îl reprezinte în străinătate: el va merge, astfel, la Viena pentru a-l felicita pe împăratul Franz Iosif care a înfrânt revolta ungară şi a restabilit ordinea publică cu ajutorul lui Pasckievici, „pacificatorul" Poloniei. Dar Alexandru aprecia mai ales funcțiile militare care îi reveneau. La moartea marelui-duce Mihail, el accede la funcțiile pe care unchiul său le exercita în armată: este numit comandant al regimentelor de gardă şi grenadieri

[18] Este vorba despre provincii ale Rusiei (în rusă: *gubernia*).

şi i se încredinţează responsabilitatea tuturor instituţiilor de învăţământ militar. Preia, de asemenea, conducerea a două comitete militare, unul pentru probleme de organizare, celălalt pentru cele legate de armament şi echipamente. În anul 1842, pe când Nicolae I efectuează o călătorie oficială, moştenitorul este însărcinat să asigure un veritabil interimat al puterii. Suveranul este astfel atent să-şi pună în valoare fiul în toate instanţele puterii, şi în diverse ordonanţe şi manifeste el subliniază rolul pe care acesta îl joacă pe lângă el, neomiţând niciodată să-l laude în public.

În anul 1850, decide să-l trimită pe marele-duce în Caucaz. Războiul împotriva adepţilor imamului Şamil[19] era în toi de două decenii, iar puternica Rusie nu reuşea, în pofida imenselor mijloace desfăşurate, să-i potolească. Acest război a fost, în fapt, un măcel îngrozitor. Expediţia moştenitorului pe frontul din Caucaz ar fi putut să se termine în mod tragic. Departe de un tată autoritar, care decidea mereu pentru el, Alexandru, căruia îi plăceau viaţa militară, paradele, dar şi exerciţiile, nu a dorit ca pe acest front, atât de expus, el să fie redus, cum i se întâmpla de obicei, la rolul de spectator. El a vrut să ia realmente parte la acest război interminabil – a pregătit o operaţiune împotriva unui fort situat în munţii ceceni, s-a lovit de rezistenţa unui detaşament de rebeli pe care a reuşit să-l disperseze şi să-i urmărească în cursul unei periculoase cavalcade. Trupele moştenitorului l-au entuziasmat, dar, în această luptă hazardată, viaţa lui Alexandru s-a aflat ameninţată în mai multe rânduri. Informat de acest lucru, Nicolae I îl recheamă, de îndată, în capitală, îl decorează cu crucea Sfântul Gheorghe, dar hotărăşte ca, în pofida curajului său incontestabil şi a dorinţei pe care o manifesta de a rămâne pe front, marele-duce să nu mai să fie astfel expus. Rusia avea nevoie să-şi păstreze moştenitorul.

Întoarcerea în capitală însemna sfârşitul unei activităţi independente, care îi permisese lui Alexandru să dea, pentru un timp, curs liber energiei sale mereu încătuşate şi să manifeste calităţi pe care nu găsea deloc prilejuri

[19] Războiul din Caucaz pornise de la începutul secolului al XIX-lea, triburile muntene refuzând să recunoască autoritatea rusă în regiune, autoritate instaurată acolo odată cu supunerea Georgiei faţă de Rusia în 1801. La 25 septembrie 1829, imediat după semnarea tratatului de la Andrianopole, Nicolae I îi dă drept misiune contelui Paskievici să preia controlul total asupra regiunii: „pacificare pentru totdeauna a popoarelor de la munte sau distrugere a celor care nu vor să se supună". Războiul total a fost început atunci dintr-o parte şi din cealaltă.

să le dovedească sub comanda părintească. Totuşi, cursul vieţii sale urma curând să se schimbe şi avea să poată pune în valoare toate învăţămintele pe care le primise de ani de zile. În 1853, Nicolae I şi-a amintit într-un mod foarte oportun că el era garant al ordinii în lume, garant, de asemenea, al soartei creştinilor din Balcani şi chiar din Palestina. Şi aceasta a dus la războiul din Crimeea.

Atunci a fost chemat Alexandru să susţină acţiunea paternă. Regimentele Gărzii au fost trimise la luptă. Dar, înfrângerile decimând armata, Alexandru a văzut că este aproape imposibil să-şi îndeplinească misiunea ce-i fusese încredinţată, aceea de a aduna trupe de rezervă în legătură cu care tatăl său îi scria prinţului Menşikov „Acestea sosite, nu ne mai rămâne decât să le trimitem". S-a dus, de asemenea, la Sevastopol, pentru a constata că portul etalon al Rusiei la Marea Neagră, garant al puterii sale, era pe cale de a fi cucerit de inamic. A trebuit să-şi informeze tatăl despre această situaţie şi să-l pregătească pentru dezastrul final. Acesta a fost poate, în relaţiile de la tată la fiu, momentul cel mai intens, cel în care împăratul, aflat în pragul morţii, disperat, incapabil să reacţioneze, i-a încredinţat implicit moştenitorului său grija de a gira o situaţie catastrofală. Epuizat, bolnav, suveranul a decis, împotriva părerii medicului său, să treacă în revistă ultimele întăriri pe care le putea trimite în Crimeea. Ziua era glacială, un vânt puternic mătura oraşul, dar Nicolae I s-a încăpăţânat să îndeplinească acest ultim gest. Apoi, doborât de răul de care fusese ameninţat – o pneumonie – s-a pregătit pentru moarte; mai mult chiar, el s-a dus în întâmpinarea ei, căci nu vroia să supravieţuiască năruirii universului în care crezuse mereu, cel al Rusiei puternice, rămasă ea-însăşi, dar învinsă de o Europă mai modernă, pe care o disprețuise atât de mult. Putea muri acum, când fiul său era pregătit să-i urmeze. Toate eforturile sale au fost concentrate asupra formării moştenitorului, nimeni altcineva nu era mai bine instruit cu privire la problemele ţării sale şi cele ale lumii, decât Alexandru. Şi nimeni, se gândea împăratul muribund, nu era mai impregnat de concepţia puterii pe care o considera necesară în Rusia: puterea absolută. Nimeni nu ar şti mai bine să păstreze această putere, era convins de asta, decât moştenitorul său mult iubit. El putea deci muri în pace.

Capitolul III

CE-I DE FĂCUT?

Muribund, Nicolae I i-a ordonat fiului şi totodată moştenitorul său să „ţină tot". Acest testament acoperă şi rezumă ideile fundamentale care prezidau sistemul politic rus şi voinţa sa de putere externă. Format de tatăl său întru aceste idealuri, fiul loial, Alexandru al II-lea este atent la acest ultim mesaj; dar el a devenit împărat şi Rusia pe care trebuie să o guverneze nu este asemănătoare – sau nu mai este, el o ştie – cu cea pe care ar fi vrut să o păstreze tatăl său. Din primele decenii ale secolului – lovitura de Stat din 1825 a arătat-o – au apărut oameni noi, în timp ce ţara însăşi cunoştea o veritabilă revoluţie culturală.

Educarea noilor oameni

Ecaterina a II-a îi lăsase nepotului său, moştenitor dorit, care va deveni Alexandru I, certitudinea că progresul educaţiei impune toate reformele şi va ajuta la absorbţia întârzierii ruse. Venit la putere în 1801, Alexandru I s-a grăbit să pună în practică un program vast, destinat lărgirii câmpului de acţiune al sistemului şcolar şi universitar. Ministerul Instrucţiei,[20] pe care l-a creat în 1802, avea drept sarcină să înfiinţeze o şcoală primară superioară în fiecare district, o instituţie secundară în fiecare capitală de provincie,

[20] Cuvântul rus *prosvescenie* („instrucţie") vine de la *svet*: „lumină". Se regăseşte aceeaşi origine pentru *Aufklärung* şi *Aufklärer* care se aplică gânditorilor Luminilor. El acoperă termenii *a ilumina* şi *a instrui*, cu un sens spiritual implicit.

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

o universitate în fiecare circumscripție. Atunci când Nicolae I îi succeda fratelui său, bilanțul ministerului era strălucitor. Rusia număra pe atunci șase mari universități – Moscova, Vilnius,[21] Dorpat, Sankt-Petersburg, Kazan și Harkov, ultimele trei fondate de Alexandru I. Trebuie să le adăugăm o universitate pentru marele ducat al Finlandei și două mari institute datorate unor inițiative private: școala de drept Demidov, la Iaroslavl, și un institut de istorie la Nejin. Învățământul secundar dispunea de patruzeci și opt mari licee de stat și de trei sute treizeci și șapte de școli primare superioare, pregătind elevi care să-și continue studiile. În fine, marele liceu imperial de la Țarskoie Selo a fost fondat, de asemenea, de către Alexandru I.

Fără îndoială că acest sistem rămânea încă insuficient. Prima slăbiciune: încerca să meargă în paralel cu organizarea socială a Rusiei și să mențină fiecare categorie socială la un nivel de învățare potrivit condiției sale. Pentru a păstra astfel barierele sociale, au fost adoptate multe măsuri: taxe de școlarizare ridicate, certificate de „autorizare", impuse elevilor din clasele inferioare trăind în orașe sau la sate, pentru a se putea înscrie în instituțiile secundare. Copiii de șerbi nu trebuiau să primească decât educația care le-ar fi utilă, adică corespunzătoare nivelului elementar. În plus, guvernarea lui Nicolae I a impus un control strict al ortodoxiei politice a învățămintelor predate și a conduitei elevilor și studenților, cât și a profesorilor acestora.

Ca urmare, progresul din prima jumătate a secolului al XIX-lea este considerabil. Universitățile dispun de o largă autonomie care le permite să combată controalele meticuloase ale ministerului. Statutul lor, adoptat în 1835, ameliorează clar condiția materială a profesorilor și un efort asemănător este făcut pentru învățătorii din secundară și din primară. Bibliotecile se multiplică, unii studenți sunt trimiși să studieze în străinătate. Dacă Nicolae I a fost atent în controlarea sistemului educativ, el s-a străduit totodată să îi ridice calitatea și mijloacele. În 1835, prima catedră de istorie rusă este fondată la universitatea din Moscova și istoricul Mihail Pogodin este numit la conducerea ei.

Exigența de calitate, dragă lui Nicolae I, permitea, desigur, să limiteze accesul la învățământul superior, conform unor criterii sociale, dar

[21] După revolta poloneză din 1830, universitatea de la Vilnius a fost închisă și înlocuită de o universitate implantată la Kiev.

universitatea s-a găsit puțin câte puțin debordată de progresul intelectual al claselor mai modeste decât nobilimea, prima destinatară a învățământului său. Probabil cea mai importantă consecință a acestui program a fost sporirea numărului beneficiarilor, în 1825, elita intelectuală, am văzut-o, era o nobilime hrănită cu spiritul Luminilor. Dar această nobilime educată este încă puțin numeroasă. În anii care au urmat represiunii, rândurile ei s-au lărgit și numeroși nobili reiau flacăra unei reflecții critice asupra Rusiei, pe care masacrul din 1825 părea să o fi stins. Când, în 1831, este reprezentată piesa lui Griboedov „Prea multă minte strică",[22] prin aceasta întregul paradox al nobilimii era pus în scenă cu cruzime. Eroul, Tșațeki, era desigur „omul în plus" care arată ridicolul și inutilitatea înaltei nobilimi ruse. El sugerează, în același timp, conflictul dintre generații, care este anunțat, și pune în mod implicit întrebarea care va obseda elitele pentru restul secolului, adică pentru aproape șaptezeci și cinci de ani: ce-i de făcut? Din acest moment, complotiștilor minoritari și clandestini, din anii 1820, le vor succede grupuri mereu mai numeroase de aristocrați care se vor reuni în cercuri mici (krujki)[23] ca să dezbată viitorul Rusiei, propunând soluții contrare și deseori extreme.

Atunci când, în 1855, Alexandru urcă pe tron, dezbaterea începe să se extindă spre noi medii: cohorte de „oameni noi" vin să o îmbogățească și, în general, să o radicalizeze.

Vârsta de aur a culturii ruse

Prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost pentru Rusia, în pofida despotismului lui Nicolae I, o adevărată vârstă de aur. Mai întâi pentru literatură care – Puşkin îi este simbol – a cunoscut un veritabil apogeu, marcat prin triumful unei limbi noi, uşoare, fluide, de o bogăție incomparabilă. Influența romantismului, care domina atunci Europa, se făcea simțită în poezie unde Jukovski, pe care nu l-am pomenit până acum decât în rol de educator al lui Alexandru al II-lea, produce o operă poetică remarcabilă prin muzicalitate, prin lejeritate, prin varietatea formelor pe

[22] În rusă *Gore ot uma*. Piesa a fost terminată încă din 1824, dar ea nu a putut fi reprezentată decât târziu, cu numeroase tăieturi, într-atât de virulent era criticată nobilimea.

[23] Plural al cuvântului *krujok*, mic cerc, diminutiv lui *krug*.

care le utilizează. Şi, fără a ţine în mod expres de romantism, cei mai mari scriitori ruşi – Puşkin, Lermontov, Gogol – sunt marcaţi de acesta. Este, de asemenea, momentul în care apar primele opere ale lui Turgheniev, Dostoievski, Tolstoi. Şi încă alţi autori, precum Constantin Aksakov şi fabulistul Krîlov, care putea rivaliza cu Esop şi La Fontaine.

Dacă duelurile au privat Rusia de timpuriu de Puşkin (ucis în 1837) şi de Lermontov (împuşcat în 1841), opera pe care ei au lăsat-o contemporanilor este imensă şi a servit de reper generaţiilor următoare. Deja aceste două genii arătau calea constelaţiei, care va caracteriza întreaga a doua jumătate a secolului. Lermontov nu a încetat, în timpul vieţii sale atât de scurte, să combată lumea care îl înconjura. În opoziţie cu acest poet mereu revoltat, spre deosebire de Puşkin care, într-o Rusie revendicându-şi specificitatea, incarna figura europeană, Gogol, care s-a dedat celei mai zdrobitoare denunţări a societăţii ruse în *Suflete moarte* sau *Revizorul*, a căutat salvarea în specificitatea rusească, susţinând că era bine să fie păstraţi ţăranii în neştiinţă, ceea ce a şocat profund intelectualii ruşi din care făcea şi el parte.

Odată cu literatura, în Rusia, progresa de asemenea şi ştiinţa, datorită unui matematician de geniu, Nicolai Lobacevski, care a elaborat o geometrie neoeuclideană; cel mai modern laborator de astronomie din lume, construit la Pulkovo, în 1839, a atras toţi astronomii din Europa şi din Statele Unite; ştiinţele fizice şi ştiinţele naturii erau, de asemenea, în avans faţă de stadiul ştiinţelor din restul Europei. În fine, istoricul Karamzin a fost primul savant din disciplina sa care a atins un public popular, ceea ce i-a permis să propage printre compatrioţii săi, în monumentala sa *Istorie a Statului rus*, în acelaşi timp savantă şi plăcută, convingerile sale politice. Măreţia Rusiei se baza, gândea el, pe autocraţie şi pe un stat puternic, ceea ce interzicea atingerea şi a unuia şi a altuia. Karamzin îl avertizase pe suveran că nu putea împărţi puterea cu nobilimea, cu riscul de a vedea dispărând Statul, cum a fost cazul Poloniei, cedată fără apărare intereselor vecinilor săi. Cât despre abolirea şerbiei, aceasta ar fi ridicat împotriva lui nobilimea.

Este, fără îndoială, paradoxal faptul că Rusia a putut să combine un sistem politic autoritar, mereu înclinat să interzică orice idee sau manifestare a spiritului de natură să încurajeze disensiunea, vezi revoluţia, şi această explozie intelectuală de necomparat cu nici o alta. Ceea ce este nou, în

această perioadă, este o cultură literară atât de strălucitoare, o mişcare muzicală care, plecând de la Glinka, îi anunţă pe Rimski-Korsakov, Musorgski, Ceaikovski şi Stravinski, atât de mari progrese ştiinţifice acţionează nu ca înainte, în umbra culturii europene şi sub influenţa ei, ci în mod autonom. În această primă jumătate de secol, Rusia vede, în sfârşit, născându-se propriile sale elite, hrănite din tradiţiile ei, capabile să contribuie la progresul general al culturii occidentale, în loc să depindă de ea.

Această vârstă de aur a culturii ruse, purtată de nobilime, dovedeşte că ceva se schimbă şi că în sânul ei apar oameni noi. Este, de asemenea, epoca ideilor noi. Rusia descoperă moştenirea revoltei decembriste.

Slavofili şi occidentalişti

La începutul secolului al XIX-lea, francmasoneria a oferit un cadru de reflecţie elitelor; ea a jucat un rol educativ evident, eroii din 1825 fiind produsul ei. După eşecul lor şi reacţia care se instalează, ruşii cultivaţi dezbat în mod interminabil în saloane, departe de urechile celei de a III-a secţiuni, problemele fundamentale ale ţării lor. Nu mai este epoca Luminilor, filosofii francezi sunt depăşiţi; este momentul romantismului şi al filosofiei idealiste germane. Dacă ruşii citesc cu pasiune Schiller şi alţi autori romantici, gândirea lor se hrăneşte mai ales din Schelling şi din Hegel.

Primul care a dezvoltat o nouă gândire capabilă să mobilizeze cercurile intelectuale este Piotr Ceadaev.[24] Francmason, apropiat decembriştilor, Ceadaev a călătorit în Europa, după eşecul din 1825. Reîntors în Rusia, acest occidentalist convins îşi exprimă ideile într-o *Scrisoare filosofică* pe care o publică, în 1836, în revista „Telescopul". Reacţia faţă de acest text este imediată. „Este un nebun!", proclamă suveranul care dispune confiscarea imediată a numărului conţinând textul în cauză, interzice revista şi îl exilează pe redactorul-şef.

Herzen, în ce îl priveşte, salută naşterea unei gândiri apropiate de a sa şi apariţia acestui text uimitor ca „un foc de armă răsunând în întuneric".

[24] Tânăr ofiţer, Ceadaev (1794-1855) a luptat împotriva armatelor napoleoniene, iar epoca lui a fost lăudată de Puşkin.

Pentru Ceadaev, Istoria Rusiei este o pură aberație, căci această țară, considera el, nu are nici trecut, nici prezent, nici viitor. Ea nu are loc în universul istoric întrucât nu este nici din Occident, nici din Orient; ea nu a contribuit niciodată la civilizație. Nu are altă lecție de dat Occidentului decât un avertisment: ea îi poate arăta pericolele morale, inerente unei asemenea specificități.

Totuşi, Ceadaev va completa puțin după acest diagnostic sumbru nuanțându-l în *Apologia unui nebun*. Dacă el rămâne convins că Rusia nu are trecut, el nu se poate obişnui cu absența unui viitor. Din contră, legat de această absență de istorie, el formulează convingerea că tocmai acest fapt ar putea fi şansa Rusiei. Experiența țărilor occidentale poate, pe acest pământ virgin, să asigure o dezvoltare atât de rapidă încât Rusia va ajunge să îi depăşească pe toți. Şi, până la urmă, ea va fi cea care va oferi răspunsuri Occidentului. Linia de demarcație între un trecut inexistent şi considerabile potențialități pe care Ceadaev le atribuie Rusiei se află în opera lui Petru cel Mare, despre care Herzen scrie că el i-a deschis calea lui Puşkin. Şi Ceadaev i-a scris lui Turgheniev: „Va veni o zi în care vom fi centrul intelectual al Europei". Pentru acest spirit strălucit, unul dintre cei mai remarcabili precursori ai gândirii ruse moderne, Rusia trebuie să-şi croiască un drum între două căi la fel de periculoase: să urmeze Occidentul sau să respingă modelul pe care acesta i-l propune. Răspunsul la această dilemă este greu de găsit. Rusia, gândeşte Ceadaev, trebuie să rămână ea – însăşi, asimilând, în acelaşi timp, tot ceea ce i-a permis Occidentului să progreseze.

La lectura *Scrisorii filosofice*, suveranului i-a venit în minte cuvântul nebunie. Pus sub supraveghere medicală pentru a-l constrânge la tăcere, Ceadaev a profitat de asta pentru a-şi aprofunda gândirea. Ea va influența profund reflecția slavofililor care se dezvoltă în Rusia, începând cu 1840, şi va propune o soluție proprie la problema ideii naționale.

Guvernul lui Nicolae I şi dreapta adoptaseră atunci doctrina dezvoltată de contele Uvarov, pentru care sistemul rus avea la bază trilogia ortodoxie, monarhie, geniul național (*narodnost*).[25] Acest ultim element era, conform părerii lui, caracteristica poporului rus, ceea ce-i pecetluia uniunea cu puterea autocratică. Dezbaterea cu privire la Rusia, la natura

[25] *Narodnost'* de la *narod* („popor"), apropiat al termenului german *Volksgeist* sau *Volkstum*, se traduce prin „geniu național". Uvarov însuşi îl definea astfel pentru Nicolae I: „Necesitatea de a fi rus prin spirit".

sa, judecata purtată asupra operei lui Petru cel Mare, modernizarea Rusiei, occidentalizându-i specificitatea şi geniul, mobilizau şi geniul, mobilizau şi cercurile intelectuale şi cursurile predate de către istorici.

În primul rând, dintre cei care laudă ideea rusă, Mihail Pogodin, născut la 1800 într-o familie modestă din Moscova, încarnează deja intelectualitatea neoaristocratică, *raznocinţî*,[26] care, în anii 1830-1840, vin să ia parte la marea dezbatere rusă. Slavofil, dar loial, Pogodin combină în gândirea sa trei elemente constitutive, după el, ale geniului naţional rus: moştenirea de la Bizanţ, adică cristianismul şi primordialitatea puterii temporale; aportul lui Petru cel Mare şi reforma ţării; în fine, rolul nobilimii care nu-şi are autoritatea dintr-un drept feudal, ci din serviciul adus statului.

La polul opus, Timofei Granovski, fiul unui moşier ruinat, alt *raznocineţ*, a fost invitat, după studii la Sankt-Petersburg şi în Germania, să predea istoria la universitatea din Moscova. Cursurile sale publice, începute în 1843, au avut un succes imediat şi Herzen a cerut dreptul să le publice. În prelegeri, la fel ca şi Pogodin, a abordat mereu aceeaşi problemă: ideea rusă, însă el este purtător al unei concepţii occidentaliste a istoriei. Pe când Şevriov, apropiat al lui Pogodin, dar care predă literatura, se străduia să demonstreze că literatura rusă îşi are sursa de inspiraţie în adâncurile istoriei ruse şi nu doar de pe vremea lui Petru cel Mare.

Ideea naţională va rămâne totuşi intim legată de putere; ea nu este suficientă pentru a hrăni dezbaterea filosofică începută asupra naturii naţiunii şi cea a Rusiei. Tocmai la asta vrea să răspundă gândirea slavofilă a lui Homiakov, Kirievski, Aksakov, Odoievski şi Samarin. Slavofilii vor constitui un grup de reflecţie foarte activ, care se reuneşte începând cu 1840 în diverse saloane moscovite. Influenţaţi, ca întreaga lor generaţie, de gândirea germană, ei au interpretat-o totuşi, au asimilat-o, au reelaborat-o în felul lor într-o „veritabilă teologie", va spune foarte corect Nikolai Berdiaev.

Slavofilii erau, mai degrabă, moscoviţi, de mare cultură, aristocraţi eruditi sau proprietari funciari, ceea ce, în epoca şerbiei nu putea să nu influenţeze reflecţia lor. Copiii acestei şcoli de gândire aveau cu toţii competenţe deosebite care le permiteau să aducă o adevărată contribuţie

[26] Compus din *razno*, „divers" şi *cin*, „rang". Acest cuvânt arată diversitatea originilor sociale care vor forma, în mod progresiv, nouă elită.

la dezbaterea generală. Alexei Homiakov era teolog, multiplele sale curiozități mergeau de la istorie la medicină și la invenții de pură tehnică. Ivan Kirievski era filosoful mișcării: el s-a preocupat să arate unitatea unei gândiri ruse fondate pe universalitatea ortodoxiei. A constatat că această particularitate antrena, la ruși, un sistem de gândire globală, în care viața și gândirea, viața intelectuală, viața publică și viața privată se îmbinau perfect. Piotr Kirievski, fratele lui Ivan, nu scria, dar el participa la reflecția comună. Constantin Aksakov, scriitor reputat, notează, legat de proiectul slavofililor, că ei au „exaltat vocația istorică și spirituală a Rusiei în calitate de reprezentantă a Orientului ortodox și a tribului slav". Iuri Samarin, care va juca un rol important în emanciparea șerbilor, a consacrat opere diverselor subiecte religioase și filosofice, dar mai ales reformelor de urmat. În fine, Vladimir Odoievski, în *Nopțile ruse*, povestire punctată de dialoguri filosofice, dezvoltă concepția națională a slavofililor: „Secolul al XIX-lea aparține Rusiei", scrie el. Insistă asupra tinereții și purității acestei țări, față de o bătrână Europă epuizată, care își așteaptă salvarea de la ea.

Toți slavofilii erau de acord în a afirma superioritatea Rusiei ortodoxe asupra Rusiei imperiale și asupra operei lui Petru cel Mare pe care o deplângeau. Ceadaev din *Scrisoare filosofică* nu este departe. Ei îl acuză pe Petru cel Mare de a fi impus, unui popor al cărei vocație era religioasă, puterea statului, atunci când în ochii lor, puterea în sine este perversă. Poporul este în mod natural unit în *sobornost*, comunitate de credincioși sudați într-un spirit de libertate și de solidaritate care este expresia însăși a ortodoxiei, scrie Homiakov, dar pe care puterea îl distruge. Puterea, anume cea a lui Petru cel Mare, continuă el, este de esență occidentală: cristianismul roman organizat și rațional este cel care se opune spiritului ortodoxiei, purtător de armonie, de pace, de solidaritate și de dragoste.

Slavofilii evocă instituțiile ruse ale trecutului, comunitatea țărănească (*mir*) și adunările pământului (*zemskii sobor*). Aceste instanțe primare reprezentau, la fel ca și familia, o viață socială ideală, ignorând orice putere externă. Dar, plecând de la aceste premise, slavofilii ajung la concluzii contradictorii. Anarhiști în condamnarea puterii, au revenit la o concepție mai tradițională a organizării sociale, constatând că omul este prea slab ca să trăiască prin el însuși, că un guvern îi este necesar, că autocrația era preferabilă sistemelor occidentale. Dacă ei acceptau astfel puterea totală a suveranului rus, este pentru că, singur purtător al greutății constrângerilor,

el îşi asuma singur responsabilitatea lor şi deci culpabilitatea, lăsând poporul liber să-şi urmeze destinul spiritual.

Slavofilii pledau toţi pentru emanciparea şerbilor şi pentru reforme politice, garantând libertatea cuvântului şi de expresie. Poziţia lor era în definitiv corectă: dacă acceptau din necesitate un guvern, ei doreau ca el să se amestece cât mai puţin în viaţa poporului pe care îl considerau destul de înţelept ca să decidă singur în legătură cu tot ceea ce îl privea. Pentru libertatea poporului, împotriva birocraţiei şi a încălcărilor, din partea ei, a acestei libertăţi: luările lor de atitudine erau clare. Puterea nu putea să accepte un asemenea program şi nu a ezitat să confişte publicaţiile slavofililor, a căror libertate de expresie a fost mult timp supusă cenzurii şi interdicţiei.

Occidentaliştii, prieteni ai Luminilor, nu erau mai puţin utopişti, în felul lor, decât slavofilii. Rusiei ideale şi pure a acestora din urmă ei îi opuneau un Occident ideal, propriu în a servi de model Rusiei, pentru a o moderniza şi a-i permite să ia parte la istoria comună. Contrar slavofililor, care erau aproape toţi proveniţi din nobilime, occidentaliştii anunţau deja diferenţierea socială care urma să caracterizeze oamenii generaţiei următoare, cea a anilor 1860. Dacă Bakunin era de origine nobilă, Belinski era fiul unui medic sărac. Slavofilii şi occidentaliştii se refereau la filosofia idealistă germană şi îşi extrăgeau din ea viziunea asupra Rusiei şi propunerile lor. Primii concluzionau cu specificitatea rusă şi cu necesitatea construirii viitorului pe această bază. Ceilalţi luau Occidentul drept model indispensabil. La început, occidentaliştii erau divizaţi în privinţa problemelor religioase şi asupra posibilităţii de a adopta calea occidentală pentru Rusia, chiar dacă toţi erau de acord să salute opera lui Petru cel Mare ca punct de plecare în modernizarea ţării. Visarion Belinski, critic reputat, care a exercitat o mare influenţă asupra vieţii intelectuale a patriei sale, afirmă că poporul rus trebuia să fie un popor ateu, în pofida dragostei sale pentru un Christos al sărmanilor. Idealist la început, el a evoluat, în ultimii ani ai vieţii sale, spre poziţiile politice radicale, expuse în *Scrisoare către Gogol* care a circulat în toată Rusia. „Slavofilii noştri, scrie el acolo, m-au ajutat mult să-mi alung încrederea mistică în popor. Unde şi când s-a eliberat poporul singur? Asta s-a făcut mereu prin intermediul personalităţilor".

Această *Scrisoare către Gogol* va fi, după moartea lui Belinski, în 1848, citită în cercurile radicale şi va deveni manifestul unui tineret

subversiv. Dostoievski s-a impregnat cu ea. Fără îndoială unii occidentaliști erau mai moderați, proslăvind o evoluție politică progresivă și o educație mai avansată, pentru popor. Printre acești liberali moderați, în general credincioși, figurează Nicolai Stankevici, apropiat al lui Bakunin, care nu-i împărtășea ateismul agresiv, sau încă profesorul Granovski. Dar Herzen va fi cel care va da curentului occidentalist dimensiunea sa concretă, transformând o dezbatere de idei într-o mișcare orientată spre acțiunea revoluționară.

Înainte de a ajunge la Herzen, nu poate fi, nu poate fi lăsat în umbră curentul discipolilor lui Fourier, care reunește, începând din 1845, un mic grup în jurul unui funcționar al ministerului afacerilor externe, Mihail Petrașevski. Acesta aduna funcționari și oameni de litere într-un salon al său și propovăduia transformarea societății în mici comunități autosuficiente. În viziunea utopică a unei societăți comunitarizate, armonioasă și pașnică, pentru singurele virtuți ale unei asemenea organizări. Petrașevski adăuga opoziția sistematică față de regimul politic rus. Și cum el era convins de temeinicia învățământului furierist, a instalat pe domeniul său un falanster destinat țăranilor săi, care s-au grăbit să-l incendieze. Era o prefigurare a dramei pe care populiștii o vor trăi, două decenii mai târziu.

Dacă Nicolae I se mulțumea să dispună supravegherea cercurilor slavofile și occidentaliste, să interzică publicațiile lor, el era mai speriat de Petrașevski și de discipolii săi, chiar dacă proiectul lor politic nu era mereu ușor de descifrat. Mereu a acționat nemilos împotriva lor. Membrii acestui grup au fost arestați și condamnați la moarte, pedepsele lor fiind comutate în ultimul moment. Dostoievski făcea parte din lot. În timpul procesului, Petrașevski a pledat că falansterele ar permite combinarea indispensabilei revoluții sociale, a șerbiei și a autocrației. *Petrașevți* – adepții lui Petrașevski – reprezentau deja o nouă pătură socială a intelectualității: cu ei nu mai sunt nobilii cei care domină; membrii acestui grup sunt în majoritate funcționari de nivel mediu, studenți și ofițeri de rang inferior. El atrage în același timp simpatizanții lucizi, precum Dostoievski, puțin convins că ideile lui Fourier ar fi aplicabile în Rusia, și partizanii unei revoluții radicale, precum Spieșnev, care va fi modelul lui Stavroghin în *Demonii* de același Dostoievski.

Nicolae I era înspăimântat de diverse concepții privind viitorul Rusiei, agitate de către toate aceste grupuri, dar era încă și mai înspăimântat

de implicațiile ideilor slavofile pentru politica externă a Rusiei. În ochii acestora, faptul „slav" era o preocupare centrală. Pentru ei, slavii împărtășeau aceeași puritate etnică originală. Dascălii ruși ai specificității slave se făceau astfel avocații noțiunii de slavitate, deci de solidaritate între toți slavii. Bakunin va exorta pe împărat să ia conducerea mișcării de eliberare slavă, de care acesta din urmă nu voia să audă vorbindu-se cu niciun preț, întrucât pentru el slavii erau desigur prea porniți spre revoltă. Luând conducerea slavilor, „eu aș lua conducerea unei revoluții", comenta suveranul. El era cu atât mai ostil față de asemenea concepții, cu cât vedea Polonia ridicându-se în 1830, Ucraina în care confreria lui Chiril și Metodiu, fondată de Kostomarov și Șevcenko, căutau să întemeieze libertatea și suveranitatea poporului ucrainean pe trecutul și pe specificitatea sa, precum o făceau slavofilii pentru poporul rus. Ce ferment de subversiune! constata Nicolae I, preferând să opună virtuților slave doctrina națională elaborată anume pentru el de ministrul său Uvarov.

Herzen și decepția occidentală

De la sfârșitul anilor 1830, romantismul și filosofia idealistă germană pierd teren în Rusia, în timp ce socialismul își croiește încetișor drum, datorită intelectualității ale cărei rânduri tind să se lărgească, iar ideile să se radicalizeze. Herzen este cel mai remarcabil reprezentant al acestui fapt.

În sufletul său, Herzen era un occidentalist. El admira Occidentul, visa la el și a venit să se instaleze acolo pentru prima dată în 1847. Născut în 1812, el provenea, ca majoritatea slavofililor, dintr-o familie moscovită nobilă, dar era un copil din afara căsătoriei; însă tatăl său l-a recunoscut și l-a crescut. Atunci când se exilează, el este deja un ziarist recunoscut în Rusia. Cu prietenii săi, între care Nikolai Ogarev, a participat în anii precedenți la cererea unui mic grup inspirat de ideile lui Saint-Simon. În 1834, grupul în întregimea lui a fost arestat și Herzen închis și exilat în Nord-Est-ul Rusiei, la Viatka. În surghiun, a scris, a reflectat la viitorul Rusiei, punând accent pe opera desăvârșită de Petru cel Mare. A studiat idealismul german, secolul al XVIII-lea, enciclopediștii, și a adoptat în final ideile socialismului francez al lui Fourier și Leroux, continuând să-și exprime admirația pentru George Sand.

El visa la revoluție. Este la Paris atunci când ea s-a declanşat, în 1848. Până atunci nu se gândise decât la individul strivit de sistemul în care trăieşte şi asta l-a condus spre socialiştii francezi. Dar ceea ce vede în Occident îl înspăimântă: revoluția şi înfrângerea ei. Constată cum trăsături negative pe care le presimțea – mercantilismul, un spirit mic-burghez – caracterizează socialiştii francezi şi în general socialiştii occidentali. Burghezia şi mercantilismul au fost mereu făcute de ruşine în Rusia. Dintr-odată, Herzen se îndoieşte de reflecțiile sale, se întoarce din nou către Rusia, se alătură slavofililor. În țara lui, în pofida unei naturi despotice a sistemului, spiritul burghez este absent şi lumea țărănească deține poate cheile evoluției țării. Herzen, care a atins deja problema în 1830, în cursul unor discursuri cu populiştii, admira, fără a le împărtăşi vederile, personalități precum Aksakov, Homiakov, Samarin; se apropie de ei.

Este ajutat în asta de lucrările unui cercetător german, Haxthausen,[27] care, plecând de la studiul câtorva sate ruseşti şi a obiceiurilor lor, s-a entuziasmat pentru întreg sistemul. Cercetările savantului confirmă în manieră ştiințifică existența şi importanța unui mod şi a unui cadru de viață rusesc deosebite, *obşcina* sau *mir*, care, pentru slavofili, este dovada însăşi a specificității ruse şi expresie a simțului de egalitate al societății. Herzen şi după el occidentaliştii trag din asta concluzia conform căreia țăranul rus este socialist prin natura lui. Multe decenii mai târziu, Marx şi Engels vor împărtăşi această opinie şi vor scrie: „proprietatea comunitară rusă modernă a pământului poate fi punctul de pornire al dezvoltării comuniste". Această reflecție asupra importanței comunei țărăneşti în evoluția dorită a Rusiei îl conduce pe Herzen să îşi revizuiască judecata cu privire la Europa, asupra căreia are o privire cu totul pesimistă şi asupra potențialităților unei Rusii propice oricărei inovații. Judecată categorică: „Noi suntem moral mai liberi decât europenii, scrie el, şi nu numai pentru că ne-am eliberat de marile încercări prin care se dezvoltă Occidentul, dar, de asemenea, pentru că noi nu avem un trecut care să ne îngrădească". Şi în ceea ce priveşte viitorul: „Nu cred în Rusia, în nici o revoluție, în afara vreunui război țărănesc". Aici, comuna țărănească îi apare ca un mijloc de a-l elibera pe

[27] August Haxthausen publică în 1847 în germană *Studiul relațiilor interne ale vieții populare şi îndeosebi ale instituțiilor rurale în Rusia.*

țăran de nobil și de stat și de a-l feri de nevoi. Ea poate, de asemenea, să-l învețe să se autoadministreze: „De ce și-ar pierde Rusia comuna rurală, de îndată ce ea a știut să o păstreze întreaga perioadă a dezvoltării sale politice, o păstrează sub jugul apăsător al țarismului, cât și sub autocrația de tip european a împăraților?"

Supunând astfel la o reexaminare de ansamblu iluziile occidentaliștilor și ale slavofililor, Herzen reușește, la capătul acestei reflecții născute din decepția sa din 1848, să concluzioneze că socialismul se poate dezvolta în Rusia, pornind de la trăsăturile specifice ale ordinii sociale ruse și că a sosit momentul unui nou tip de revoluționar care să se consacre poporului. Astea fiind spuse, el deschide calea populismului care va marca o nouă generație. La Londra, unde îl va conduce exilul său și unde se va amesteca cu emigranții italieni și mai ales polonezi, la fel de decepționați ca și el de eșecurile de la 1848, își va dezvolta propria gândire politică. Încă din această epocă, dispune de un instrument de propagandă, „Libera Imprimerie rusă de la Londra", care, dotată cu caractere chirilice, îi permite să publice și să difuzeze în rusă texte care vor anima un mediu intelectual paralizat de controalele puterii. El pune problema emancipării șerbilor și face apel la nobilime pentru ca, din proprie inițiativă, să renunțe la privilegiile sale, riscând altfel să vadă deodată ridicându-se împotriva ei o țărănime revoltată. Libertatea și pământul țăranilor: aceasta este, după părerea lui, calea de salvare pentru nobilime. Herzen o invită să urmeze exemplul nobilimii franceze din noaptea de 4 august 1789.

Când începe războiul din Crimeea, Herzen este sfâșiat. A apăra Rusia înseamnă a apăra opresorul țăranului; aceasta încearcă el să explice trupelor ruseşti staționate în Polonia, singurele cu care este în contact. Dar el nu are nicio încredere în puterile europene; este convins că intenția lor nu este de a abate autocrația, nici chiar de a împinge pur și simplu autocrația să se reformeze. Ce trebuie atunci așteptat de la război? Se întoarce spre forțele subversive ale Rusiei, sperând că ele vor ști să profite de slăbiciunea militară a Imperiului pe care de îndată a constatat-o. Rusia, ea însăși, în voința de libertate și conștiința colectivă a țăranilor, este cea care poate să-și întemeieze salvarea, gândește el, și va pronunța această idee în cursul unui meeting ținut la Londra, la care asistă toate marile nume ale emigrației: Victor Hugo, Louis Blanc, Mazzini, Karl Marx, Kossuth. Câteva zile după aceea, Nicolae I moare și Herzen, mânat de entuziasm, se

gândeşte că firul istoriei va fi reînnodat cu anul 1825, şi că cei treizeci de ani care tocmai s-au scurs vor lăsa loc unei răsturnări totale în ţara sa.

El fondează atunci „Steaua polară", revistă cu titlu simbolic, fiind preluat de la un organ creat de decembrişti, la începutul anilor 1820. Din exilul său, se adresează celui care se va urca pe tron, căci este convins că înfrângerea şi urcarea pe tron a unui nou tip de suveran trebuie să conducă la ruptura atât de mult timp aşteptată. În 1855, el imaginează această ruptură în termeni de cooperare istorică între intelectualitate şi noul ţar, îi cheamă la operă comună pe toţi cei care s-au străduit de aproape trei decenii să caute calea progresului rus, fie că ar fi slavofili sau occidentalişti, căci, în acest moment, contează doar acordul cu privire la abandonul autocraţiei. Se va consacra o vreme mobilizării prin scrierile sale, a intelectualităţii, înţelegând să o plaseze în avangarda luptei. Şi pentru a ajunge mai bine la toţi cei pe care vrea să-i asocieze acestui imens proiect, adaugă în 1857 „Stelei polare" o altă revistă al cărei răsunet va fi considerabil, „Kolokol" („Clopotul").

GIGANTUL BAKUNIN

Ultimul personaj şi nu dintre cei mai puţin importanţi în această pleiadă intelectuală care, în Rusia sau în exil, a vrut, înţelegând trecutul şi destinul Rusiei, să asigure transformarea ţării: Mihail Bakunin. Cu doi ani mai tânăr ca Herzen, provenit şi el din nobilime, şi-a petrecut copilăria desigur în mediul liberal, dar în care discursul ţinea loc de acţiune. După ce a primit, precum majoritatea nobililor, o educaţie militară, după ce s-a plictisit apoi într-un oraş de garnizoană din Lituania, el se împrieteneşte cu Stankevici care îl face să descopere filosofia germană şi, înainte de orice, pe Hegel. Dar, pentru Bakunin, Fichte este cel care deţine răspunsurile la întrebările ce îl bântuie. Părăseşte rapid armata ca să participe la micile cercuri moscovite, în care gravitează prietenii lui Stankevici, al lui Belinski, ai lui Granovski şi încearcă să-şi găsească propriul drum în reflecţia asupra filosofiei istoriei.

Încă de pe atunci, îi impresionează pe cei care îi sunt în preajmă, asemenea lui Belinski, prin temperamentul său puternic şi orgoliul său care nu este mai prejos. Cu ajutorul lui Herzen, emigrează în Germania, apoi în Elveţia şi în activitatea sa de publicist dezvoltă ceea ce va deveni doctrina anarhismului.

Nu vom putea niciodată să spunem îndeajuns ce personaj ieşit din comun a fost acest aristocrat apropiat de slavofili, de hegelieni, de Belinski şi de Herzen. El este, în acelaşi timp, reprezentativ pentru intelectualitatea anilor 1840 şi, în acelaşi timp, el deschide calea gândirii şi acţiunii radicale din anii 1870. Este un adevărat intelectual, dar, de asemenea, om de acţiune, care ia parte la toate revoluţiile. Înainte însă va dezvolta o concepţie a destinului rus şi un proiect care nu-i aparţine decât lui. Din 1842, abia sosit în această Germanie ai cărei filosofi i-au reţinut o clipă atenţia, el întoarce spatele filosofiei ca să se consacre, o va scrie el însuşi, oamenilor, viitorului lor, unei activităţi practice. Disprețuieşte teoria, care, spune el, frânează acţiunea. La Paris, unde se instalează apoi, este primit de îndată într-un cerc de intelectuali şi de politicieni care dezbat fără încetare despre revoluţie: George Sand, Proudhon, Luis Blanc, Jules Michelet, mai bine zis majoritatea dintre cei care vor fi actorii de frunte ai revoluţiei de la 1848. Acolo, îl întâlneşte pe Marx, care, cu tovarăşii săi de exil, are în vedere să-i reunească pe socialiştii germani în jurul unei publicaţii, *Vorwärts*. Parisul este, în ajunul lui 1848, locul în care se regăsesc exilaţii germani şi ruşi. Marx aruncă asupra acestora din urmă o privire uimită, încărcată de un anume sentiment de superioritate. Nobilii ruşi îi par foarte plini de fantezie în entuziasmul lor revoluţionar. Dar nu Marx va fi interlocutorul privilegiat al lui Bakunin. Acesta preferă pe socialiştii francezi şi polonezi în locul germanilor, şi se simte mai apropiat de Proudhon. Amândoi îi suspectează pe germani de asezonarea socialismului cu tendinţe despotice.

Guvernul rus îl pune sub supraveghere pe Bakunin şi se teme atât de tare de această personalitate puternică, încât îi ordonă să se întoarcă în ţară. Bakunin se opune într-un refuz ferm, ceea ce îi aduce, în 1844, privarea de drepturile sale şi de demnitatea sa de nobil. Este ameninţat, ca la întoarcerea sa, să fie condamnat la muncă forţată în Siberia şi să-şi vadă bunurile confiscate. Indignat, el publică atunci în Occident un mare articol, pentru a informa societatea cu privire la relaţiile dintre o putere despotică şi nobilime. El declară acolo că poporul rus, oricât de aservit ar fi, este pregătit pentru revoltă. Şi că, în rândul nobilimii, o parte din tineretul cucerit de ideile liberale este dispus să participe la opera de emancipare a ţăranilor: „Ei urmăresc cu dragoste progresele civilizaţiei şi ale libertăţii în Europa şi se străduie, pe cât posibil, să se apropie de popor... Ei se caută

reciproc în această noapte adâncă, în această atmosferă otrăvită de sclavie, de delațiune și de teama care îi înconjoară și îi izolează".

Dar Bakunin adaugă că el speră să vadă această fracțiune a nobilimii și să „acționeze nu *ca* nobilii, ci, *deși* nobili", pentru cauza libertății, el se teme totuși că, din slăbiciune, sub presiunea întregului său mediu, acest tineret să nu se corupă. Își multiplică atât declarațiile, manifestările și chemările la revoltă în Rusia, încât guvernul rus obține, în sfârșit, expulzarea sa din Franța. După o ședere la Bruxelles, el „va reveni" în Franța ca să participe la revoluția din Februarie despre care va spune „că au fost zilele sale cele mai fericite".

Activitatea sa în anul 1848, în Franța, apoi în Germania,[28] îl determină, după multe peripeții și multe procese, să meargă să caute azil în Elveția, de unde guvernul rus obține, în mai 1851, să-i fie livrat „criminalul de stat". Este închis în fortăreața Petru și Pavel și de aici scrie o uimitoare confesiune adresată împăratului, document a cărui redactare i-a fost sugerată de către contele Orlov, care conducea a III-a secțiune. Bakunin își expune acolo vederile sale cu privire la politica internă și externă și propune un program de transformare a Rusiei, care se alătură vederilor expuse, la începutul anilor 1820, de Pestel în *Adevărul rus*, apoi, mai târziu, de Herzen. Ca și ei, Bakunin se gândește că Rusia nu este făcută să se adapteze ca un sistem politic moderat și parlamentar după moda occidentală; că trebuie să îmbine cu caracterul său extrem, specific și cu o istorie al cărei curs a fost atât de deosebit. Nicolae I a citit documentul cu atenție, l-a adnotat și l-a înmânat moștenitorului său spunându-i: „Citește-l. Este foarte straniu și foarte instructiv".

Într-adevăr, nu este oare ciudat ca un asemenea text să fie adresat unui temnicer de către un prizonier considerat periculos? Că prizonierul își trata și el temnicerul drept egal, îl sfătuia, și că Nicolae I a citit această confesiune ca și cum ar fi emanată de la cineva egal, adevărat dialog de egalitate cu un tovarăș? Numai în Rusia s-a putut stabili o relație atât de ciudată între stăpânul unui imperiu, hotărât să-l păstreze, și cel care intenționa să-l distrugă.

Cu toate acestea, curiozitatea nu-l conduce pe Nicolae I la indulgență. Bakunin va petrece trei ani la fortăreața Petru și Pavel apoi va fi transferat

[28] Arestat în mai 1849 pentru participarea sa activă la revoluția de la Dresda, este condamnat la moarte în 1850, predat Austriei, de acolo refugiat în Elveția, predat, în final, Rusiei.

la Schlüsselburg,[29] de sinistră amintire. Țarul Ivan al VI-lea, „prizonierul numărul unu", nu fusese închis acolo, în 1746, de către împărăteasa Elisabeta și asasinat, în 1764, de către un gardian, în cursul unei tentative de evadare sub domnia Ecaterinei a II-a? Bakunin va fi apoi exilat în Siberia, iar Alexandru al II-lea, nefiind mai dispus decât tatăl său să arate clemență în privința sa, nu-i mai rămâne decât să recurgă la evadare, pe care o va reuși în 1861. Cu siguranță, Bakunin, a cărui confesiune o citise Nicolae I cu atâta interes, înspăimânta!

Ideile pe care le dezvoltă în exilul său și în *Confesiune* explică teama pe care el o inspiră celor doi suverani și hotărârea lor de a continua să-l îndepărteze de orice activitate politică. Fără îndoială, pe plan internațional, discursul său îi putea conveni, în anumite privințe, lui Nicolae I. Pentru Bakunin, Rusia trebuie, într-adevăr, să-și urmeze propriul destin și să fie conștientă că Occidentul se poate dovedi amenințător. Nicolae I își extrage de aici argumente pentru a-și înfățișa propriile concepții în politica externă: Rusia trebuie să se folosească de puterea sa, ca să apere și să asigure în același timp păstrarea ordinii stabilite într-o Europă periculos de sedusă de ideile revoluționare.

Această convergență aparentă în judecata referitoare la Europa de către revoluționarul Bakunin și suveranul conservator nu este în realitate decât rodul unei neînțelegeri. Ceea ce a fost numit panslavismul lui Bakunin depășea problemele specifice slavilor. Dacă face apel la sentimentele naționale ale slavilor, care se manifestă atât de puternic, în 1848, în Polonia și în Boemia, nu o face pentru naționalismul pe care îl poartă în sine, ci pentru că ele vin în sprijinul mișcărilor revoluționare. Acesta este sensul publicației sale de la Leipzig, din 1848, *Apel către slavi. Federația slavă* pe care o evocă, în același timp, este și ea destinată să unească popoarele slave într-o acțiune revoluționară; federația nu este deci scopul ultim, ea este mijlocul de acțiune revoluționară. Inițial, Nicolae I se îndoia, cum am spus-o deja, de panslavismul pe care îl interpreta, invers decât Bakunin, ca un instrument în serviciul naționalismelor slave pe care Rusia nu le-ar putea utiliza în folosul ei.

[29] Schlüsselburg era cunoscută la începutul secolului al XVIII-lea sub numele de Noteburg, fortăreață pe care suedezii i-au răpit-o Novgorodului. În 1792, ea a fost cucerită de Petru cel Mare care i-a dat numele de Schlüsselburg, nume pe care îl va păstra ulterior.

În această *Confesiune* a cărei sinceritate trebuie de altfel pusă la îndoială, având în vedere scrisorile pe care el le trimite în acelaşi timp familiei sale, Bakunin îşi exprimă decepţia faţă de eşecurile revoluţionare din 1848, „Zilele fericite" s-au întors pentru el spre coşmar, la vederea năruirii revoluţiilor în care a crezut. Nu mai speră nimic de la spiritul revoluţionar european. Ce e de aşteptat de la o Europă care, după un moment de ameninţare revoluţionară, s-a supus stăpânilor de ieri? Precum Herzen după 1848, el nu mai crede în capacitatea revoluţionară a Europei, nici măcar în cea a Franţei, unde a aşteptat atâta de la Proudhon şi de la Louis Blanc. Dintr-odată, deci, în Rusia, ca şi alţii, îşi va găsi speranţa mizând pe şansele de transformare radicală a ţării sale.

Acest accent pus pe Rusia şi pe aptitudinile sale revoluţionare se explică, de asemenea, la Bakunin, prin detestarea Germaniei, pe care relaţiile dificile cu Marx au întărit-o. Dăduse drept titlu unei lucrări din tinereţe *Imperiul knuto-germanic şi revoluţia socială*. Pentru el, socialiştii germani, cu Marx în frunte, sunt prin natură ataşaţi statului şi organizării. Bakunin consideră, din contră, că energia capabilă să transforme omul zace în adâncurile societăţii. Legat de asta, nicio societate nu îi pare mai aptă decât societatea rusă; istoria a dovedit-o. Marile revolte ţărăneşti, care au zguduit periodic Rusia, dovedesc capacitatea revoluţionară a mujikului. Ţăranul rus este mereu pregătit să-i urmeze pe cei care îl îndeamnă la răscoală, fie Stenka Razin sau Pugaciov, căci, contrar germanilor, el nu are nici conştiinţa etatismului, nici un simţ al organizării. În schimb, mujikul este caracterizat printr-o conştiinţă insurecţională constant pregătită să se manifeste.

Bakunin se va feri mereu de lipsa de constanţă a revoluţionarilor, făcând parte din rândurile elitei, dar speră că, fascinaţi de dispoziţia natural revoluţionară a poporului rus, ei vor şti să se ralieze lui şi să-i susţină lupta. Şi el scrie mai târziu: „La fel de bine, una dintre principalele îndatoriri ale tineretului revoluţionar este să stabilească, cu orice preţ, şi prin toate mijloacele posibile, o legătură vie de revoltă între comunităţile rurale. Această sarcină este dificilă, dar nu imposibilă: istoria ne arată că în epoca Tulburărilor [...], în timpul revoltelor lui Stenka Razin şi Pugaciov, ca şi în perioada răscoalei de la Novgorod, comunităţile rurale s-au străduit să stabilească, din proprie iniţiativă, legături de într-ajutorare".

Ţăranii, dar, de asemenea, şi *obşcina*, organizaţia comunitară a ţărănimii, sunt deci, în ochii lui Bakunin, componentele esenţiale ale

revoluției ce va veni. Căci „țăranii nu spun pământul stăpânului *nostru*, ci pământul *nostru*. Astfel, caracterul revoluției sociale este deja marcat, el își are rădăcinile în însuși caracterul poporului și al organizării sale în *obșcine*. Pământul aparține obșcinei, țăranul are doar dreptul să-l folosească". Această organizare atât de specifică Rusiei este, după el, cea care trebuie să confere un caracter social viitoarei revoluții ruse.

Se înțelege cu ușurință că apelurile lui Bakunin către noii Pugaciovi au putut părea a fi suficient de neliniștitoare pentru suveran, de îndată ce a avut o atât de mare grijă să-l închidă în fortărețe de reputație sinistră. Din întreaga elită intelectuală, care dezbătea la nesfârșit viitorul Rusiei, revoltatul Bakunin, cu respingerea sa a tuturor structurilor organizate, a fost, cu siguranță, perceput ca fiind cel mai periculos, dușmanul care trebuia îndepărtat pe veci de poporul rus. Nicolae I și colaboratorii săi întrevedeau deja, în spatele discursului său, anarhismul, care urma să marcheze atât de tare Rusia, în anii ce aveau să urmeze.

Cu apelul înflăcărat al lui Bakunin la opoziție și la revoltă, contra tuturor formelor de ordine și de supunere, se încheie o perioadă din istoria intelectuală rusă deschisă de conspiratorii din 1825. Între insurecția din piața Senatului și anul 1855, s-au scurs trei decenii, în timpul cărora efervescența intelectuală nu a încetat să sporească, pregătind deja propuneri mai radicale și mai violente. Totul a început cu entuziasmul constituțional al tinerilor nobili utopiști, puțin conștienți încă de necesitatea ca orice mișcare protestatară să dispună de o bază socială. Pentru că ignorau această exigență politică, conjurații din 1825 au plătit-o cu viața lor. Învățămintele pe care le-a tras, din cele de mai sus, succesorul lui Alexandru I, explică evoluția ulterioară a regimului rus și cea a mișcării care i se opunea. Întărirea politică, neîncrederea față de elite, caracteristice domniei lui Nicolae I, nu lăsau nicio șansă unei opoziții organizate. De aceea, în fața acestei puteri repliate asupra ei însăși, care stabilise un sistem de cenzură foarte strict și înscrisese în codul criminal din 1832, că toate sugestiile sau tentativele vizând limitarea autorității suveranului sau modificarea modului de guvernare constituie crime împotriva statului, nicio opoziție nu era în stare să se organizeze. Intelectualitatea, care s-a născut în această perioadă, pe care Lamartine a știut atât de bine să o califice pentru Rusia drept „imobilitate a lumii", a fost produsul unei situații ce nu lăsa loc

reflecției decât în cadrul unor grupuri mici. Unde să se dezbată? Unde să se reunească fără a cădea sub lovitura interdicțiilor puterii, dacă nu în acele mici cercuri, care se vor înmulți în cele două capitale, Moscova și Petersburg, în universități și în anumite saloane?

Nașterea lor a fost favorizată de progresul educației, dorit de suveran, și de o evoluție sociologică a elitei care beneficiază de ea. Multă vreme educația nobilimii a fost încredințată profesorilor particulari, apoi școlilor de ofițeri, universitățile atrăgând mai ales descendenți ai păturilor de mijloc ale societății: clerul, micii funcționari, negustorii, țăranii liberi. Ei au fost numiți *raznocinți*; universitatea le-a oferit o anumită identitate comună și mijlocul de a-și găsi locul într-o societate ultra ierarhizată. Dar, la sfârșitul anilor 1830, universitatea cunoaște o schimbare socială. Nobilimea începe să se intereseze de studiile superioare și își trimite copiii la universitatea din Moscova, unde aceștia se amestecă cu *raznocinți*, împărtășind aceleași preocupări și se regăsesc în final în cadrul unor mici cenacluri de discuție în jurul marilor figuri intelectuale slavofile sau occidentaliste.

Astfel, în vreo zece ani, din 1830 până în 1840, contururile sociale a ceea ce se cheamă intelectualitatea, adică rușii cultivați nemulțumiți de lumea în care trăiesc, preocupați să-i găsească soluții, se modifică. Nobilimea, care, în 1825 și la începutul anilor 1830, constituia această elită, se deschide celor pe care îi întâlnește pe băncile universităților. O trăsătură remarcabilă a intelectualității, care se constituie atunci și se lărgește social, este că ea nu se definește decât prin spiritul său de revoltă, prin întrebările sale și nu prin anumite legături sociale. Nu este un grup social, încă, și mai puțin o clasă socială; ea este rezultatul unui spirit, o comunitate de neliniști, refuzând lumea căreia îi aparține și în căutare de soluții.

O altă trăsătură caracteristică a acestei elite este libertatea dezbaterilor sale, detașate de orice capacitate de acțiune. Intelectualitatea este izolată de ansamblul societății: din prudență, mai întâi, căci reflecția sa se situează la limitele criminalității, așa cum o concepe puterea și pentru că este conștientă de incapacitatea sa de a acționa. De aici aceste interminabile discuții cu care, mai târziu, va fi plin teatrul lui Cehov.

În aceste cercuri condamnate la clandestinitate, intelectualii dezbăteau la nesfârșit problemele ruse și, în primul rând, cea care preocupă toate spiritele din secolul al XVIII-lea: șerbia. Față de șerb, toate celelalte straturi ale societății sunt privilegiate și menținerea acestui privilegiu

apare, în secolul al XIX-lea, ca un scandal social, poate încă şi mai mult, ca un scandal moral. Şi, în aceşti ani, de la sfârşitul domniei lui Nicolae I, mai mult decât politică, reflecţia intelectualităţii este morală, marcată de un adânc sentiment de vinovăţie şi certitudinea că preţul ei trebuie plătit. Culpabilitate, răscumpărare: oricare ar fi convingerile religioase ale intelectualităţii, termenii dezbaterii care o reuneşte sunt impregnaţi cu religiozitate, ei traduc o viziune apocaliptică a istoriei ruse şi fac apel la toate soluţiile extreme.

Intelectualitatea rusă, toate tendinţele confundate, împărtăşeşte acest sentiment. La sfârşitul anilor 1850, ea înţelege să treacă de la discurs la acţiune, să se angajeze pe lângă ţărănime din care face un simbol quasi sanctificat. Calea este deschisă acţiunilor extreme, pregătite de o gândire care devine din ce în ce mai radicală, întrucât nu s-a putut traduce până atunci în acte. Să dispară despotul, să se atenueze sistemul, şi intelectualitatea putea să-şi transforme revolta în acţiune. Această evoluţie este cu atât mai previzibilă, cu cât lărgirea sa continuă a făcut să intre în rândurile sale, în jurul anilor 1860, oamenii cu mai puţină cultură şi cu mai puţină anvergură intelectuală, uneori mai cinici, care vor contribui la transformarea ce se anunţa.

BCUIASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul IV

ABOLIREA ŞERBIEI

Nicolae I, jandarm al Europei, cel care este numit pretutindeni Despotul, se stinge în patul său, la 14 februarie 1855, în prezența alor săi, după ce şi-a luat rămas-bun de la fiecare în parte. Fiului său cel mai mare şi moştenitor, îi spune într-o ultimă suflare: „Vroiam, luând asupra mea tot ceea ce era greu şi penibil, să-ți las o țară în pace, organizată şi fericită. Providența a hotărât altfel".

Totuşi, cel puțin asupra unui punct, Providența se va arăta clementă cu moştenitorul, care primea acest testament: succesiunea de această dată paşnică, legală, fără umbră de certuri, nici contestații, ceea ce pentru el, care urca pe tron, constituia o şansă inedită. Totul s-a petrecut conform regulilor care nu au fost aproape niciodată respectate în Rusia. De îndată ce a fost anunțată moartea suveranului, Alexandru i-a succedat. Manifestul din 15 februarie a anunțat că Alexandru era împărat şi că fiul lui cel mic, marele-duce Nicolae Alexandrovici, în vârstă de treisprezece ani, era moştenitorul său. Această succesiune atât de normală era garantul stabilității regimului, la ora la care, cum o recunoaşte împăratul defunct, vremea dificultăților se deschidea în fața lui Alexandru al II-lea.

Fericirea nu venea niciodată singură, noul suveran a avut bucuria să găsească în sânul familiei susținerea nesperată a fratelui său mai mic, Konstantin. Acesta păruse deseori, în trecut, ca un rival, căci el era mai strălucitor, mai vioi poate decât fratele lui mai mare şi uneori mai popular. Dar, fără ezitare, el a depus jurământ de loialitate față de Alexandru al II-lea, declarând: „Vreau ca toată lumea să ştie că eu sunt primul şi cel mai fidel dintre subiecții tăi". Din această clipă, concurența care întunecase relațiile între cei doi frați a fost stinsă şi marele-duce Konstantin Nicolaevici a

BCU "CAROL I" UNIVERSITY LIBRARY

devenit cel mai ferm sprijin al fratelui său mai mare, ajutându-l cu toată energia sa şi cu tot spiritul său luminat să se angajeze în reformele pe care ţara le aştepta.

Astfel, imediat după funeraliile lui Nicolae I, marele-duce a sugerat că Rusia trebuia să fie reformată fără întârziere. Căci bilanţul pe care îl aveau în faţa ochilor cei doi fraţi era înspăimântător de elocvent: un tezaur public epuizat, o armată devastată, arme demodate, o flotă cu aburi, odinioară bijuteriei a Rusiei, neputincioasă să-şi restabilească echilibrul de forţe. Şi ce prăpastie faţă de Europa din care Rusia se pretindea membră! Şerbia persista, pe când restul continentului nu-i mai păstra nici amintirea; pedepsele corporale, încă practicate, erau de multă vreme abolite în alte părţi; o corupţie care devasta tribunalele şi lumea funcţionarilor la toate nivelurile şi care, pentru orice rus educat era un subiect de ruşine. În faţa acestei situaţii, marele-duce Konstantin a sugerat să anunţe o ruptură radicală cu ansamblul sistemului. Dar, deşi a fost de acord cu justeţea bilanţului stabilit, Alexandru al II-lea s-a arătat mai prudent: „Este adevărat că noi ne-am confruntat cu un faliment general, spunea împărăteasa Maria, interpretă a imperialului ei soţ; dar noi trebuie să respectăm o anumită perioadă de linişte, pentru a păstra memoria tatălui nostru. Să-i înălţăm un monument, apoi vom începe reformele".

Monumentul va fi înălţat în piaţa Sfântul Isaac – în apropierea pieţei Senatului, în care Nicolae I a zdrobit decembriştii – şi inaugurat în 1859, iar Rusia era atunci angajată în imensa schimbare preconizată de Konstantin cu patru ani mai devreme.

Dezgheţul

Mult înaintea dispariţiei lui Nicolae I, toate spiritele libere ale Rusiei deplângeau că minciuna este inima sistemului. Deja Pogodin, care nu mai putea fi suspectat că ar fi opozant, îl sfătuise pe Nicolae I să „înlăture minţirea nocivă a tronului şi să instaleze adevărul dur şi adevărat", şi Valuev, pe atunci guvernator al Kurlandei, nota că „organizarea statului rus are la bază minciuna oficială la toate nivelurile". Această minciună contribuise fără îndoială la orbirea suveranului, cu privire la starea reală a ţării sale, aşteptând ca înfrângerea din Crimeea să facă să zboare în ţăndări toate iluziile.

Alexandru al II-lea fusese asociat la putere în umbra unui tată pe care îl respecta şi niciodată, până în 1855, nu şi-ar fi putut exprima îndoielile în caz că le-ar fi avut. Nefiind moştenitorul, marele duce Konstantin, şi jurnalul său atestă acest fapt, a fost mereu mai lucid şi mai liber în reflecţiile sale. În momentul în care îşi începe domnia, onestitatea intelectuală va fi cea care va precumpăni la Alexandru, chiar dacă el gândeşte că un timp de decenţă se impune, înaintea unei adevărate rupturi; el însă este conştient că trebuie recunoscut dezastrul, de îndeplinit opera adevărului pe care, de ani de zile, Homiakov, Aksakov şi câţi alţii îl reclamă sus şi tare. Dintr-odată, în pofida sentimentelor de respect şi de afecţiune pe care le păstrează memoriei tatălui său, în pofida educaţiei primite, capabilă să facă din el o copie conformă lui Nicolae I, nu ezită să se angajeze pe calea adevărului, să vorbească cu adevărat despre *glasnost*, pe care, un secol şi jumătate mai târziu, un alt reformator, Gorbaciov, o va aduce la modă. Şi, străduindu-se să oprească războiul, să negocieze o pace onorabilă, el multiplică dispoziţiile clemente care, mai bine ca orice discurs, dovedesc că ruptura este pornită.

În decurs de câteva luni, ţara constată că atmosfera respectivă, ce caracteriza domnia precedentă, cunoaşte atenuări nete. Intrarea în universităţi, supusă unor constrângeri celebre, se liberalizează şi studenţii sunt din nou autorizaţi să plece în străinătate. Cenzura, care apăsa asupra a tot ceea ce se scria, este diminuată şi numeroase opere până atunci interzise au fost, în fine, publicate. În domeniul religios, sectele expuse la controale permanente sunt eliberate de aceste măsuri ofensatorii şi Biserica Catolică din Polonia beneficiază, de asemenea, de dispoziţii liberale. Manifestul încoronării şterge restanţele de impozit pentru cei mai săraci din imperiu şi exonerează de impozit regiunile care au suferit de pe urma războiului din Crimeea. Aceste exonerări fiscale se acordă de asemenea evreilor. În fine, este proclamată o amnistie pentru toţi deţinuţii sau exilaţii politici, printre alţii şi decembriştii. Doar Bakunin va fi exclus de la aceste măsuri de clemenţă.

Pacea fiind proclamată, suveranul strecoară în Manifestul pe care îl adresează, fraze sugerând că, dincolo de aceste măsuri parţiale, este avută în vedere o adevărată schimbare, cu ajutorul Divinei Providenţe... Să poată fi întărită şi ameliorată prosperitatea Rusiei, să domnească adevărul... „Ca fiecare dintre noi, sub protecţia legilor drepte deopotrivă pentru toţi şi

asigurând tuturor o protecție egală, să poată să se bucure de munca sa..." Fără îndoială aici nu sunt decât apropouri prudente, dovedind intenții, desigur binevoitoare doar că încă vagi. Totuși, măsurile de clemență adoptate și manifestate sunt caracterizate de un ton și de orientări inedite. A-i amnistia pe cei care au fost condamnați pentru a se fi opus sistemului, a le acorda atenție celor mai dezmoșteniți sau de la marginea societății (secte, evrei; vezi catolicii), a evoca legile *drepte pentru toți* și egalitatea în fața legii: tot atâtea dispoziții și propuneri, care condamnau deschis spiritul și practica domniei lui Nicolae I, și arătau că fiul lui se îndepărta deja de ele. Chiar, dacă, în zorii domniei sale, Alexandru al II-lea s-a gândit o clipă să protejeze memoria tatălui său, primele sale acte au fost de condamnare. Și, dincolo de actele sale, discursul său privind adevărul a fost înțeles de o întreagă societate care scruta gesturile noului suveran și aștepta mult din partea lui.

Schimbări de persoane în anturajul său i-au încurajat de asemenea pe cei care sperau în timpuri noi. De îndată ce a fost pace, ministrul afacerilor externe, Nesselrode, al cărui nume era legat de înfrângere, a cedat locul prințului Gorciakov. Puțin după aceea, ministrul marinei, prințul Menșikov, era înlocuit de marele duce Konstantin, care nutrea proiecte mari pentru a reforma marina și a-i îndrepta slăbiciunile; dar el era cunoscut înainte de toate pentru ideile sale liberale. De abia numit, a chemat în jurul lui personalități cucerite de ideile schimbării tehnice, dar și politice. Și se poate măsura foarte repede această evoluție prin lectura organului de presă al ministerului – *morskoi sbornik* – care, din revistă consacrată problemelor maritime, a devenit o publicație politică în care își găseau loc toate reflecțiile cu privire la problemele societății și ale puterii. În jurul marelui-duce se adunau liberali chemați la guvernare și el a devenit simbolul și purtătorul de cuvânt al proiectelor de reformă.

De asemenea, în anturajul său să propagă pseudotestamentul oral al împăratului pe când se afla pe moarte – în realitate apocrif – care i-ar fi declarat moștenitorului său: „Aveam două proiecte: să eliberez slavii de jugul turcilor și țăranii de puterea proprietarilor lor; am eșuat în ceea ce-l privește pe primul, dar ți-l las moștenire pe al doilea". Fraza a fost desigur inventată de la cap la coadă, dar ea era destinată să-i pregătească pe cei care făceau apel la autoritatea suveranului defunct pentru a combate reformele, în ideea care le-ar fi necesară în ultimă instanță, să le accepte și poate chiar să participe la punerea lor în aplicare.

Fiind prudent din fire, Alexandru al II-lea susține uneori contrariul. În martie 1856, el declară astfel mareşalilor nobili: „Se zvoneşte că intenționez să anunț emanciparea țărănimii. Acest zvon nu este fondat... asta se va întâmpla la timpul potrivit. Dar veți fi de acord cu mine că este mai bine ca asta să vină de sus, mai degrabă, decât de jos". Aceste vorbe, în aparență contradictorii, nu sunt resimțite ca atare în Rusia de la sfârşitul anilor 1850; şi motivul este clar: nimeni nu ignoră că, dacă țărănimea îşi ține respirația, în aşteptarea nu numai a unei reforme, dar a eternului „mare partaj" al pământurilor, că, dacă intelectualitatea este atentă la toate gesturile suveranului, în rândurile nobilimii, ale posesorilor de pământuri, cu câteva excepții, ideea de reformă agrară provoacă de la început o violentă opoziție. Suveranii care s-au gândit la asta – Ecaterina a II-a şi Alexandru I – nu au îndrăznit niciodată să atace nobilimea, nici privilegiile sale. Şi nimeni nu se aşteaptă ca ea să accepte spontan să renunțe la acestea, într-o versiune rusă a nopții de 4 August.

Totuşi, Alexandru al II-lea deschide în mod progresiv dezbaterea şi creează instanțele care vor permite trecerea de la intenții la fapte. Împăratul este convins că, în pofida unor opoziții previzibile, Rusia nu poate conserva şerbia. Între el şi precedesorii săi, în câteva decenii, nu doar Rusia, ci întreaga lume s-a transformat. Economia de piață se impune puțin câte puțin în Europa, concurența pentru debuşeuri sporeşte şi şerbia nu este deloc adaptată noilor nevoi economice ale țării. Se adaugă la asta faptul că mâna de lucru şerbă este puțin calificată şi le aduce puțin stăpânilor lor, care deseori sărăcesc şi de-abia reuşesc să o hrănească. Şerbia, împăratul şi, cei care îl urmează, o ştiu, contribuie, în a doua parte a secolului al XIX-lea, la întârzierea economică a Rusiei, cât şi la reputația sa deplorabilă în lumea civilizată.

A REFORMA „DE SUS"

Reformarea statutului țărănimii impunea împăratului să facă față la două amenințări, una venind de la păturile privilegiate ale societății ruse, care ar avea de plătit prețul reformei, cealaltă de la beneficiarii săi. Ori Alexandru al II-lea nu putea ignora cât de ataşată era nobilimea de bunurile sale şi că, pentru a le proteja, era capabilă să se ridice împotriva celui care

i le-ar pune în cauză. Lunga istorie a revoluțiilor de palat și a loviturilor de stat în Rusia era acolo, pentru a-i servi de avertisment. De cealaltă parte – nobilii insistau – țărănimea emancipată risca să devină incontrolabilă, de neguvernat, abandonându-se tendinței sale naturale de a se revolta, de a se reuni în mari grupări insurecționale, peste tot în țară, precum cele conduse cândva de Stenka Razin sau Pugaciov.

Pentru a face față acestor două pericole sau a le neutraliza, suveranul nu dispunea decât de puțin sprijin: fratele său Constantin, pe care-l va asocia îndeaproape la elaborarea reformei, și mătușa sa, marea-ducesă Elena Pavlova.[30] Împărăteasa, a cărei generozitate firească ar fi putut s-o alăture vederilor lui Alexandru , era mai rezervată, poate pentru că problemele ruseşti nu erau foarte ușor de înțeles pentru o prințesă germană, poate și pentru că în această perioadă, suveranul era interesat un pic cam mult de o domnișoară de onoare, prințesa Alexandra Dolgoruki, care afișa convingeri ultra-liberale și susținea zgomotos ideea reformelor, ceea ce o irita clar pe tânăra suverană. Dar, în afara sprijinului celor mai apropiate rude, Alexandru al II-lea nu putea conta decât pe fermitatea intențiilor sale ca să constrângă nobilimea să le accepte.

Câteva cifre permit să fie mai bine înțelese datele problemei pe care o avea de rezolvat suveranul. Populația totală a Rusiei era, în 1858, de 74 556 300 persoane din care mare parte (59 415 400) trăiau în Rusia propriu-zisă. Populația țărănească era compusă din șerbi ai domeniilor private (20 173 000, din care 9 803 000 bărbați) și șerbii domeniilor imperiale (2 019 000 din care 955 000 bărbați); țărani ai Statului (18 308 000, din care 8 817 000 bărbați); muncitori din mine și din uzine care fuseseră la origine țărani ai statului (616 000 din care 299 000 bărbați) și țărani ai statului „dați" uzinelor private (518 000, din care 241 000 bărbați). Problema reformei privea în primul rând șerbii domeniilor private, cei ai statului fiind deja liberi.

Ceea ce caracterizează demersul lui Alexandru al II-lea în această reformă este voința de a asocia și nobilimea, mai mult decât reticentă. Dar putea el acționa împotriva ei?

La 1 ianuarie 1857, un Comitet secret a fost creat, însărcinat să pregătească legea care ar aboli șerbia. Înainte de asta, suveranul ceruse

[30] Văduva unuia dintre unchii săi.

ministrului său de interne, contele Lanskoi, un studiu şi propuneri pentru o reformă, completate de un tablou detaliat al evoluţiei şerbiei încă din epoca lui Petru cel Mare. Lanskoi nutrea convingeri liberale, dar nu era deloc capabil să convingă nobilimea de necesitatea unei asemenea reforme, pe când, împăratul, tocmai asta aştepta în primul rând din partea lui. De aici, formarea Comitetului secret, iniţial greu maniabil! Suveranul îl prezida, încredinţându-i conducerea, atunci când era absent prinţul Alexei Orlov,[31] aristocrat teribil de ostil oricărei măsuri de acest gen, ca de altfel majoritatea membrilor comitetului. Doar Lanskoi era favorabil; era francmason şi trăia în amintirea nostalgică a sacrificiului decembriştilor. Dar, el era foarte izolat.

Au fost de asemenea create comitete de reformă în provincii, paralel cu Comitetul secret, pentru a prezenta propuneri ce trebuiau să fie transmise unei comisii de redactare în care erau reprezentanţi ai guvernului şi experţi aleşi de către ministrul de interne, în funcţie de poziţia lor favorabilă faţă de reformă.

Comitetului secret îi revenea elaborarea proiectului final. Cei mai influenţi membri ai săi – contele Victor Panin, ministrul justiţiei, prinţul Gagarin, prinţul Alexei Orlov, care a fost preşedintele comitetului din 1858 până în 1860, contele Mihail Muraviov, ministrul Domeniilor Statului care fusese totuşi decembrist în tinereţe – formau un grup sudat, hotărât să împiedice izbânda oricărei reforme. Faţă de aceşti conservatori, marele duce Konstantin, care relatează în jurnalul său conflictele permanente din sânul Comitetului, şi Lanskoi, se regăseau tot în minoritate. Orice soluţie ţinea deci, în definitiv, de voinţa suveranului.

La intrarea în joc, Alexandru al II-lea şi-a expus datele problemei referindu-se la ele într-un memoriu pregătit pentru această ocazie de ministrul său de interne. În ce condiţii trebuiau să fie ţăranii eliberaţi: fără să li se atribuie pământuri sau doar cu *usadba*[32] lor? Sau trebuia să li se atribuie parcele de pământ în schimbul unor indemnizaţii? Proiectul avansa foarte încet, în pofida rolului foarte activ jucat de marele-duce Konstantin,

[31] Este vorba despre cel care, participant la congresul de la Paris, era atunci contele Orlov. Alexandru al II-lea i-a conferit titlul princiar la 25 noiembrie 1856.

[32] Termenul *usadba*, a cărui definiţie a făcut obiectul unor foarte vii discuţii în cadrul comisiilor, denumeşte casa individuală sau izba, clădire de exploatare, terenul pe care se află ansamblul şi o întindere variabilă de teren alăturat.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

în sânul Comitetului secret, la a cărui conducere va urma. La sfârşitul lui 1857, discuţia stătea pe loc şi împăratul îşi pierdea răbdarea. Atunci a sosit în capitală guvernatorul Lituaniei, generalul Nazimov, purtător de cuvânt al nobilimii locale, care cerea să-i fie lăsată în grijă pregătirea propriului său proiect de reformă. Acest zel reformator disimula în fapt o preocupare interesantă: nobilimea spera, luând iniţiativa reformei, să fie aprobat un proiect de emancipare a ţăranilor, fără atribuire de pământ, asemănător celui care fusese aplicat în provinciile baltice, câteva decenii înainte. Conştient de capcana care i se întindea, Alexandru al II-lea a promulgat un decret, numit *ordonanţa Nazimov*, însărcinându-l pe acesta să convoace comitetele nobililor în fiecare provincie pe care o administra (Grodno, Kovno şi Vilno) pentru pregătirea reformei. Apoi, aceste dispoziţii au fost extinse în toate provinciile Rusiei, în care comitetele nobililor trebuiau să se conformeze, elaborând proiecte conforme vederilor suveranului. De atunci, reforma a devenit problema întregii ţări. Cenzura, care în trecut interzicea tratarea publică a problemelor şerbiei, nu mai împiedica dezbaterea şi fiecare putea să o facă. Nu numai membrii intelectualităţii – Herzen redactează la Londra un articol entuziast despre ţar, şi Kolokol-ul, care îl publică, circulă liber în Rusia –, dar nici elitele conservatoare nu se feresc să-şi apere cu vehemenţă punctul lor de vedere.

Această luptă, începută în 1857, va dura încă trei ani. La 16 februarie 1858, Comitetul secret este transformat în *Comitetul principal pentru problemele ţărăneşti*. Proiectele despre care este sesizată Comisia de redactare, şi a căror sinteză o face, trebuie să-i fie transmise apoi, pentru a fi supuse în ultimă instanţă aprobării Consiliului de Stat. Conducerea lucrărilor comitetului principal a fost încredinţată de către împărat lui Iakov Ivanovici Rostovţev. Acesta din urmă, un decembrist, se căise în ajunul revoltei din 1825 şi îl avertizase pe Nicolae I despre complotul care se punea la cale. În momentul reformelor, el devine omul de încredere al împăratului. Convingerea sa personală era că nu puteau fi emancipaţi ţăranii, fără să li se aloce pământuri şi, susţinut de partizanii reformei, el tocmai ajunsese să considere că aceasta trebuie să le dea ţăranilor, dincolo de alocaţiile iniţiale, mijloacele de a deveni proprietari, de a răscumpăra deci bunuri funciare.

În timp ce Rostovţev şi comitetul principal elaborau un proiect, comitetele provinciale îşi pregăteau propunerile lor, deseori foarte diferite unele de altele, ţinând cont de condiţiile particulare ale regiunii (populaţie,

datorii ale proprietarilor), tradiții, dar şi de natura şi de randamentul pământurilor. La ora prezentării rapoartelor, se opun trei concepții: conform primei, proprietățile nobilimii erau inalienabile, conform celei de a doua eliberarea nu putea fi însoțită decât de concesiunea de *usadba*; în fine, comisiile cele mai generoase propuneau să li se aloce țăranilor mijloacele reale pentru emanciparea lor, pământuri arabile, pajişti şi clădiri. În sânul comisiilor, erau dispute cu privire la dimensiunea parcelelor şi asupra intervalului de timp acordat țăranilor ca să obțină dreptul de a folosi pământul. Nicio decizie sau propunere nu a fost adoptată în mod unanim. Totuşi, toate comisiile erau de acord asupra unui punct: atribuirea parcelelor trebuie să se facă în condiții stabilite clar. Dar, începând de aici apărea o nouă linie de fractură între cei care doreau o regrupare a parcelelor distribuite şi cei care nu voiau, în nici un caz, să modifice repartizarea existentă a pământurilor.

Aceste propuneri dezordonate, deseori contradictorii, au fost supuse comisiilor de redactare care trebuiau să accepte inițial principiul eliberării țăranilor cu atribuire de pământuri. Acest principiu era în acord cu voința clar exprimată de Alexandru al II-lea, conform căreia țăranul eliberat să fie în mod obligatoriu dotat cu pământuri arabile, care să-i fie date în deplină proprietate. În vara lui 1859, reprezentanții comisiilor provinciale ale nobilimii au fost convocați în capitală ca să-şi prezinte lucrările comisiilor de redactare. Propunerile lor erau în general contradictorii şi aveau de înfruntat redactorii ale căror păreri erau, şi ele, departe de a fi univoce. În ajunul sosirii lor la Sankt Petersburg, Miliutin,[33] numit în 1858 adjunct al ministrului de interne Lanskoi şi partizan crâncen al reformei, a redactat un memoriu, analizând lucrările şi propunerile comitetelor provinciale, concluzionând cu pericolul de a vedea formându-se veritabile partide printre deputații convocați la Sankt-Petersburg. Ei erau cu toții convocați acolo, reamintea ferm Milutin, al cărui rol reformator în această ultimă etapă a fost considerabil, pentru a-şi da părerea nu asupra fondului, întrucât orientarea trasată de împărat nu putea fi discutată, ci numai cu privire la condițiile de aplicare a reformei, ținând cont de situația existentă pe teren, în fiecare provincie.

[33] Nikolai Alekseevici Miliutin a făcut apel la colaboratori remarcabili, care i-au susținut efortul: Iuri Samarin, Iakov Alexandrovici şi prințul Vladimir Alexandrovici Cerkaski.

Moderația lui Miliutin, eforturile sale pentru apropierea diferitelor părți nu au fost inutile, căci lupta făcea ravagii între partizanii reformei, susținuți de suveran și conduși în cadrul comisiilor de redactare de către Rostovțev, și adversarii săi, care acuzau reformatorii că vor să ruineze nobilimea, să conducă țara spre revolta țărănească și spre anarhie și, poate încă și mai grav, să pregătească în mod viclean trecerea la o monarhie constituțională. Aceşti opozanți la reformă se îndoiau dealtfel ca împăratul să aibă o poziție fermă și clară, căci îl credeau mai influențat de liberalii din anturajul său decât sincer convins de necesitatea reformei. Și au crezut scurtă vreme că au dreptate.

Pe 6 februarie 1860, Rostovțev a dispărut, fără îndoială epuizat de o sarcină prea grea și de atacurile constante împotriva lui din partea nobilimii. Pentru a-l înlocui, Alexandru al II-lea, două săptămâni mai târziu, l-a numit în capul comisiei de redactare pe contele Panin, care aparținea grupului celor mai înflăcărați adversari ai reformei. Toți conservatorii, dintre care o mare parte a nobilimii, au văzut în această numire o confirmare a speranței lor că Alexandru al II-lea, indus în eroare, se va reține și va redresa cursul evenimentelor. Maria Miliutina, soția lui Nikolai, care urmărea cu atenție această dezbatere, a notat în jurnalul său: „Aristocrații vedeau în Panin reprezentantul lor cel mai influent și protectorul lor, iar bucuria pe care au resimțit-o aflând numirea nu a cunoscut limite".

Fără îndoială, Panin nu-și ascunsese ostilitatea față de proiectul de reformă, dar, în același timp, el respecta consemnele date de împărat Comisiei de redactare, consemne care nu deschideau ușa nici unei inflexiuni. Miliutin a notat legat de asta: „La ora actuală, pentru Panin, numele de Rostovțev pare sacru. Este suficient să se spună Iakov Ivanovici gândea astfel" pentru ca Panin să dea replica: „Ah, dacă Iakov Ivanovici vroia astfel, atunci nu e nimic de discutat". Alegerea lui Alexandru al II-lea, care părea inițial neîndemânatică și ambiguă, s-a dovedit repede de o mare abilitate. Fără îndoială, Panin a încercat în câteva reprize să pună la încercare voința suveranului, sugerând câteva modificări proiectelor examinate. Tentativele fiindu-i respinse, el s-a instalat într-o poziție de așteptare pe care Valuev o va rezuma în propriul ziar în felul următor: „Contele Panin trimite înapoi Comitetului principal lupta cu *redacționiștii*; el este decis să combată, între timp, el le lasă posibilitatea să dezvolte proiectul, cum înțeleg ei".

Dar, încă o dată, instanțele însărcinate cu reforma au fost modificate de iluziile lui Panin, dacă le avea, cu privire la libertatea de manevră de care putea dispune în cadrul Comitetului principal, au fost pierdute. La 19 octombrie 1860, comitetele de redactare erau dizolvate, proiectele de statut au fost supuse examenului Comitetului principal. Suveranul l-a îndepărtat pe prințul Orlov – strălucit negociator al Congresului de la Paris, devenit un conservator convins – de la conducerea Comitetului și l-a înlocuit cu propriul său frate foarte liberal și loialul mare-duce Konstantin. Acesta – și jurnalul său o dovedește fără încetare – s-a luptat cu Panin pentru a-și impune vederile, adică pe cele ale împăratului. La început, degeaba contau conservatorii pe Panin ca să îi apere, căci el acționa ținând cont de situația în care se găsea și în funcție de caracterul său pe care un funcționar de la ministerul de interne, Alexandr Ivanovici Artemev, îl descria astfel: „Panin disprețuiește întreaga nobilime, cu excepția aristocrației, a Curții și a persoanei sale. E posibil ca el să trădeze[34] interesele nobililor astfel încât ei vor geme apoi mai mult decât ar fi făcut-o în urma tratamentului ce le-ar fi fost aplicat de Rostovțev".

Din acel moment, evenimentele se vor succeda într-un ritm atât de rapid încât nobilimea va fi privată de orice posibilitate de a reacționa. Marele-duce Konstantin face presiuni asupra tuturor. În mai puțin de patru luni, după o serie de ședințe obositoare, împăratul vine în persoană să o prezideze pe ultima, în 26 ianuarie 1861 și anunță că invitând societatea rusă la o dezbatere liberă și generală, el înțelege că, în acest sens, concluzia să fie trasă din 15 februarie, subliniind de altfel că îi revine doar puterii autocrate să se pronunțe asupra legii. Proiectul este de îndată supus Consiliului de Stat și, după trei ani de lucru pregătitor și intens, Manifestul din 19 februarie 1861, proclamând sfârșitul iobăgiei, este promulgat.

REFORMA DIN 19 FEBRUARIE 1861

Reforma din 1861 era constituită dintr-un ansamblu complex de texte: Un Manifest „acordând șerbilor drepturi de subiecți rurali liberi"; un

[34] Autorul acestei note folosește expresia foarte disprețuitoare *ottraktovat*, care se poate traduce prin a trata, a negocia, a manipula.

statut general al țăranilor eliberați de șerbie; o lege privind răscumpărarea terenurilor concedate țăranilor; o altă lege organizând administrarea treburilor țărănești; un regulament de aplicare a noii legislații agrare. Texte complementare precizând reguli generale aplicabile diverselor regiuni ale Imperiului și conform „categoriilor de țărani". Ansamblul acestor texte reprezenta trei sute șaizeci de pagini imprimate, douăzeci și două de dispoziții legale distincte, legi sau decrete și vreo sută de capitole. La capătul acestui drum reformator, se înțelege mai bine, cât de justă a fost hotărârea lui Alexandru al II-lea de a-i conferi un loc eminent foarte conservatorului ministru al Justiției. Numirea lui Panin apăruse nobilimii ca o veritabilă garanție a moderării împăratului. Și nobilimea a avut încrederea în capacitatea sa de a rezista reformelor, fapt cu care se iluziona. Dar această prezență a unui adversar hotărât al reformelor în cadrul comisiei însărcinate să le ducă la bun sfârșit a neutralizat până la un anumit punct criticile și opozițiile. Și când s-a dovedit că Panin nu era acolo decât ca să aducă reformei cauțiunea unui conducător al conservatorilor, era prea târziu, Manifestul era proclamat. Cu această ocazie, poate pentru prima dată pe timpul domniei sale, Alexandru al II-lea a demonstrat că era mult mai mult decât se putea imagina.

Manifestul a fost citit poporului de către preoți în biserici sau în piețele din fața bisericilor, într-o atmosferă de gravitate, de perplexitate. Țăranii înțelegeau că erau eliberați de șerbie, dar fiind emoționați, sensul general al reformei nu le era clar. Perplexitatea, dubiul însoțeau și temperau manifestarea bucuriei. Ceea ce au înțeles țăranii a fost că deveneau oameni liberi, agricultori, dispunând de toate drepturile civile. Și se puteau bucura pentru totdeauna de casa lor, cât și de locul dimprejurul ei. Dar, pornind de aici, se punea problema pământului și a condițiilor atribuirii acestuia, căci, pentru țăran, fără pământ, libertatea nu însemna nimic. Ori, sistemul adoptat părea foarte complex. Desigur, țăranul era dotat cu pământul pe care îl lucrase deja, dar el trebuia să-l răscumpere de la proprietarul căruia acesta îi aparținea. În fapt, reforma – ceea ce i-a descumpănit pe țărani și va suscita în ei reacții de nemulțumire, uneori chiar violente – era concepută ca un proces în trei timpi. Primul, cel care a fost prost înțeles cu ocazia citirii Manifestului, era o *perioadă de tranziție* de doi ani, începând din 19 februarie 1861 cu intrarea în vigoare a „cartelor de reglementare", interval de timp în care țăranul, dotat cu toate drepturile civile, rămânea supus

jurisdicției nobililor și trebuia să se supună aceloraşi îndatoriri – corvoade şi redevențe – ca în trecut. Apoi venea perioada de *dependență temporară*, în care țăranul şi nobilul negociau direct, prin contract, întinderea pământurilor atribuite în folosință colectivă a comunității şi totalul obligațiilor. În fine, venea *perioada răscumpărării* pământurilor colective cu împrumuturi de la stat, ceea ce punea capăt definitv legăturii existente între țărani şi foştii lor stăpâni. Toți țăranii deveneau atunci proprietari, în timp ce dispăreau ultimele vestigii ale dominației senioriale.

Arbitrii de pace erau însărcinați să „examineze plângerile reciproce care se puteau naşte din menținerea legăturilor de dependență, între proprietari şi țărani", dar, de asemenea, şi plângerile contra administrației comunitare, în cazul în care se dovedea incapabilă să mențină ordinea publică sau să-şi îndeplinească obligațiile, în fine, doleanțele țăranilor contra proprietarilor care prezentau pretenții excesive. Arbitrii de pace trebuiau să dea forță legală acordurilor încheiate între proprietari şi țărani şi să exercite funcțiile administrative pe care reforma le lua de la foştii proprietari. Reforma, care dădea o putere reală acestor arbitri cu funcții multiple, preciza însă, în mod insuficient, modalitatea de recrutare a acestora. Desigur, ei trebuiau să fie proveniți din nobilimea ereditară a fiecărui district – proprietarii de domenii relativ importante, era vorba deci de proprietarii mari şi medii – şi ei trebuiau să fie aleşi. Dar statutul din 1861 nu preciza cine erau electorii lor şi nici procedurile electorale. La început, arbitrii de pace au fost numiți de către guvernatorii de provincie, dintre persoanele care îndeplineau condițiile cerute. Mai târziu vor veni alegerile, sursă a numeroase resentimente.

Statutul din 1861 creea mai ales două probleme: cea a răscumpărării pământurilor cu credit şi cea a comunității țărăneşti, *mir-ul* care devine mai întâi adevăratul proprietar al pământurilor. Răscumpărarea pământurilor corespunde unei exigențe politice şi economice şi cu grija pentru echitate. Nobilimea îşi pierdea în această reformă privilegiile ancestrale şi resursele. Înțelepciunea politică impunea puterii luarea în considerare a sacrificiului care le era impus. Se putea oare neglija faptul că nobilimea, în majoritatea ei covârşitoare, fusese opusă unei asemenea reforme? Şi că, privată de privilegii pe care le considera drept intangibile, exista riscul să-l pună în pericol pe suveran? Nobilimea păstra în memorie faptul că ea a fost cea care adusese pe tron, în 1613, Romanovii, că în numeroase dăți ea

îndepărtase pe suveranul care domnea, ca să îl înlocuiască cu altul ales de ea. Alexandru al II-lea era constrâns să țină cont de acest trecut. În plus, pierderile de pământuri pe care le suportă nobilimea impun să-i fie acordate compensații pentru ca ea să poată, în domeniile pe care le păstrează, să angajeze și să plătească salariați, participând astfel la viața economică a țării. Statul, ruinat de războiul din Crimeea, nu putea asuma aceste compensații, dar a putut indemniza proprietarii cu bonuri de Trezorerie și să finanțeze reforma prin credit. Țăranii trebuiau să plătească pământurile răscumpărate cu ajutorul unui credit de patruzeci și nouă de ani, cu o dobândă foarte mică. Dar costul final al răscumpărării le va fi foarte împovărător, căci un credit acordat pe o perioadă atât de lungă costă scump și, de altfel, valoarea pământurilor a fost peste tot supraevaluată, cu excepția celor aparținând unor polonezi care, din motive politice, au fost estimate la un curs inferior valorii lor reale. În final, țăranii vor constata că totalul plăților de răscumpărare depășea mult veniturile lor și că datoriile nu încetau să sporească. În 1905, când aceste plăți au fost abolite, ei au putut constata că totalul răscumpărării s-a ridicat la aproape triplu față de prețul real al pământului.

Cealaltă problemă privește menținerea comunei rurale sau *mir*. Ideile slavofililor cu privire la caracterul benefic al organizării comunitare a țărănimii în dezvoltarea sa și a societății inspiraseră numeroși reformatori. Proprietarul pământurilor, așa cum îl definește reforma, nu este țăranul individual, ci *mir*-ul ai cărui membri sunt în mod colectiv responsabili de plata datoriei. Țăranii nu au înțeles mare lucru din această noțiune de debitor solidar, pentru că ei nu au înțeles menținerea autorității comunale. Comuna era de asemenea însărcinată să împartă pământurile între membrii ei, ea era responsabilă de plata impozitelor și de asigurarea recruților pentru armată. În fine, nimic nu era mai descumpănitor decât posibilitatea de a se da, în mod gratuit, oricărui țăran emancipat un sfert din lotul care îi era concedat – ceea ce se numea „partea cerșetorului". Această dispoziție, contrar spiritului de reformă, a fost adoptată sub presiunea Consiliului de Stat, ostil întregii legi, iar Alexandru al II-lea fusese constrâns să se supună vederilor acestuia. Așa cum era, cu defectele și cu insuficiențele sale, reforma din 1861 smulgea Rusia dintr-o situație rușinoasă și o așeza în comunitatea statelor europene. Contele Montebello, ambasador al Franței la Petersburg și observator atent al întreprinderii, scria, într-o

depeşă adresată ministrului său: „Această măsură, oricare ar fi urmarea ei, este opera capitală a lui Alexandru al II-lea". Ceea ce nu-l împiedică să sublinieze, relatând călătoria împăratului la Moscova în 1861: „primirea călduroasă din partea ţăranilor, dar răceala nobilimii, care s-a retras pe pământurile ei" ca să nu îl salute.

Reacţia ţăranilor nu a fost la fel de paşnică precum cea sperată de redactorii proiectului. Însărcinatul cu afaceri francez, Fournier, notează la sfârşitul anului 1861: „Ţăranii gândesc că ultimul cuvânt al reformei nu este spus, ei consideră că au dreptul la pământ, adică la pământ fără condiţii, căci pentru ei, pentru că l-au lucrat mereu, el le aparţine". Dar ţăranii nu erau mereu frustraţi, nici revendicativi; uneori erau speriaţi de schimbare şi ar fi preferat să rămână la vechiul lor statut. Contele Nicolae Egorovici Komarovski notează astfel în *Amintiri* (redactate desigur la ani după reformă, promulgată pe vremea când el nu avea decât şaisprezece ani): „Îmi amintesc de stupoarea mea atunci când, la câtva timp după Manifest, ţărani ai guvernatorului Iaroslavl', plătitori de *obrok*[35] au venit la mama şi i-au cerut, plângând şi salutând-o până la pământ, că nu au nevoie de libertatea care le era acordată, asigurând-o că ei ar fi trăit perfect fără asta. Şi i-au cerut mamei să facă demersurile necesare pentru ca ei să fie lăsaţi cu statutul lor anterior".

Aceste vorbe nu ţineau numai de imaginaţia unei nobilimi deposedate, dar relevau o descumpănire ţărănească pe care o regăsim în numeroase mărturisiri. Cea care este făcută aici este datorată unui martor care, trebuie să o subliniem, considera reforma drept un eveniment „stabilind demnitatea naţională".[36]

Reforma din 1861 conţinea un anumit număr de slăbiciuni pe care viitorul le va scoate la lumină. Loturile alocate ţăranilor au fost insuficiente, erau deseori inferioare celor pe care le cultivaseră înainte de reformă, atunci când ea prevedea ca suprafaţa lor să fie identică. În regiunile fertile din Sud, diferenţa dintre pământurile cultivate înainte de 1861 şi cele atribuite ulterior era mult mai importantă, ajungând uneori la

[35] Rentă pe care o percepea proprietarul, în natură sau în bani, aplicată produselor agricole la vânzare. După reformă, reprezintă indemnizaţia plătită de ţăran, pentru pământurile puse la dispoziţia lui.

[36] Se vor găsi în anexă, pentru a ilustra reforma, dispoziţiile care se aplicau pe domenii ale acestui martor.

40% din ceea ce trebuia teoretic să-i revină țăranului. În plus, în momentul partajului, loturile țăranilor erau deseori despărțite de păduri și de cursuri de apă și, pentru a putea ajunge acolo, ei trebuiau să mai negocieze cu foștii proprietari și să se supună unor noi obligații. Într-o manieră generală, s-a estimat că 42% dintre țărani au primit loviturі insuficiente pentru a le asigura subzistența. Treizeci de mii de nobili rămâneau proprietari a 95 de milioane de desiatine[37] din cele mai bune pământuri, în timp ce 20 de milioane de țărani „eliberați" trebuiau să împartă 16 milioane de desiatine de pământuri arabile. Se presupune că țăranii care considerau pământul pe care îl cultivaseră drept proprietatea lor, au reacționat uneori cu violență la această situație.

Pe termen mai lung, au apărut, rezultate din reformă, două alte probleme. Mai întâi, șomajul apărut la țară, căci, trecută perioada de tranziție, foștii șerbi nu mai datorau muncă foștilor lor proprietari, dar, având mai puțin pământ de cultivat, ei nu găseau mereu unde să se angajeze. Cât despre *mir*, păstrat drept cadru al reformei – și chiar dacă motivele care au prezidat această hotărâre erau corecte în multe privințe: putea fi abandonat țăranul eliberat la propria sa inițiativă după secole de șerbie? – el apăsa de asemenea și asupra vieții rurale, frânând modernizarea. Ori aceasta se va impune cu atât mai mult, cu cât în câțiva ani, progresia demografică a Rusiei[38] – a cărei populație trece, în douăzeci de ani, de la 70 la 99 de milioane de locuitori – o să privească mai întâi zona rurală care numără în fiecare an, suplimentar, aproape un milion de persoane. Pământul nu era suficient ca să hrănească o populație crescândă, era necesară o modernizare a tehnicilor agricole și comunitatea rurală era foarte puțin favorabilă la asemenea schimburi. Confruntați cu aceste dificultăți și cu îndatorarea lor, țăranii manifestă o nemulțumire crescândă și vor visa să-și vadă atribuite noi pământuri, cele pe care proprietarii le-au păstrat.

Aceste slăbiciuni ale reformei explică urmări uneori violente. Precauțiile luate atunci când se citea Manifestul – supraveghere sporită din partea poliției, interdicție a adunărilor spontane – au asigurat la început un calm relativ. Dar, după câteva luni, au izbucnit tulburări, deseori pentru că țăranii sunt convinși că există un *veritabil* manifest, rod al voinței lui

[37] O desiatină = 1,09 hectare.

[38] Expansiunea Imperiului în Asia nu îi aduce decât patru milioane de locuitori, esențialul sporului este datorat unei natalități crescute și a unui recul al mortalității.

Alexandru al II-lea de a le da pământ, căruia nobilimea i-ar fi substituit un fals manifest reducând dotările acordate lor. Contele de Montebello, raportând această agitație, care este constatată mai ales pe malurile Volgăi, îi reamintește ministrului său de tradiția rusă a uzurpatorilor, încercând să se dea drept adevăratul suveran, și adaugă acesteia ideea unui fals manifest, destinat, precum falsul țar, să abuzeze poporul. Alexandr Nikitenko, fiu de șerb și profesor la universitatea din Moscova, va nota în jurnalul său: „Ne temem de consecințele reformei, adică de dezordinea țărănească. Mulți nu îndrăznesc să iasă pe pământuri vara asta", și el adaugă: „Noi suntem antrenați într-un val de revoltă care ne va conduce în locuri pe care nu ni le putem încă imagina". Dezordinile care au cuprins în vara lui 1861 diverse regiuni îi confirmă lui Alexandru al II-lea faptul că emanciparea țăranilor nu rezolvă totul, că sunt indispensabile alte reforme fundamentale, care erau de altfel în curs de elaborare în aceeași perioadă în care avansa statutul din 1861.

REACȚIA NOBILILOR: ÎNCEPUTURILE UNEI OPOZIȚII

Pentru nobilime, cu excepția unei mici fracțiuni care împărtășea vederi liberale, reforma marca, după eșecul complotului nobiliar din 1825, o a doua înfrângere. Suveranul abolise, printr-o singură trăsătură de condei, o ordine socială având la bază șerbia și statutul privilegiat al nobilimii. Din acest moment, ea începe să se gândească la locul ei și la rolul ei în cadrul societății.

În pofida ostilității sale afișate față de reformă, nobilimea a fost incapabilă să o împiedice să vadă lumina zilei. Dacă Alexandru al II-lea o asociase la lucrările pregătitoare, a fost pentru a-i lega mâinile, nu pentru a-i permite să-și apere pozițiile. De altfel, în 1859, Miliutin expusese clar datele problemei politice ruse: „Atâta timp cât sunt la putere, nu voi permite niciodată nobilimii să aibă pretenții la un rol decisiv în problemele privind interesele și nevoile poporului. Guvernul are această sarcină. Doar lui, și numai lui, îi aparține inițiativa oricărei reforme privind binele țării".

Această concepție atingea nobilimea, dar ea nu a putut să i se opună în timpul marii dezbateri din anii 1858-1861. În schimb, de îndată ce reforma a fost adoptată, ea și-a exprimat părerile cu vehemență și a decis să se

organizeze, pentru a-şi apăra mai bine interesele şi să poată să-şi continue exploatarea pământurilor în cele mai bune condiţii. De la începutul lui 1861, congresele nobilimii se organizează în majoritatea provinciilor – ca să răspundă noii situaţii şi să poată să anticipeze sau să atenueze alte reforme la fel de neplăcute.

Fără îndoială, nu toată nobilimea aderă al poziţia extremă a unui Nicolai Alexandrovici Bezobrazov care, din ziua următoare Manifestului, contesta legalitatea dispoziţiilor adoptate şi reclama o nouă discutare a principiilor fundamentale ale reformei. El a trimis nobilimii, din majoritatea provinciilor, un memoriu exprimându-şi vederile, încercând să câştige destui adepţi pentru a constitui un veritabil grup, chiar un partid de opoziţie. Dacă acest demers radical nu a fost urmat decât într-un mod foarte moderat, acţiunea întreprinsă de contele Vladimir Petrovici Orlov-Davîdov, a avut, în schimb, mai mult ecou. Pentru el era desigur prea târziu să conteste reforma, întrucât transferul pământurilor se efectua deja; dar era indispensabil să fie organizată agricultura, conform unor metode moderne şi să incite noii proprietari la o activitate individuală. Rolul destinat comunităţii rurale, zicea el, părea în această privinţă incompatibil cu exigenţele unei transformări a raporturilor la ţară, anume cu stabilirea de relaţii calme între proprietari şi ţăranii eliberaţi.

Pentru Orlov-Davîdov şi colaboratorul său Vassili Andreievici Krainski, mare proprietar care participase, în cadrul comitetului provincial al ţinutului său, la pregătirea reformei, la sfârşitul anilor 1850, erorile comise în organizarea vieţii rurale în 1861 au fost sub influenţa „partidului democratic care amesteca cu îndemânare teorii comuniste cu problema emancipării ţărăneşti". Acestui partid, spunea Orlov-Davîdov, i se datora, în pregătirea reformei, opoziţia foarte artificială între putere şi nobilime şi divorţul la fel de fără rost şi lipsit de fundament între nobilime şi ţărănime.

Punctul care merită aici să reţină atenţia este dorinţa evidentă de apropiere între putere şi nobilime, opunându-le celor care proslăvesc „idei comuniste", şi mai ales birocraţiei, considerată foarte responsabilă de izolarea nobilimii. Este atinsă aici o problemă fundamentală de organizare politică: cea a ordinelor. În 1859 deja, un mare economist liberal, Vladimir Bezobrazov – care nu trebuie confundat cu campionul conservatorismului citat mai sus – scria că „nobilimea închizându-se în

statutul său de *ordine,*[39] pregătea dominația birocrației și puterea absolută a statului. Dar, în ziua următoare reformei, majoritatea aristocraților au optat pentru o poziție inversă, considerând că independența lor față de birocrație nu putea fi garantată decât printr-un atașament sporit față de divizarea socială în ordine și față de tradițiile lor. Pentru a reuși aceasta, mulți nobili au considerat atunci că ordinul nobilimii trebuie să devină o veritabilă instituție politică independentă, cu care statul imperial va trata pe picior de egalitate și nu precum cu un vasal.

Adunările nobilimii care s-au reunit în 1862 au dezbătut îndelung poziții care ar trebui să fie adoptate față de reforma statutului țărănesc, dar s-au aplecat și asupra statutului nobilimii și a intereselor sale. Asupra primului dintre aceste două puncte ne vom opri aici, problemele politice ridicate atunci, ținând de reformele care urmau.

În marea majoritate, nobilimea admitea că reforma era ireversibilă și unii dintre membrii săi nici nu ezitau să declare că fostul statut al țărănimii și privilegiul posesiei de pământuri de către nobil sunt de domeniul trecutului. Din această viziune realistă a schimbării decurgeau două probleme legate de posibilitatea ca nobilimea să i se poată adapta fără regrete. Mai întâi cum să evite ca ea să piardă o prea mare parte din bunurile sale, în acest transfer parțial de proprietate? În cea mai mare parte, adunările nobililor doreau ca operațiunile de răscumpărare să fie accelerate, astfel încât proprietarul să poată fi indemnizat nu cu tichete de răscumpărare (bilete ale băncii de stat și certificate), ci în numerar. Din acel moment este acceptată reforma; nobilimea consideră că pământul este un obiect de piață, care se vinde și se cumpără, și dorește să fie suprimate toate obstacolele acestei transformări a proprietății funciare. Dar, în realitate – nobilimea va trebui să ia repede în seamă o a doua problemă –, pământul nu este o marfă ca celelalte, care să poată fi convertită în bani, căci „el nu mai este într-adevăr un bun al proprietarului și nu mai este un bun al țăranului. Cum să sperăm atunci ca să dea cineva bani pe pământul nostru, când noi nu știm măcar ce parte din acest pământ este al nostru?"

De aceea, numeroși participanți la adunările nobilimii pledează pentru „o veritabilă libertate a țăranului", trecând prin dreptul de a ieși din comună

[39] *Soslovie* în rusă, corespunzând la ceea ce cunoștea Vechiul Regim în Franța și traducând condiția sau structurile societății în ordine sau state.

(*mir*). Din 1863, dificultățile de aplicare ale convenției de răscumpărare ies la lumină. Țăranii care crezuseră cu naivitate că la capătul celor doi ani de tranziție un nou manifest le va acorda gratuit pământul, au obstrucționat, în timpul acestei perioade, întocmirea de documente de reglementare, pregătind contractele de răscumpărare. Dintr-odată, la sfârșitul aceleiași perioade, proprietarii au avut sentimentul că răscumpărarea nu rezolva problemele. Asta explică cum, din acel moment, operațiunile de răscumpărare se vor încetini, nobilimea nu mai este interesată de ele și se orientează spre problemele politice pe care alte reforme le pun la ordinea zilei. Ea se va întreba, mai ales, asupra modalităților de organizare care-i vor permite să influențeze deciziile puterii, în materie de reformă.

În pofida criticilor suscitate de diversele dispoziții și de aplicarea lor, reforma statutului țărănesc este cu siguranță una dintre cele mai curajoase ale domniei lui Alexandru al II-lea, și probabil din toată istoria rusă. Emanciparea unei importante părți a societăți ruse – reforma atingând aproape cincizeci de milioane de țărani, din care douăzeci de milioane aparținând proprietarilor privați – reprezintă, pentru Rusia, un progres moral considerabil și un pas istoric spre modernitatea politică. Anumiți istorici ruși, care au studiat cu seriozitate nu numai principiul reformei, dar și modelele sale, au notat cu foarte mare dreptate că, în pofida neajunsurilor, marea lege a lui Alexandru al II-lea fusese mai bine concepută decât cea care i-a emancipat pe țăranii din Prusia, la începutul secolului al XIX-lea și că dotările în pământuri au fost mai favorabile țăranilor, în Rusia, decât în celelalte țări în aceleași circumstanțe.

Înțelegem și mai bine dimensiunea a ceea ce reușește Alexandru al II-lea, comparând cu ceea ce s-a petrecut în America. Eliberarea a patru milioane de sclavi negri a fost înfăptuită aproape în același moment, dar prețul a fost un lung și sângeros război civil, pe când Alexandru al II-lea a ajuns la același rezultat pentru un număr mult mai considerabil de șerbi și de proprietari, în trei ani de dezbateri și de pregătire legală, într-un climat de pace, care nu a fost întunecat decât de manifestări ostile verbale. Suveranul rus merită, într-adevăr, să figureze în istorie, alături de Abraham Lincoln, ca unul dintre actorii majori ai emancipării celor oprimați. Dar, încă o dată, trebuie de subliniat că, făcând dovadă de răbdare, de o mare abilitate politică, cu o rară aptitudine de a calma tensiunile, de a evita capcanele,

toate calităţile pe care nimeni nu şi le-ar fi închipuit înainte de 1855 la fiul supus al intransigentului şi despoticului Nicolae I, Alexandru ar fi putut înfăptui în foarte puţini ani reforma care-i preocupase pe toţi precedesorii săi şi pe care niciunul dintre ei nu a îndrăznit să o înceapă, de teama de a nu ridica nobilimea şi a zdruncina monarhia. Aceasta din urmă a fost, din contră, consolidată. Desigur, cât priveşte nobilimea ea a ieşit slăbită din această încercare, ar nu a ştiut şi nici nu a putut să se opună voinţei atât de ferme a unui suveran pe care ea îl considerase greşit un băiat slab şi influenţabil!

Abolirea şerbiei a arătat Rusiei un Alexandru al II-lea nebănuit, subestimat, care a dobândit în istoria rusă, de la începutul domniei sale, merite egale cu ale celor doi mari iluştri înaintaşi, Petru cel Mare şi Ecaterina cea Mare.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul V

VIVAT POLONIA

Abolirea şerbiei reprezenta pentru Rusia un enorm progres istoric; dar această reformă constituia, în acelaşi timp, o ameninţare pentru Imperiu, în măsura în care întregul sistem politic existent de pe vremea lui Petru cel Mare se afla repus în cauză.

În 1847 încă, contele Uvarov, tatăl doctrinei oficiale a naţionalităţii, evocând perspectiva unei asemenea reforme, îi mărturisea istoricului Pogodin: „Edificiul lui Petru cel Mare poate fi năruit din această cauză. Se poate chiar ca unele părţi ale sale, precum Kurlanda şi îndeosebi Polonia, să se separe de el". Aprecieri vizionare, chiar dacă întreaga istorie a relaţiilor ruso-poloneze ar fi trebuit să-l înveţe pe suveran că reformele sale ar putea avea asemenea consecinţe.

Un greu contencios

Partajul Poloniei, care a pus capăt în 1795 existenţei sale politice, nu a suprimat totuşi nici sentimentul naţional polonez, nici veleităţile revoltei, şi el a indignat spiritele liberale din Rusia. Alexandru I, nepotul preferat al Ecaterinei, obsedat de această problemă, a căutat modul de a reda Poloniei o existenţă naţională, fără însă să slăbească prin aceasta imperiul. Congresul de la Viena, reunit în septembrie 1814, i-a furnizat soluţia visată.

Fără îndoială, congresul menit să se preocupe *a priori* de această problemă, fapt dovedit şi prin aceea că nici un polonez nu a fost invitat să ia parte la el. Dar Lordul Castlereagh a prezentat un *Memorandum cu privire la problema poloneză* care propunea trei proiecte de reconstrucţie

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

a statului polonez: o Polonie restabilită în granițele ei din 1772, deci anterioare primului partaj; întoarcerea la statutul din 1791, cu constituția din 3 mai;[40] în sfârșit, partajul ducatului Varșovia după o linie coborând de-a lungul Vistulei. Nici unul din aceste proiecte nu-i putea conveni lui Alexandru I. Dar, întoarcerea lui Napoleon de pe insula Elba a speriat atât de tare participanții la congres, englezi, prusaci, austrieci și ruși, încât ei au decis să se înțeleagă cât mai repede asupra unui compromis care le menținea alianța împotriva împăratului. Ori, pentru asta, trebuiau satisfăcute în prealabil cererile lui Alexandru I. Cele trei puteri „împărțitoare" ale anilor 1772 până în 1795 și-au amendat, fiecare, „lotul". Alexandru I a proclamat atunci Polonia – cea care îi revenea după rectificarea frontierelor în jurul Bialystokului – *regat independent*, al cărui suveran era.

Pentru polonezi, acest regat nou, mai mic decât singurul ducat de la Varșovia din 1809, și a cărui existență a fost confirmată de tratatul din 3 mai 1815 semnat de cele trei state care-și împărțiseră țara, nu era decât o jalnică parodie de independență pe care ei au botezat-o semi-afectuos, semi-ironic, Kongresowka („micul Stat al congresului").

Totuși, nu totul era derizoriu în această creație care a contribuit, în definitiv, la supraviețuirea națiunii poloneze. Regatul din 1815 era organizat în jurul capitalei istorice, Varșovia. Cu un teritoriu de 127 000 km² și trei milioane și jumătate de locuitori, el constituia o entitate viabilă, care va fi atestată de sporirea rapidă a populației sale, care, în ajunul evenimentelor din 1863, se ridica la șase milioane de locuitori, ceea ce înseamnă că aproape s-a dublat. Pe plan politic, tânărul stat avea de asemenea ceva șanse să poată progresa. Fără îndoială că împăratul Rusiei, devenit rege al Poloniei, deținea esențialul puterii și mai întâi aceea de a numi, fără să consulte pe altcineva, un vicerege, de a convoca, respectiv de a dizolva dieta (seimul) și de a controla politica externă poloneză, care trebuia să fie elaborată în acord cu cea a Imperiului și ținând cont de interesele rusești. Dar noua Polonie își conserva totuși destule prerogative și, în primul rând, pe acela de a fi aproape o monarhie constituțională, adică în avans din punct de vedere politic față de restul imperiului, căruia îi era totuși subordonată. Polonia dispunea și de o armată de 30 000 de oameni perfect echipați și

[40] Cu privire la Constituția din 3 mai 1791 și partajul final din 1795, cf. Carrière d'Encausse (H), *Ecaterina a II-a*, Paris, Fayard, 2002, p. 168-172 și 493-527.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

antrenați. Școlile militare formau corpul de ofițeri și recrutarea trupelor era asigurată prin încorporarea pe o durată de zece ani. Regatul dispunea de propriile sale instituții și conserva speranța deloc neglijabilă de a putea într-o zi să se extindă în est, pentru a incorpora în granițele sale fostul mare ducat al Lituaniei și să resusciteze astfel o parte din vechiul regat Polonia-Lituania, atât de puternic în trecut. Tratatul din 1815, care prevedea această posibilitate de modificare a traseului graniței ruso-poloneze, trimitea în fapt decizia viitorului teritorial al Poloniei la bunăvoința suveranului rus.

Dispozițiile care creau acest regat erau în definitiv destul de liberale, dacă se ia în considerare faptul că Alexandru I, unul din victorioșii războaielor napoleoniene, repunea parțial la îndoială anexarea, de către bunica sa, a Poloniei orientale. În plus, Sfânta-Alianță și Congresul de la Viena nu erau deloc favorabile ideii de emancipare a popoarelor, nici a celei a constituției. Totuși, lor le datora Polonia o relativă renaștere și perspectiva unei evoluții constituționale. Le datora de asemenea puterea de a da curs liber unei activități culturale și educative intense, care să servească un naționalism polonez deja foarte viu. Universitățile, organizațiile politice legale și mai ales francmasoneria, care număra în 1815 treizeci și două de loje în noul regat, difuzau idei naționale și spirit liberal. În toate privințele, regatul Poloniei oferea Rusiei un model de transformare politică pentru ea-însăși și pentru cei de la frontierele sale.

Alexandru I a vrut renașterea Poloniei. El era, ca și tatăl său Pavel I, francmason și era parțial cucerit de ideile liberale. De aceea nu a încercat în niciun moment să limiteze avantajele politice acordate regatului născut în 1815. Totuși, la sfârșitul domniei sale, situația s-a schimbat. Primele semne neliniștitoare au fost percepute în Rusia la începutul anilor 1820, când reprezentatul personal al lui Alexandru I în Polonia, Nikolai Novosiltov, a tras semnalul de alarmă. El i-a expus suveranului că asociațiile politice și culturale se dezvoltau în Polonia, că ele țesuseră legături cu universitatea din Vilno, centru al naționalismului lituano-polonez în teritoriu rus și că ele propagau ideea de reunificare. Apoi a venit lovitura de stat nereușită a decembriștilor și reacția brutală a lui Nicolae I care a imputat slăbiciunii și concesiilor lui Alexandru I deriva Imperiului. Bănuind că ar fi un complot cu ramificații în Polonia, Nicolae I a constituit o comisie de anchetă însărcinată să facă lumină cu privire la societățile secrete și la toate mișcările liberale. Vremea regatului independent luase sfârșit.

Totuşi, această întărire a puterii ruse, după anii de dezgheţ ai lui Alexandru I, nu a fost suficientă pentru a înspăimânta elitele poloneze. Nicolae I ordonase, Seimului, fără niciun menajament, să judece pe responsabilii grupurilor naţionaliste pentru trădare, fapt refuzat, cu câteva excepţii, de către membrii acestuia. Suveranul a reacţionat, dispunând să fie deportaţi în Siberia presupuşii „complici ai decembriştilor" şi a cerut ca toţi ofiţerii să-şi reînnoiască jurământul de supunere faţă de ţar, jurământ depus deja atunci când au intrat în armată. Exigenţă insuportabilă, care a deschis o mare dezbatere în corpul ofiţerilor polonezi. Întrucât noul suveran rus trebuia să vină în Polonia să fie încoronat, nu ar fi oare ocazia să se termine cu opresiunea asasinându-l? Paralel cu acest proiect, alţi conspiratori-civili, de data asta – au imaginat asasinarea marelui-duce Konstantin,[41] fratele lui Nicolae I.

În Polonia, în ajunul evenimentelor europene din 1830, situaţia era prin urmare cât se poate de tensionată. Această tensiune va conduce la revolta dramatică din noiembrie, şi la o discriminare radicală a prerogativelor regatului independent.

1830 este pentru Polonia anul tuturor speranţelor, suscitate de revoluţii care, de altfel, au pus în cauză ordinea Sfintei-Alianţe: independenţa din Grecia, din Belgia, la Paris căderea Bourbonilor în favoarea dinastiei d'Orleans. Capitala franceză este atunci centrul acestei prime „Primăveri a popoarelor", şi Casimir Delavigne pune accent pe solidaritatea între Franţa şi Polonia, chemând, în „Varşovia", polonezii să se alăture mişcării:

„S-a ivit, iată, ziua sângeroasă;
Să fie pentru noi ziua eliberării!
În zborul său, vedeţi vulturul nostru alb,
Cu ochii ficşi pe curcubeul Franţei.
În soarele din iulie a cărui strălucire a fost atât de frumoasă,

El şi-a reluat zborul; se înalţă; strigă,
Pentru nobila mea patrie,
Libertate, soarele tău, ori noaptea din mormânt!
Polonezi, la baionetă!"

[41] Constantin Pavlovici, fiul lui Pavel I.

BCUIASI-CENTRALA UNIVERSITARA

Cât despre partea poloneză, atracția Franței nu era mai mică decât cea a lui Delavigne pentru Polonia; și atunci când s-a răspândit zvonul că Nicolae I, „jandarm al Europei", ar putea face apel la armata poloneză ca să înăbușe revoluția franceză, agitația a cuprins toate corpurile de trupe. Riposta puterii ruse nu s-a lăsat așteptată: ordinul de mobilizare generală a armatei poloneze și a trupelor din Lituania a fost proclamat, ceea ce a dus la culme exasperarea polonezilor. În noaptea de 29 spre 30 noiembrie 1830, a izbucnit revolta. Dar a fost foarte prost pregătită. Conjurații vroiau în același timp să dezarmeze trupele rusești, să ia cu asalt arsenalul și să-l omoare sau să-l ia prizonier pe marele-duce Konstantin. Au eșuat pe toată linia. La castelul Belvedere, în locul marelui-duce Konstantin, care era cu grijă ascuns într-o încăpere vecină, ei au băgat cuțitul într-un paznic așezat la ușă și pe care l-au confundat cu acesta. A fost imposibil să împiedice o mulțime necontrolată să se alăture mișcării lor, care a degenerat repede în harababură. La arsenal, trupele poloneze nu au reușit să respingă mulțimea și nicăieri nu au reușit să dezarmeze trupele rusești. Afacerea s-a terminat printr-o confuzie totală.

Prințul Liubețki, prințul Czartoryski și generalul Șlopiski au hotărât, de comun acord, să caute un compromis cu Nicolae I, pentru a încerca să salveze sistemul politic polonez și să păstreze pentru viitor șansele unei unități polono-lituaniene. Ei se puteau prevala de a fi stăpânii terenului care le-a fost abandonat de marele-duce Constantin, întors liniștit în Rusia, după ce a restabilit ordinea cu trupele sale și prizonierii pe care i-a luat în drum. Însemna să nu-l cunoști pe Nicolae I: el nu înțelegea să negocieze cu o rebeliune care, în ochii săi, era deja un început de revoluție, pe când, în fapte, cei ce căutau compromisul erau hotărâți să se acomodeze cu Rusia, pentru a salva ceea ce se putea. De cum i-au sosit primele vești despre rebeliune, Nicolae I a declarat: „Rusia sau Polonia să piară!" Și în ianuarie 1831 și-a lansat trupele la asaltul asupra Poloniei, ceea ce a avut drept efect să transforme o revoltă locală – inițial nereușită – în război național.

Războiul ruso-polonez din 1831 a durat aproape un an: trei sute douăzeci și cinci de zile. Un guvern polonez a exercitat în teorie puterea, dar instabilitatea lui era totală: când puterea era deținută de generalul Șlopiski, care căuta să angajeze dialogul cu Rusia, când în mâinile liberalilor din seim, a fost în final preluată de cei numiți „roșii", adică

reprezentanții poporului. După o primă fază consacrată, în timpul întregii luni ianuarie, căutării compromisului, seimul a luat controlul situației și, pentru început, a adoptat două decizii capabile mai mult decât toate celelalte să-l exaspereze pe Nicolae I. La 24 ianuarie, a celebrat, în mod public și solemn memoria decembriștilor executați în 1825; apoi a anunțat că țarul nu mai era recunoscut ca rege al Poloniei. O nouă constituție va defini autoritatea supremă a țării. Prințul Adam Czartoryski a devenit președinte al noului guvern, funcție pe care a păstrat-o patru luni. Personalitatea lui Czartoryski, care, în 1815, a fost atât de apropiat lui Alexandru I, apoi unul dintre cei patru membri ai „Comitetului intim", destinat să reformeze Rusia, ar fi putut să-l liniștească pe Nicolae I și să-l facă să cedeze dacă, între timp, ireparabilul – înlăturarea sa de pe tronul polonez, declanșând războiul –, nu s-ar fi produs.

Acest război a fost mai întâi defavorabil Rusiei, în pofida mijloacelor sale militare net superioare celor ale polonezilor. Este adevărat că trupele poloneze erau însuflețite de o ardoare națională care contrasta cu starea de spirit relativ placidă, pasivă, a trupelor rusești. Și în măsura în care fiecare polonez era convins că se ducea să-și salveze poporul, conflictul s-a transformat repede în război total, luând forma unei gherile care hărțuia rușii și le constrângea armata să imobilizeze peste tot trupe, pentru a încerca să controleze ansamblul teritoriului.

Situația a basculat în cursul verii 1831 când generalul Paskievici l-a înlocuit pe generalul Diebici, victimă a holerei. Paskievici a trebuit să facă față, în același timp, unei situații militare dificile și revoltei de la Varșovia unde, pe 15 iulie, poporul înarmat a deschis porțile închisorilor, și, cu ajutorul oamenilor exasperați de faptul că erau închiși, a executat niște militari. Timp de trei săptămâni, insurecția din Varșovia a simbolizat posibila emancipare a Poloniei. Dar răsculații nu au putut face față mai mult timp și chiar dacă luptele între armata poloneză și cea rusă au continuat până în a doua jumătate a lui octombrie, sfârșitul insurecției a pus capăt tuturor speranțelor. Victoria a revenit, destul de ușor, Rusiei.

Prețul plătit de Polonia a fost cumplit. Mai întâi în termeni politici: Constituția din 1815 a fost înlocuită de Statul din 14 februarie 1832. Țara a fost guvernată începând de atunci de o putere quasi militară. Dieta, armata, universitățile au fost dizolvate. În mod progresiv, organizarea Statului polonez a fost aliniată celei a Statului rus. Voivodinele au cedat

locul provinciilor, Codul lui Napoleon a fost înlocuit cu Codul penal rus, şi zlotul polonez cu rubla. În 1848, toate instituţiile poloneze încetaseră să mai existe.

Preţul uman al dezastrului a fost la fel de greu. O parte din armata poloneză, acuzată de trădare, a fost transferată în Rusia şi utilizată pe frontul atât de ucigător, din Caucaz, unde armate rusă nu reuşea să supună popoarele care se opuneau înaintării sale. Aristocraţii legaţi de mişcarea naţională au fost arestaţi, proprietăţile lor confiscate. Unii dintre ei au fost deportaţi în Siberia, în cele mai îngrozitoare condiţii ale unei călătorii pe jos, căreia mulţi nu i-au supravieţuit.

Soarta Poloniei învinse a fost resimţită în diverse moduri. Pentru Sfânta-Alianţă, abolirea acestei independenţe relative arată necesitatea modernizării împotriva oricărei tentative de destabilizare naţională revoluţionară în Europa. În majoritatea ţărilor europene, elitele liberale s-au indignat, criticând violent Rusia, ceea ce a provocat în schimb, în Rusia, o reacţie de mândrie naţională ofensată, până în mediile liberale. Astfel Puşkin s-a ridicat contra imixtiunii europenilor într-o ceartă de familie între slavi. Într-un mod mai general, liberalii ruşi au reproşat polonezilor că l-au provocat în mod inutil pe Nicolae I, determinându-l astfel şi să abandoneze orice idee de reforme în Rusia, ca şi în restul Imperiului. Şi este adevărat că revoltele şi războiul din 1831 s-au arătat nu numai inutile, dar au demonstrat o anume lejeritate politică din partea elitelor poloneze. Chiar şi după măsurile restrictive din anii 1825-1830, ţara lor se bucura pe atunci de libertăţi necunoscute restului Imperiului; le-au compromis, desigur, într-un frumos elan de înflăcărare naţională, dar negândită, în care Polonia şi-a pierdut toate avantajele.

În 1848, revoluţia popoarelor a trecut pe lângă Polonia, tot aşa cum lăsa Rusia intactă. Fără îndoială că mişcarea revoluţionară din Europa dezbătea soarta polonezilor, despre care Karl Marx spunea: „Eliberarea Poloniei este problema de onoare a tuturor democraţilor europeni". Dar, în realitate, această ţară era departe de preocupările imediate ale celor care vroiau să o schimbe pe a lor. Lamartine declara: „Noi iubim Polonia... Dar, mai presus de orice, noi iubim Franţa". El exprima astfel un sentiment destul de larg împărtăşit în Europa: simpatia pentru cauza poloneză, dar şi certitudinea că nu era momentul apărării cauzelor pierdute.

O A DOUA ŞANSĂ PENTRU POLONIA

Războiul din Crimeea urma să facă să reapară problema poloneză? Napoleon al III-lea şi ministrul său, contele Walewski, s-au gândit puţin la asta, dar au renunţat, de teamă să nu angajeze, în conflict, prin reacţie, Prusia şi Austria. Desigur, detaşamente compuse din polonezi emigranţi, au fost formate şi au luptat contra Rusiei; şi Mickiewicz nutrea proiectul de a pune pe picioare trupe care s-ar alătura turcilor împotriva armatelor ruse. Dar moartea l-a ajuns repede la Constantinopol unde el susţinea această idee, şi cea a lui Nicolae I, survenită în acelaşi moment, urma să deschidă Poloniei noi orizonturi.

Alexandru al II-lea, a cărui întreagă viaţă de moştenitor a fost marcată de tragediile poloneze, era conştient că înfrângerea din Crimeea îi impunea schimbări şi în această privinţă; dar era încă nesigur de soluţiile date şi dorea, acolo, ca şi în Rusia, să evite să dezavueze într-un mod prea brutal politica lui Nicolae I. O atitudine oarecum ambiguă caracterizează modul în care el va aborda atunci problema. Noul împărat, – am spus-o deja, dar asta merită să fie subliniat încă o dată –, avea un caracter paşnic, bun, gata să se intereseze de alţii şi el a hotărât, fără să ezite, că amnistia de care au beneficiat decembriştii în momentul încoronării sale trebuie să fie extinsă şi asupra polonezilor. Apoi s-a dus la Varşovia, încă de la începutul lui 1856. L-a înlocuit pe Paskievici, pe care polonezii îl urau, cu vărul lui, Gorciakov, devenit cancelar. Noul vicerege a fost cel care i-a organizat primirea în Polonia. Alexandru al II-lea a anunţat diverse măsuri de clemenţă: înainte de toate, amnistia pentru toţi condamnaţii în urma evenimentelor din 1830-1831, şi, în general, pentru toţi adversarii politici; dreptul la reîntoarcere în patrie a tuturor exilaţilor. A decretat redeschiderea instituţiilor universitare şi culturale şi a făcut apel la proprietarii polonezi să reflecteze asupra problemei emancipării ţărăneşti. Uşa părea deschisă unor mari schimbări, ceea ce a fost confirmat şi prin restaurarea Dietei.

În aceeaşi perioadă, Alexandru al II-lea a considerat utilă indicarea limitelor evoluţiei începute şi, adresându-se, la Varşovia, în mai 1856, demnitarilor bisericii şi statului polonez, cât şi nobilimii, a multiplicat punerile în gardă: „Voi trebuie să ştiţi că pentru binele polonezilor, Polonia trebuie să rămână pentru totdeauna unită marii familii a împăraţilor din

Rusia... Opriți-vă din visare, dragi prieteni!" Această ultimă frază făcea aluzie – dar era oare intenționat? – la cele spuse de Nicolae I la Varşovia, în 1835, asupra „viselor înşelătoare" pe care polonezii trebuiau să le abandoneze cât mai repede, sub amenințarea represaliilor. La această aluzie la discursul patern, Alexandru al II-lea a adăugat, într-o altă alocuțiune pronunțată şi ea la Varşovia: „Nu voi schimba nimic din ceea ce a fost făcut de tatăl meu, căci a fost bine făcut".

Polonezii erau astfel legănați între speranța suscitată de primele măsuri liberale, de atmosfera generală a dezghețului şi punerile în gardă ale suveranului. Ei aşteptau, pe de altă parte, să fie precizat statutul politic.

În acelaşi timp cu emanciparea țăranilor şerbi în Rusia, Alexandru al II-lea a dotat polonezii cu „autonomie administrativă" (Ukazul din 12 martie 1861) pe care o aşteptau de cinci ani – de la moartea "Despotului". În pofida acestei reforme, ei au estimat că au pierdut cinci ani şi dispoziția lor colectivă a resimțit acest lucru. Cum a mai fost cazul în trecut, deciziile favorabile Poloniei erau atenuate şi din start prost percepute, din cauza anumitor prudențe ale lui Alexandru al II-lea, mereu preocupat de pierderea controlului situației. Chiar atunci când se gândea să încredințeze guvernarea Poloniei fratelui său, el a decis să mențină acolo regimul militar. Ministrul de război, Miliutin, şi-a definit astfel politica cu privire la Varşovia:

„Mi s-a părut că există atunci, în sufletul suveranului, o luptă feroce între două tendințe contrarii: pe de o parte, era nemulțumit, indignat, de toate manifestările revoluționare ale polonezilor, de atitudinea lor disprețuitoare față de puterea rusă, de dezordinea de pe stradă şi de referirile grosolane (cu privire la ruşi). Era întristat de ingratitudinea polonezilor față de concesiile şi de privilegiile pe care el le-a acordat. Aceste sentimente l-au condus la convingerea că trebuiau măsuri dure de represiune, neexcluzând folosirea forței armate. Pe de altă parte, bunătatea sa naturală şi firea sa binevoitoare îl împingeau la metode moderate, liniştitoare, şi îi sugerau să utilizeze toate mijloacele ca să restabilească concordia între Rusia şi Polonia. Din acest motiv, era pregătit să facă toate concesiile, toate sacrificiile compatibile cu demnitatea şi cu interesele Imperiului. Îmi pare că suveranul este dispus să acorde Poloniei acelaşi statut ca cel de care se bucura, în cadrul Imperiului, marele ducat al Finlandei. Dar, pentru ca Polonia să ajungă la această situație atât de favorabilă, ar trebui ca responsabilii polonezi să dea dovadă

de mai mult bun-simţ, de acelaşi caracter liniştit şi controlat ca şi cel care îi caracterizează pe conducătorii finlandezi".

Speranţa formulată de ministrul rus, de a vedea ca polonezii să se cumintească, să ia model de la finlandezi, a fost repede năruită. Profitând de dezgheţul pe care îl cunoştea Polonia de la încoronarea lui Alexandru al II-lea, diverse organizaţii politice s-au reconstituit. Două dintre ele vor juca un rol considerabil în efervescenţa care va avea loc la Varşovia până în 1863.

Societatea de agricultură, mai întâi, prezidată de contele Andrei Zamoyski, avea drept scop să fie oficială în tratarea ameliorării condiţiilor de muncă şi de viaţă la ţară. Dar ea a devenit repede o veritabilă adunare reprezentativă a Poloniei, numărând şaizeci şi şapte de organizaţii acţionând pe întreg teritoriul şi peste patru mii de membri. La sfârşitul lunii februarie 1861, Societatea de agricultură a adunat pentru conferinţa sa anuală mai multe mii de persoane, într-o atmosferă politică exaltată pe care responsabilii o controlau deja foarte greu.

Cealaltă organizaţie, numită *Delegaţie municipală*, a luat fiinţă la Varşovia sub conducerea unui industriaş, Leopold Kronenburg, în scopul afişat de a servi de intermediar între cetăţenii capitalei şi vicerege. În pofida acestui program modest, delegaţia s-a dotat, abia creată fiind, cu o poliţie. Şi în sânul ei se regăseau grupuri radicale, ofiţeri liberali care întreţineau legături cu elemente nemulţumite din armata rusă, populişti recrutaţi în principal dintre studenţii care se străduiau, după exemplul emulilor lor ruşi, să agite ţărănimea. Adepţii diverselor religii – catolici şi evrei – se regăseau în discuţii pasionante privind viitorul Poloniei; în acelaşi timp se formau grupe comune de polonezi şi de minorităţi sudate brusc de ostilitatea faţă de puterea rusă. Toate pretextele erau bune pentru a mobiliza mulţimile la manifestaţii deseori foarte bine pregătite. Aşa s-a întâmplat cu călătoria prinţului Napoleon în Polonia, care a dat loc unei adunări populare impresionante. Foarte bine informat de aceste consecinţe, pentru el neaşteptate şi decepţionate, ale dezgheţului şi ale măsurilor de liberalizare pe care le-a dorit, Alexandru al II-lea urmărea situaţia cu atenţie şi căuta răspunsul cel mai bine adaptat.

Pentru a reduce această agitaţie, în dificila primăvară a lui 1861, l-a numit pe marchizul Wielopolski ca reprezentantul său personal la Varşovia. Mare senior polonez cu sensibilitate slavofilă – tendinţă puţin răspândită

la compatrioții săi – Wielopolski părea să fie omul capabil să împace rușii și polonezii. Unul dintre motivele încrederii imperiale în „providențialul marchiz", cum l-a numit într-o scrisoare marele-duce Konstantin, era caracterul său de o prudență notorie și ponderată, ilustrat de această judecată asupra compatrioților săi și a lipsei de înțelepciune politică: „Nu căutați să faceți ceva cu ei, ci căutați ceea ce puteți face pentru ei", obișnuia el să spună interlocutorilor săi ruși.

Numirea sa a fost totuși întâmpinată favorabil de polonezi, cu atât mai mult cu cât primele sale propuneri au contribuit la restabilirea unei mici părți din statutul Poloniei de la începutul anilor 1830. Separând puterea civilă de puterea militară, creând un consiliu de stat cu competențe esențialmente consultative, reformând sistemul educativ într-un sens mai liberal, creând organe de administrație locală, Alexandru al II-lea , care-l ascultase pe Wielopolski, se gândea că a făcut un pas important în direcția polonezilor. Dar marchizul cerea mereu tot mai multe concesii, căci, pentru a fi acceptat de compatrioții săi ca purtător de cuvânt al lor, și nu ca simplu reprezentant al Rusiei, el trebuia să le demonstreze în mod constant că prezența sa le garanta avantaje reale, cucerite prin lupte aprige. Împăratul întârzia să răspundă, în pofida apelurilor alarmiste ale marchizului. Situația s-a înveninat și manifestațiile, care deseori degenerau și în care curgea sânge, se înmulțeau. Responsabil de ordinea publică – era condiția primă stabilită de Alexandru al II-lea la numirea sa și la acordul dat proiectelor sale – Wielopolski trebuia să acționeze cu asprime și Polonia a intrat în vara lui 1861 într-un ciclu de manifestații și de represiuni imposibil de îngrădit, în timp ce polonezii organizau propriile lor forțe armate, străduindu-se să reediteze cursul acțiunilor conduse în 1831.

Exasperat de această criză în creștere, atunci când el, după părerea sa, a îngăduit deja mult, împăratul l-a convocat pe Wielopolski la Sankt-Petersburg ca să-i explice motivele ezitărilor sale și mai ales să-i facă auzite criticile ruse. Pe când marchizul era astfel mustrat la Sankt-Petersburg, situația a devenit atât de intolerabilă în Polonia încât suveranul s-a hotărât să joace încă o dată această carte poloneză. Și Wielopolski s-a întors la Varșovia, în iunie 1862, dotat cu puteri sporite și cu titlul de responsabil al administrației civile.

În același timp, odată cu încrederea în șederea de mai multe luni a Rusiei, o altă schimbare importantă era hotărâtă de Alexandru al II-lea:

fratele său, marele-duce Konstantin Nikolaevici, era numit vicerege al Poloniei. Simbolul era puternic, Konstantin fiind cunoscut pentru ideile sale liberale şi pentru încurajările acordate reformelor ruse.

Alt simbol: el purta acelaşi prenume ca marele-duce Constantin Pavlovici, unchiul său, care fusese vicerege al Poloniei înainte de 1831, adică atunci când încă exista Polonia congresului de la Viena.

Cei doi bărbaţi având sarcina acestei părţi atât de tulburate a Imperiului, fratele împăratului şi plenipotenţiarul polonez s-au instalat într-o ţară în care nimic nu părea să poată opri revolta crescândă. Fără îndoială că anumite măsuri pozitive adoptate atunci ar fi trebuit să frâneze nemulţumirea generală. Universităţile fuseseră redeschise şi primeau studenţi fără restricţie. Ţăranii puteau transforma în plăţi în numerar corvezile care subzistau încă în Polonia, în această perioadă de tranziţie. Tot în virtutea convingerii sale care compensa concesiile prin controale care puteau de altfel duce la o veritabilă represiune, Wielopolski înmulţea, de altfel, şi arestările preventive, căutând să neutralizeze orice elemente răzvrătite. Ori acestea erau numeroase în mediul militar. Armata va fi aceea de care se va lua atunci când atentatele – nereuşite desigur, dar cât de neliniştitoare – vor viza vârful ierarhiei ruse.

În vara lui 1862 au fost atentate împotriva marelui-duce Konstantin care a scăpat din nou, în mod miraculos, apoi împotriva lui Wielopolski care, în pofida lipsei sale de popularitate, nu şi-a închipuit cu câtă violenţă îl vor ataca compatrioţii lui. Hotărând atunci să priveze mişcarea naţională de sprijin militar, Wielopolski a decis să manipuleze recrutarea pentru a recruta din oficiu tineri care păreau puţin siguri Rusiei. Încorporarea recruţilor era fixată pentru 14 ianuarie 1863, dar s-a aflat despre proiect şi consecinţele acestei scăpări au fost dramatice. În afara faptului că un număr de potenţiali recruţi, informaţi de soarta care le era rezervată, au încercat să scape de asta ascunzându-se, proiectul a declanşat incendiul care, din 1861, mocnea şi pe care nici concesiile şi nici dispoziţiile represive nu au putut să-l înnăbuşe.

VIVAT POLONIA

Revolta a fost cu grijă pregătită şi fixată pentru data de 22 ianuarie 1863, adică la o săptămână de la recrutarea manipulată. Din multiple

motive, evenimentele din 1863 nu urmau să repete, în pofida aparențelor, pe cele din 1831. Cauzele prăbușirii poloneze, treizeci de ani mai devreme, fuseseră analizate de o parte și de cealaltă, și protagoniștii viitorului conflict au pus la punct, fiecare în partea sa, un scenariu destinat pentru ruși să prevină o revoltă sau să o înnăbușe repede, iar pentru polonezi să evite erorile din trecut. Organizând o recrutare în maniera sa, capabilă să-i indigneze pe polonezi și să provoace dezertări masive, Wielopolski credea că a întins rebeliunii o capcană eficace, care ar priva-o de trupe, acestea fiind fie mobilizate, fie constrânse să se ascundă. Provocând dezertările și nesupunerea civilă, el considera totodată că va dispune de un pretext pentru a multiplica măsurile de menținere a ordinii publice care paralizează în ultimă instanță orice veleitate sau posibilitate de insurecție. Dar, concentrat asupra prbiectului său, nu a fost suficient de atent la evoluțiile intervenite în câmpul naționaliștilor polonezi. El gândea încă în termenii din 1831, pe când polonezii elaboraseră o strategie insurecțională de natură foarte diferită, ținând cont exact de lecțiile din trecut. Pentru ei, aventura precedentă a fost marcată de două greșeli majore: spontaneitate și amatorism. În 1863, o abordare profesională a insurecției și o foarte lungă pregătire schimbau datele problemei.

Polonezii elaboraseră un program politic precis, pentru mobilizarea societății și însoțirea fiecărei etape a revoltei. Ei aveau adunate importante mijloace financiare care le permiteau să plătească trupe și să cumpere arme. Acest efort a fost realizat în mod clandestin în anii de disperare care au urmat eșecului din 1831, și Wielopolski, spre marea sa surpriză, avea să vadă apărând, nu rebeli neorganizați, ci un veritabil sistem politic, funcționând deja din umbră. Organizarea politică era asigurată de un *Comitet național* care se substituise comitetului urban din Varșovia, centru strategic de luptă în 1831. Fără îndoială că mijloacele militare de care dispuneau polonezii erau insuficiente, inferioare celor din 1831, întrucât suprimarea regatului Poloniei antrenase lichidarea armatei poloneze, în cazul unei confruntări militare imposibile – pentru care se pregătise totuși Wielopolski – în locul căreia ei ar prefera o strategie de hărțuire a adversarului, deci, în termeni contemporani, o gherilă. În timp ce Wielopolski își folosea trupele pentru a încerca să prindă recruții care fugeau, grupuri perfect organizate apăreau atunci în diverse puncte din țară, atacând cazărmile și provocând dezorientare în tabăra rusă.

Dar, în pofida proiectelor elaborate clandestin, răsculații erau confruntați cu o serioasă problemă, cea a unității politice. Poate din cauza secretului care înconjurase pregătirile insurecției și a unei atmosfere de conspirație și de neîncredere, pe când toți polonezii aveau ca obiectiv comun cucerirea independenței lor, în cadrul unui stat restaurat, realitatea era că ei erau în dezacord asupra mijloacelor politice de a parveni la înfăptuirea acestuia. Rezistența poloneză reunea tendințele cele mai diverse și însuși Comitetul național număra în cadrul său elemente moderate, centriști și extremiști de stânga. Toate aceste curente erau în rivalitate, de îndată ce trebuia ales el, care urma să conducă mișcarea și ar încarna statul. La 21 martie a fost proclamat guvernul național al cărui șef era generalul Mieroslawski, care pregătise revolta de la Cracovia, în 1846, și a condus scurt timp forțele poloneze în Sicilia, în 1848. Între Mieroslawski, Marian Langiewicz, care a purtat o vreme titlul de dictator, și Karol Majewski, rivalitatea era mare, fiecare tabără susținându-și propriul candidat, și tentativele de lovitură de forță în cadrul mișcării naționale se înmulțeau. Putem să ne mirăm că, într-un climat corupător, aparenta putere poloneză a rezistat atât de mult, cu atât mai mult cu cât, ploua cu măsuri de represiune.

În vara lui 1863, marele-duce Konstantin a fost înlocuit cu generalul Berg, care a fost cât pe ce să moară într-un atentat. Responsabilii polonezi erau conștienți că, în fața acestui nou om puternic, slăbiciunea lor politică, născută din neînțelegeri, i-ar conduce la dezastru; ei au sfârșit prin a se înțelege, în octombrie 1863, asupra persoanei lui Roman Traugutt ca să asigure unitatea politică ce lipsea insurecției. Traugutt avea calitățile cerute ca să potolească susceptibilitățile răsculaților și să repună ordinea în organizațiile lor. Provenit din aristocrația poloneză, se însurase cu o rudă a lui Kosciuszko, ceea ce a contribuit, nu puțin, la prestigiul său. Ofițer al armatei ruse, el participase la războiul din Crimeea și nu se alăturase decât târziu insurecției. Dar, de îndată ce a apărut la Varșovia, ca să-l întâlnească pe Majewski, atunci însărcinat cu comanda militară, s-a hotărât că el își va asuma răspunderea totală a operațiunilor. A plecat apoi în secret în Franța – călătorind sub identitatea de împrumut a unui negustor din Galiția – să-l întâlnească pe Napoleon al III-lea și să încerce să-l convingă să acorde insurecției ajutorul Franței, apoi s-a dus la Bruxelles să cumpere arme, ceea ce le foarte lipsea răsculaților. În acest efort disperat de a obține sprijin extern pentru cauza poloneză, el s-a îndreptat și spre Vatican,

implorându-l pe papă să-şi aleagă tabăra, să susţină catolicii polonezi împotriva schismaticilor, care erau îndârjiţi să elimine religia romană din estul Europei.

Întors la Varşovia, confortat de misiunile reuşite care îi sporeau autoritatea, a negociat cu guvernul naţional, care a decis atunci să se autodizolve, obţinând acordul acestuia pentru formarea unei puteri dictatoriale, pe care şi-o asuma în totalitate. Prima sa preocupare a fost să reducă la tăcere toate vocile discordante, pentru a prezenta, în final, faţă de Rusia, imaginea unei mişcări naţionale poloneze unificate. Remarcabil organizator, s-a gândit să decreteze o *ridicare în masă* a polonezilor, pentru a dispune de o adevărată armată de eliberare. Dacă nu a reuşit, aceasta, el a obţinut totuşi un ajutor material al polonezilor aflaţi în afara ţării. Şi, în pofida stării de război, s-a străduit să iniţieze reforme la ţară.

În timpul acestor luni de acţiuni atât de intense, guvernul clandestin polonez „dubla" practic instituţiile ruse de pe teritoriul polonez. El dispunea, pentru asta, de concursul majorităţii populaţiei, atrasă de mişcare. Cetăţeni în aparenţă paşnici, desfăşurându-şi la vedere activităţile oficiale, se transformau dintr-odată în funcţionari, în miniştri sau diplomaţi ai guvernului clandestin, şi îndeplineau pentru el o infinitate de sarcini care se suprapuneau cu cele pe care le înfăptuiau colaboratorii viceregelui. Astfel, timp de peste un an, a funcţionat în această ţară răsculată o putere dublă: cea căreia Alexandru îi delegase autoritatea, condusă de către vicerege, şi cea a unei Polonii renăscânde.

„Dictatura" atât de eficace a lui Roman Traugutt a luat sfârşit într-un mod pe cât de neaşteptat pe atât de stupid, întrucât el s-a lăsat arestat în aprilie 1864 la domiciliul său, în inima Varşoviei, unde trăia sub falsă identitate, care îi servise să treacă graniţele imperiului rus. A fost victima mărturisirilor unui tânăr student participant la insurecţie, care, arestat şi interogat de poliţie, îi furnizase informaţia permiţând arestarea dictatorului. Dar, în cele şase luni dintre ascensiunea la putere a lui Traugutt şi arestarea sa, rebeliunea a înfăptuit progrese considerabile, nu numai în Polonia, ci – ceea ce era mult mai neliniştitor pentru Alexandru al II-lea – şi în alte părţi ale imperiului, datorită eforturilor polonezilor care veneau acolo să răspândească ideile revoluţiei.

Anumiţi emisari polonezi, inspiraţi din mişcarea populistă rusă, parcurgeau, într-adevăr, pământurile Ucrainei, încercând să convingă

țăranii indecişi ai comunității de nefericirea lor, de opresiunea rusă şi de necesitatea de a o elimina. În Ucraina, eforturile nu au avut niciun succes. În Bielorusia, unde trăia o importantă comunitate evreiască şi unde țăranii săraci erau mai atenți la aceste apeluri, s-a născut o mişcare de revoltă. Dar apelul la solidaritate al răsculaților a fost auzit mai ales de Lituania. Acest apel invoca o lungă şi glorioasă istorie comună, întrucât el se adresa „națiunii polono-lituano-rutene". Lituaninenii au arătat prin reacția lor că această *națiune* nu era pentru ei o simplă amintire a trecutului. Armata guvernului național polonez le încorpora de asemenea pe cele ale Lituaniei şi Rutenilor. Națiunea reînvia!

Operațiunile militare se succedau, puțin importante prin numărul de combatanți şi prin obiectivele vizate, căci răsculații nu puteau să atace nicio mare instalație rusă, dar ele erau suficiente pentru a alimenta revoltații cu victorii simbolice, care le dădeau sentimentul liniştitor de a produce eroziuni, de a vedea epuizându-se forțele ruse. Una dintre rarele confruntări importante a avut loc la sfârşitul lui februarie 1863, în regiunea Kielce. Trupele conduse de generalul Langiewicz au făcut față trupelor ruse cu atâta determinare încât marele-duce Konstantin, care urmărea cu îngrijorare desfăşurarea bătăliei, a salutat, în jurnalul său, înfrângerea şi arestarea generalului răsculat, pe când încerca să treacă granița şi adăuga această notă răzbunătoare: „Lichidarea lui Langiewicz nu interesează pe nimeni".

În realitate, lupta a fost în principal politică: era vorba să se ştie ceea ce Împăratul rus putea sau nu accepta în Polonia. Dinspre partea poloneză, s-a sperat mult timp de a se reuşi restaurarea statului din 1815, – dar era aici vorba de un vis nesăbuit – la resurecția unității polono-lituaniene. Însă, pentru nişte realişti precum Traugutt, extinderea revoltei şi în Lituania era percepută ca un mijloc de presiune sau de negociere cu Alexandru al II-lea. Dictatorul spera că, fluturând spectrul unității polono-lituaniene, el va obține, la un moment dat, de la un împărat înspăimântat de această perspectivă, importante concesii privind statutul politic al Poloniei, în schimbul abandonării visului unionist.

Dar asta însemna să-ți faci socotelile fără să ții seama de concepția ce o putea avea Alexandru al II-lea asupra viitorului polonezilor şi a intereselor Imperiului. De-a lungul întregii revolte, care constituia pentru Rusia o adevărată sfidare, suveranul s-a arătat consecvent şi precis în

modul de a-şi apăra ideile şi politica pe care o alesese. Chiar înaintea insurecţiei, el se gândise la problema panslavismului, steag al anumitor liberali ruşi şi polonezi, care afirmau că o politică suplă faţă de Polonia, fondată pe încrederea în solidarităţile panslave, putea permite să fie desenate contururile unui ansamblu politic nou, original şi favorabil Rusiei. În concluzie, în cadrul panslavismului, interesul naţional rus şi cel al naţionalismului polonez puteau conlocui în mod armonios. Conştient de caracterul seducător al acestei teorii, Alexandru al II-lea i-a scris fratelui său, pe când îl numea vicerege al Poloniei:

„Sunt numeroşi cei care vor conta pe panslavism şi-l vor lăuda. Aceste idei, chiar dacă sunt seducătoare, sunt periculoase pentru Rusia şi pentru monarhie, căci poartă în ele nu numai descompunerea Imperiului în State distincte, ci, mai probabil, în republici duşmane. Unitatea slavilor este o utopie care nu poate fi realizată".

În ajunul revoltei, el completa astfel acest avertisment:

„Convingerea mea, cu privire la această problemă, nu este nouă, dar ea a devenit mai puternică: eu nu văd nicio salvare în panslavism, ci *pierderea Imperiului rus*, fără a vorbi de cea a dinastiei noastre, care este în ochii mei secundară. De aceea, atât cât voi trăi, nu voi permite să se cedeze în faţa acestei idei".

„Mater Dolorosa"

Când a izbucnit revolta, Alexandru al II-lea a manifestat o determinare desăvârşită. Pe când fratele său tindea spre o reîntoarcere la sistemul din 1815, măcar pentru concesii dintre care principala ar putea fi restaurarea Dietei, simbol al unei vieţi politice poloneze, Alexandru al II-lea a rămas inflexibil. Represiunea a fost una dintre feţele reacţiei sale. El l-a numit pe generalul Muraviev guvernator al Vilniusului. În momentul numirii sale, acesta era ministru al domeniilor statului dar, pentru polonezi, era, înainte de toate, omul care înăbuşise revolta din 1831 în Lituania şi care-şi câştigase deja porecla „Muraviev spânzurătorul".

În vara lui 1863, lupta a fost foarte inegală. Viceregele primise întăriri cu trupe proaspăt echipate cu arme noi, două avantaje ce lipseau rebelilor. Contraatacul rus era desfăşurat pe toate fronturile în acelaşi timp,

inclusiv pe cel religios: căci preoții și călugării catolici, fiind favorabili revoltei, mănăstirile ofereau găzduire rebelilor, serveau de loc de adunare. Pe ansamblul teritoriului, au fost percheziționate locurile de cult, închise atunci când bănuielile de conlucrare cu insurecția planau asupra lor, iar comunitățile religioase au fost dispersate. Papa Pius al IX-lea a protestat pe lângă Alexandru al II-lea, dar fără succes. Suveranul a fost atât de iritat de amestecul acestuia în conflict încât, în august 1867, va denunța concordatul cu Vaticanul.

Dar represiunea, deosebit de dură începând din 1863, nu a fost decât unul dintre aspectele reacției lui Alexandru al II-lea. Ferm în refuzul său de a acorda concesii politice Poloniei, el decisese să învingă naționalismul, divizându-l pe plan social. Reforme încă mai avansate ca în Rusia; aceasta era ideea lui de a ieși dintr-o situație care cerea anumite concesii. I-a rechemat deci pe lângă el pe cei care lucraseră cu el la reforma din 1861: Miliutin, revenit de urgență din străinătate unde se afla, Samarin, Soloviov, Cerkaski. A expus acestui grup de oameni cuceriți de ideile liberale, grup în care avea încredere, părerea sa despre „soluția poloneză". Represiunea putea, gândea el să înspăimânte și să calmeze în același timp polonezii, dar nu ar fi suficientă ca să prevină revenirea unor asemenea evenimente, iar Rusia nu putea face față, la fiecare treizeci de ani, unor insurecții poloneze reînnoite. Vina revenea, considera Alexandru al II-lea, părții celei mai sus-puse a societății poloneze, nobilimea, mereu obsedată de dorința de a conduce țara și animată de o sete de independență națională pe care niciun efort rus, nicio concesie, n-ar fi putut-o satisface vreodată. Împăratul era convins că soluția consta într-o politică care să izoleze această parte a societății de marea masă, adică de țărani. Trebuiau deci câștigați țăranii de către Rusia, prin marile reforme care să-i satisfacă. Astfel țărănimea ar fi stabilizată și societatea poloneză, mereu gata să se agite, ar fi dotată cu un important pol conservator.

Soluția imaginată în 1863 de către Alexandru al II-lea, pentru a răspunde unei situații periculoase, este de două ori remarcabilă. Mai întâi pentru că ea dovedește luciditate și echilibru. Acest suveran care a fost mereu descris ca un suveran timorat, ezitând să răspundă în mod clar la problemele care apăreau, a arătat, în chestiunea poloneză, o determinare continuă și o mare subtilitate. Spre deosebire de Nicolae I, el înțelegea că nu era suficient să reprimi, ci trebuiau echilibrate măsurile represive

cu dispoziții care să modifice datele problemei și să pregătească viitorul. Celălalt punct care merită să fie subliniat aici este faptul că soluția imaginată de Alexandru al II-lea – stabilizarea țărănimii prin reforme – anunță deja politica proslăvită în Rusia, după 1905, de către Stolîpin.

Alexandru al II-lea își trimite atunci consilierii în regiunile cele mai agitate ale Poloniei, să pună în practică noua politică agrară. Miliutin, care proclamă că „situația revoluționară reclamă măsuri revoluționare", servește astfel de contragreutate implacabilului Muraviov. Reforma hotărâtă la începutul lui 1864 va face obiectul unei legi care acordă pământul în mod gratuit țăranilor polonezi. Această lege, promulgată pe 19 februarie 1864, la a treia aniversare a Manifestului care îi emancipase pe șerbi, este remarcabilă din multe puncte de vedere. Înainte de toate, ea îndreaptă împotriva răsculaților și a nobilimii poloneze o reformă pe care Roman Traugutt o hotărâse deja, dar pe care circumstanțele militare o împiedicaseră să se transforme în realitate. În temeiul acestei legi, țăranii polonezi, spre deosebire de omologii lor ruși, nu trebuiau să-și răscumpere bucata lor de pământ, ea le este donată și statul suportă povara compensației vărsate proprietarilor polonezi, pentru pământurile pierdute. Samarin a precizat de altfel că ei au fost marii perdanți ai reformei. Țărănimea liberă s-a găsit astfel detașată dintr-odată de nobilime, iar societatea poloneză împărțită a încetat să susțină mișcarea insurecțională care va muri. În timp ce arăta țăranilor polonezi interesul pe care li-l acorda Rusia, Alexandru al II-lea a refuzat orice concesie nobililor, anume o reprezentare limitată în Consiliul de Stat, propusă de Valuev.

La capitolul represiuni, trebuie înscrise procesele responsabililor naționali arestați în aceeași perioadă, în fruntea cărora se afla Roman Traugutt. Judecați, au fost acuzați de banditism; un mare număr dintre ei au fost condamnați la moarte, dar mulți și-au văzut pedepsele comutate în muncă silnică sau deportare în Siberia. La 5 august 1864, doar Traugutt și alți patru condamnați au fost spânzurați, la Varșovia. Era sfârșitul visului național.

Pentru o perioadă lungă, Polonia a învățat prețul revoltei, deciziile politice însoțind victoria rusă luându-i, mai mult decât în 1831, orice speranță de a exista prin ea-însăși. Soarta ei a fost reglementată în mod drastic. Opțiunea suveranului în favoarea unei pedepse, excluzând orice compromis național, era previzibilă încă din 1863, când el a arbitrat conflictul

opunându-l pe fratele său lui Muraviov, în favoarea acestuia din urmă. În timp ce marele-duce Konstantin se încăpățâna să proslăvească o politică ținând cont de aspirațiile naționale ale polonezilor, Alexandru al II-lea a cerut ca el să ia măsurile cele mai severe. Dezbaterea între cei doi frați și între cele două teze asupra viitorului Poloniei au cunoscut o întorsătură bruscă, în august 1863, atunci când marele-duce, convocat la Petersburg, a fost supus unei critici vii și a văzut impunându-i-se propuneri deja elaborate de Miliutin, Dolgoruki și Valuev. Constantin vorbește în jurnalul lui de o lovitură pregătită împotriva sa, de o capcană în care ar fi căzut împăratul însuși. Dar teza unui Alexandru al II-lea manipulat de consilieri extremiști nu rezistă examenului propriilor sale spuse. În notele sale cu privire la zilele petrecute la Petersburg în a doua jumătate a lui august, el relatează că la a sa critică virulentă a politicii și a comportamentului lui Muraviev în Polonia, Alexandru al II-lea a răspuns „că el nu era sub șarmul[42] acțiunii sale, ci că era complet sub șarmul rezultatelor obținute de el". Optând, în pofida implorărilor fratelui său, pentru o extindere teritorială a puterii lui Muraviev, împăratul a decis în definitiv să pună capăt misiuni marelui-duce în Polonia. Alegerea sa nu avea niciun fel de ambiguitate. Generalul Berg, pe care l-a numit în locul acestuia șef al operațiunilor militare, era urât de polonezi. Va fi de altfel ultimul vicerege al Poloniei.

Din 1864, toate instituțiile care supraviețuiseră la punerea în ordine din 1831 au fost suprimate și Alexandru al II-lea a încredințat unei comisii administrative conduse de Nikolai Miliutin grija transformării defunctului regat al Poloniei într-o provincie rusă. Toate administrațiile locale urmau să fie plasate sub autoritatea unor miniștri ruși corespunzători. Același an 1864, atât de fatal pentru Polonia, a văzut dispărând regatul și chiar numele de Polonia, ambele printr-o singură trăsătură de condei. Alexandru al II-lea a renunțat la titlul de rege al Poloniei. Au fost instituite *gubernii* („provincii") poloneze, cea mai importantă fiind *privlinskii Krai* sau teritoriul Vistulei, care acoperea toată regiunea Varșoviei. Întreg sistemul educativ a fost rusificat. Un număr important de polonezi din Polonia și din Lituania au fost exilați în Siberia și domeniile acestor damnați confiscate. Polonia nu mai exista decât în memoria celor care fugiseră în străinătate sau care, condamnați în Siberia, vor aștepta veșnic o amnistie. Va trebui

[42] În franceză, în notele marelui-duce din data de 15 august 1863.

nu mai puțin de un război mondial și o revoluție ca să pună capăt exilului supraviețuitorilor.

Europa în fața revoltei poloneze

Polonezii au sperat mult timp că o reacție a Europei l-ar intimida pe Alexandru al II-lea și l-ar constrânge să se arate conciliant. Emisarii polonezi – cel mai activ a fost Traugutt, dar era departe de a fi singurul – străbăteau marile capitale ale Europei, implorau să fie ajutată cauza națională poloneză. În Franța, în Marea Britanie, în Austria, suveranii și populația manifestau o mare simpatie pentru Polonia și Napoleon al III-lea a vrut chiar să intervină. El pleda împreună cu alți suverani europeni, în sensul că, întrucât de la congresul de la Viena și crearea Poloniei, problemele acestei țări au dobândit un statut internațional, deci este legitim, pentru toți cei care luaseră parte la congres, să-i apere interesele. La cele de mai sus, Gorciakov a replicat deschis că nu numai nicio putere nu putea interveni, în mod legitim, într-o problemă internă a Imperiului rus, dar că, în plus, intervenția Franței era în mod deosebit prost venită, cu cât ea oferea azil unor emigranți polonezi zgomotoși, care acționau să mobilizeze opinia franceză contra Rusiei. Gorciakov era cu atât mai mult în apele sale ca să trateze cu dispreț veleitățile intervenției franco-anglo-austriece, cu cât era convins – pe drept – că ele nu vor depăși stadiul de proteste verbale. În plus, era sigur că Prusia va înclina spre partea rusă. El avea dreptate: Bismarck se ferea tot atât de mult ca și Alexandru al II-lea de panslavism. Se temea că împingând Rusia să arate un comportament liberal față de Polonia, ar încuraja o alianță slavă a liberalilor polonezi și ruși, care ar exersa o influență nefastă asupra polonezilor dominați de Prusia. În fine, Bismarck dorea ca în schimbul sprijinului său acordat lui Alexandru al II-lea, acesta să nu împiedice, într-un viitor apropiat, proiectul său unitar.

În definitiv, guvernanții pe care polonezii îi chemau în ajutor s-au mulțumit să-i adreseze lui Alexandru al II-lea două note de protest al căror efect politic a fost nul. În același timp, un puternic curent antirus a ridicat peste tot popoarele. Polonia, curajul polonezilor erau salutate în presa europeană, lăudate de către toate opiniile publice, și polonezii în exil

făceau obiectul unor manifestări călduroase. Dar, din toate astea, Polonia însăşi nu are niciun beneficiu.

Din contră, valul simpatiei propoloneză şi indignarea antirusă care s-a răspândit asupra Europei au sudat în Rusia o opinie naţională care a descurajat chiar şi liberalii în a-şi aduce sprijinul Poloniei. Toate aceste tendinţe, ruşii le reproşau polonezilor de a fi încercat să determine exercitarea de presiuni occidentale asupra ţării lor, le reproşau încă şi mai mult şi anume de-a fi trezit în Europa sentimentele antiruseşti latente. În imaginarul rus, Napoleon al III-lea se alătura marchizului de Custine în catalogul marilor „rusofobi". Şi a fost văzută atunci elita rusă, slavofili şi occidentalişti, liberali şi conservatori unindu-se într-o condamnare unanimă a „trădătorilor polonezi", atât de uituci faţă de ceea ce le acordase Alexandru I. Fără îndoială că liberalii nu apărau partajul Poloniei, intervenit în secolul precedent, dar ei considerau că nedreptatea Ecaterinei a II-a a fost din plin reparată de nepotul ei. Polonezii fuseseră dotaţi, în 1815, de instituţii foarte avansate, faţă de cele ale altor popoare ale imperiului şi au răspuns acestui statut excepţional prin două revolte. În alţi termeni, ei s-au precipitat singuri în catastrofa din 1864-1866. Meritau ei, din punct de vedere istoric, să-şi aibă propriul Stat? În această problemă, un om precum Samarin răspundea fără ezitare în mod negativ, chiar dacă el recunoştea Poloniei o cultură, o limbă şi toate elementele unei conştiinţe comune, care trebuiau să subziste. Dar, adăuga el, istoria Poloniei a condamnat şansele sale de a cunoaşte o viaţă de stat proprie. Polonezii au refuzat să înţeleagă exigenţele şi solidarităţile pe care le implicau natura lor slavă şi i-au preferat o latinitate superficială şi prost înţeleasă. Singura voce discordantă în acest cor violent antipolonez a fost cea a lui Herzen, care, în *Kolokol*, a luat apărarea Poloniei şi a intitulat cu „*Vivat Polonia!*" un articol în care asimila revolta poloneză şi apărarea libertăţii; apoi, atunci când Polonia a fost condamnată, el i-a retras martirul sub titlul de „Mater Dolorosa".

*

Polonia scoasă de pe hartă, rămâne însă o problemă care atinge preţul plătit de Imperiu pentru această eliminare. Imaginea externă a Imperiului – cea a unei ţări în care, câţiva ani mai devreme, şerbii fuseseră emancipaţi

– este de acum înainte cea a unei țări întârziate și opresoare. Nu exista oare altă cale decât cea a strivirii, care a nutrit în inima a generații de polonezi – și aceasta încă la începutul secolului al XXI-lea – un sentiment amestecând ură și teamă față de Rusia?

Imperiul rus a avut de făcut față în altă parte, în raporturile sale cu finlandezii, de aceeași problemă: cea a respectului unei națiuni. De la data intrării sale în Imperiu, în 1809, până la revoluția din 1917, Finlanda s-a bucurat de un statut politic, marele ducat, care a fost menținut fără criză sau dificultăți deosebite. De ce s-a îndârjit Rusia în același timp să reducă libertatea poloneză? Statutul din 1815 nu era deloc o veritabilă reconstrucție a Poloniei independente, era un statut de largă autonomie, pe când Finlanda a fost mereu tratată cu cea mai mare atenție, ca un prototip al progreselor viitoare ale Imperiului.

În monumentala sa istorie a Poloniei, Norman Davies aduce acestei probleme răspunsuri de importanță variabilă, dar toate drepte. Mai întâi, Polonia era din punct de vedere strategic mai importantă pentru Rusia decât Finlanda. Prin ea se realizau relațiile ruse cu Europa întreagă, pe când cea de-a doua nu se deschidea decât spre Europa de Nord, mult mai modestă. Din cauza acestei importanțe strategice, Rusia a menținut mereu trupe în Polonia și nu a încetat să exercite acolo un control, ceea ce a antrenat relații mai dificile cu populația. Dar, trebuie poate de făcut loc diferenței esențiale între o Finlandă care reunea toți finlandezii între granițele sale, pe când o istorie turmentată răspândise polonezii în diverse state, ceea ce conducea la visul reunirii lor, în cadrul unuia singur, acest vis hrănind naționalismul lor și neliniștind marile formațiuni teritoriale, în cadrul cărora istoria îi închisese. Națiunile divizate nu au fost mereu ținute drept un factor de instabilitate pentru statele puternice? În fine, polonezii erau slavi și Rusia aștepta de la ei ca să se simtă membri ai comunității popoarelor slave, pe care ei vroiau să le reunească; pe când polonezii se simțeau catolici, își revendicau solidaritatea cu popoarele Europei occidentale și se îndepărtau de lumea slavă. În schimb, finlandezii, eliberați de sub stăpânirea Suediei și care nu aveau nimic slav, erau tratați de Rusia ca niște parteneri străini, cu atât mai mult demni de autonomie, încât ei aveau nevoie de o protecție împotriva unei veleități suedeze de a reveni pe teren.

Cele două situații, atât de diferite, adăugate poate unei tradiții de reținere la finlandezi și de romantism la polonezi, explică de ce suveranii ruși

au fost mereu înclinați să trateze polonezii precum niște „frați", desigur, dar frați turbulenți, de necontrolat, cărora li se putea aplica principiul cunoscut „cine iubește bine, pedepsește bine". În realitate, dacă o frică amestecată cu ura marca raporturile polonezilor în Rusia, dinspre partea rusă prevala mereu o mare neîncredere, cu atât mai mult cu cât, în spatele Poloniei dominate încă din secolul al XVIII-lea, supraviețuia spectrul puternicului și ambițiosului regat al Poloniei și al Lituaniei împotriva căruia Rusia a trebuit, într-un trecut îndepărtat, și în vremuri tulburi, să lupte ca să-și cucerească independența.

Un trecut greu, interese geopolitice, pasiuni exacerbate, s-au combinat astfel, în 1863-1866, ca să șteargă o vreme imaginea unui suveran eliberator, în favoarea tradiționalului despot rus.

BCUIASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VI

PRIMĂVARA RUSĂ (1861-1865)

Perioada care a urmat reformei şerbiei a fost, cum s-au temut toţi adversarii săi, cea a pericolului, a instabilităţii tuturor păturilor sociale şi tuturor regiunilor ţării. 1862 trebuia totuşi să fie un an de glorie, cel în care urma să se sărbătorească mileniul Rusiei.[43] Alexandru al II-lea s-a dus la Novgorod cu toată familia sa, dar, în locul festivităţilor prevăzute înainte pentru a marca acest mileniu, călătoria s-a desfăşurat într-o discreţie totală. Pentru că ţara era într-adevăr, nu cum anunţaseră pesimiştii, în foc şi în sânge, dar zguduită de diverse tulburări. Incendii, ale căror origini au rămas un mister, izbucneau ici şi colo, anume în oraşele de pe malul Volgăi. Cel mai spectaculos a fost cel care, în mai 1862, a devastat palatul Apraxin şi pe care ancheta poliţiei le va pune în legătură cu diversele apeluri anonime la revoltă populară. De la aceste dezordini, Alexandru al II-lea a ajuns la concluzia unei necesităţi de a reduce libertatea acordată presei şi au fost interzise atunci *Sovremenik* şi *Ruskoe Slovo*.

La Sankt-Petersburg, încă din 1861, agitaţia a cuprins universitatea. Profesori liberali şi studenţi au fost indignaţi de stilul şi de măsurile autoritate adoptate de ministrul educaţiei, de curând numit de suveran, amiralul Putiatin mai obişnuit să comande nave, decât să evolueze într-un mediu intelectual.

În provincii, apar primele consecinţe ale reformei agrare; incidentele se multiplică, opunând autorităţile locale şi arbitrii de pace ale căror atribuţii nu sunt încă înţelese, nici acceptate de către toţi. Noul ministru de interne, Valuev, înştiinţat despre asemenea tulburări, nu dă niciodată

[43] Conform *Primei Cronici*, în 862, Rurik, a venit să domnească asupra Novgorodului.

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

dreptate arbitrilor de pace şi, în 1862, unii dintre ei, cu tendinţe liberale prea evidente, sunt arestaţi în regiunea Tver.

Dacă se adaugă acestui climat intern, care se degradează în mod rapid, veştile provenind din Polonia, „înţelegem cât îi este de greu lui Alexandru al II-lea să reziste presiunilor unei mari părţi a nobilimii lovită de reforma din 1861". Adunările pe care le ţine în toate regiunile în timpul acestei perioade agitate (1861-1863) arată că există între toţi participanţii – în pofida poziţiilor ideologice diferite – o certitudine comună: nobilimea trebuie să caute să-şi organizeze viitorul în afara statului şi independent de el. Legăturile pe care şerbia le ţesuse de secole în sânul nobilimii, care era beneficiarul, şi stat, care îi recunoscuse puterea asupra şerbilor în schimbul serviciului acesteia şi al loialităţii, nu mai au fundament.

Grupuri restrânse de nobili au manifestat totuşi atunci un veritabil liberalism şi au căutat să încurajeze reformele, asociind la ele şi nobilimea.[44] Adunarea de la Tver, care s-a ţinut în 1862, dovedeşte asta. Ea anunţa, cu ocazia acelei sesiuni, că renunţă la toate privilegiile sale şi reclamă convocarea unei Adunări constituante, pentru instaurarea unei noi ordini politice reprezentând ansamblul societăţii ruse. Dar acest exemplu rămâne marginal. În marea sa majoritate, nobilimea tinde să exercite presiuni asupra puterii ca să limiteze efectele reformei şerbiei şi, mai ales, să oprească elanul reformator pe care îl percepe la suveranul său. Această mare fracţiune conservatoare va dispune, de la sfârşitul lui 1862, de un organ de presă, purtător al concepţiilor sale, *Ruski listok* („Foaia rusă"), săptămânal publicat în capitală. În august 1863, acest organ va lua un nou titlu *Vest* („Vestea"), care păstrează acelaşi format şi aceeaşi periodicitate, dar adoptă în mod progresiv un ton mai viu şi un conţinut mai polemic. El va fi perceput, până la sfârşitul existenţei sale, în 1870, drept organ al „proprietarilor", dar, în realitate, cei cărora le va plăcea această publicaţie în anii care vor urma – contele V. P. Orlov-Davîdov, N. A. Bezobrazov şi care contează printre şefii de frunte ai mişcării conservatoare a nobilimii – înţeleg să-i asigure mijloacele necesare spre a-şi face auzite tezele până în biroul împăratului.

Confruntat cu o mobilizare a nobilimii care visează, pentru o minoritate, să-l împingă să rupă în mod radical un sistem socio-politic

[44] Reprezentanţii cei mai activi ai acestui grup, Alexandr Unkovski, fraţii Nikolai şi Alexei Alexandrovici, au fost arestaţi şi li s-a stabilit domiciliu forţat departe de regiunea lor.

rus, dar, pentru o mare majoritate conservatoare, să-l oprească de pe calea reformei, confruntat de asemenea cu o agitație socială crescândă, suveranul nu este deloc intimidat. Reforma statutului țărănesc cerea eforturi complementare, anume o refacere a organizării teritoriale și administrative a imperiului. Alexandru al II-lea ar fi putut desigur să cedeze neliniștii nobilimii și propriului său temperament care nu-l incita să întoarcă spatele trecutului. Totuși, el a fost cel care a decis că trebuia continuat. Fără îndoială a putut atunci să pună problema în mod diferit și să atace dintr-odată sistemul politic. A făcut un prim pas în această direcție, începând din noiembrie 1857, creând Consiliul de miniștri, dar acesta nu a îndeplinit niciodată funcțiile unui veritabil guvern modern. Într-adevăr, el nu se reunea, în primii ani de domnie în care suveranul ezita încă, decât la inițiativa lui Alexandru al II-lea, în biroul său, și se despărțea când acesta hotăra.

În 1862, ministrul de interne, Valuev, a propus o reformă politică, reformă care, într-o manieră foarte modestă, deschidea calea unei anumite reprezentări populare. El sugera transformarea Comitetului de Stat și divizarea acestuia în două camere. Ceea ce l-a făcut pe Gorciakov să spună, în cursul discuțiilor prezidate de împărat, că Rusia ar merge tot înainte, spre un sistem reprezentativ, dacă s-ar adopta această propunere. Pentru a-și apăra proiectul, Valuev a invocat izolarea puterii în fața unei societăți divizate, în care se vedeau apărând elemente tot mai radicale. El a evocat astfel – insistând mai ales la începutul insurecției poloneze – perspectiva concesiilor care ar fi trebuit la un moment dat să fie acordate polonezilor, ca să evite o conflagrație generală a ex-regatului. Alexandru al II-lea a decis atunci să închidă discuția și să uite proiectul Valuev.

Se înțelege această decizie replasând-o în politica de ansamblu imaginată de împărat. Fiind vorba de reformă politică, constituțională adică, el avea o viziune cu atât mai conservatoare, cu cât hotărât să continue să reformeze, se gândea că, pentru a păstra controlul acestui întreg proces și a evita să fie luat de curentul schimbărilor continue, avea nevoie să-și păstreze autoritatea personală, cea de autocrat. Pe de altă parte era tributar tradiției autocrate ruse, educației primite de la tatăl său și chiar exemplelor pe care le putea vedea în jurul său. Într-o scrisoare adresată în 1859 suveranului pontif, el îi explică cum că regele Prusiei, unchiul său, „era speriat de constituția pe care avusese slăbiciunea să o accepte". Și el

i-a răspuns la 10 noiembrie 1861 ambasadorului Prusiei, Bismarck, care îl întreba dacă avea intenția să doteze Rusia cu o constituție: „În toată țara, poporul vede în monarh reprezentantul lui Dumnezeu... Acest sentiment, care este quasi religios, e inseparabil într-o relație personală cu mine... Nu poate fi ignorat respectul profund și înnăscut pe care îl are poporul față de tron încă de la origini".

Lui Miliutin, pe care îl trimitea în Polonia să facă față insurecției și care pleda pentru o restaurare a Dietei și a constituției, îi explica, în același timp, că nu putea să o facă fără a convoca adunarea pământului (*Zemskii sobor*) pentru ca ea să dezbată asupra acestei probleme, și aici, a concluzionat: „mă tem că poporul rus nu a dobândit maturitatea necesară pentru a decide asemenea schimbări".

Această dezbatere, care are loc în arierplanul care agită Rusia între 1961-1863, permite să se înțeleagă mai bine cum gândește suveranul. El vrea să reformeze, dar se lovește de problema care va obseda toți reformatorii în Rusia și în altă parte: până unde se poate merge, fără a nărui edificiul? Această problemă va fi și cea care și-o va pune un secol mai târziu Mihail Gorbaciov, care, precum Alexandru al II-lea, va concluziona că în interiorul însuși al sistemului politic existent se poate face reforma și reconstrucția fără riscuri excesive.

Problema constituțională era totuși la ordinea zilei și s-a văzut atunci născându-se în anturajul suveranului un proiect de constituție. Acest proiect era justificat de situația deosebită a marelui ducat al Finlandei și, la un grad mai scăzut, cea a regatului polonez care, înainte de a face parte din Imperiu, fuseseră dotate cu statute constituționale sau elemente de constituție. Valuev insista pentru că Finlanda, a cărei Dietă era redusă la o viață fantomatică în 1809, acoperă această situație. Insurecția poloneză l-a convins pe Alexandru al II-lea că era periculos să continue lucrările asupra unui proiect constituțional și afacerea a fost pentru o vreme înmormântată.

Pe când respingea ideea oricărei reforme politice, Alexandru al II-lea s-a angajat fără să ezite, după abolirea șerbiei, într-o reformă aproape totală a structurilor administrative, judiciare, universitare și militare ruse. Și, în pofida avertismentelor care îi erau adresate și a obstrucționărilor, el a făcut din anii 1862-1865 o adevărată „primăvară politică" a țării sale. Căci dacă „acoperișul", constituția adică, este pus între paranteze, restul edificiului va deveni în câțiva ani de nerecunoscut.

Prima reformă, marcată în acelaşi timp de voinţa transparenţei, conforme glasnosti-ului proclamat încă de la începutul domniei şi din necesitatea restaurării finanţelor statului, a fost consacrată bugetului. În mai 1862, pentru prima dată în istoria rusă, bugetul statului era făcut public, detaliat pe posturi, şi a apărut în presă, însoţit de analize şi de comentarii economice şi politice. Această decizie este primită de societate ca o recunoaştere a dreptului său de a studia modalităţile în care sunt luate deciziile şi în care funcţionează puterea.

În ajunul insurecţiei poloneze, era, de asemenea, în pregătire o reformă financiară, datorată, precum elaborarea şi publicitatea bugetului, strălucitului ministru numit în 1862 în fruntea finanţelor, Mihail Reutern. Acesta călătorise în Statele Unite, în Prusia, a studiat cum funcţiona un sistem financiar serios. El spera să restabilească rapid convertibilitatea rublei, dar insurecţia poloneză a adus o lovitură grea finanţelor ruse şi reforma a fost îndelung amânată. Totuşi, datorită unui buget bine ţinut, a Băncii de Stat create în acelaşi timp, care unifica diversele instituţii financiare şi, peste toate astea, datorită unui ministru competent, Rusia afla în sfârşit ceea ce erau finanţele publice.

Dar vremea reformelor nu făcea decât să înceapă şi Alexandru al II-lea se impacienta, imaginând un foarte amplu program de schimbare.

Reforma universităţilor

Brutalitatea amiralului Putiatin a fost din plin cauza agitaţiei care se născuse în universităţi, în 1861-1862. La sfârşitul anului 1861, Alexandru al II-lea, constatând erorile comise de ministrul Instrucţiei, l-a demis şi a numit în locul său pe Alexandr Vasilievici Golovnin, braţul drept al marelui-duce Konstantin, care a rămas ministru până în 1866. Ca şi marele-duce, Golovnin era un liberal convins şi reforma pe care a pregătit-o şi a reuşit să o ducă la bun sfârşit dovedeşte acest lucru. Pentru a arăta că liberalismul îi inspira într-adevăr proiectul, Golovnin a redeschis de îndată universităţile, care au fost închise sau ale căror cursuri au fost suspendate, a reintegrat studenţii excluşi cu ocazia tulburărilor şi i-a autorizat să se prezinte la examene. Astfel, el a putut să pregătească reforma într-o atmosferă liniştită.

Pentru prima dată, metoda de elaborare a reformei avea la bază un studiu atent al experienţelor făcute în universităţile străine. În acest scop, ministrul a trimis pe membri comisiei de reformă în Franţa, în Prusia şi în Elveţia, aşteptând rapoartele lor, pentru a-şi îmbogăţi proiectul. Cealaltă inovaţie importantă a fost dialogul angajat cu lumea universitară, menit să o asocieze strâns la reformă. Acest mod de a lucra era cu atât mai fericit cu cât, începând din 1858, a fost creată o altă comisie pentru a recenza cele mai urgente probleme care stăteau în calea progresului – penuria de profesori, slabele contacte între profesori şi studenţi, izolarea savanţilor ruşi deseori descurajaţi de a se duce în străinătate etc. După terminarea acestor lucrări, comisia, muncind în colaborare cu universităţile, trebuia să propună o soluţie globală. Îngrijorat să nu piardă timp şi să pună în aplicare lucrările făcute, Golovnin a lărgit această comisie, făcând să intre în ea un anumit număr de experţi. Asociind astfel personalităţi competente în domeniul universitar cu cei pentru care era elaborată reforma, el a întâlnit mai întâi o dificultate neprevăzută: totul a fost reconsiderat, ploua cu obiecţii şi contra-proiecte, la fel de numeroase ca participanţii. Dar, până la urmă, meritele acestei maniere deschise de reformă au apărut: propuneri clare, acceptate de către toţi şi amendamentele şi remarcile au fost luate în considerare, au fost prezentate împăratului în iunie 1863, cu acordul Consiliului de Stat.

Reforma avea la bază recunoaşterea, dorită de toţi cei care aveau de a face cu universitatea, a autonomiei universitare, care exista deja dar, din 1835, suportase multiple amputări. Şi alegerile erau cele care trebuiau să prezideze desemnarea corpului de cadre didactice şi a forurilor de conducere. În fiecare universitate, corpul profesoral trebuia să aleagă rectorul, propus din cadrul lor, pentru un mandat de patru ani. Acesta era înconjurat de un consiliu compus şi el din profesori aleşi, care împărţeau cu el responsabilităţile pedagogice şi administrative. În fine, reforma crea o instanţă originală permiţând întărirea autonomiei universităţilor într-o vreme în care tulburările erau frecvente: aceasta era *Curtea de disciplină* universitară, compusă dintr-un profesor de drept şi de doi asesori, ambii profesori-aleşi; toate problemele ţinând de disciplina studenţească depindeau de această instituţie. Recurgerea la poliţie sau la justiţie în caz de tulburări nu putea fi decât excepţională, limitată la situaţiile extreme. Dar, în general, universitatea era singură responsabilă de ordinea publică, de

comportamentul studenților și constituia un „sanctuar". Un curator numit de ministru, având rolul de asigura legătura între guvern și universități, era de asemenea garant al autonomiei lor; în același timp inspectorii în educație, care în mod tradițional reprezentau ministerul pe lângă universități, își pierdeau esențialul atribuțiilor.

Reforma Golovnin a acordat multă atenție unor probleme urgente, în număr de două: formarea învățătorilor, pentru care au fost puse în aplicare, pe loc, importante dispoziții, cât și ajutorul de acordat absolvenților, pentru ca ei să-și poată continua formarea în universități străine. Cu ocazia lucrărilor conduse de comisie, toți participanții au insistat asupra quasi rupturii legăturilor cu lumea universitară europeană și a necesității reînnoirii lor prin trimiterea studenților în străinătate.

Reforma a dat un elan remarcabil vieții universitare, creând universități la Tomsk (care se va bucura până la revoluția din 1917 de un imens prestigiu în Rusia), la Varșovia, la Iaroslavl'. Dar, asupra a două puncte foarte dragi ministrului, pozițiile sale liberale au fost combătute în 1863. El a dorit să fie autorizată, în universități, organizarea corporațiilor studențești (nu se vorbea încă de sindicate) și să le fie date mijloace materiale pentru a-și face cunoscută existența (locuri pentru reuniune, afișaje și chiar editarea de buletine). Vroia, de asemenea, să deschidă universitatea pentru tinerele fete. Asupra acestor două puncte a prevalat doctrina conservatoare. Studenții speriau, prin tulburările pe care le suscitau în mod periodic în universitățile lor; a le acorda prea multă libertate, pentru a se organiza, a face propagandă, ar însemna încurajarea tendințelor de revoltă, mereu gata să se manifeste. Legea din 1863 sanctuariza universitățile, făcea controale dificile, pentru care s-au gândit să limiteze riscurile de a le vedea transformându-se în centre de contestație. Cât despre deschiderea universităților pentru tinerele fete, Rusia s-a aliniat la ceea ce prevala încă în majoritatea țărilor europene. Elveția, care nu cunoștea aceste limite, va deveni începând de atunci polul de atracție pentru toate tinerele rusoaice emancipate, doritoare să urmeze formarea lor dincolo de nivelul de studii pe care buna-cuviință îl recomanda.

În pofida acestor restricții, reforma număra suficiente aspecte novatoare, pentru a transforma lumea universitară rusă și a-i permite un progres intelectual remarcabil. Fără îndoială că agitația studențească se va relua câteva decenii mai târziu, dar, pentru o perioadă destul de lungă,

universitatea va fi, în Rusia, un loc privilegiat de formare a personalităților. Ea va atrage profesori remarcabili şi va forma o generație de studenți de care țara va avea mare nevoie, la sfârşitul secolului, pentru a participa la un efort de modernizare economică şi tehnică fără precedent.

Ciclul secundar nu a fost neglijat de Golovnin. Învățământului clasic al liceelor i-a fost adăugat un alt tip de licee (şcolile reale), dispensând în social o educație matematică şi ştiințifică.

Doar învățământul primar a scăpat programului atât de încărcat al reformelor, dar el ținea de autoritățile locale.

LIBERTATE DE EXPRIMARE

Tot în capitolul progresului intelectual, trebuie înscrisă o cucerire datând din această perioadă de reconstrucție a Rusiei: libertatea nouă de exprimare. Din 1855, comitetul de cenzură este suprimat. Preşedintele său, baronul Korff, deşi însărcinat cu o funcție atât de impopulară, apăra idei liberale şi era puțin convins de eficacitatea instanței pe care o conducea. El declarase cu răceală: „acțiunea comitetului conduce uneori la un rezultat contrar scopurilor sale; literatura manuscrisă se propagă, mult mai periculoasă, căci ea este devorată cu pasiune şi dispozițiile polițieneşti nu pot nimic împotriva ei". El a constata că ziarele editate de Herzen la Londra circulau în Rusia în pofida tuturor obstacolelor pe care încerca să i le pună cenzură; le vedea citite şi comentate în sânul propriei familii şi chiar în mâinile împărătesei.

Măsurile de clemență hotărâte au arătat de asemenea că cenzura nu putea supraviețui acestui nou climat. Aceste măsuri au deschis uşa dezbaterii publice, peste tot se comentau noutățile, lumea se îndârjea să emită dorințe şi critici. Dezgheţul va avea acelaşi efect în URSS, la mijlocul anilor 1980 şi îl va împinge în mod natural pe Gorbaciov să accelereze adoptarea de dispoziții liberale. Libertatea de a publica va încuraja multiplicarea ziarelor şi a revistelor. Cifrele dovedesc o adevărată revoluție în acest domeniu. În mai puțin de zece ani, numărul ziarelor autorizate a trecut de la zece la şaptezeci şi cel al perioadelor de la nouăsprezece la o sută cincizeci şase. În 1857, noi texte au modificat controlul privind publicațiile. A fost suprimată cenzura la care erau supuse înainte textele

scrise, puterea sperând ca autorii şi ziarele, de cum vor trata un subiect politic, îşi vor impune singuri o anume reţinere. Delictele de presă şi de opinie, care, până atunci, ţineau de tribunale, au fost transferate unei instanţe administrative, având autoritatea să decidă, dacă nu sancţiuni, măcar măsuri încadrându-le libertatea de a se exprima şi de a se difuza, instanţă mult mai suplă decât cenzura existentă înainte de 1857. Graţie acestui sistem, literatura rusă a putut un timp să înflorească fără piedici, şi presa a circulat în mod liber.

Această suplete avea totuşi un revers: nicio lege nu confirmase clar dispoziţiile practice administrând libertatea de exprimare, ceea ce lăsa o mare latitudine de apreciere responsabililor noilor instanţe. Aprecierile lor cu privire la o publicaţie depindeau din plin de dispoziţia oamenilor, sau încă de momentul în care au fost emise. Doar o dezordine să survină şi cei care asigurau această semicenzură deveneau brusc intransigenţi. Într-o manieră generală, se constata că atâta timp cât Alexandru al II-lea a impus reformelor un curs tumultos şi a încurajat dezbaterea publică, cum a fost cazul reformei universităţilor, libertatea de expresie a fost respectată. Când va veni vremea unui anumit recul, sistemul de cenzură îşi va găsi mijloacele să funcţioneze. Dar, în timpul anilor de dezgheţ, între 1855 şi 1866, libertăţile de expresie şi de opinie caracterizau climatul Rusiei, atât în sfera puterii, cât şi în societate. Reformele care se succed într-un ritm accelerat au nevoie de sprijinul elitei intelectuale şi de adeziunea întregii societăţi chemate să înţeleagă schimbările în curs.

O JUSTIŢIE MAI UMANĂ

În ochii oricărui liberal, Rusia merita să fie acuzată de barbarie din cauza şerbiei, dar şi pentru o organizare a justiţiei despre care deja, în secolul al XVIII, abatele Chappe d'Auteroche scria: „A, văzut cum, în toate cancelariile îndepărtate, dreptatea se vindea aproape public şi cum inocentul sărac era aproape mereu sacrificat pentru criminalul opulent". Venalităţii sistemului juridic pe care toţi călătorii l-au denunţat şi de care ruşii erau conştienţi şi ruşinaţi, se adăuga folosirea pedepselor corporale, altă manifestare de barbarie. Chappe d'Auteroche notează: „Supliciile, de la suirea pe tron a Împărătesei Elisabeta, au fost reduse la ciomăgeală

şi biciuire" dar, după această remarcă lapidară, el consacră numeroase pagini descrierii, cu desene drept sprijin, a „ciomăgelilor", considerate în Rusia drept simple corecţii, şi povesteşte cu un mare lux de amănunte înspăimântătoare una dintre aceste corecţii la care a asistat: „Victima în cauză, o tânără fată, era pe jumătate dezbrăcată şi biciuită până în momentul în care se prăbuşeşte, inconştientă; figura şi corpul ei erau acoperite de sânge şi de noroi". Întrebând spectatorii – căci erau spectatori şi chiar mulţi – ca să afle „pentru ce mare crimă era pedepsită astfel", abatele a aflat de la ei că era vorba despre o cameristă care „îşi nemulţumise stăpâna pentru că nu şi-a îndeplinit unele obligaţii ce îi reveneau".

După ciomăgeală, abatele a anchetat asupra modalităţii de a biciui; şi el explică: există biciuire obişnuită „care nu dezonorează deloc pentru că, în această guvernare despotică, fiecare particular este expus la ea" şi, marea biciuire „care tinde spre supliciul roţii în Franţa".

Dacă roata propriu-zisă, tragerea în ţeapă şi pedeapsa cu moartea, folosite până la mijlocul secolului al XVIII, dispăruseră, anumite suplicii pe care de descrie acest preţios martor rămăseseră foarte uzitate şi la toate acestea se adăugau „tratamente înfiorătoare acordate criminalilor", care puteau de altfel să fie vinovaţi doar de delicte de opinie. Aceste tratamente aplicate în închisori erau atât de îngrozitoare, scrie Chappe d'Auteroche, încât pentru numeroşi acuzaţi era preferabilă pedeapsa cu moartea.

Acest tablou sumbru, pe care nenumăraţi călători l-au confirmat, putea fi încă valabil pentru Rusia, un secol mai târziu şi era aplicat mai ales şerbilor, fără apărare în faţa stăpânilor lor. Ori abolirea şerbiei suprima posibilitatea recurgerii la tratamente rele. Problema pedepselor corporale a fost deci pusă din 1861, în ziua următoare Manifestului, într-un proiect de lege prezentat lui Alexandru al II-lea. Acest text a fost dezbătut în Consiliul de miniştri unde evident că nimeni nu s-a gândit să apere aceste practici barbare. În 17 aprilie 1863, ziua de naştere a suveranului, un *ukaz* (ordin) prevedea desfiinţarea pedepselor corporale. Mai subzistă totuşi câteva vestigii. Tribunalele de gradul întâi mai puteau însă include în sentinţele lor pedepsele cu biciuirea; şi biciuirea a supravieţuit în batalioanele disciplinare ale armatei şi în închisoare, unde gardienii aveau toată libertatea să se folosească de bici pentru reprimarea tentativelor insurecţionale sau a evadărilor. Dar, era vorba aici de cazuri extreme şi autorităţile militare şi cele carcerale erau chemate la cea mai mare grijă,

BCU IAŞI CENTRALĂ

pentru a evita ca asemenea excepții să devină regulă. Folosirea biciului, în limba rusă *knut*, a fost condamnată în numele moralei. Și *ukazul* preciza că el nu trebuie folosit, sub niciun pretext împotriva condamnaților politici, nici în închisoare, nici în exilul siberian.

Această abrogare care rupea cu practicile și cu o ordine barbară era un prim pas pe calea marii reforme a sistemului juridic, pe care opinia liberală o găsea la fel de indispensabilă ca cea privind abolirea șerbiei. Sistemul existent era nu numai inadaptat unei societăți care se transforma, dar renumit pentru practicile sale arhaice; ponderea excesivă a birocrației în sânul său, corupția generală care domnea aici. În plus, procedura era în totalitate scrisă și secretă, judecătorii se mulțumeau să pronunțe judecata în public, ceea ce făcea ca orice verdict să fie bănuit de ilegalitate sau de fraudă. Ivan Aksakov a scris: „Vechile noastre tribunale! La această singură amintire, părul se ridică pe cap și avem pielea de găină". De la începutul anilor 1860, liberalii reclamă în gura mare trei schimbări indispensabile: procese publice, jurii constituite legal, judecători inamovibili. Foarte atent la aceste cereri, Alexandru al II-lea a însărcinat, din 1861, un Comitet secret, condus de contele Dmitri Bludov, să pregătească o reformă inspirându-se din modelele europene cele mai respectate.

La baza oricărei reforme de drept, trebuia stabilită separarea puterilor, care nu exista în Rusia, în pofida eforturilor depuse în secolul precedent de Petru cel Mare și mai ales de Ecaterina a II-a, mare cititoare a lui Montesquieu. Până la domnia lui Nicolae I, Rusia a păstrat Codul legilor din 1649; acesta a fost ulterior amendat, apoi înlocuit cu un nou ansamblu de texte, fără să fie refăcut în întregime sistemul judiciar. În practică, aceste schimbări au condus la o confuzie generală, întrucât legi, decrete, ordonanțe administrative, toate textele supuse aprobării suveranului beneficiau apoi de un statut de egalitate. Legi modificând sistemul politic rus, sau legi fundamentale ale monarhiei aveau aceeași valoare ca un text dând satisfacție unei cereri locale, precum instalarea unei fabrici într-un târg! Anumite texte erau promulgate în mod solemn, dar altele, nu mai puțin importante, nu erau niciodată aduse la cunoștința oamenilor. În fine, rușii nu distingeau deloc ceea ce separa anumite domenii ale dreptului de ceea ce era referitor la stat și la instituțiile ce țineau de justiția criminală sau de dreptul civil! Confuzia care domnea în acest domeniu avea apărători înflăcărați care o considerau drept necesară autorității statului. Era, spre exemplu, poziția

şefului poliţiei secrete a lui Nicolae I, contele Benckendorff, care susţinea că legea este scrisă pentru subiecţi, nu pentru autoritate".

Acest sistem parţial, contrar oricăror evoluţii ale sistemului juridic european, l-a supus Alexandru al II-lea Comitetului Bludov, însărcinându-l să-l regândească de la cap la coadă. Contele şi Comitetul s-au arătat fie reticenţi, fie ineficaci, fie că a fost vorba de ambele, şi tergiversarea care le caracteriza lucrările l-a iritat pe suveran, hotărât să alăture această reformă celei care emancipa ţărănimea. Pentru a-şi impune vederile comitetului, el l-a lărgit în toamna lui 1861, asociindu-i mai multe personalităţi cunoscute pentru ataşamentul lor faţă de ideile liberale. Printre noii membri, doi jucau un rol deosebit de activ: Dmitri Zamiatin, care, un an mai târziu, îl va înlocui pe Panin, foarte ostil schimbării, la ministerul de justiţie şi adjunctul său, Serghei Zarudni, care va fi un actor la fel de esenţial precum a fost Miliutin în transformarea statului ţăranului.

Alexandru al II-lea era profund ataşat acestei reforme a sistemului legislativ, pe care îl considera drept o miză esenţială a domniei sale. Ceea ce explică angajarea sa personală, el arătând în fiecare clipă celor care îl elaborau, rezultatul pe care îl vroia obţinut, natura însăşi a sistemului la care trebuia ajuns. Această măsură fiind în ochii săi o etapă decisivă pe calea europenizării ţării, autorii săi trebuiau deci să studieze sistemele existând în Europa şi să se inspire din ele. De-a lungul lucrărilor comitetului, Alexandru al II-lea nu a încetat să le urmărească, să-şi precizeze opţiunile, să critice, să propună. Şi astfel, impulsionată de către el, revoluţia juridică a fost înfăptuită în mai puţin de trei ani. Precum şi celelalte reforme, ea a fost pregătită cu societatea şi nu în mod secret în birouri.

În septembrie 1862, suveranul a aprobat principiile reformei pe care i le-a transmis Consiliului de Stat, unanim de data asta, în susţinerea proiectului. Documentul era însoţit un studiu aprofundat al tarelor sistemului în vigoare şi propunea soluţii. Principalele propuneri avansate – care se inspirau din criticile aduse de decenii împotriva justiţiei ruse – erau: separarea riguroasă a domeniilor justiţiei şi ale administraţiei, instalarea juriilor în procesele criminale, alegerea magistraţilor la nivelul judecătorilor de pace, şi, mai ales, instituirea de procese contradictorii şi publice. Aceste diferite documente supuse suveranului au fost de îndată comunicate societăţii, care a fost invitată să comenteze, să critice, să propună.

Acest apel nu se adresa numai juriştilor, ci la fel de bine universitarilor, oamenilor de litere, oricărei persoane interesate de dezbatere. El nu a fost în van, întrucât din toată ţara au sosit patru sute patruzeci şi şase de comentarii perfect elaborate care şi-au găsit locul în textele pregătite. Îmbogăţite cu această contribuţie venită din partea societăţii, lucrările comitetului au condus la un ansamblu juridic impresionant: un sistem juridic transformat, până şi la textele pregătitoare, şi deja foarte elaborate, la un Cod civil şi la un Cod de procedură penală. Consiliul de Stat i-a adus câteva amendamente şi Alexandru al II-lea l-a aprobat şi l-a promulgat prin *ukazul* din 20 noiembrie 1864.

Două principii asupra cărora *ukazul* insista se aflau în centrul reformei: justiţia era independentă şi legea se impunea tuturor, inclusiv suveranului şi tuturor celor care participau la putere. Ce revoluţie pentru o ţară în care cei care guvernau se sustrăseseră mereu de la respectarea legilor şi pretindeau că, întrucât aceasta emană de la ei, ei se aflau deasupra oricărei legi. Reforma punea într-o manieră fermă şi explicită principiul egalităţii tuturor în faţa legii.

Printre dispoziţiile practice cele mai importante, trebuie citată, în primul rând, inamovibilitatea judecătorilor, garanţie a independenţei lor. Salariile lor au fost considerabil mărite, în scopul de a le asigura independenţa materială. Acest statut al lor nu cunoştea decât o limită: ei erau demişi dacă erau dovediţi de malversaţii în exercitarea funcţiunii lor. Necesitatea eradicării corupţiei în sistemul judiciar îi obsedase pe reformatori, conştienţi că reforma nu va trăi decât atâta timp cât va fi asigurată onestitatea judecătorilor.

Procedura scrisă şi secretă era înlocuită prin dezbaterea publică şi contradictorie; acuzaţii erau apăraţi de un avocat şi toate problemele penale supuse unui juriu. Justiţia era făcută la două niveluri: justiţie de pace pentru problemele minore, cu o procedură de apel în faţa unei adunării de judecători ai districtului. Judecătorii de pace erau aleşi de concetăţenii lor, în cadrul administraţiei judeţene sau a adunării municipale. Deasupra judecătorilor de pace, organizarea judiciară plasa tribunalele de arondisment şi curţile de apel. Ansamblul instituţiilor judecătoreşti era condus de Senat, căruia nu-i scăpau decât tribunalele militare şi tribunalele ecleziastice.

Această reformă a fost fără îndoială cea mai reuşită dintre toate şi cea care a avut cel mai mare răsunet în societate. Dar punerea sa în aplicare,

într-un timp cât mai scurt – căci orice reformă, pentru a reuşi, trebuie să fie pusă în aplicare de îndată ce a fost promulgată – a întâmpinat o dificultate: în Rusia, lumea juriştilor era insuficientă pentru a răspunde nevoilor. Trebuiau formaţi de urgenţă magistraţi instructori, judecători, procurori şi avocaţi. Trebuia, de asemenea, să fie constituite jurii ai căror membri să ştie să-şi păstreze distanţa faţă de grupul social sau de comunitatea din care proveneau. S-a subliniat destul tendinţa ţăranilor deveniţi juraţi de a judeca delictele după propriile lor cutume sau convingeri.

Faptul remarcabil, care ţine de climatul de libertate care prevala în epoca dezgheţului, este că această reformă a justiţiei a suscitat un elan al vocaţiilor spre tot ceea ce avea legătură cu dreptul. Instituţiile – Ministerul Justiţiei, serviciile juridice ale Consiliului de Stat şi ale Ministerului de Interne, secretariatul Senatului – au făcut apel la noi colaboratori, în general tineri, liberali, dornici să îşi pună idealurile în serviciul marii transformări în curs, cea a justiţiei dar, de asemenea, ca o consecinţă a mentalităţilor. Atâta timp cât va rămâne ministru al Justiţiei, adică până în 1866, Zamiatin va mobiliza toată această bunăvoinţă.

De asemenea, necesitatea de a constitui un barou şi o magistratură demne de acest nume a încurajat universităţile să se deschidă larg aspiranţilor jurişti, pentru a-i forma în aceste noi profesii. Posibilitatea dată avocaţilor de a participa în mod liber şi în condiţii de adevărată legalitate la procesele politice a contribuit la „politizarea" acestei profesii, atrăgând spre ea studenţii pătrunşi de idei liberale. Dreptul va deveni astfel disciplina care reuneşte elitele politice cele mai avansate; Kerenski sau un anume Vladimir Ulianov, care, exilat de tânăr în Siberia, îşi va pregăti asiduu examenele de drept, sunt bune exemple în această privinţă.

Fără îndoială că vor putea fi deplânse anumite insuficienţe ale reformei. În primul rând, ea nu a fost pusă în aplicare – absenţa personalului judiciar calificat explică asta – decât în mod progresiv, mai întâi în cele două capitale, Sankt-Petersburg şi Moscova, înainte de a fi extinsă, începând din 1866, în restul Rusiei. Un alt neajuns ţinea de persistenţa anumitor practici trecute. Obişnuită să se amestece în toate, administraţia era încă tentată să o facă şi anumite jurii aveau tendinţa să solicite părerea autorităţilor. Dacă aceste slăbiciuni sunt incontestabile – dar, încă o dată, cum să transformi dintr-o dată sistemul judiciar al unei ţări care ignora până şi noţiunea de Stat de drept, într-un sistem juridic demn de acest nume, în

absența profesioniștilor justiției și într-o societate nu tocmai adaptată unor asemenea schimbări?[45] –, reușita rapidă a reformei merită totuși să fie aici subliniată. Dacă Rusia a fost transformată de aceste noi practici judiciare, în pofida imperfecțiunilor lor, este pentru că Alexandru al II-lea își considera reforma ca un instrument de modernizare a țării și a mentalităților.

Originea acestor slăbiciuni, care se vor manifesta ulterior, o găsim mai degrabă în reușita reformei: în această perioadă Statul de drept e pe cale de a se naște; prima reușită a acestei reforme este că ea va suscita o libertate de exprimare necunoscută până atunci. Delictele politice sunt într-adevăr supuse aceloraşi tribunale ca celelalte delicte și beneficiază de aceleași garanții de publicitate, inclusiv publicarea actelor procesului în „Mesagerul Guvernului" (*Pravitelstvenîi vestnik*). Oare trebuie să ne mirăm că acuzații proceselor politice și avocații lor vroiau să utilizeze acest sistem și să transforme tribunalele politice, în scopul de a da o audiență națională ideilor lor? Această evoluție, pe care autorii reformei nu o imaginaseră, va conduce în mod firesc forțele conservatoare – în cercurile puterii și ale elitei – să încerce să intervină în deciziile justiției, amestecând puterea administrativă și justiție în contradicție cu fundamentele însele ale textelor din 1864, într-o anumită manieră; de-a lungul anilor marea reformă a justiției, care dota Rusia cu un sistem modern și întărea libertatea de exprimare, va suferi prin modul în care elementele cele mai avansate ale societății „progresiste" vor utiliza această libertate în folosul lor, provocând astfel o îndârjire a părții conservatoare a elitelor, cărora Alexandru al II-lea le impusese, în anii 1860-1864, voința sa reformatoare.

Dar, până în 1866, autoritatea suveranului și energia ministerului justiției protejează reforma de toate tentativele vizând să o abată de la drumul său ori să o abolească.

Tradiția birocratică contestată. Zemstvoșii

Reforma administrației a fost, de asemenea, concepută de către Alexandru al II-lea ca să însoțească abolirea șerbiei; ea constituia o

[45] Arhivele judiciare sunt bogate în mărturii ale celor judecați oferind „mită" judecătorilor lor, pentru că rămâneau convinși de utilitatea „acesteia".

remarcabilă sfidare față de tradiția birocratică rusă centralizată, opunându-i, prin statutul din 1866, o administrație locală autonomă.

La mijlocul secolului, atunci când Alexandru al II-lea urcă pe tron, birocrația rusă era perfect organizată, stabilă, și, ceea ce nu este neglijabil, convinsă de legitimitatea sa. Piramida puterii era dominată de Consiliul de Stat, care elabora legile și, prin intermediul ministerelor, le aplica. Ministerul de Interne conducea aproape toată administrația locală, Guvernoratele sau provinciile, create de Ecaterina a II-a în 1776, care funcționau sub autoritatea guvernatorilor, întăreau centralizarea Statului. Reforma șerbiei, dificultatea girării unei imense țări numai cu concursul instituțiilor centralizate, mai ales în această vreme de profunde transformări, și o anumită frondă a nobilimii contra birocrației pe care o făcea responsabilă de întârzierea rusă și de o reformă a șerbiei prost aplicată, cerea ca administrația locală să fie, de asemenea, reorganizată în totalitate. Alexandru al II-lea este de la bun început convins și s-a gândit la asta, chiar atunci când a început reforma șerbiei.

În 1859, sunt create pe loc comisii care să studieze repartiția reală a puterilor și responsabilitățile în provincii. În același moment, în capitală, o comisie este însărcinată să inițieze o mare reflecție asupra reformei administrației locale. Asupra acestui subiect, cât și asupra celui al statutului țăranului, reformatorii și reprezentanții înaltei birocrații sunt în opoziție totală.

Comisia a fost mai întâi prezidată de unul dintre neobosiții frați, Miliutin, Nicolae. Tabăra liberală număra într-adevăr, printre membrii săi cei mai activi, doi frați Miliutin: Nicolae, unul din părinții abolirii șerbiei și Dmitri, care s-a ilustrat în Caucaz și apoi la Ministerul de Război. Atunci când, în 1861, Nicolae, căzut în dizgrație, va fi numit senator, conducerea comisiei îi va reveni lui Valuev, care va conduce proiectul la bun sfârșit. Miliutin, și Valuev după el, – este semnificativă regăsirea acelorași oameni la conducerea a aproape tuturor reformelor – împărtășeau, fiind vorba de administrație, o aceeași convingere: societatea trebuia să fie făcută să participe la putere; dar, în același timp, trebuia păstrată autoritatea statului. Reforma trebuia în ultimă instanță să întărească autoritatea statului, făcând-o accesibilă tocmai pentru că societatea își va găsi locul în lanțul puterii la nivel local, unde birocrația reprezenta până atunci Statul.

Reformatorilor li se puneau două probleme. Mai întâi cea a raportului între stări (grupuri sociale), în cadrul organelor puterii locale, deci cea a unei reprezentări sociale echitabile. Dezbaterea pe acest subiect era destul de încordată: nobilimea tindea să-şi păstreze specificitatea în cadrul adunărilor locale, pe când democraţii doreau ca acestea să transceadă diferenţele între stări şi să fie instituţii încadrând unitatea societăţii. Compromisul se referea, în acelaşi timp, la definirea reprezentării şi asupra modului său de realizare. Adunările vor fi o „reunire a sărilor" şi nu fuziunea lor. Fiecare stare trebuia să-şi aleagă reprezentanţii într-un colegiu electoral distinct şi Valuev a căutat o formulă permiţând nobilimii să dispună de o poziţie majoritară. Dar conflictul cel mai ascuţit era cu privire la autoritatea unei astfel de adunări numită zemstvo: aceasta trebuia să fie autonomă sau să păstreze centralizarea; ministerele centrale trebuiau să păstreze controlul noilor instituţii, adică a zemstvelor; adversarii lor reformatori vroiau, din contră, ca autonomia acestor instituţii să aibă un conţinut real şi ca prin aptitudinile celor aleşi din teren să conducă ei înşişi propriile afaceri, să nu fie niciodată puse la îndoială. La asta se adăuga dezbaterea cu privire la competenţa şi atribuţiile noilor instituţii. În fine, acordul era departe de a fi total, fiind vorba de împărţirea sarcinilor între aceste instituţii şi instanţele puterii centrale.

Atâta timp cât Miliutin a prezidat comisia, ponderea liberalilor a fost preeminentă. Când el a fost înlocuit cu Valuev, care-i succeda atunci lui Lanskoi la ministerul de interne, raportul de forţe a devenit mai greu de determinat. Valuev era desigur convins de necesitatea creării de noi structuri, dar, în calitate de ministru de interne, se gândea mai întâi să păstreze puterea centrală; el cunoştea dificultatea de a cădea la învoială cu particularităţile locale şi cu diferitele tradiţii; în fine, era supus presiunilor nobilimii care îşi clama pagubele: nu fusese ea deposedată prin abolirea şerbiei? Nu acceptase ea să-şi piardă privilegiile? Aceste sacrificii consimţite nu trebuiau să fie compensate, prin menţinerea unei anumite autorităţi în domeniul administrativ?

Cât timp problema a rămas în cadrul comisiei, poziţiile au rămas tranşante şi noii înlocuitori au luat parte la dezbatere – fraţii Miliutin, ministrul Finanţelor, Reutern, efemerul ministru al educaţiei, Kovalevski, baronul Korff – au prevalat căutarea unui compromis. Dezbaterea în Consiliul de Stat durând întregul an 1863, împăratul s-a impacientat şi

a cerut pentru sfârşitul anului depunerea textului. La 1 ianuarie 1864, Statutul instituţiilor teritoriale a fost promulgat. De la domnia Ecaterinei a II-a, aceasta era cea mai importantă reformă administrativă cunoscută de Imperiu.

Textul adoptat era asupra multor puncte un compromis, reflectând poziţiile lui Valuev ce puteau fi calificate ca „centriste". Acesta reuşise dificilul pariu de a concilia modificările necesare, exigenţele ministerului său şi ale nobilimii şi până şi cele ale lui Panin, în schimbul susţinerii sale, cu revendicările radicale ale liberalilor. Textul consacra abilitatea şi moderaţia ministrului. Cele două tabere se certaseră în mod deosebit asupra delicatei probleme a alegerii preşedintelui adunării zemstvelor. Cine să fie ales şi cum? Era o prerogativă a deputaţilor? Sau funcţia revenea din oficiu mareşalului nobilimii? În final, a fost reţinută cea de-a doua soluţie, suveranul făcând să se încline balanţa în favoarea acesteia. Bătălia a fost la fel de dură privind problema competenţelor zemstvelor. Liberalii se opuneau ca ministerul de interne să poată superviza activităţile zemstvelor, pe când clanul Valuev opta pentru ca o anumită întâietate să-i fie acordată Centrului. Încă o dată, Alexandru al II-lea a fost cel care a decis, şi o parte din autoritate a rămas instanţelor centrale.

Statutul zemstvelor, pentru că a trebuit să încorporeze propuneri contrare, nu e lipsit de ambiguităţi. El combina cu măiestrie importante elemente de autonomie locală şi anumite prerogative ale organului birocratic al Centrului. Aşa cum era, el reprezenta o clară ruptură cu tradiţia centralizatoare a administraţiei ruse. Şi zemstvele erau, în pofida tuturor mişcărilor de ariergardă, reprezentantele întregii societăţi. Ruptura nu era înscrisă numai în spiritul textului adoptat, ci reieşea din întinderea domeniilor de competenţă ale zemstvelor, din continuitatea acţiunii lor, din mijloacele de care urmau să dispună.

Aceste instituţii de putere locală au fost create la două niveluri: la district şi la provincie, care reunea de la zece la douăsprezece districte. La fiecare nivel, aceste adunări sau zemstve erau compuse din reprezentanţi aleşi: de la douăsprezece la optzeci de persoane pentru district, de la cincisprezece la o sută pentru provincie. Mandatele aleşilor erau de trei ani. În districte, colegiile electorale erau separate: alegerile erau cenzitare pentru primele două colegii (proprietarii, adică nobilimea, şi populaţia urbană); pentru ţărani, fără a fi cenzitare, alegerile erau pe mai multe

grade. Zemstvele de provincie erau alese direct de către adunările de district. Sistemul cenzitar în district acorda o majoritate (47%) colegiul proprietarilor, ceea ce le permitea să domine sistemul de scară provincială. Organe consultative şi de control, zemstvele erau completate de către un organ executiv – *uprava*[46] – compus dintr-un preşedinte şi din mai mulţi asesori al căror număr era de doi până la şapte.

La origine, sistemul zemstvelor a fost aplicat în treizeci şi patru de provincii din Rusia; nouă, situate în partea occidentală a ţării, erau excluse, agitaţia mocnind în Polonia, puterea se temea să aplice acolo o reformă acordând populaţiei o nouă autoritate. Lituania, Bielorusia şi trei provincii din Ucraina au fost şi ele îndepărtate de la reformă. Luând în considerare problemele puse de anumite regiuni, înţelegem cu uşurinţă de ce aplicarea reformei a fost amânată.

În provinciile în care a fost aplicată reforma, nobilimea, majoritară în noile instituţii, era interesată să joace jocul puterii centrale, ceea ce îi permitea să-şi ia revanşa pe teren, faţă de o birocraţie deposedată de autoritatea sa; dintr-odată, se putea aştepta participarea zemstvelor la stabilizarea Statului. Dar, în provinciile agitate unde nobilimea era în avangarda voinţelor naţionale, puterea se temea ca ea să nu acapareze noile instituţii, ca să facă din ele instrumentul aspiraţiilor sale. Iată cum se explică refuzul de a extinde zemstvele într-o întreagă parte a Imperiului.

Ideea unei zemstve naţionale a fost lansată în dezbateri, apoi s-a renunţat la ea, şi din motive propriu-zis politice. Alexandru al II-lea se temea ca nobilimea rusă, reunită într-un organ central, să nu îl utilizeze drept contrapondere la puterea sa, să nu facă din ea un soi de parlament al nobilimii, care să devină astfel o a doua birocraţie centrală.

Competenţele cuvenite acestor adunări erau departe de a fi neglijate. Aveau ca primă funcţie să gireze „interesele economice locale ale provinciilor şi distinctelor". Această formă acoperă multiple domenii: pe de o parte, cele pe care statul le transmite zemstvei; pe de altă parte cele pe care el şi le ia din propria sa iniţiativă. În primul capitol, zemstvele erau responsabile de problemele locale de administraţie, de locuinţele anumitor categorii de funcţionari, de salariile noilor funcţionari aleşi – arbitri de pace, judecători de pace – ca urmare a reformelor; găsim de asemenea

[46] *Upravlenie* – administraţie, gestiune.

în acest capitol toate însărcinările tradiționale de întreținere a drumurilor, a podurilor, a mijloacelor de transport. Dar, ceea ce era mai interesant, se afla în competiție legate de nevoile populației în materie de sănătate, de igienă, de servicii veterinare, dar și de credite destinate țăranilor, asiguratorilor, cooperativelor. Aceste atribuții făceau apel la sentimentele de responsabilitate socială și de solidaritate avute de elitele intelectuale, care doriseră cu atâta ardoare reformele.

În fine, educația primară fisura în capitolul celor mai importante competențe ale zemstvelor. Dacă școlile parohiale continuau să depindă de Sfântul Sinod, zemstvele moșteneau sarcina școlilor aflate sub autoritatea ministerului Instrucției publice. Aveau sarcina, conform prevederilor reformei, să dezvolte educația la țară, asigurând responsabilitatea instituțiilor existente și creând altele noi. Fără îndoială că zemstva nu era stăpână pe programele stabilite de către stat și nu putea hotărî deschiderea sau închiderea școlilor, și nici atât gestiunea învățământului sau numirea învățătorilor, aceștia din urmă ținând de consiliile școlare care lucrau în colaborare cu ei. Dar, le revenea asigurarea organizării materiale și, în cadrul consiliilor școlare formate din cinci membri; cei doi aleși de zemstva locală se aflau pe poziție de egalitate cu cei doi reprezentând Statul, dominând astfel unicul reprezentant al bisericii.

Ca să funcționeze, zemstva dispunea, în primul rând, de durată: trei ani de mandat pentru cei aleși; o sesiune anuală de zece zile pentru zemstvele de district, douăzeci de zile pentru cele de provincie, și posibilitatea să convoace sesiuni extraordinare în caz de necesitate sau la solicitarea guvernului. Mareșalii nobilimii prezidau de drept aceste adunări.[47] Permanența zemstvelor era asigurată de executivul lor, *uprava*, ai cărei membrii îi plăteau. Mijloacele financiare de care dispuneau zemstvele nu erau neglijabile: Statul le transferase bunuri în proprietate personală – zemstva era o persoană morală – sub formă de imobile, întreprinderi, capital. Zemstvele puteau contracta împrumuturi, dar principala lor sursă de finanțare erau impozitele locale. Statul păstra pentru el impozitele indirecte și impozitele pe „sufletele țărănești"[48] și lăsa zemstvelor grija să taxeze sau nu pământul și proprietățile. Aceste resurse s-au dovedit repede

[47] Mareșalii nobilimii sunt aleși de către ordinul lor, la fiecare trei ani, cu ocazia adunării nobilimii.

[48] Adică orice persoană de sex masculin.

insuficiente față de însărcinările zemstvelor care trebuiau să consacre aproape o treime sănătății publice și 15% educației. Întreținerea drumurilor într-o țară cu climă aspră și cu distanțe lungi atârna de asemenea foarte greu în bugetul lor. Le rămânea puțin de acordat agriculturii și ameliorării veniturilor țăranilor.

Aceste probleme financiare vor conduce repede la conflicte cu autoritățile centrale și vor hrăni nemulțumirea populației în fața reticențelor zemstvelor în a-și asuma anumite sarcini. Mereu în lipsă de bani, aceste adunări își vor înmulți împrumuturile; cum Banca de Stat nu era de acord să împrumute zemstvele, reputate ca proști plătitori, ele se vor îndrepta spre fondul asigurării obligatorii, finanțat prin primele plăți de țărani, care vor fi astfel în ultimă instanță veritabili creditori și principala sursă de venit a autorităților locale, deficitare în mod constant. De aceea impozitul funciar nu a încetat să sporească, apăsându-i greu pe țărani, cu atât mai mult cu cât paleta impozitului, foarte diferită în funcție de regiuni și de statute, va afecta deseori mai mult simplul țăran decât proprietarul. El trebuie considerat drept un impozit de clasă favorizând nobilii, în măsura în care zemstvele îl stabileau, dominate fiind de nobilime, sau ca un impozit complicat de la care nobilii educați știau mai bine să se eschiveze, redactând la minim calitatea și aportul pământurilor lor, față de un simplu țăran? În orice caz, este sigur că aplicarea reformei, pe vremea când serviciile fiscale nu dispuneau de instrumente statistice și de elementele cadastrale necesare evaluării pământului – cel puțin într-o primă perioadă – a contribuit la confuzia și la dificultățile materiale ale țăranilor.

Problemelor financiare ale zemstvelor le se adăugau dificultățile născute din relațiile lor mereu conflictuale cu birocrația. O incontestabilă slăbiciune a statului din 1864 era faptul că ele au fost grefate pe administrația existentă și supraadăugate ei, fără să se facă nici o modificare structurilor existente. Nu exista nicio relație clar definită între zemstvă și reprezentanții locali ai diverselor ministere, cât de altfel nici între zemstve și cel mai de jos nivel al societății. Primul nivel al reformei, cel al districtului, era, ținând cont de dimensiunea acestei unități administrative, deseori prea îndepărtat de sat sau de parohie, ceea ce nu a permis acestei instituții să se înrădăcineze cât mai aproape de populație. La cealaltă extremitate a societății politice, îi lipsea încă zemstvei posibilitatea de a accede în centrul puterii,

la procesul legislativ. O zemstvă națională ar fi putut juca acest rol; ea nu a existat însă niciodată. Birocrația locală ținea zemstvele drept instanțe de rang secund, care nu aveau niciun drept să-și desfășoare activitatea fără a fi controlată. Ea vedea în orice inițiativă din partea acestora o încălcare a domeniului său de competență. Cel mai des, un război de uzură s-a instalat între birocrație și zemstve, ceea ce se dovedea, în definitiv, dăunătoare celor două părți: prin timpul cheltuit în pură pierdere și prin efectul negativ în societate, ce căuta mereu să identifice veritabilii deținători ai autorității. Dacă acest conflict între administrație și instanțe de autogestiune a fost o regulă generală, a existat pe alocuri și, în anumite momente, o reală cooperare între acești doi poli de autoritate ai vieții sociale. Dar neîncrederea și meschinăriile care au precumpănit deseori relațiile lor au împiedicat reforma să aibă succesul dorit.

În criticile adresate zemstvelor, dominația nobilimii nu este mai puțin frecventă; ea merită totuși un examen. Fără îndoială că partea acordată țăranilor prin textul de la 1864 – 40% din locuri în adunarea de district – nu corespundea proporției lor copleșitoare în societate. Dar și reprezentarea lor a variat de asemenea în funcție de regiuni. Acolo unde nobilii au păstrat importante proprietăți, ei dispuneau de mai multe locuri decât țăranii, uneori dincolo de cota-parte care le era destinată. Uneori, acolo unde proprietatea nobiliară era inexistentă, țăranii dispuneau ei de o majoritate relativă. Trebuie să se constate mai ales că țăranii nu au știut întotdeauna să utilizeze posibilitățile care le erau oferite de statut alegând reprezentanți activi și interesați de funcția lor. Neînțelegând bine importanța zemstvei și cum se puteau folosi de aceasta, ei s-au lăsat deseori în seama nobilimii, întrucât aveau posibilitatea să aleagă candidați din afara ordinului lor, și aceasta, îndeosebi la nivel de zemstvă provincială și încă și mai mult la uprava. Ori ei nu alegeau mici funcționari, preoți sau starosti („bătrâni") ai statelor, din obișnuința de a-i vedea pe aceștia reglând diferendele lor sau reprezentându-i pe lângă administrație.

Multe rațiuni explicau o asemenea situație. Intrând în vigoare la atât de puțin timp după emanciparea sa, Statutul din 1864 lua pe nepregătite o țărănime deja descumpănită de o adâncă schimbare pe care o impunea pentru fiecare libertatea, necesitatea de a dobândi pământuri, exercițiul responsabilităților personale. În 1861, țărănimea era analfabetă în quasi-totalitatea sa și nu avea cum să dobândească, trei ani mai târziu,

bazele cunoştinţelor elementare care ar fi ajutat-o să înfrunte o lume atât de diferită, faţă de cea în care a trăit până atunci.

Arhivele locale dovedesc totuşi că, în timpul primilor ani de la crearea zemstvelor, ţăranii s-au implicat mai mult decât au făcut-o în anii următori, pentru că înţeleseseră atunci că problemele de care se ocupau aceste instanţe – taxe funciare, monetizarea corvoadelor – erau legate de noua lor condiţie de ţărani liberi. Şcoala sătească a fost, de asemenea, pentru ei un motiv de a se interesa de zemstvă, care asumă această responsabilitate. Dar ei vor fi deseori mai descurajaţi de diversele probleme financiare sau tehnice ţinând de zemstve, pe care nu le înţelegeau, şi devenind neîncrezători faţă de instituţiile care îi puneau în contact, pe un picior de egalitate, teoretic, cu foştii lor stăpâni. A trata la egalitate cu nobilul, căruia i-ai fost ieri şerb, nu era o schimbare de perspectivă uşoară. Nu mai mult de altfel decât era pentru nobilime. În fine, zemstva fiind însărcinată cu perceperea impozitelor, ţăranul avea tendinţa să vadă în ea un perceptor în plus, nu un nou actor al vieţii rurale şi sociale asumându-şi însărcinări pe care Statul şi proprietarul i le abandonaseră. Chiar atunci când el participă la zemstvă în calitatea de drept, un ţăran nu crede să poată consola folosirea impozitelor colectate de la el, cum nici atât nu poate – şi o ştie – să controleze folosirea impozitelor colectate de către stat. De aici cum să se identifice el în cadrul zemstvei?

Aceşti factori vor antrena în puţini ani, odată trecută faza curiozităţii, o anumită indiferenţă ţărănească faţă de aceste instanţe, o lipsă de zel în a lua parte la ele, votând sau nu, şi mai mult, lăsându-se aleşi. Se poate de asemenea considera neglijabil faptul că, pentru motive de principiu, de teamă să nu fie favorizată corupţia, s-a decis ca aleşii adunărilor de provincie să trebuiască să se deplaseze şi să se cazeze pe cheltuiala lor, cu ocazia sesiunilor care se ţineau în capitala de provincie, deseori la mai multe zile de mers de locul lor de domiciliu? Dacă delegaţii primului ordin puteau consimţi asemenea cheltuieli, acestea erau greu de suportat pentru un ţăran ales care, în acelaşi timp, abandona pentru mai multe zile munca pământului.

În pofida criticilor, drepte sau nefondate, care au însoţit reforma din 1864 şi punerea sa în aplicare, nu poate fi uitat entuziasmul cu care a fost întâmpinată, chiar dacă acesta a fost amestecat cu ambiguităţi şi speranţe care, cu timpul, nu se vor îndeplini. Au fost create şcoli, acolo

unde nu erau; au fost construite dispensare şi spitale săteşti (medicul rural a lui Cehov a lucrat acolo) şi agricultorii au fost înconjuraţi de sfaturi şi dotaţi cu mijloace financiare şi tehnica ce le lipsiseră până atunci cu desăvârşire. În fine, era vreo dispoziţie mai urgentă, pentru asigurarea securităţii ţăranilor, decât asigurarea contra incendiilor, la ţară, acolo unde construcţiile din lemn puteau lua foc în orice moment? Zemstva era însărcinată cu toate astea şi şi-a îndeplinit, în general, îndatoririle. Faţă de modalităţile de exploatare înapoiate de la ţară, de o ţărănime analfabetă, departe faţă de nişte schimbări foarte rapide, aportul zemstvei a fost, cu siguranţă, insuficient şi, prin aceasta, condamnată să decepţioneze. Dar nu poate fi subestimat în ce măsură întregul sistem de putere existent – autocraţia sprijinită pe o birocraţie paralizantă – a fost slăbit de aceste noi structuri. Nu pot fi subestimate nici consecinţele acestei reforme asupra mentalităţilor. Chiar dacă, în 1864, sistemul politic rus părea intact şi chiar întărit, germenii prăbuşirilor viitoare erau acolo.

O ARMATĂ NOUĂ

Şi armata era un domeniu în care se impunea reforma. În primul rând, pentru că înfrângerea din 1856 dovedise slăbiciunea militară rusă, atât în termeni de neajunsuri în organizarea armatei, insuficienta echipare a marinei, cât, am spus-o deja, în întârzierea construcţiilor feroviare care nu au permis să fie transportate pe front întăriri formate din oameni, arme şi hrană. Asupra acestui ultim punct, Alexandru al II-lea a tras învăţăminte încă din 1857, hotărând să dezvolte repede, aproape în prioritate, reţeaua feroviară rusă. În 1857, Societatea drumurilor de fier este creată şi face apel, cu succes, la capitalul străin. Cele mai mari instituţii financiare şi industriale europene – Pereira, Fould, Schneider, Holtinguer, Sailliere – nu au ezitat să investească. În pofida înfrângerii, subzistă mirajul unei Rusii „pământ al îmbogăţirii". Cât priveşte marina, Alexandru al II-lea a încredinţat în acelaşi timp responsabilitatea redresării situaţiei marelui-duce Konstantin a cărui corespondenţă, între 1857 şi plecarea sa în Polonia, atestă că a fost total mobilizat de această misiune care, la început, l-a pasionat.

În fine, trebuia de asemenea să fie reformată o armată pe care Europa, înaintea războiului din Crimeea şi-o imaginase cea mai puternică din lume.

Această iluzie ținea de politica militară a lui Nicolae I care, nemulțumit de a dispune de o armată permanentă de peste un milion de bărbați, practic militarizase întreaga țară. Fiecare, de la școlar la student și la funcționar, purta uniformă și asculta de o disciplină militară. Această disciplină, care se întindea și la Curte, iar Rusia avea întru-totul un aspect de cazarmă, făcea și mai copleșitoare înfrângerea suportată. Armata devora atunci peste 40% din bugetul țării. De aceea, aflat la putere, Alexandru al II-lea era deja convins de necesitatea reformării armatei.

Înfrângerii i se adăuga o constatare politică și morală. Agitația de la începutul anilor 1860 cuprinsese școlile militare și tinerii aspiranți se delectau cu manifestele socialiste care chemau să se alăture mișcării revoluționare.

Din 1861, ministrul de război, Dmitri Miliutin a abordat această problemă, dar îi vor trebui peste zece ani, din reformă în reformă, ca să doteze Rusia cu o armată modernă. Reforma serviciului militar era poate cea mai urgentă. Din 1859, serviciul obligatoriu, care era de douăzeci și cinci de ani atunci când Alexandru s-a urcat pe tron, constituind prin aceasta o sarcină economică și morală insuportabilă pentru societate, a fost redus la cincisprezece ani pentru armată și paisprezece pentru flotă. S-au închis și coloniile militare care reuneau copiii recrutați cu forța, încă de la doisprezece ani (evrei, cel mai adesea) ca să înceapă un serviciu militar de un sfert de secol.

În anii în care totul era reformat în Rusia, Miliutin a atacat și administrația militară. El a împărțit țara în regiuni militare, ceea ce a creat o legătură necesară între centru și trupe, a modificat instrucția militară, dotând fiecare armă – infanterie, cavalerie etc. – cu instituții specializate care dădeau instrucție proprie fiecăreia. În sfârșit, ministrul de Război, a fost eliberat de toate sarcinile regionale care îl împovărau în mod inutil, pentru a se consacra efectiv problemelor militare de organizare și de reflecție strategică. În 1874, acest efort va fi încununat cu instaurarea serviciului militar universal, o reducere drastică a duratei care nu va mai fi decât de șase ani, în serviciul activ și restul în rezervă. Dar, de la începutul anilor 1860, măsurile adoptate de Miliutin modificau deodată climatul moral al armatei și modul cum era privită de societate.

Când se face un bilanț al acestui timp atât de scurt, începând de la încoronarea lui Alexandru al II-lea până în mijlocul anilor 1860, un

val de reforme îi vin în minte, cât şi schimbările adânci care au loc în societate şi în mentalităţi. Fie că oamenii aderă la aceste schimbări sau că le rezistă, nimeni nu mai scapă, nimeni nu mai poate scăpa fără a fi marcat. Dezbaterea liberă deschisă asupra tuturor reformelor de către Alexandru al II-lea, apelul la toate contribuţiile atunci când este vorba de transformarea universităţilor sau a administraţiei locale, au făcut să sufle un aer nou deasupra ţării. Alexandru al II-lea ignoră atunci spusele lui Tocqueville care insistă asupra pericolului extrem pe care trebuie să-l înfrunte orice sistem politic de îndată ce se lansează în reforme care sunt necesare de înfăptuit. El nu ştie nici că reformele dezlănţuie forţe imprevizibile care le-ar amplifica dacă ar veni însoţindu-le, dar care pot, dacă ele joacă un rol contrar, distruge sistemul în curs de schimbare, luând cu el chiar reformele, şi pe cei care le-au dorit.

Dar, în 1865, Rusia este încă în faza fericită a acestei voinţe de modernizare, chiar dacă spirite triste, ataşate să conserve o ordine devenită intolerabilă, anunţă deja, ca ecou la Tocqueville, zile tragice. Între anii 1861 şi 1866, Rusia a cunoscut o primăvară cum nu i-a oferit decât puţin istoria ei nefericită. Urmarea, mai dificilă, nu va putea să şteargă sau să conducă la subestimarea imensei cuceriri ale acestor ani benefici.

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VII

PUTEREA REGĂSITĂ

Prăbuşirea Rusiei în Crimeea fiind percepută drept consecinţă a întârzierii interne, Alexandru al II-lea, lansând reformele sale, înţelegea, înainte de toate, să redea ţării sale puterea şi locul pierdute pe scena internaţională. Dar, chiar înainte de a-şi pune în aplicare ambiţiosul proiect de redresare internă, suveranul a înţeles că imaginea internaţională a Rusiei şi politica ce decurgea erau la fel de perimate ca şi ordinea sa socială.

De la începutul secolului al XVIII-lea, Rusia şi-a orientat politica externă când spre Prusia, când spre Austria, mai rar spre Franţa care a manifestat mereu dispreţ faţă de ea. Ecaterina a II-a a optat în 1762 pentru „sistemul de Nord" propus de Panin, care, pentru a juca o festă axei Bourbons-Habsbourg, adică axa franco-austriacă, a făcut alegerea de a se sprijini pe Prusia şi pe Anglia. Dar împărţirile Poloniei au creat o relaţie privilegiată între Sankt-Petersburg şi celelalte două puteri coparticipante la împărţire, Prusia şi Austria. Războaiele napoleoniene urmau să întărească şi mai mult această înţelegere. Într-adevăr, este mai puţin o alianţă tripartită, decât un joc de echilibru pe care Rusia se străduia să-l menţină între Berlin şi Viena, în scopul de a neutraliza ambiţiile lor crescânde. Fără îndoială că asupra înţelegerii ruso-austriece au apăsat dificultăţi încă de la mijlocul anilor 1840 şi sprijinul de la Viena acordat duşmanilor Rusiei, în 1854, va sparge definitiv această alianţă. Totuşi, Nesserlrode, maestru al politicii externe a lui Nicolae I, a expus succesorului acestuia, la 11 februarie 1856, faptul că Rusia trebuia să-şi păstreze linia urmată până atunci: „De la partajul Poloniei, există între Rusia, Prusia şi Austria o solidaritate de interese. Dintre aceste trei puteri, noi suntem cei cărora conservarea acestei solidarităţi îi este cea mai necesară".

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Această injoncțiune a avut puțin efect asupra lui Alexandru al II-lea, conştient că venise vremea unei revizuiri a politicii externe. În pofida războiului din Crimeea, Franța nu mai apare, atunci, ca adversarul din totdeauna. Prințul Orlov s-a convins de asta cu ocazia semnării tratatului de la Paris, constatând că Napoleon al III-lea se străduia câteodată să-i vină în ajutor. În interiorul țării, societatea era exasperată de ponderea „germanilor"[49] într-o politică externă rusă, cum o făcuse deja pe vremea pe care o încarna cancelarul Osterman. Vremea lui Nesselrode luase sfârşit, la rândul ei, dar el nu a plecat nedemn: demisia sa, în ziua următoare tratatului de la Paris, era normală şi îi oferea o retragere onorabilă. Alexandru al II-lea pentru a-l înlocui l-a chemat pe prințul Gorciakov, personaj diferit din toate punctele de vedere de precedesorul său şi care avea, în primul rând, în ochii compatrioților săi, meritul de a fi rus.

„Favoritul destinului"

Prințul Alexandr Mihailovici Gorciakov provenea dintr-o veche familie a aristocrației ruse. La liceul din Țarskoe Selo, pepinieră a talentelor ruse, el a fost condiscipol cu Puşkin. Adult, a optat pentru diplomație, dar succesul nu a fost mereu la *randez-vous*: timp de un sfert de secol, el a fost victimă a dificilelor relații cu Nesselrode, ceea ce i-a adus trimiterea în posturi diplomatice puțin importante, pentru țara sa. Dar a dobândit o experiență foarte diversă şi mai ales un „bogat carnet de adrese", pentru a folosi termeni contemporani. El era la fel de cunoscut pentru calitățile sale de a se exprima, care făceau din corespondența lui o adevărată operă literară, lăudată peste tot.

Soarta a început să-i fie favorabilă în timpul războiului din Crimeea. Era atunci ambasador la Viena. În acest post fiind, el a avut de pregătit în 1855 tratativele de pace, căutând să limiteze concesiile pe care Rusia trebuia să le accepte. Atunci a putut să dea dovadă, în acelaşi timp, de

[49] În 1725, deja, Osterman, un german venit să facă avere în Rusia, condusese politica externă a acesteia. El a fost demis de împărăteasa Elisabeta, în noiembrie 1741, judecat şi condamnat la moarte. A fost grațiat, în momentul când se afla chiar pe eşafod pentru a fi executat şi exilat în Siberia. Acest sfârşit de dominație a provocat manifestații de masă în toată Rusia, care a văzut în ele „sfârşitul dominației germane".

calităţile sale de negociator, de o mare aptitudine de a încânta interlocutorii şi de o incontestabilă fermitate de caracter, trăsături care au contribuit toate să dea diplomaţiei ruse o imagine strălucită. Nu-i de mirare deci că Alexandru al II-lea a făcut apel la această fiinţă atât de dotată pentru a conduce politica externă rusă şi pe care o va conduce timp de douăzeci şi cinci de ani. În ochii suveranului, el adăuga talentului de diplomat o mare virtute: adeziunea sa la ideile liberale care inspirau politica de reformă.

Gorciakov era respectat în toate ţările în care şi-a desfăşurat activitatea. Autoritatea sa era mare, prestigiul său intelectual şi politic la fel. Simţul său ascuţit al interesului naţional rus era cunoscut şi venirea sa la conducerea ministerului afacerilor externe, după „domniile germane", părea să permită, în acelaşi timp, o redresare şi luarea în consideraţie a unei concepţii ruse a relaţiilor cu lumea, concepţie sperată de întreaga ţară. După nimicitorul război din Crimeea, ascensiunea politică a acestui intelectual fin, spiritual, elegant, cunoscut în toate capitalele europene pentru calităţile sale de diplomat şi pentru imensa sa cultură, părea să anunţe, în acest domeniu, ca în atâtea altele, vremea schimbării. Nu era supranumit Gorciakov „favoritul destinului", cum o făcuse fostul său condiscipol Puşkin?

Fără îndoială, Gorciakov avea de asemenea şi serioase defecte de caracter. Vanitos, prea sigur de el, mai ales începând din ziua în care îi va surâde norocul, prompt în a-şi atribui toate meritele politicii urmate şi a se lăuda zgomotos pentru asta, el i-a inspirat lui Miliutin această apreciere reală: „El întotdeauna pozează, aruncă un praf în ochi şi, în problemele cele mai importante, se ocupă mai întâi să se situeze în plină lumină", „Favoritului destinului"; detractorii săi îi opuneau o altă imagine, cea de „Narcis al călimării". Iar printre criticii ministrului, exista plăcerea de a reaminti că el îi spusese într-o zi lui Bismarck, pe atunci ambasador al Prusiei la Sankt-Petersburg: „În Rusia, nu există decât doi bărbaţi care înţeleg politica guvernului: Împăratul, care concepe, şi eu, care o pregătesc şi o execut".

Dar, în pofida vorbelor celor care, în locul admiraţiei faţă de diplomat, opuneau meschinăriile omului, ceea ce a reţinut atenţia a fost rolul eminent al lui Gorciakov în redresarea prestigiului ţării sale. El a înţeles de la început că trebuia să reflecteze asupra ansamblului echilibrelor internaţionale căutate de Rusia, la cei care o sprijină şi la adversarii săi

tradiționali; a înțeles, de asemenea, că instrumentul său, adică, structurile și misiunile ministerului a cărui conducere o avea, trebuiau adaptate noii politici externe.

Ministerul Afacerilor Externe a fost deseori determinat să-și asume sarcini care îl deturnau de la esențial, precum cenzura publicațiilor politice și administrația anumitor regiuni situate la granițele Imperiului. Gorciakov a dat aceste sarcini altor administrații, cât și organizarea protocolară a diverselor ceremonii ale Imperiului, nepăstrând sub tutela sa decât ceea ce privea, într-adevăr, politica externă. Eliberat de misiuni puțin conforme intereselor sale, ministerul a fost astfel reorganizat încât să fie ușurat de activitățile superficiale și să dezvolte coordonarea între diversele sale instanțe. Ministrul a putut să se sprijine de atunci pe un cabinet, o cancelarie și trei departamente, printre care cel al Asiei a cărei influență va fi considerabilă. Arhivele au fost repartizate între cele două capitale. Misiunile consulare au fost dezvoltate. În fine, Gorciakov a introdus principiul transparenței, *glasnost*, atât de onorată la acest început de domnie, în ministerul său. Din 1861, se publică „Anuarul ministerului afacerilor externe", unde figurează foarte numeroase texte legate de politica în curs – note, acorduri, protocoale etc.

Se ridică și problema privind calificarea diplomaților. Noul ministru face noi recrutări care îi reînnoiesc corpul diplomatic și exigențele în materie de formare universitară sunt mai mari decât în trecut. Li se cere viitorilor diplomați nu numai să aibă studiile făcute în instituții prestigioase – liceul din Țarsloe Selo, ocupând primul loc – ci să fie și bine pregătiți, cel puțin în istorie, geografie și drept internațional, să cunoască perfect două limbi străine, Gorciakov înțelege să dispună – o va spune – de un corp diplomatic pregătit pentru misiunile sale și mai profesionist decât a fost până atunci. Unul din marile atuuri ale ministrului afacerilor externe a fost înțelegerea faptului că nu se mai putea guverna cu metodele din trecut. În primul rând al schimbărilor necesare, trebuia să se țină seama de opinia publică. Și Gorciakov s-a ocupat fără încetare de toate astea, informându-se de starea de spirit a acesteia și de așteptările sale, înmulțind notele și explicațiile destinate a o cuceri.

„Rusia se reculege"

Instalându-se în noile sale funcții, Gorciakov a vrut imediat să se distanțeze de politica din trecut a Rusiei. La 6 aprilie 1856, el a adresat o depeșă tuturor reprezentanților ruși în străinătate ca să îi anunțe numirea sa și să le explice concepția sa asupra unei noi politici externe. El recunoștea că Sfintei-Alianțe îi trecuse vremea și că era inadaptată epocii care începea. Politica Rusiei trebuia să aibă la bază, spunea el, bunăvoința și încrederea. Puțin după aceea, pe 21 august 1856, a făcut cunoscut întregii Europe care va fi linia urmată de țara sa: privilegierea interesului național, fără a ignora însă interesele celorlalte națiuni. El arată că trăia un moment deosebit, cel în care „Rusia se reculege" (sau se concentrează).

În această perioadă de reflecție și de reconstrucție a diplomației, apariția unei noi elite, pe care tocmai am evocat-o, era una dintre preocupările ministrului. În marile posturi, în țările cu care Rusia urma să-și redefinească relațiile, a fost numită o pleiadă de noi ambasadori. La Viena, fostul colaborator al ministrului și apropiat al lui, V. P. Balabin. La Londra, contele M. I. Hreptovici l-a înlocuit pe baronul von Brünnow, care, la rândul său, la sfârșitul unei foarte lungi ședere în capitala engleză, a fost numit la Berlin. La Paris, este contele Pavel Dimitrievici Kiseleff, ministrul al Domeniilor Statului în 1856, diplomat abil, care va fi însărcinat să reînnoade relațiile rupte de războiul din Crimeea. În Asia și în Extremul Orient, au fost trimiși militari care participaseră de asemenea deseori la reforme: amiralul Putiatin, însărcinat o vreme cu universitățile, contele Nikolae Muraviov și contele Ignatiev, pe care-l vom regăsi câțiva ani mai târziu la Constantinopol. În fine, marele savant geograf și specialist al Balcanilor, E. P. Kovalevski, a fost plasat în capul departamentului Asia.

Astfel, susținut de către ambasadori energici și competenți, de către un corp diplomatic puternic întinerit și de către o administrație mai eficace, Gorciakov a putut să elaboreze la sfârșitul intervalului de timp necesar „reculegerii", o nouă viziune a intereselor ruse. Catalogul prioritățiloer era ușor de stabilit. La loc de frunte figura tratatul de la Paris, care restrângea într-un mod foarte umilitor libertatea de acțiune a Rusiei. Un obiectiv primând asupra tuturor celorlalte era pentru Gorciakov debarasarea de cele mai insuportabile clauze și asta implica o nouă privire aruncată asupra alianțelor trecute și asupra celor ce ar trebui încheiate. Printre ele, Austria

era obiectul răzbunării sale; nu-i putea ierta acestei aliate tradiționale, legată de Rusia prin împărțirea Poloniei, că a trădat-o. El resimțea acest fapt ca un afront personal pe care trebuia să-l spele. Resimțea de asemenea tratatul de la Paris ca o tragedie personală pe care o avea de corectat. În fine, restabilirea pozițiilor ruse în Balcani era un alt obiectiv, cu atât mai important cu cât el ar putea modifica situația Rusiei în strâmtori.

ILUZIA FRANCEZĂ

Înfrângerea izolase Rusia, confruntată în același timp cu ostilitatea franceză și cu abandonul austriac. Cum să reînnoade cu lumea exterioară? Pe cine să se sprijine? Între suveran și ministru, acordul asupra răspunsurilor de dat acestor întrebări era departe de a fi deplin.

Prin educația sa, prin relațiile sale de familie și prin temperament, Alexandru al II-lea avea o mare predispoziție pentru Prusia. Acolo resimțise tânărul moștenitor marea fericire să călătorească, să se întâlnească cu ai săi. Era apropiat acestei țări și din punct de vedere cultural. Și ministrul său, Nesselrod, nu a încetat să ăi repete că ar fi o mare eroare să se îndepărteze de această alianță tradițională. După cum îl sfătuia să nu învenineze și mai rău raporturile cu Austria; Nesselrod îi repeta mereu că aceste afinități, dar și refuzul aventurismului politic, pentru care Franța, mereu tentată de revoluții, era simbolul, au fost bazele orientării internaționale a lui Nicolae I. Alianța prusacă era garantată de stabilitatea internă și internațională, pe când alianța cu Parisul nu putea decât să încurajeze nostalgicii revoluțiilor. Această viziune tranșantă a perspectivelor oferite de alianța cu Berlinul, în opoziție față de cea cu Parisul, era în mod natural susținută de mediile conservatoare, pe când liberalii erau, în ceea ce-i privește, favorabili unei apropieri față de Franța.

Cât despre Gorciakov, era sceptic asupra avantajelor unei alianțe prusace care, gândea el, nu va adăuga nimic prestigiului rus. Vizavi de Austria, împărtășea resentimentul pe care Nesselrod îl inoculase suveranului. Prin convingeri liberale, dar procedând și prin eliminare – căci Anglia, o știa, era puțin înclinată să susțină Rusia – era hotărât să se sprijine pe Franța și era la fel de decis să-l convingă, în această privință, pe Alexandru al II-lea, desigur mai puțin francofil decât prusofil, dar având o

anumită curiozitate în ce priveşte Franţa şi mai ales o excelentă cunoaştere a trecutului ei, a culturii şi a limbii sale, pe care le va utiliza aproape mereu atunci când va scrie, în anii următori, timp de cincisprezece ani, femeii care va fi marea dragoste a vieţii lui, Ekaterina Dolgoruki.

Gorciakov a reuşit, puţin câte puţin, să-l intereseze pe suveran în legătură cu „proiectul francez". Celor care au contestat influenţa lui asupra lui Alexandru al II-lea, repetând că nu a adus în nouă ani nimic nou în politica externă rusă, este uşor de răspuns, că alianţa franceză a fost opera sa şi că el a lucrat la ea înainte chiar de a şti ce responsabilităţi îi va încredinţa împăratul.

Pe când era încă ambasador la Viena, în plin conflict, Gorciakov coresponda cu ducele de Morny şi căuta cu el mijloacele de a ieşi dintr-un război despre care amândoi aveau, pe bună dreptate, părerea că zdruncina profund echilibrul european. Napoleon al III-lea a ştiut să reunească utilitatea acestor tratative. El l-a trimis pe fratele său vitreg, ducele de Morny, căsătorit cu o prinţesă rusă, Trubeţkoi, să reprezinte Franţa la încoronarea lui Alexandru al II-lea şi l-a numit ambasador la Sankt-Petersburg pe când Gorciakov devenea maestrul politicii externe ruse. Contactele personale iniţiate în timpul războiului au marcat o etapă în apropierea între cele două ţări şi le făceau cu atât mai uşoare.

Gorciakov a înţeles de la bun început că, după războiul care le-a şi înstrăinat, Franţa şi Rusia erau interesate să se reconcilieze, cât mai repede. Pentru Franţa, triumfătoare în 1856, ambiţiile de extindere teritorială erau la ordinea zilei – Nissa, Bavaria, malul stâng al Rinului păreau deodată accesibile – dar, pentru atingerea acestor obiective, trebuia neutralizată Austria, susţinută de Anglia şi care era neliniştită de brusca sporire a puterii celui de-al doilea imperiu napoleonian. La 13 septembrie 1857, cei doi împăraţi, care erau în căutare de dialog, s-au întâlnit la Stuttgart. Această întâlnire a fost pregătită cu grijă de către cei doi miniştri ai afacerilor externe. Dinspre partea rusă, i s-a dat de înţeles lui Napoleon al III-lea că nu se va pune niciun obstacol intenţiilor sale italiene, în măsura în care el va susţine voinţa rusă de revizuire a clauzelor tratatului de la Paris.

Întâlnirea de la Stuttgart a fost de asemenea precedată de o negociere asupra plecării trupelor franco-engleze din Grecia şi de o reexaminare a frontierelor Basarabiei, cerută de Rusia. Aceste discuţii, în cursul cărora Franţa a acceptat fără reticenţe cererile ruse, părea să deschidă calea unui

tratat în bună şi cuvenită formă, pe care marele-duce Konstantin venise să-l negocieze la Paris în ajunul întâlnirii de la Stuttgart. Dar el a fost înspăimântat de perspectiva de a angaja Rusia într-un nou conflict armat, ce ar putea fi provocat de proiectele anexioniste ale lui Napoleon al III-lea care îi promitea de altfel Rusiei să susţină, în schimb, o politică de anexare în Galiţia. A se lovi de Austria, alertată de aceste discuţii legate de Galiţia, îl neliniştea pe marele duce, care a preferat să lase în seama întâlnirii între cei doi împăraţi concretizarea alianţei.

Astfel pregătită de întâlnire, apropierea franco-rusă părea să poată reuşi repede. Dat, în fapt şi în pofida discursurilor călduroase de la Stuttgart, proiectul de alianţă nu va reuşi, căci cele două ţări se vor opune cu privire la două subiecte: politica turcă şi, mai ales, în 1863, revolta poloneză.

Înainte de a se constata la Paris, cât şi la Sankt-Petersburg existenţa acestor dezacorduri, Gorciakov jura, în 1858, că bilanţul eforturilor înfăptuite de cele două părţi era pozitiv. Cele două ţări se străduiseră într-adevăr, în acelaşi an, să frâneze împreună agresivitatea turcă în Muntenegru şi reuşiseră să determine Sublima Poartă să cedeze. În anul următor, Moldova şi Valahia, beneficiind de cooperarea franco-rusă, au văzut recunoscută autonomia lor prin conferinţa, reunită de la Paris, care a condus la unirea celor două principate sub autoritatea prinţului Alexandru Ioan Cuza. România era atunci pe cale să se nască şi sultanul va recunoaşte, în 1861, opera înfăptuită de negociatorii franco-ruşi. În principiu, „înţelegerea cordială" între cele două capitale îşi aducea roadele şi un acord formal trebuia să vadă lumina zilei.

În acelaşi timp, Napoleon al III-lea şi Cavour au discutat la Plombières despre o expediţie împotriva Austriei. Estimând că a îndeplinit pe deplin cererile sale în Balcani, împăratul francez a vrut să testeze atitudinea Rusiei. Pentru a face aceasta, el l-a trimis la Varşovia pe vărul său, prinţul Jérôme Napoleon, partizan înfocat al „explicaţiei decisive", cu Austria. Răspunsul rus la problema pusă a fost amestecat. Pentru Gorciakov trebuia să fie suficientă o neutralitate binevoitoare. Aceasta l-a decepţionat pe Napoleon al III-lea care le-a încredinţat atunci trimişilor săi – fratele său şi un ofiţer de marină, La Roncière, – două proiecte de comun acord, destinate să lege Rusia. Primul preciza interpretarea franceză a „neutralităţii binevoitoare": Napoleon al III-lea înţelegea prin asta ca împăratul Rusiei să desfăşoare trupe la graniţa austriacă şi să trimită forţele navale în Mediterană ca să

arate că el sprijină realmente Franța. În plus, el aștepta de la Alexandru al II-lea să uzeze de influența sa asupra Prusiei, pentru a o convinge să nu se amestece în conflict.

Cererile lui Napoleon al III-lea erau desigur însoțite de oferte „compensatorii" pentru ajutorul pe care Rusia îl va aduce politicii sale. Compensație teritorială în Galiția, chiar dacă Petersburgul ar declara război Austriei, lucru despre care Alexandru al II-lea nu vroia să audă vorbind, pentru că Austria rămânea în ochii lui, în pofida tuturor, un pol de stabilitate politică – vestigiu al Sfintei-Alianțe – și pentru că nu ținea să fie antrenat într-un război. Împăratul rus, dorea, înainte de toate, sprijinul francez pentru o revizuire a clauzelor tratatului de la Paris pe care nu le acceptase niciodată – or, asupra acestui punct, Napoleon al III-lea îi ținea în vorbe delatorii. Din proiect în proiect revizuit, duse în capitala rusă de către La Roncière, el revenea mereu la aceeași sugestie: ca Rusia să înceapă să-și desfășoare trupele la granița austriacă, în semn de prietenie. Cât despre garantarea revizuirii tratatului, cum reclama insistent partea rusă în contra-proiectele sale, Napoleon al III-lea se făcea că nu aude nimic.

Ministrul francez al Afacerilor externe, Walewski, organizatorul congresului de la Paris și ambasadorul rus Kiseleff dezbăteau la infinit toate variantele a ceea ce era în fapt un dialog al surzilor, când Austria a intrat în joc vrând să-și asigure pentru ea neutralitatea rusă în conflictul franco-austriac pe care toată Europa îl știa pe punctul de a izbucni. Gorciakov a ezitat o clipă, dar a înțeles că Rusia ar fi în pierdere dacă ar schimba tabăra căci nu ar mai avea sprijinul francez și englez în ceea ce era prioritatea politicii externe ruse – revizuirea „tratatului coșmaresc", conform expresiei lui Alexandru al II-lea. Atunci când a izbucnit războiul și în pofida rezervelor avute, Alexandru al II-lea și Gorciakov au luat partea Franței, acordându-i sprijin diplomatic. Gorciakov și-a trimis emisarii în Prusia și la toate curțile germane ca să pledeze pentru abținerea lor în sprijinirea Austriei. Demersul rus a contribuit fără îndoială la îndepărtarea principatelor germane de conflict, la facilitarea victoriilor napoleoniene de la Magenta și de la Solferino. Dar, în pofida acestui prețios ajutor, Napoleon al III-lea, negociind la Villafranca cu împăratul Frantz Iosif în iulie 1859, a uitat în totalitate să evoce interesele ruse.

Războiul cu Austria a fost urmat de o altă deziluzie pentru Rusia. Între 1860 și 1862, situația creștinilor în Balcani o împinge pe aceasta

să le ofere ajutor şi invită Franţa să facă presiune împreună cu ea asupra Porţii, ca să-ţi susţină. Indiferenţa lui Napoleon al III-lea faţă de apelurile lui Gorciakov întunecă şi mai mult raporturile între cele două ţări. Încă nu a sosit momentul socotelilor, dar Alexandru al II-lea, mereu mai prusofil decât francofil, care l-a întâlnit la Varşovia în 1860 pe Frantz Iosif şi pe Wilhelm I, fără să se hotărască încă să întoarcă spatele politicii de apropiere cu Parisul, poate, pe bună dreptate să se întrebe. Ce beneficii a avut ţara lui din eforturile depuse din 1857 şi din sprijinul real acordat Parisului, în timpul războiului său sprijinul real acordat Parisului, în timpul războiului său cu Austria? Cererile ruse de sprijin în favoarea unei revizuiri a tratatului din 1856 au rămas literă moartă. Napoleon al III-lea este mereu tot atât de apropiat de Anglia, marea putere rivală a Rusiei, şi continuă să privilegieze interesele franceze în Balcani, ceea ce îi dă două bune motive să nu sprijine acţiunile ruse în această regiune.

Singura criză care a unit pentru un moment cele două ţări în Balcani a fost cea care a izbucnit în Serbia, la începutul anilor 1860, atunci când prinţii Obrénovici au decis, luându-şi tronul, să facă din asta punctul de pornire al unei „Mari Serbii", reunind toate pământurile sârbeşti. Răspunsul turc la acest proiect a fost brutal şi s-a transformat, în 1862, în confruntare militară. În timp ce la Londra şi la Viena simpatiile se duceau spre Poartă, Gorciakov a reuşit să obţină sprijinul Franţei pentru cauza sârbă; rezultatul a fost dărâmarea a două fortăreţe turce şi întărirea Statutului Serbiei, atunci când dominaţia turcă rămânea încă realitate. Rusia constată atunci că echilibrul forţelor în Balcani este pe cale să se schimbe. Cu Serbia se naşte un mare stat slav care va servi ca punct de sprijin influenţei ruse în regiune. În plus, sprijinul activ al Rusiei dat Muntenegrului şi Serbiei, împotriva Imperiului otoman, a contribuit la reinstaurarea ei în Balcani şi a demonstrat capacitatea Rusiei de a juca un rol de apărător al creştinilor. Acesta este probabil principalul efect al alianţei schiţate la Paris. Napoleon al III-lea nu îl întrevăzuse, dar Rusia îi datorează totuşi o reîntoarcere pe scena internaţională care începe să estompeze dezastrul din 1856.

În acelaşi timp, sfârşitul apropierii ruso-franceze era previzibil. Prea multe deziluzii îi aminteau lui Alexandru al II-lea că Prusia putea fi o aliată mai sigură. Revolta poloneză din 1863 urma să aducă o probă izbitoare, întrucât poziţiile Franţei şi ale Prusiei au luat o întorsătură inversă.

Atunci când a izbucnit revolta, țările opuse Rusiei în timpul războiului din Crimeea s-au regăsit lângă polonezi. Pentru Franța, apărarea acestora din urmă înseamnă a servi cauza democrației și se impunea prin solidaritatea cu catolicii din Polonia. Anglia aplaudă revolta pentru că ea spărgea înțelegerea franco-rusă. Austria, care, în teritoriile sale, nu a ezitat niciodată să reprime veleitățile insurecționale ale polonezilor, le susține atunci ca să slăbească Imperiul rus. Singura țară prietenă a Rusiei a fost Prusia. Bismarck a manifestat din start ostilitatea lui față de revoltă și a trimis un emisar la Sankt-Petersburg, generalul von Alvensleben, care va semna cu Gorciakov o convenție pecetluind o cooperare ruso-prusacă în vederea restabilirii ordinii în Polonia. Din punctul de vedere al Prusiei, revolta poloneză apare la timpul potrivit pentru a pune capăt apropierii dintre Paris și Sankt-Petersburg, care risca să amenințe proiectul unitar dorit de Bismarck. Acesta avea nevoie de o Rusie care să îi fie favorabilă, știind că Franța nu o va accepta. În plus, ideea unei Polonii restabilite în independența sa era inacceptabilă pentru Prusia, care se temea de alianța între această putere vecină și Franța.

Convenția ruso-prusacă pune capăt lungii dezbateri, începute în 1856, asupra orientărilor politicii externe ruse. Dacă Gorciakov și aliatul său, marele-duce Konstantin au impus întru început viziunea lor – în pofida elanului scăzut al lui Napoleon al III-lea de a răspunde demersurilor lor – Alexandru al II-lea reia lucrurile în 1863 și revine la înclinația sa naturală, favorabilă unei înțelegeri cu Berlinul. El triumfă cu atât mai ușor cu cât Napoleon al III-lea pretinde să recreeze Polonia din 1815 și, pornind chiar de aici, să redeseneze harta europeană. Alexandru al II-lea și-a ales, de asemenea, tabăra, pentru că nu acceptă pretenția franceză de a i se dicta conduita în Polonia. Gorciakov, și el atins de dezacorduri și de neînțelesuri, care au jalonat apropierea cu Parisul, este de acum pregătit să-l asculte pe Bismarck, pe care a avut deja ocazia să-l observe cu atenție, în timpul celor trei ani în care acesta a fost ambasador la curtea Rusiei (din 1859 în 1862).

Rusia nu avea deloc nevoie de sprijinul parizian ca să reducă insurecția poloneză, cel puțin vorbind din punct de vedere militar. Dar acest sprijin i-a permis să nu fie izolată pe scena politică europeană, în timpul acestei perioade în care adversarii săi i-au taxat politica represivă drept „barbarie". Trebuia totuși să „plătească" acest sprijin prusac; pentru Bismarck, aceasta

a fost ocazia visată, după victoria rusă, ca să-şi înainteze proiectul unitar. În 1864, Polonia este redusă la liniște, dar trupele prusace, care nu aveau niciun amestec, au pătruns în teritoriul danez, invocând soarta minorităților germane care trăiau acolo. Prusia ocupa Schleswigul şi Holsteinul, cât şi portul Kiel, fără ca Rusia, atât de aproape de Danemarca, să reacționeze. Nu este aici decât un prim pas. Doi ani mai târziu, este rândul Austriei să suporte ambițiile prusace. Cu înfrângerea Austriei la Sadowa, la sfârşitul unui război foarte scurt care permite Prusiei să înceapă construcția unui stat puternic, regrupând toate pământurile situate la nord de Main, Rusia, ca toate țările europene, constată că întregul echilibru al Europei dorit de învingătorii lui Napoleon I a dispărut. Se pune, din nou, întrebarea asupra orientărilor politicii externe ruse. Trebuie acceptată puterea crescândă a Prusiei şi urmată calea prieteniei cu această țară, care amenință aliații din războiul Crimeii? Este ceea ce gândeşte Alexandru al II-lea sau, din contră, trebuie frânat Bismarck şi de revenit la apropierea – aşa decepționantă cum a fost ea – de Franța? În vara anului 1866, prințul moştenitor al Prusiei, însoțit de generalul Manteuffel, negociază la Sankt-Petersburg un acord formal asupra a ceea ce poate uni cele două țări. Gorciakov acceptă să nu se opună proiectului unei confederații a Germaniei de Nord condusă de Prusia, în timp ce interlocutorii prusaci se angajează să susțină revizuirea clauzelor tratatului de la Paris, defavorabile Rusiei, începând cu neutralizarea Mării Negre.

La exact zece ani după tratatul detestat, Rusia a găsit un interlocutor care să accepte în mod explicit să-i apere cauza. Alianța franco-rusă, mereu doar schițată, de multe ori nereuşită, era acum pur şi simplu moartă. Liniştea persistentă a lui Napoleon al III-lea cu privire la această problemă, atât de sensibilă în Rusia, ar fi asigurat victoria câmpului prusac şi i-ar fi permis lui Bismarck să avanseze, fără să fie jenat de un acord franco-rus, spre unitatea germană visată. Alexandru al II-lea şi Napoleon al III-lea au subestimat, fiecare din motive proprii, transformarea rapidă a Prusiei în imperiu.

Dar, deja în acea vreme, ochii tuturor celor care guvernau Rusia erau îndreptați spre un alt orizont, Caucaz şi Asia centrală: drumurile care permit sfidarea eternului rival englez.

„Caucaz rebel, supune-te!"

Această frază a fost scrisă de Puşkin, fascinat, totodată, de fortăreaţa, în aparenţă de necucerit, care era atunci Caucazul, şi furia de a învinge a unui cuceritor rus. La moartea poetului, în 1837, injoncţiunea sa este încă departe de a-şi fi produs efectul: încă două decenii îi vor mai fi necesare lui Nicolae I, apoi fiului său, ca să domolească aceste popoare renumite ca fiind invincibile.

Războiul din Caucaz a început atunci când Alexandru al II-lea nu era născut. Problema data de pe vremea străbunicii sale Ecaterina a II-a. După ce a cucerit Crimeea, şi-a întins hotarele până la malul Mării Negre, marea împărătească şi-a întors privirile spre Caucaz. Situaţia era acolo propice proiectelor sale ambiţioase. Regate creştine – Kartveli, Kakheti şi Imereti – o chemau în ajutor împotriva celor două puternice imperii musulmane vecine, persan şi otoman. În 1783, Ecaterina a II-a şi-a plasat aceste regate sub protectorat rus. Această protecţie a creştinilor din Caucaz îi deschidea uimitoare perspective în nord, unde trăiau cecenii şi deghestanii şi în est unde teritoriile hanului de Karabakh erau populate de armeni creştinaţi cu foarte mult timp în urmă.[50]

Dar Caucazul este o regiune pe care Ecaterina şi consilierul său Poteomkin nu o evaluaseră bine. O infinitate de popoare şi de limbi nu avea în comun decât Islamul şi refuzul de a fi dominaţi de Rusia. Din 1785, un şef cecen murind, Şeicul Mansur,[51] propovăduia revolta împotriva *ghiaurilor* („infidelilor"), contra ruşilor adică. Mansur („Învingătorul" în arabă) cu un turban pe cap şi purtând un şal verde, ridica mulţimile cecene prin predicile sale şi prin reputaţia sa de sfânt, dar şi de războinic invincibil aflat în serviciul Islamului. Alarmaţi de efectul acestor discursuri înflăcărate, autorităţile ruse au asaltat satul Şeicului Mansur, grăbind revolta pe care el o pregătea. Spre stupefacţia ruşilor, nu numai Mansur le-a scăpat şi a rămas de neprins, până la capturarea sa în 1791, dar, mai ales, revolta care a izbucnit a devenit preludiul marelui război al musulmanilor din Caucaz.

[50] Este Georgia orientală de astăzi.

[51] Membru al confreriei sufi-muride, renumită în jurul unui şef religios dispunând de o autoritate totală asupra discipolilor săi. Refugiat pe lângă trupele otomane, el se luptă alături de ele şi este făcut prizonier, cu ocazia cuceririi fortăreţei turce de la Anapa. Trimis în Rusia, el va muri acolo în 1784.

Într-o primă etapă, Şeicul Mansur a reuşit să ridice alte popoare din Caucaz: Avari, Kabardini, Nogai, Kumîci. În pofida curajului şefului lor, aceste popoare răsculate nu au reuşit să treacă de delimitările de clan care le opuneau. Dar ei aveau deja în comun voinţa de a apăra Islamul, împotriva creştinismului adus de ruşi. Dacă prin acest „război sfânt" a eşuat în unirea popoarelor regiunii, el le-a lăsat totuşi o amintire puternică ce a contribuit la întărirea ataşamentului la credinţa lor.

În 1795, Caucazul s-ar fi putut crede salvat de acapararea rusă. Noul şah al Persiei cucereşte Georgia, arde Tiflisul şi alungă ruşii din regiune. Este mai mult decât ceea ce Ecaterina a II-a, peste tot cuceritoare, poate suporta. Noul şi ultimul său favorit, Platon Zubov, îi atacă pe perşi, recucereşte Georgia şi propune înaintarea, începând de acolo, spre India. Moartea împărătesei pune capăt acestui proiect, dar cuceririle făcute în această ultimă campanie a domniei sale – Baku şi Derbend – au instalat Rusia pe malul Mării Caspice într-o poziţie care o împinge din nou spre Caucaz.

De îndată urcat pe tron, Pavel I reţine, din moştenirea unei mame urâte, anume importanţa Caucazului pentru Rusia. Şi el anexează, pur şi simplu, Georgia, în 1801, atunci când aceasta, cu două decenii în urmă, se plasase spontan sub protecţie rusă.

Personaj complicat, Pavel I era, în acelaşi timp, brutal – această anexare o dovedeşte –, dar şi doritor să negocieze cu popoarele musulmane din Caucaz, despre care presimţea că ar fi dificile de integrat în imperiu, fără concesii faţă de credinţa lor. Dar a fost asasinat, şi Alexandru I a optat, în Caucaz, pentru o politică la fel de brutală, fără nuanţe. Pentru el ca şi pentru reprezentantul lui în Georgia, generalul Ţiţianov, Georgia este asiatică şi Caucazul în întregime este un cuib de tâlhari şi de hoţi. În plus, arătându-şi forţa în Caucaz, Rusia înţelegea să impresioneze cele două imperii musulmane vecine. În acest scop, ea construieşte un prim fort la Groznîi, în ţară cecenă. Şi totuşi, din această ţară va pleca războiul sfânt împotriva Rusiei, război care, de data aceasta, va fi lung de aproape o jumătate de secol, fiecare reluând de acolo făclia islamului pe care Şeicul Mansur fusese constrâns să o lase să cadă.

În pofida revoltei din 1785, Rusia nu prevăzuse mişcarea care va cuprinde Caucazul. Ţara cecenă a fost trecută la islamism târziu şi nimeni nu acordase atenţie expansiunii sufismului în acest început de secol

XIX. Până atunci, animismul şi diverse divinităţi locale au conlocuit cu islamul, slab implantat de misionari tătari sau turci, şi toţi opunându-se creştinismului. Dar sufismul, mişcare mistică încarnată în frăţiile (*Tarika*) conduse de şefi spirituali ale căror învăţături datau de pe vremea Profetului, a cucerit Caucazul, conferind Islamului din această regiune un caracter deosebit. Frăţia care domina acolo era, într-adevăr, cea a lui Naqshbandi,[52] născută în Asia centrală şi importată din Caucaz la începutul secolului al XIX-lea de către un şeic otoman, Khelid. Spre 1820 s-a răspândit în Caucaz zvonul că în satele cele mai îndepărtate, maeştri ai sufismului predau unor discipoli „calea adevărului revelat", versiune mistică a islamului. Dacă, la origine, această învăţătură este paşnică, deschizând calea spre unirea mistică cu Dumnezeu şi invitând fidelul la o luptă interioară împotriva propriilor demoni, müridismul evoluează rapid. Cruciada antirusă – întrucât ghiaurii ruşi sunt cei care ameninţă islamul în Caucaz – se dezvoltă, şi frăţia Naqshbandi, care este impusă din Daghestan şi, în ţară cecenă, va purta steagul ei.

O trăsătură caracteristică a acestei frăţii era faptul că tema puterii politice ocupa un loc din ce în ce mai important faţă de meditaţie şi se îndrepta repede spre activitatea socială căreia războiul sfânt îi va da un conţinut. Începând din 1827, predicatorii cheamă fidelii la *gazavat* („război sfânt") împotriva invadatorului rus necredincios şi această luptă va dura mai mult de un sfert de secol.

La un moment dat, apar unii şefi, dintre care predicatorul Qazi Mollah care a încercat, spre 1830, să devină conducător militar şi a reunit 8 000 de mürizi ca să-i trimită la asaltul împotriva poziţiilor ruse. Înfrângerea şi moartea sa în lupta din 1832 îi liniştеşte o vreme pe responsabilii ruşi, printre care generalul Paskievici, care urmăreau toţi cu îngrijorare tulburările recurente. Uşurarea lor ţine de faptul că ei ignoră că departe de a fi încheiat cu dispariţia lui Qazi Mollah, adevăratul război sfânt era pe cale să izbucnească sub conducerea unui şef prestigios încă în umbră, Şamil.

Şamil a fost al treilea imam[53] şef de război şi de stat – din Caucaz. om fin de litere, lider religios, fondator al unui stat teocratic, redutabil

[52] De la numele lui Bada ud din Naqshband, teolog din secolul al XIV-lea, originar din Buhara.

[53] După Qazi Mollah şi un efemer alt succesor asasinat.

strateg, războinic curajos, era animat de o credință adâncă și era convins că ar fi investit cu o misiune spirituală și temporală. El venea din Daghestan. Preluând flamura Șeicului Mansur, a fost adoptat de ceceni drept continuatorul lui. Împotriva acestor imbatabili munteni, purtători ai unei credințe pe care Rusia nu vroia s-o recunoască, singurul răspuns al generalilor ruși Ermolov și Paskievici era recurgerea la o veritabilă teroare. Înainte chiar ca Șamil să-l personifice, războiul sfânt se soldează cu zeci de mii de morți de o parte și de alta, sate rase de pe pământ, populații deplasate, dar și foamete și epidemii care decimează muntenii și trupele ruse.

Șamil știe că pentru a reuși să facă front împotriva cotropitorului, el trebuie să unifice Caucazul sub stindardul negru al muridzior; în acest scop el trebuie să spargă clanurile. Pentru a reuși asta, el va folosi o cruzime incredibilă, împotriva tuturor celor care refuză să i se alăture, jefuind: el reunește ceceni, daghestanezi, avari din Caucazul oriental pe care Hagi Murat,[54] eroul lui Tolstoi, îi aduce, dar el nu reușește să reunească pentru mai multă vreme osetinii, cecenii și mai ales kabardinii, acesta fiind punctul său slab.

În fața lui Șamil, Rusia aliniază 150 000 de oameni bine echipați, conduși de șefi competenți. Șamil refuză lupta frontală, conduce o gherilă care derutează strategii; rușii care erau deja descumpăniți de un relief muntos puțin propice unui război clasic. Cum nu era posibilă înțelegerea, atunci la ordinea zilei era exterminarea. În memoria colectivă a popoarelor din Caucaz, Șamil va fi mereu un erou respectat și războiul rus nu va fi niciodată nici uitat, nici iertat. Nicolae I, care, timp de treizeci de ani, a așteptat un succes rusesc, a murit fără să-l fi văzut. Ieșirea din menghina caucaziană îi va reveni – în parte – lui Alexandru al II-lea.

În 1856, războiul din Crimeea fiind terminat, el poate trimite pe frontul din Caucaz toate întăririle necesare. Șamil este de două ori descumpănit: de intensificarea războiului, dar și de eforturile fiului său mai mare, Djamal Eddin, ca să-l convingă să se apropie de Rusia. Acest fiu ilustrează anumite aspecte originale ale politicii de cucerire a rușilor, care a încercat mereu să utilizeze elitele popoarelor cucerite. Câți membri ai familiilor ilustre tătare, și mai târziu caucaziene, n-au fost astfel atrase la curte și dotate

[54] Provenit dintr-o familie nobilă din Daghestan, Hagi Murat a fost rivalul lui Șamil înainte de a i se alătura. Războinic remarcabil, el era, de asemenea, de o cruzime incomparabilă. Va fi prins și decapitat în 1853 și imortalizat de Tolstoi în romanul său eponim.

cu funcții prestigioase, dovedind prin exemplul lor posibilitatea de a se integra în poporul învingător? La 29 august 1839, la sfârșitul bătăliei de la Akhulgo, una dintre primele mari fapte de arme personale ale imamului Șamil, trupele ruse au reușit să-l captureze pe Djamal Eddin. Trimis mai întâi la Moscova, apoi la Sankt-Petersburg, el a fost tratat ca un oaspete prețios de către împărat. Crescut în corpul cadeților, a beneficiat acolo de o formare îngrijită și chiar de un învățământ religios musulman. El a devenit un musulman desăvârșit, dar și invitatul răsfățat al balurilor de la Curte și din toate saloanele. Împăratul s-a gândit chiar să-l căsătorească cu o tânără din cea mai bună societate rusă și l-a numit locotenent.

Pentru Șamil, aceste vești erau abominabile: fiul său este ostatic al imperiului și, timp de ani de zile, visul său cel mai scump va fi eliberarea lui. În 1854, ținând cont de aceasta, el reușește, conducându-i pe ceceni să ia ostatici membri a două familii princiare georgiene. Sunt ostaticii lui Șamil și înțelege să-i negocieze în schimbul altor ostatici printre care și fiul lui.

Redat tatălui său, Djamal Eddin este tot atât de descumpănit, cât poate fi și Șamil. Acesta din urmă constată îndepărtarea fiului său, nostalgia după lumea rusă, după cultura rusă, după prietenii ruși, și care îl imploră să negocieze cu rușii în scopul de a obține pacea. Șamil refuză aceasta, dar, așa cum va scrie Alexandre Dumas, „el înțelege să și-a pierdut fiul pentru a doua oară".[55]

Două sute de mii de soldați năvălesc în Caucaz, sub ordinele prințului Bariatinski. Ei sunt acolo ca să pună capăt unei lupte care, sub diverse forme, durează de la începutul secolului. Din partea rusă, este un război total, destinat să învingă din punct de vedere militar și să-l izoleze din punct de vedere moral pe Șamil. Câmpia cecenă este obiectul tuturor atențiilor armatei ruse, care favorizează acolo viața cotidiană, comerțul și raporturile între comunități. În opoziție, muntele, domeniul luptelor, este sufocat. Hrana lipsește acolo și trupele lui Șamil sunt cuprinse de descurajare. Se multiplică defecțiunile și chiar Hagi Murat este decapitat. Șamil își pierde unul câte unul toți aliații. Fiul său cel mare moare, și, atunci, la 27 iulie 1859, se decide să se predea. Într-o luptă față-n față patetică, Bariatinski, primește predarea și, la Harkov, imamul îl întâlnește

[55] Djamal Eddin va cădea în depresie, refuzând să lupte împotriva tuberculozei care se declarase și va muri în inie 1858.

pentru prima dată pe Alexandru al II-lea care îi face onorurile datorate războinicilor valoroşi şi îl asigură de prietenie lui. Aceste vorbe îi amintesc de cele pe care i le-a spus fiului său, nefericitul Djamal Eddin. Probabil pentru asta Şamil se înclina, accepta să stea la Kaluga unde, înaintea lui au fost trimişi să stea şi alţi învinşi: ultimul han al Crimeii şi sultanul Micii Hoarde Kirkize. Imperiul îşi tratează bine noii subiecţi şi în 1870 Şamil îşi poate realiza dorinţa de a se duce la Mecca, dar şi la Constantinopole şi la Cairo, în sfârşit la Medina, unde moare ca un bun musulman.

Epopeea lui Şamil era terminată încă din 1858, dar nu şi războiul din Caucaz. Mărinimos cu imamul, Alexandru al II-lea vroia să fie la fel şi cu popoarele din Caucaz, sperând să transforme rebelii în subiecte paşnice. Câte concesii nu le-au fost făcute cecenilor care se identificau cu şeful lor învins! Au fost asiguraţi că-şi puteau practica liber credinţa. Dreptul musulman trebuia să rămână în vigoare, încredinţat unor tribunale locale alese de către populaţie. Cecenii erau scutiţi de serviciul militar. Ei îşi păstrau proprietatea pământurilor lor, chiar atunci când începea colonizarea Caucazului de către cazaci. Le-au fost amânaţi trei ani de impozite. Toate regulile tradiţionale puteau fi definitv păstrate, cu excepţia vendetei. Poate că aceste principii ar fi fost suficiente să-i liniştească pe ceceni, dar ele erau însoţite de o politică de populare care le era inaccesibilă.

Puterea rusă a constatat că muntenii adăposteau clanuri cu firi mai belicoase decât cei de la câmpie. Şamil era şeful frăţiei Naqshbandi care domina câmpia şi, după plecarea sa, toţi fidelii săi i-au urmat exemplul. Dar autoritatea sa era scăzută la munte, unde era implantată Qadiria, o altă frăţie; clanurile ataşate acesteia au refuzat să-l imite pe Chamil şi au continuat gherila. Pentru a sparge această rezistenţă, autorităţile ruse au decis să deplaseze populaţia de la munte, incendiind satele, pădurile, făcând astfel regiunile montane improprii vieţii. Muntenii au fost astfel împinşi spre câmpii, unde s-au ciocnit de colonii cazaci, cărora le fuseseră atribuite pământurile cele mai fertile.

În mai 1860 izbucneşte o revoltă în regiunea Argun, precipitată de ordinele de deplasare ale populaţiilor. Are loc atunci o înlănţuire clasică a revoltelor şi a represiunilor şi când, după mai bine de un an, revolta este înăbuşită, pacea nu este decât aparentă. Un nou şef spiritual adună clanurile muntene: este Kunta Hagi, care, în numele Qadiria, ridică la rândul său steagul islamului. Frăţia se organizează, îşi multiplică reţelele, patrulează

în sate, organizează o adevărată putere subterană. Autoritățile ruse, care crezuseră partida câștigată – în 1859 – sunt înnebunite de această mișcare care atrage și mobilizează muntenii și decid să prevină o conflagrație generală.

În ianuarie 1864, este rândul șefului Qadirei, Kunta Hagi, să fie arestat și trimis într-o fortăreață în inima Rusiei. Această arestare, departe de a aduce pacea, provoacă conflicte locale care se vor multiplica încă ani de zile. Ceea ce slăbește totuși popoarele din Caucaz și împiedică tresăririle sporadice să se transforme într-un război total, este, pe de o parte, divizarea lor, și, pe de alta, tentația de a fugi spre Imperiul otoman, soluție pe care o adoptă numeroși cerchezi, ceceni, abhazi și kabardini. Aceste valuri de exilați, care reduc numeric populația, sunt pentru ele surse de întristare și de slăbiciune. Dar exilații întreține de asemenea în Imperiul otoman veritabile mișcări antiruseşti – pe care le vom regăsi în momentul unei noi confruntări între Rusia și Sublima Poartă.

Puşkin a visat supunerea Caucazului. Desigur, Caucazul este învins și dominat în aceşti primi ani de domnie ai lui Alexandru al II-lea, dar el nu este deloc supus. Și războiul de uzură care nu se mai termină va apăsa greu asupra tezaurului rus deja epuizat de războiul din Crimeea. Șansa suveranului era că, în acei ani, lumea externă și propriii compatrioți aveau ochii fixați asupra reformelor începute, sau pe punctul de a fi începute. Din războiul din Caucaz, se reține spectaculoasa predare a lui Șamil, și nu revoltele sporadice, mai puțin vizibile. Este reținută mai ales imaginea a unui suveran care a sfârșit prin a triumfa asupra unui adversar prestigios, deci cea a unei puteri restabilite. Și această putere este cu atât mai bine percepută, cu cât Rusia, în aceeași perioadă, în pofida operațiunilor recurente în Caucaz, se constituie în câțiva ani într-un nou imperiu pe pământ islamic, în stepă și în Turkestan.

„Marele joc" în Asia centrală

„Reculegerea" dragă lui Gorciakov nu obține unanimitate în administrația care se ocupă de politică externă. La Ministerul de Război, la departamentul Ministerului Afacerilor Externe al Asiei posibilitățile de expansiune în Asia centrală se bucură de favoarea responsabililor. Interesul

pentru această regiune este departe de a fi o noutate pentru Rusia. Problema central-asiatică s-a pus încă din secolul al XVI-lea, de îndată ce a fost respinsă dominația mongolă. În primul rând, pentru motive comerciale care vizau oamenii și economia. Comerțul de captivi și de sclavi a constituit mult timp o legătură între Rusia și Asia centrală. Mulți captivi, anume ruși, erau vânduți în piețele îndepărtate, ceea ce Rusia aprecia cu atât mai puțin, cu cât ducea lipsă de mână de lucru. Și văzând subiecții săi creștini oferiți traficanților de sclavi, veniți din emiratele centr-asiatice, cum ar fi indienii, a incitat-o să caute soluții acestei probleme, precum un tratat semnat în 1842 între Buhara și Imperiu, stipulând între altele faptul că emiratul nu va captura subiecți ruși, cu ocazia raziilor făcute în câmpiile kazahe și turkmene. Rusia înțelegea de asemenea să-și asigure securitatea comerțului, cumpărând din Asia centrală mătase, bumbac, turcoaze, pentru a le vinde apoi în Europa.

Două alte motive au împins Rusia spre Asia centrală: expansiunea engleză care viza aceleași regiuni și războiul de secesiune din America.

Exporturile americane de bumbac au fost oprite. Rusia ar putea să le substituie, cu condiția să aibă controlul asupra piețelor centr-asiatice. Ea resimțea cu atât mai mult această nevoie, cu cât propria sa industrie textilă se dezvolta. Suveranii ruși, s-a mai spus, au început să privească spre stepă încă din secolul al XVI-lea, de îndată ce a fost luat Kazanul și pacificată regiunea Volgăi. Ecaterina a II-a a acționat pentru a consolida acolo pozițiile, instalând coloni ruși, dar și germani, și continuând construcția de linii militare fortificate. Efectele acestei politici s-au putut măsura de la începutul secolului al XIX-lea. Prin așezările sale, Rusia a ajuns în contact cu stepa populată de kazani nomazi și turcofoni al căror imens teritoriu se întindea de la sudul Uralilor, la malurile Mării Caspice, într-o parte, de la Altai la Tian-Șan și la China de cealaltă și de la nord la sud de la Siberia până la hanatele centr-asiatice. Vecinătatea puternicului Imperiu rus impunea în fața kazahilor, deja amenințați în est de mongolii occidentali, să caute un echilibru între acești vecini neliniștitori, – când tratând cu Rusia în schimbul unei protecții, când hărțuind rușii –, negustori, militari și coloni, uneori chiar revoltându-se. În 1837, revolta condusă de kazahul Kenesari Kasimov va pune prezența rusă în pericol; va fi nevoie de zece ani de lupte, pentru restabilirea unei ordini precare în zonă.

În timpul acestor ani de surdă înaintare în stepă, Rusia a jucat pe trei planuri: prin influența exercitată asupra hanilor diverselor hoarde

constituind poporul kazah, susținând pe unii, slăbind pe alții, încurajând conflictele între ei pentru a le arbitra apoi și a cumpăra pe unele dintre ele; printr-o prezență militară bazată pe construcția de fortărețe, sub pretext de protejare a colonilor ruși; în fine, de la începutul secolului al XIX-lea, printr-un veritabil exod, împingând țăranii ruși care fugeau de șerbie spre pământurile stepei, recunoscute drept fertile, încurajând această mișcare și amplificând, pentru a o proteja, prezența sa militară, ceea ce a avut drept efect sporirea mișcării migratorii.

Revoltelor nomazilor, Rusia le-a răspuns astfel printr-o colonizare rampantă, semi-spontană, semi-încurajată, ceea ce a pus, spre mijlocul secolului, problema unei colonizări mai sistematice. Au fost lansate câteva operațiuni pentru intimidarea kazahilor, izolându-i de emiratele Asiei centrale care îi susțineau. În 1839, generalul Perovski a încercat în acest scop să cucerească emiratul Khiva. Expediția a fost lamentabilă, dar, ea a arătat că acest soi de proiect era deja la ordinea zilei.

La sfârșitul războiului din Crimeea, Rusia domina deja stepa Kazahă și se vedea clar că ea urma să se ciocnească, în mersul său înainte, de „Anglia". Aceasta, care și-a întărit poziția în India, își extinde prezența în Afganistan și încearcă astfel să prindă cheag în emiratele din Asia centrală, prin trimiterea de numeroși emisari militari sau civili. Un tânăr diplomat rus, numit atașat militar la Londra în 1856, care va fi patru ani mai târziu director al Asiei la Ministerul Afacerilor Externe, Ignatiev, partizan îndrăgit al expansiunii, îi scria ministrului său: „Doar în Asia centrală aveam câteva șanse de a învinge Anglia". Cam în același timp, generalul Skobelev completează astfel aceste cuvinte: „Dați-mi o sută de cămile și voi putea cuceri India".

În timp ce Gorciakov se întoarce cu obstinație spre Franța, Anglia este, se vede, în inima ambițiilor unui mare număr din cei care conduc Rusia. El însuși nu este partizan al unei politici expansioniste pe care o consideră puțin compatibilă cu perioada „reculegerii". Este susținut în dorința sa de prudență de către ministrul de finanțe, Reutern, preocupat de a feri Tezaurul rus, de noi afronturi publice. Totuși, câțiva ani mai târziu, Gorciakov justifică expansiunea prin argumente definitive: „Situația Rusiei în Asia centrală este cea a tuturor statelor civilizate care tocmai au intrat în contact cu populații barbare... Statul trebuie atunci să aleagă sau să se consacre unei sarcini mereu reînnoite [expediții periodice contra lor],

sau să se afunde tot mai tare în aceste teritorii sălbatice... Aceasta a fost soarta tuturor statelor confruntate cu o asemenea problemă. Statele Unite în America, Franța în Africa, Olanda în coloniile sale, Anglia în India orientală, toți au fost constrânși, nu atât de ambiție, cât de necesitatea de a opta pentru mersul înainte".

Hărțuit între expansioniști și partizanii prudenței, Alexandru al II-lea, susținut de către ministrul său de război, Miliutin, încearcă să păstreze o poziție echitabilă. Dar amândoi să le cedeze oamenilor de teren care îi asigură că Rusia poate, fără mari riscuri și cu costuri mici, să câștige în putere în această parte a lumii. Necesitatea de a păstra pozițiile dobândite în stepă se va impune, de asemenea, în mod progresiv spiritului suveranului, mereu preocupat să-i redea țării sale strălucirea pierdută.

Oamenii de teren acționează, de partea lor, în deplină libertate. Chiar atunci când Rusia era încă angajată cu muntenii din Caucaz și cu războiul din Crimeea, generalul Perovski, testa slăbiciunea emiratelor. În iulie 1853, el a cucerit o fortăreață din Kokand, pe care o botează Fort Perovsk și din care va face o trambulină pentru viitoarele avansări. Din acel moment, granița rusă se deplasează de la Orenburg până la limitele Turkestanului. A doua etapă: luarea părții meridionale a lacului Balkaș și fondarea localității Vernîi, în 1854, care, mai târziu, se va numi Alma-Ata. Această progresie se înfăptuiește fără girul explicit al suveranului, dar, având multe succese militare, generalul Petrovski a insistat pe lângă ministrul său, încă din 1854, asupra necesității de a merge mai departe: „Agenți ai guvernului turc au venit la Buhara să încerce să-l convingă pe emir să profite de evenimente [războiul din Crimeea] ca să-i atace pe ruși... Demersuri asemănătoare au fost făcute la Kokand și la Khiva... Turcii acționează pentru instigarea englezilor..."

Decât să-l urmeze pe general în voința lui de a conduce o acțiune militară continuă, Alexandru al II-lea a decis mai întâi să negocieze cu suveranii din Asia centrală, ca să-i neutralizeze pe agenții de acolo. Colonelul Ignatiev a primit această misiune, dar el a concluzionat că „de la Boris Godunov, toate misiunile pacificatoare conduc la același rezultat. Noi obținem asigurări privind puterea emirului și un refuz formal de a îndeplini cea mai mică solicitare a țarului".

Timp de câțiva ani încă, prudența și prioritatea acordate politicii vor fi bazele doctrinei oficiale. Dar, în 1863, această doctrină suferă o

schimbare radicală a direcției, iar cauza acesteia este insurecția poloneză. Polonia este susținută de Franța și mai ales de Anglia. De atunci, de ce să ezite s-o sfideze pe aceasta din urmă, acolo unde ea este mai vulnerabilă, în Asia centrală? În noiembrie 1864, Alexandru al II-lea ia parte cu hotărâre la proiectul pregătit în comun de miniștrii de război și ai afacerilor externe: să cucerească Asia centrală, atacând în primul rând pe adversarul cel mai tenace, emiratul de Kokand.

După reușita generalului Cerniaev de a cuceri orașele Turkestan și Chimkent, rămâneau de cucerit cel mai mare oraș din Asia centrală, Taşkentul, numărând 100 000 de locuitori, pentru a domina bogatele văi ale Ferghanei și oaza Taşkentului unde trăiau trei mii de locuitori uzbeci, kazahi și kirghizi. Generalul Cerniaev se găsea atunci într-o poziție forte, căci tocmai fusese numit guvernator al tuturor teritoriilor cucerite între Marea Aral și regiunea d'Issik-Kul, alipită Orenburgului. „Om forte" al regiunii, el pornește la asaltul împotriva Taşkentului, înainte chiar ca decizia să fie luată la nivel înalt. Aproximativ 2 200 tunuri sunt îndreptate, dinspre partea rusă, asupra celor 30 000 de apărători ai Taşkentului. Aceștia din urmă sunt prost echipați, descumpăniți față de rapiditatea de manevră a rușilor. În câteva zile, partida este câștigată și la 7 iunie 1865 drapelul rus flutură deasupra Taşkentului. Emirul de Buhara se agită, îl destituie din proprie inițiativă pe hanul de Kokand care a fugit din Taşkent în timpul asaltului și îl înlocuiește cu unul dintre apropiații săi. El multiplică astfel operațiunile de hărțuire împotriva pozițiilor ruse: osteneală zadarnică.

În Rusia, presa face auzită vocea negustorilor și a întreprinzătorilor care reclamă, pentru favorizarea schimburilor, consolidarea definitivă a cuceririlor din Asia centrală, adică anexarea teritoriilor cucerite. Aceste apeluri sunt auzite: teritoriale în cauză sunt ridicate la rang de Guvernorat al Turkestanului și puse sub autoritatea generalului Constantin von Kauffman, care primește, pentru a le administra, puteri nelimitate.

Pentru emirul de Buhara este o provocare de nesuportat; ripostează chemând, prin intermediul clerului său, popoarele din Asia centrală la războiul sfânt împotriva *necredincioșilor*. El își lansează astfel trupele contra celor ale cuceritorului și oferă generalului von Kauffman ocazia să dobândească o superbă victorie la Samarkand, care vine să se adauge posesiunilor ruse. Trupele emirului au fugit, zdrobite, și el a trebuit să capituleze.

La 30 iunie 1868, este semnat un tratat de pace cu emirul de Buhara aflat la strâmtoare. În capitala lui, adversarii săi, luând drept pretext înfrângerea suportată la Samarkand, acționează pentru a-l elimina. Tratatul transformă Buhara în stat vasal al Rusiei.

Fără îndoială, „Marele Joc" nu este încă terminat. Rusia domină Kokandul, ea a neutralizat Buhara, dar triburile muntene ale acestui emirat nu sunt pacificate, şi cel al lui Khiva păstrează o anumită marjă de manevră. Aceste rezerve nu sunt suficiente totuşi ca să diminueze un bilanț remarcabil. Rusia controlează în totalitate văile celor două mari fluvii care asigură viața întregii Asii centrale, Sîr-Daria şi Amu-Daria. Guvernarea din Turkestan este încredințat unuia dintre cei mai buni administratori ruşi şi ține de ministerul de război, la fel ca stepa kazahă şi conducerea ei. Aceste cuceriri, care cunosc o oprire temporară, căci trebuiau organizate teritoriile cucerite şi instalați acolo coloni, care năvălesc în valuri unul după altul, au fost, pentru Rusia, puțin costisitoare în oameni, în pofida dificultății de a avansa în deşert, de a înfrunta căldura şi bolile. „Țarul alb", cum îl numesc noii subiecți, a avut norocul să nu întâlnească în drumul său decât adversari divizați, trupe sărac echipate şi prost antrenate. Au fost suficienți câțiva ani pentru ca această cavalcadă în Asia centrală să lărgească suficient granițele Imperiului şi pentru ca rivalul englez să se neliniştească de această progresie rusă, care îi putea pune în pericol pozițiile afgane. Desigur, triburile turkmene opun în această regiune o barieră înaintării ruse, dar pentru cât timp încă?

Alexandru al II-lea va răspunde la această întrebare câțiva ani mai târziu. La mijlocul anilor 1860 el trebuie să-şi organizeze posesiunile extreme şi Asia centrală nu este unicul său câmp de interese.

LIMITELE EXPANSIUNII

Reflecția asupra politicii externe începute de Gorciakov implica pentru Rusia să facă un bilanț exact al prietenilor ei, al potențialilor adversari, al statelor pe care va trebui să le câştige sau să le liniştească. În Asia şi pe malurile Pacificului, această reflecție va impune opțiuni în aparență contradictorii. Prima hotărâre spectaculoasă: Rusia va abandona îndepărtatele posesiuni americane, moştenire a politicii urmate în secolul al XVIII-lea.

Siberia, cunoscută un secol mai înainte, deschisese expansiunii ruse Extremul Orient şi calea maritimă spre Alaska. În Extremul Orient unde ea s-a lovit în mod progresiv de China, şi după o serie de ciocniri defavorabile pentru ea, a trebuit, prin tratatul de la Nertşinsk, semnat în 1689, să abandoneze pentru mai mult de un secol înaintările ruse. Dintr-odată, ea se întoarce spre calea maritimă spre Alaska, domeniu al vidrei de mare, a cărei blană era căutată în toată Europa şi dorită de negustorii ruşi. Campania ruso-americană, fondată în 1797, a primit monopolul comerţului cu blănuri; dar colonii şi negustorii ruşi s-au ciocnit de ostilitatea popoarelor mici – anume aleutinienii, ameninţaţi de consecinţele prezenţei ruse, purtătoare de vodkă, de tutun şi de boli diverse. Această conflicte şi dificultăţile materiale ale existenţei au incitat colonii ruşi să se ducă mai în sud şi Rusia a hotărât, ca să-şi marcheze prezenţa şi să-şi protejeze reprezentanţii, să construiască ca şi în alte fortăreţe, principala fiind Fort Ross, care va deveni într-o zi San Francisco. California devenea astfel pământ populat de ruşi! Dar, şi aici, Rusia s-a lovit de un adversar, Imperiul spaniol, care a împiedicat-o să avanseze de-a lungul acestei coaste.

Statele Unite, în schimb, n-au fost, într-o primă etapă, împotriva avansării ruşilor în California, în măsura în care aceasta indispunea Anglia. Dar aceste posesiuni îndepărtate nu erau deloc conforme percepţiei pe care o aveau responsabilii ruşi asupra intereselor Imperiului. Toţi – începând cu Alexandru I, care nu a vrut, în 1812, să plaseze insulele Hawaï sub protectoratul său – concepeau Imperiul ca un *spaţiu continuu*. Din 1842, Rusia cedează deci Fort Ross şi se întreabă asupra viitorului prezenţei sale în Alaska. În 1855, contele Nikolai Muraviov, guvernator al Siberiei orientale, încearcă să-l convingă e Alexandru al II-lea că Alaska este inutilă Rusiei şi că, cedând acest pământ Statelor Unite, ea va fi mai liberă în Extremul Orient. Convins de acest argument, Alexandru al II-lea a ordonat în 1858 reprezentantului său la Washington să informeze guvernul american că îi era posibil să obţină Alaska. Proiectul prezenta avantaje: Tezaurul rus, golit de războiul din Crimeea, ar avea de câştigat şi relaţiile cu Statele Unite ar fi întărite cu asta, ceea ce ar da o lovitură Angliei.

În Statele Unite, achiziţia Alaskăi era departe de a face unanimitate. Acest „pământ îngheţat" ale cărui bogăţii din subsol erau încă necunoscute, această „Americă rusă", a fost totuşi cumpărată, după lungi dezbateri, pentru şapte milioane de dolari, un pic mai puţin decât spera Rusia, dar

mai mult decât ce i se oferise inițial. În pofida prețului primit, opinia rusă a criticat acest abandon de teritoriu, cu atât mai mult, cu cât el succeda unui alt abandon al cărei beneficiar era Japonia.

Într-adevăr, în 1855, amiralul Putiatin a semnat cu Japonia un tratat care lăsa acesteia din urmă trei din insulele Kurile. Pentru a înțelege ceea ce reprezentau aceste insule pentru Rusia, trebuie ca relațiile cu Japonia să fie replasate în viziunea intereselor sale internaționale. De multă vreme, suveranii ruși vroiau să obțină facilități portuare în Japonia. În secolul al XIX-lea, interesul rusesc pentru arhipelagul nipon sporește, în măsura în care toate marile puteri europene și Statele Unite se agitau să dețină acolo poziții comerciale și politice. Pentru Rusia, aceasta era cu atât mai neliniștitor, cu cât Japonia era aproape de teritoriile sale din Extremul Orient. Se adăuga la aceasta faptul că nu erau clare granițele între instanțele japoneze și ruse în insule și că pescuitul în vecinătatea Sahalinului opunea de asemenea cele două țări.

În fruntea unei „delegații" navale puternice, alcătuită fiind din trei bastimente și 463 de oameni – cu care, Nicolae I gândea, încă în viață, să-și intimideze interlocutorii –, amiralul Putiatin s-a dus în Japonia să negocieze un acord asupra diferitelor puncte care preocupau Rusia. Statele Unite obținuseră, în același an, dreptul de a intra într-un anumit număr de porturi japoneze, ceea ce i-a facilitat proiectul. Putiatin s-a folosit de acest precedent și a sfârșit – după ce japonezii l-au făcut să aștepte îndelung, amăgit de false speranțe, alternând promisiuni și refuzuri – prin a-l câștiga. Tratatul a fost semnat la 26 ianuarie 1855: Japonia accepta să deschidă navelor rusești porturile de la Hakodate, Nagasaki și Simode; au fost instalate acolo consulate rusești. Prețul plătit de Rusia era fixarea granițelor ruso-japoneze între insulele Iturup și Ourup, fie abandonul către Japonia a trei din insulele Kurile și recunoașterea caracterului de a fi în „indiviziune" al Sahalinului.

Problema Sahalinului a influențat apoi, timp de două decenii, relațiile ruso-japoneze pe care Rusia le considera calmate prin concesiunile sale teritoriale. Mai grav încă decât conflictul latent cu Japonia era faptul că reprezentanții englezi și americani, în această țară, se străduiau să creeze fără încetare dificultăți Rusiei. La începutul domniei lui Alexandru al II-lea, politica orientală va rămâne otrăvită de aceste rivalități punând la încercare trei țări – Rusia, Anglia, Statele Unite – în dublul scop al obținerii de poziții

privilegiate în porturi şi în comerţul nipon. După ce Rusia a pus mâna asupra Amurului şi a provinciilor maritime, Sahalinul a devenit principala sa miză strategică. Un comitet special prezidat de marele-duce Konstantin, adevărat maestru al politicii privind Japonia, a elaborat proiecte vizând încercarea de a reglementa soarta insulei Sahalin, îndeosebi a părţii ei meridionale pe care japonezii o revendicau şi unde se înfruntau trupe, în timp ce la Sankt-Petersburg se succedau interminabile negocieri între cele două părţi. Ruşii şi Japonezii se întreceau între ei la viteza de instalare a colonilor în insule şi în implementarea de instalaţii militare, ceea ce, în 1866, a antrenat confruntări armate între cetăţenii celor două ţări.

Opinia publică rusă condamnă tergiversările guvernului, incapabil să obţină ca autoritatea sa în sudul Sahalinului să fie în mod oficial recunoscută, cât şi abandonul insulelor Kurile. Aceste sacrificii teritoriale trebuiau oare să fie imputate unei anumite dificultăţi ruse în a-şi asuma, în acelaşi timp, expansiunea în Asia centrală şi păstrarea unor teritorii foarte îndepărtate, şi, mai ales, într-unul şi celălalt dintre cazuri – Alaska şi Kurile – exterioare doctrinei implicite a continuităţii teritoriale? Sau trebuia oare înţeles că Alexandru al II-lea, concentrat asupra reformelor sale, nu a evaluat pe deplin consecinţele cedărilor teritoriale, fapt excepţional în istoria rusă, cu atât mai mult cu cât au fost negociate pe timp de pace, în absenţa oricărei presiuni externe? Ipoteza cea mai probabilă este că au fost rodul divergenţei în cadrul administraţiilor şi de opoziţie între prudenţă, vezi calcule complicate ale lui Alexandru al II-lea şi ale lui Gorciakov, şi spiritul expansionist al unora dintre colaboratorii lor. Rezultat al spiritului expansionist al militarilor ruşi, relaţiile cu China au fost foarte diferite. Destul de puternică în secolul al XVII-lea ca să-şi impună vederile, aceasta va trebui să se încline în faţa ambiţiilor ruse. Ea era atunci prada lăcomiei engleze şi franceze. Comerţul cu opium, la care se dădeau mai ales englezii, a provocat o vie reacţie chineză şi a antrenat cele două „războaie ale Opiumului" din 1841-1842 şi 1856-1860. Guvernul rus se neliniştea la fiecare dintre conflictele în care englezii şi francezii erau amestecaţi şi de ameninţarea pe care acestea o reprezentau pentru securitatea graniţelor sale. De cum s-a instalat pe tron, Alexandru al II-lea i-a încredinţat lui Muraviov grija de a negocia, ceea ce el a şi făcut, desfăşurându-şi în acelaşi timp trupele pe malul stâng al Amurului, spre marea nemulţumire a autorităţilor chineze. Profitând de dificultăţile Chinei, confruntată cu războiul cu Anglia

şi Franţa, Rusia a putut să se prezinte drept o putere de un tip deosebit: putere regională şi nu străină regiunii, ca celelalte două, nebeligerantă, capabilă prin asta să joace chiar rolul de mediatoare între toate părţile în cauză şi să servească interesele chineze. Aceasta explică cum negociatorii ruşi – Muraviov, Ignatiev şi Putiatin – au putut să-i smulgă Chinei, recalcitrantă, dar în situaţie dificilă – avantaje teritoriale considerabile.

Muraviev a semnat la 16 mai 1858 tratatul de la Aigun, care atribuia Rusiei malul stâng al fluviului Amur – ocupat de altfel de trupele sale – în timp ce China păstra teritoriul situat pe malul drept. Tratatul stipula – clauză de o importanţă enormă pentru interesele ruse – că numai nave chineze şi ruse puteau să navigheze pe Amur, Usuri şi Sungari. În fine, teritoriile situate la est de Usuri rămâneau comune celor două ţări, până când se vor stabili graniţele.

La 4 octombrie 1860, a fost rândul foarte tânărului general-maior Ignatiev[56] se semneze, la Pekin, un tratat care îl completa pe cel de la Agiun. Acesta se referea mai întâi la teritoriile rămase comune în 1858: el atribuia Rusiei pe cele de pe malul drept al lui Usuri, iar cele de pe malul stâng Chinei. Un „teritoriu al Usuri" a fost creat, învecinându-se parţial cu Coreei, viitoare direcţie a ambiţiilor ruse. Dar, deja în 1860, anexând provinciile din Amur şi Usuri, Rusia şi-a întărit poziţiile pe partea Litoralului pacific şi poate începe să colonizeze. Va fi din plin opera cazacilor. Aproape de 100 *staniţe* (sate căzăceşti) au apărut de-a lungul Amurului, regrupând aproape 10 000 de persoane şi oraşul Blagovescenţk, construit atunci, a devenit centrul al acestei colonizări.

*

Cum să fie înţelese o serie de contradicţii în alegerile internaţionale ale lui Alexandru al II-lea? În primii săi ani de domnie, totul îi este favorabil pentru a restaura puterea pierdută în 1856 de Rusia. El aderă la propunerile lui Gorciakov şi joacă cartea franceză ca să-şi reia poziţia pe scena europeană, întorcând spatele alianţelor tradiţionale. Victoriile lui Napoleon al III-lea în Crimeea, neaşteptatul său statut de şef al corului

[56] Acelaşi care, doar colonel fiind, tocmai negociase în Asia centrală un acord cu emirul din Buhara.

marilor puteri şi atitudinea relativ conciliantă a lui Walewski la Congresul de la Paris, au încurajat acest reviriment momentan. Apropierea de Paris va fi apoi abandonată, dar nu din inconsecvenţă, ci pentru că, într-adevăr, din partea franceză au apărut două obstacole: tergiversările lui Napoleon al III-lea, pentru care această apropiere nu era decât un mijloc de neutralizare a Rusiei în profitul propriilor sale interese de expansiune şi deloc de finalitate; sentimentele tradiţional călduroase ale Franţei faţă de Polonia, trezite de revolta din 1863. Aceşti doi factori explică de ce după „momentul francez" al politicii externe a lui Alexandru al II-lea, suveranul rus se întoarce spre prietenii lui mai vechi, cei pe care politica promovată de Panin, apoi de Nesselrode i-a privilegiat mereu.

În alegerile sale europene, departe de a opta pentru politici contradictorii, Alexandru al II-lea a făcut deci dovadă de consecvenţă, căutând mereu să creeze cel mai bun mediu internaţional ca să-şi ducă la bun sfârşit reformele. Anii de revizuire a politicii externe au fost, pentru Rusia, deosebit de dificili, în măsura în care pacea încheiată la ieşirea din războiul din Crimeea nu a văzut dispărând toate conflictele în care Rusia era parte participantă. Războiul din Caucaz se va prelungi astfel până la sfârşitul anilor 1850 şi predarea lui Şamil, oricât de importantă ar fi fost, nu va fi suficientă ca să pacifice o regiune mereu tulbure.

Partea cea mai reuşită a acţiunii internaţionale a noului suveran ar fi fost cucerirea Asiei centrale. La începutul mersului înainte în această regiune, Alexandru al II-lea a trebuit să facă o alegere dificilă. Era angajat în Europa, în căutarea prudentă de noi alianţe, necesare redresării ţării. Prudenţa, voinţa de a da Rusiei imaginea unei ţări paşnice şi stabile, de a şterge amintirea supărătoare de „jandarm al Europei" şi de a asigura peste tot aceste elemente care sunt în centrul reflecţiei lui Gorciakov, a faimoasei „reculegeri" nu erau cu nimic propice unei politici de expansiune, fie şi în regiuni foarte îndepărtate de Europa. Conştient de această contradicţie, Alexandru al II-lea a temporizat, a lăsat să acţioneze armata, care, la hotarele stepei, invoca obligaţii de securitate, dar el nu şi-a dat acordul pentru cuceriri, decât după ce s-a convins de zădărnicia eforturilor sale de seducţie în Europa.

Sprijinul adus polonezilor de Franţa şi de Anglia nu justificau oare această întoarcere? De la începutul anilor 1860, expansiunea în Asia Centrală a fost o revanşă rusă asupra umilinţei suportate în Crimeea, asupra

interminabilului război din Caucaz, asupra eternei cârdăşii franco-poloneze. În plus, Alexandru al II-lea i-a găsit atunci o justificare în marile sale reforme: Asia centrală oferă ţăranilor emancipaţi, dar incapabili să-şi cumpere pământurile, vaste posibilităţi de a se bucura din plin de libertatea care le era acordată. Colonizarea deschidea reformei şerbiei perspective neaşteptate, dar care o completau în mod fericit.

Dar cum să fie situată, în final, această politică de redresare atât de coerentă şi de bine dusă, până la capăt, al cărei fir conducător permanent a fost interesul naţional al Rusiei, abandonul „Rusiei din America" şi a Kurilelor? Abandonuri, cu atât mai sensibile pentru opinie cu cât tema „pământuri regăsite, reunite" după vremurile tulburi ale dominaţiei mongole a fost mereu centrală în definirea politicii ei externe, încă din secolul al XVI-lea. Rusia renăscută încorporase Ucraina, provinciile baltice, o parte din Polonia; ea se întinsese spre Pacific; cuceritorii săi trecuseră strâmtoarea Behring. Niciodată vreun abandon, mereu mersul înainte!

Şi aici, alegerea lui Alexandru al II-lea se înscria într-o viziune generală a intereselor ruse. După o perioadă de ezitare, Statele Unite au exprimat dorinţa – războiul lor de independenţă fiind terminat – să dobândească teritoriile ruse. Insurecţia poloneză a arătat Rusiei că Statele Unite puteau fi favorabile intereselor sale, spre deosebire de Franţa şi Anglia. Nicăieri Rusia şi Statele Unite nu erau în rivalitate, excepţie făcând prezenţa primei pe solul american. Din 1863, Gorciakov afirma că această prezenţă era mult mai costisitoare, decât interesantă pentru ţara lui. Rivalitatea americano-engelză constituia, de asemenea, un puternic argument în favoarea dezvoltării prieteniei americano-ruse. O demonstraţie a acestui fapt a fost în iulie 1866, atunci când un grup de turişti americani, printre care se afla Mark Twain, încă nu era celebru, vizitând Crimeea, a fost, spre surprinderea lui, primit cu căldură de către împărat în persoană, la reşedinţa lui din Livadia. Prietenia cu America, certitudinea că, într-o viziune globală a echilibrelor în zona Pacificului, expansiunea rusă în regiunea Amur şi a Provinciilor maritime conta mai mult, mult mai mult decât posesiunile în teritoriul american, totul contribuind la cedarea lor.

Cât priveşte Kurilele şi Sahalinul, exista o altă raţiune a renunţării ruse, care se înscria de asemenea într-o viziune generală şi pe termen lung: situaţia internă tulbure a Japoniei, teama de a vedea marile puteri

amestecându-se acolo şi stabilindu-se în Extremul Orient a fost cea care l-a condus pe Alexandru al II-lea să satisfacă cererile japoneze şi să adopte între cele două tabere o atitudine de neutralitate, evitând chiar să numească un ambasador la Edo de teamă de a nu fi, prin intermediul său, obiect de presiune.[57] Poziţiile dobândite în detrimentul Chinei şi securitatea flotei ruse în Oceanul Pacific au atârnat de asemenea în balanţă, pentru a justifica cedarea insulelor. Şi aici, tot voinţa de protejare a poziţiilor dobândite, considerate drept trambuline în vederea unor acţiuni viitoare, l-a condus pe Alexandru al II-lea la abandonuri teritoriale neaşteptate.

În definitiv nicio incoerenţă, deci şi din toate părţile se căutau cele mai bune condiţii pentru a reda Rusiei un statut de putere, după prăbuşirea ei în 1856, şi pentru pregătirea de noi înaintări.

[57] Franţa îl susţinea atunci pe Shogun în lupta împotriva marilor aristocraţi Daimo care aveau de partea lor Anglia. Statele Unite negociaseră utilizarea porturilor din Shmoda şi Hokodate.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

Capitolul VIII

FISURA

În 1865, Alexandru al II-lea domnea de zece ani. Bilanțul acestor ani poate, pe bună dreptate, să-l umple de mândrie. Țara pe care a luat-o în mâini, în momentul încoronării sale, era rănită de înfrângere, de pierderea iluziilor nutrite în 1815. Era, de asemenea, o țară bolnavă, pentru întârzierea sa față de Europa. Acolo unde nimeni, înaintea lui, nu a îndrăznit să tulbure ordinea socială, deși o știa condamnată, acest suveran mult mai voluntar și mai îndrăzneț, față de marii săi precedesori, a decis, contra nobilimii care a fost mereu sprijin al tronului, să înfăptuiască marea reformă așteptată de țărănime de un secol – de când Petru al II-lea acordase libertate nobililor. Alte reforme au fost începute în același timp și Rusia din 1865 nu semăna cu nimic celei pe care a cunoscut-o lumea cu zece ani mai înainte. Compensând această întârziere umilitoare, ea și-a reluat totodată locul pe marea scenă europeană, chiar dacă fantoma unei Polonii strivite dovedea că libertatea nu era accesibilă tuturor, în cadrul imperiului Rusiei. Totuși, cum să nu se vadă că niciun aspect al vieții ruse nu a scăpat febrei reformatoare a lui Alexandru?

Reforme considerabile, dar care conțineau o evidentă slăbiciune: sistemul politic, autocrația, rămâneau intacte, iar schimbările aduse în ordinea socială, în organizarea vieții intelectuale și administrative, nu făceau decât să evidențieze mai mult distanța care separa natura intangibilă a puterii și o societate în transformare rapidă. Observator atent al evoluției ruse, Leroy-Beaulieu constata, în 1881, că Alexandru al II-lea, prin eforturile sale imense, a reușit să facă din noua Rusie – căci era incontestabil nouă – un edificiu inconfortabil în care „prieteni și dușmani ai inovării se simt la fel de rău".

BCU "ȘTEFAN CEL MARE" UNIVERSITY LIBRARY

Toți reformatorii s-au lovit de una și aceeași problemă: să urmeze reformele în pofida dificultăților și opozițiilor crescânde, sau să le frâneze, adică să revină înapoi. În 1990, într-o URSS tot atât de bulversată ca și Rusia din 1865, Mihail Gorbaciov va fi confruntat în același fel cu această dilemă. Dar circumstanțele neprevăzute, în mai mare măsură decât datele tradiționale ale acestei dezbateri, vor contribui să-l orienteze pe Alexandru al II-lea spre mai multă prudență, dacă nu chiar spre o oprire momentană a reformelor.

O TRAGEDIE FAMILIALĂ

La 12 aprilie 1865, moștenitorul tronului, marele-duce Nicolae, pe care toată lumea îl numea cu afecțiune Niks, murea la Nisa în brațele părinților săi, chemați în grabă la căpătâiul lui și în prezența logodnicei sale, prințesa Dagmar din Danemarca. Moștenitorul era un tânăr frumos și strălucit, în vârstă de douăzeci și doi de ani, pe care suveranul îl pregătise să-i succeadă cu tot atâta grijă câtă avusese pentru el tatăl său, în trecut. Educația sa fusese încredințată unui istoric, profesor la universitatea din Sankt-Petersburg, una dintre cele mai remarcabile personalități liberale, care participase la elaborarea marilor reforme, Konstantin Dmitrievici Kavelin. Foarte popular, moștenitorul era numit de popor „speranța Rusiei". Sfârșitul lui a adus o lovitură cu atât mai mare părinților săi, cu cât ea era consecința unei oarecare ușurințe în a trata un accident survenit cu doi ani înainte.

O cădere de pe cal, probabil prost îngrijită, îl privase pe moștenitor, minunat dansator și călăreț eminent, de libertatea de mișcare. El a vrut să ignore aceste dificultăți și starea lui nu a încetat să se degradeze. A fost trimis la Nisa în speranța că sănătatea i-ar putea fi redată de climatul de pe coasta de Azur. Aici, a fost diagnosticat cu o tuberculoză osoasă – consecință a căderii sau boală congenitală? Nimeni nu a știut-o –; boala agravată în ultimele săptămâni de o infecție cerebrală. Jurnalul marelui-duce Constantin permite urmărirea evoluției boli și disperarea crescândă a lui Alexandru al II-lea. Corpul moștenitorului a fost readus la Sankt-Petersburg și, după înmormântare, Alexandru, fratele mai mic al lui Nicolae, a fost proclamat moștenitor, la rândul său.

La tristețea pierderii fiului mult-iubit – el era preferatul împăratului și al împărătesei – se adăuga o problemă dinastică. Cel mic, Alexandru, era un uriaș greoi, total lipsit de șarmul care-l caracteriza pe fratele mai mare, cu o inteligență mediocră și a cărui educație a fost până atunci neglijată. Toate eforturile în acest domeniu fuseseră consacrate moștenitorului și Alexandru al II-lea nu și-a imaginat niciodată că acesta putea fi înlocuit de fratele său mai mic. În fața acestei schimbări, el a ezitat, de altfel, pentru moment, dacă să nu cedeze insistențelor stăruitoare ale mătușii sale, marea-ducesă Elena Pavlovna, care dorea ca în locul lui Alexandru, atât de puțin făcut pentru acest tron, să fie proclamat moștenitor cel de-al treilea fiu, Vladimir. Dar el renunță la aceasta din mai multe motive. Chiar dacă părea mai inteligent decât fratele mai mare, Vladimir nu era chiar așa inteligent și nici nu strălucea de atât de mari calități umane încât să fie justificată o asemenea decizie. În plus, Alexandru al II-lea fusese format de un tată obsedat încă de dezordinile trecutului – de suverani eliminați sau eliminându-se ei înșiși, precum fratele lui mai mare Konstantin – și, pentru asta, era convins că viitorul dinastiei depindea înainte de toate de respectarea succesiunilor legitime. În fine, Alexandru al II-lea era prea copleșit de moartea fiului său mai mare, ca să zăbovească asupra acestei probleme. S-a mulțumit să-l înconjoare pe Alexandru cu consilieri competenți, în scopul de a încerca să remedieze aceste slăbiciuni și educația care nu îl pregătise deloc pentru noul său statut. Viitorul Alexandru al III-lea era în plus puțin deschis ideilor liberale, înclinat să considere că autocrația era forma puterii naturale în Rusia și lipsa lui de curiozitate pentru idei, instituții, istorie, nu le-a permis profesorilor săi să umple lacunele educației sale, nici, mai ales, să-i deschidă spiritul față de transformările Rusiei.

Noul moștenitor a pus de altfel foarte devreme o problemă neașteptată părinților săi. Atâta timp cât Nicolae a trăit, Alexandru, fascinat de acest frate atât de adorat, îl urma peste tot și îi copia gusturile și comportamentele. Poate că această așa-zisă adorare explica dragostea pe care a resimțit-o imediat pentru logodnica fratelui său, în momentul în care acesta dispărea și interesul de perspectivele de căsătorie cu aceasta. El s-a substituit într-un fel tânărului mort și a decis că prințesa Dagmar va domni alături de el, cum ea ar fi trebuit să domnească alături de Nicolae. În ce o privește, Dagmar a acceptat această substituire de logodnic fără să ezite; poate că ea a fost încurajată și de tatăl său, regele Cristian al IX-lea, doritor să se

alieze prin căsătoria copiilor lui cu toate familiile dominatoare din Europa. De altfel nu din întâmplare, el era supranumit „socrul Europei". Moartea lui Nicolae îl va costa alianța cu prestigioasa familie Romanov? În ceea ce-l privește, Alexandru îi mărturisise intențiile tatălui său, implorându-l să grăbească căsătoria. Întristat de ceea ce consacra o ultimă ștergere a memoriei tânărului mort, Alexandru al II-lea a impus tuturor măcar o perioadă de decență. Uniunea a fost amânată pentru toamna următoare. Prințesa daneză a fost convertită la ortodoxie și, sub noul său nume de Maria Fiodorovna, a devenit soția noului moștenitor.

Această încântătoare femeie micuță, vioaie, veselă, deschisă tuturor, a știut să câștige inimile Curții. Caracterul său sociabil, buna ei dispoziție, compensau încetineala și o anumită lipsă de sociabilitate ale lui Alexandru. Dar fericirea lor radia și va dura până la moartea celui care, după 1881, va deveni împăratul Alexandru al III-lea. Ca să justifice această căsătorie, care nu rămânea mai puțin surprinzătoare, familia imperială a încurajat o rumoare: Nicolae, nefericitul moștenitor, a fost cel care, pe patul lui de moarte, ar fi împreunat mâinile fratelui său mai mic și ale logodnicei pe care o lăsa pe pământ și ar fi arătat, prin asta, că dorește unirea lor. Adevărată sau falsă, legenda s-a instalat. Doar împărăteasa, inconsolabilă, a fost mereu rece față de această noră, care a știut repede să adune Curtea în jurul ei.

Astfel, la substituirea moștenitorilor s-a adăugat puțin câte puțin o substituire a suveranilor, chiar atunci când împărăteasa Maria era încă în viață. Dar ea nu putea depăși disperarea cauzată de moartea copilului său preferat. Sănătatea sa, de asemenea, se altera cu repeziciune. Succesiunea nașterilor o epuizase. Și tuberculoza, boala secolului, s-a instalat. Această boală coincidea cu sfârșitul unei vieți private fericite. Desigur, suveranul a arătat de ani de zile unele semne ale caracterului său ușuratic, dar, până la începutul anilor 1860 a fost vorba doar de episoade scurte, de atracție, manifestate pentru vreo domnișoară de onoare, fără ca aceasta să aibă consecințe, cel puțin așa se credea.

În 1861, fratele împăratului, marele-duce Konstantin, mărturisea în jurnalul său că Alexandru al II-lea poate fi zărit, în parcul reședinței imperiale, însoțit de prințesa Alexandra Dolgoruki. Împăratul ar fi avansat drept scuză interesul avut de tânăra domnișoară de onoare pentru reforma agrară și sprijinul moral pe care ea i-l aducea în acest domeniu, atunci când Curtea era, mai degrabă, reticentă. Atâta timp cât ea a existat, idila

a durat până în 1865. Rumorile pe acest subiect ajungeau şi în anturajul împărătesei, care era vizibil afectată de ele şi care, urmare şi stării ei proaste de sănătate, s-a îndepărtat de suveran, căutându-şi vindecarea pe coasta de Azur sau în oraşele germane cu ape minerale, ori, întoarsă în această Rusie a cărei climă dură o distrugea, se refugia tot mai mult în religie şi în opere de binefacere de care era foarte ataşată.

Încă înainte de dispariţia moştenitorului, menajul imperial bătea pasul pe loc; dar acest eveniment tragic, apoi sosirea prinţesei Dagmar la Curte au desăvârşit îndepărtarea împărătesei de soţul ei şi de orice viaţă mondenă. Salonul Mariei Alexandrovna, unde, cu câţiva ani mai înainte, se înghesuia o mulţime de curtezani, unde jocurile de cărţi, conversaţiile animate, concertele durau până târziu în noapte, s-a golit în mod treptat. Fără îndoială, împărăteasa, care era o femeie cu gust, a continuat să reunească în jurul ei intimi, precum poetul Wiazemski, dar conversaţia era acolo serioasă. Avid de amuzament, tineretul s-a deplasat spre „mica curte" a marii-ducese Maria Fiodorovna şi veselia a sfârşit prin a dezerta din inima împărătesei.

Bărbat copt, de patruzeci şi şapte de ani, suveranul păstra toate aparenţele unui soţ atent. Dar în spatele faţadei s-a produs o prăbuşire adâncă la care a contribuit poate şi moartea fiului său. La mănăstirea de la Smolnîi unde erau crescute fetele nobililor, întâmplarea l-a pus în prezenţa unei tinere, aproape o adolescentă, Ekaterina Dolgoruki. Stranie întâmplare, întrucât aceasta purta acelaşi nume de familie precum cea care păruse la un moment dat favorită. Ea aparţinea de altfel aceleiaşi familii, cea, foarte veche, a părinţilor Dolgoruki, dar a unei alte ramuri. Poartă de asemenea numele unei alte Ekaterina Dolgoruki, care a fost secolul al XVIII-lea logodnica tânărului ţar Petru al II-lea, mort la şaisprezece ani în ajunul nunţii sale. Era oare acesta un semn premonitoriu? De această dată, neliniştea împărătesei nu era vană. De la ratarea căsătoriei din secolul al XVIII-lea, familia Dolgoruki avea reputaţia unei familii ambiţioase, visând încă la acea ocazie pierdută. Ramura familiei căreia îi aparţine tânăra Ecaterina nu era deloc avută: un motiv suplimentar, pentru împărătească, să se teamă de vreo intrigă. Curtenii se bucurau să o informeze despre întâlnirile dintre un suveran care îmbătrânea, retras în sine, vizibil nefericit, şi foarte tânăra fată. Plimbările lor în parcurile capitalei sau la Ţarskoie Selo se înmulţeau şi, cu ele, atenţia de care erau înconjuraţi precum şi bârfele. Împăratul se schimbă vizibil. Bărbatul copleşit din aprilie 1865, susceptibil, deseori

apatic, manifestând un interes scăzut pentru problemele politice şi făcând aluzii amare cu privire la ingratitudinea umană şi apăsarea sarcinii sale, a redevenit în câteva luni, dacă nu un tânăr zglobiu, cel puţin un interlocutor întinerit, zâmbitor, din nou activ, gata oricând să părăsească curtea, pentru misterioasele sale escapade.

Nimeni nu ştie ce întorsătură ar fi luat această idilă, care a rămas timp de mai multe luni destul de inocentă cel puţin aşa gândeau cei din familie, dacă destinul n-ar fi luat atunci alt chip, cel al unui asasin, Karakozov: asasinul neîndemânatic.

Pe 4 aprilie 1866, Alexandru al II-lea se plimba liniştit cu nepoţii în grădina de vară pe care Petru cel Mare o concepere şi unde a construit apoi un palat care a fost ultima sa reşedinţă. Această grădină era foarte frecventată întrucât un contemporan de-a lui Petru cel Mare, Andrei Matveev, pe care-l făcuse reprezentantul său la Paris, o descria astfel:

„În fiecare zi, chiar şi pe vreme rece şi ploioasă, îndeosebi vara, de la şapte după cină şi până la ora zece sau la miezul nopţi, prinţese, duci, ducese, ambasadori şi alţi miniştri, nobili de toate rangurile şi negustori se plimbau şi se adunau ca să se preumble în companie mare".

Plimbarea era, se vede, foarte tradiţională, şi, se pare, puţin riscantă. Alexandru al II-lea era un obişnuit al locurilor; şi aici o întâlnea pe tânăra Ekaterina. Dar acest 4 aprilie nu a semănat cu nici o altă zi. Plimbarea terminată, era aproape patru după-amiaza şi suveranul se îndrepta spre malul Nevei unde, ca de obicei, numeroşi gură-cască îi pândeau trecerea în timp ce câţiva jandarmi vegheau de la distanţă. În clipa în care Alexandru se pregătea să urce în caleaşca ce-l aştepta, un tânăr a ţâşnit brusc din mulţime, s-a auzit o împuşcătură şi trăgătorul a fugit cât a putut de repede, căutând să se ascundă printre trecători. Dar jandarmii, care iniţial nu au văzut pe nimeni venind, s-au trezit din surprindere, au alergat pe urmele atentatorului şi au reuşit să-l trântească la pământ. Arma crimei, un pistol, era încă în mâinile lui.

Trăgătorul fusese neîndemânatic, împăratul era neatins. Salvarea sa se datora unui miracol care purta un nume: Komisarov, un om obişnuit care, aflându-se lângă atentator, a reuşit să deturneze împuşcătura.

Două figuri dominau atunci peisajul politic rus: asasinul care a ratat, Dimitri Karakozov, şi salvatorul, Komisarov, Karakozov era un tânăr student provenit dintr-o familie din mica nobilime din Saratov, săracă.

Foarte devreme el a fost atras de cercurile contestatare care propagau ideea de a se aplica soluții violente problemelor politice. Student, cu o prezență mai mult sporadică, la universitatea din Moscova, el s-a atașat unui grup revoluționar în fruntea căruia se afla Nikolai Ihutin, un tânăr de vârsta lui, devenit devreme orfan. Atunci când Karakozov a fost arestat, suveranul, căruia i-a fost prezentat, l-a întrebat dacă era polonez: fără îndoială îi era greu să conceapă că un rus ar fi putut trage asupra lui. Karakozov a răspuns că era rus și a adăugat drept explicație pentru gestul lui: „Ce fel de libertate ai dat țăranilor?". Totul a fost încercat: interogatorii interminabile, proba setei și a foamei, pentru a-l face pe Karakozov să recunoască faptul că era polonez, căci el spunea că l-ar chema Alexei Petrov și ar fi un simplu țăran. Împăratul nu voia să înțeleagă sub nicio formă: nu a dat el libertatea țăranilor? Cum putea un țăran să-i vrea moartea?

Surpriza lui Alexandru al II-lea era de înțeles. Destui suverani ruși au murit de moarte violentă, în trecut, dar ei au fost victime ale unor comploturi. Niciodată, până în 1866, un simplu cetățean nu a îndrăznit să atenteze la viața lor. Venind din partea unui polonez, tentativa de asasinat ar fi fost acceptabilă, în măsura în care polonezii erau mereu bănuiți de a fi romantici, inconsecvenți, violenți, străini de orice sentiment de loialitate față de suveranul rus. Ei nu aveau subiecți cu drept deplin și un asemenea act venind din partea unui polonez nu ar fi uimit, ar fi confirmat, din contră, suveranului certitudinea că polonezii își meritau soarta. Dar, venind din partea unui rus, gestul era de neimaginat; dar, dacă era cel al unui nebun – și tentația a fost mare ca să-l declare pe Karakozov dezechilibrat –, adică dement? Cel care s-a opus acestei interpretări a faptelor, a fost Împăratul, considerând că justiția trebuia aplicată. Karakozov, și membrii grupului căruia îi aparțineau și care au fost identificați până la urmă, au fost închiși în fortăreața Petru și Pavel, închisoare obișnuită a criminalilor de stat, judecați și condamnați. Apoi, la 1 octombrie, Karakozov a fost condamnat la spânzurătoare. Prietenul său, Ihutin, a avut parte de aceeași sentință, dar soarta lor a fost diferită: după ce Karakozov i-a cerut grațierea, împăratul i-a spus că i-ar acorda-o, desigur, în calitate de creștin, dar că fiind și suveran, nu-l putea scuti de pedeapsă: el a fost spânzurat pe 3 octombrie în fața unei mulțimi de spectatori; Ihutin, judecat drept complice, dar care nu a tras, a aflat că pedeapsa i-a fost comutată în muncă silnică pe viață, chiar în momentul în care se afla deja la locul supliciului.

Criminalului, intelectualului rătăcit, Karakozov, i se opunea figura emblematică a omului din popor, în mod firesc loial tronului. Cel care a deturnat focul tras de Karakozov se numea Ossip Komisarov şi era prezentat oficial ca fiind un ţăran originar din Kostroma. În realitate, era vorba de un biet meseriaş, dar dându-i-se origini ţărăneşti, legenda care se ţesea în jurul salvatorului ocazional, întărea ponderea politică a gestului care era să-l coste viaţa pe împărat. Un membru al intelectualităţii a tras, un ţăran l-a salvat pe Alexandru al II-lea, eliberatorul ţăranilor. În plus, originea acestuia, ca fiind din Kostroma, a permis dezvoltarea mitului. Salvatorul venea din Kostroma şi gestul său amintea un altul asemănător – se va repeta la infinit – cel înfăptuit în 1613 de un alt ţăran din Kostroma, Ivan Susanin, care a salvat pe primul Romanov, Mihail, de trupele polono-lituaniene care-l căutau, plătind această faptă eroică cu viaţa. Noul Susanin a fost înnobilat, numit Komisarov – Kostromski, sărbătorit peste tot ca salvator al dinastiei. În realitate, mitul ştergea implacabilele vorbe ale lui Karakozov care-l acuzau pe Alexandru al II-lea de a fi trădat pe ţărani, neacordându-le decât o libertate de faţadă.

Biserica a fost chemată în ajutor: peste tot, şi mai întâi la Palatul de Iarnă, au fost celebrate slujbe de recunoştinţă. La Moscova, mulţimi se îndreptau în procesiuni la paraclisul icoanei făcătoare de minuni a Fecioarei din Iveri, cântând *Dumnezeu salvează ţarul*. La zece zile după atentat, Sfântul Sinod a hotărât, cu acordul împăratului, ca în fiecare an ziua de 4 aprilie să fie marcată prin procesiuni în toate oraşele din Rusia şi clopotele să bată întreaga zi. Doar mitropolitul Filaret îşi împărtăşi surprinderea procurorului Sfântului Sinod: „Este oare rezonabil să i se reamintească poporului, în fiecare an, atât de solemn atentatul împotriva ţarului, considerat întotdeauna ca imposibil?"

Poate că Alexandru al II-lea îşi amintea în acest moment că tatăl său Nicolae I comemora în fiecare an zdrobirea decembriştilor, reunind în jurul lui pe toţi înalţii demnitari ai armatei, care reprimaseră revolta. Singura diferenţă, mai democrat ca tatăl său, Alexandru al II-lea a vrut să asocieze întreaga ţară comemorării, în loc să facă din ea un eveniment privat, rezervat micului cerc de fideli.

Karakozov spânzurat, a venit vremea reflecţiei şi a reacţiei. Prima etapă a fost consacrată căutării originilor atentatului, căci teza nebuniei unui individ fiind dată la o parte, s-a impus ideea complotului, deci a

complicităților. Totul conducea – anchetele au arătat-o repede –, la zilele de după reforma agrară și la iluziile pe care ea le-a creat, țăranii așteptând să li se distribuie pământ, atunci când ei trebuiau încă să-și asume corvezile.

Ogariov, prietenul lui Herzen, redactase încă din 1861 un program răspunzând la întrebarea: „Ce trebuie să dăm poporului?": „Pământul și Libertatea" (*Zemlia i Volia*). Răspunsul clar, precis, va deveni numele societății secrete care se va naște, la începutul deceniului, la impulsul lui Ogariov. Cu Herzen, Bakunin și câțiva membri fondatori visau o revoluție în Rusia, susțineau naționalismul polonez și se nelinișteau văzându-și speranțele ruinate prin reforme. Printre simpatizanții din *Zemlia i Volia* s-au întâlnit tineri nerăbdători să accelereze cursul schimbării în Rusia. Ei au fondat la Moscova un grup clandestin al cărui scop era terorismul direcționat împotriva proprietarilor, dar mai ales a împăratului. Karakozov făcuse parte din acest grup botezat *Infernul*, *Ad* în rusă. Atentatul din 4 aprilie urma să-l convingă pe Alexandru că rumorile, cărora nu le acordase până atunci atenție, cu privire la înmulțirea societăților secrete și creșterea unei predispoziții revoluționare, trebuiau luate în serios. Prima manifestare a acestei neliniști a fost hotărârea de a lansa o anchetă pentru a descurca ițele a ceea ce s-a numit de atunci „complotul Karakozov"; aceasta a condus la arestarea membrilor *Infernului* și la destrămarea organizației. Urmarea a fost o repunere în discuție a politicii liberale duse în prima jumătate a anilor 1860.

O pagină politică era întoarsă. Într-adevăr, Alexandru al II-lea începe deodată să asculte pe cei care preziseseră că reformele care preziseseră că reformele ar mina autoritatea statului, ceea a autocrației și ar elibera demonii tradiționali ai Rusiei, spiritul de revoltă pe care Bakunin îl considera drept marea virtute a poporului rus și care îi înspăimântase mereu pe conducători. Dar atentatul a avut, de asemenea, drept efect eliberarea ultimelor ezitări în materie de viață privată. Poate că acest atentat nereușit l-a incitat să acorde un nou preț propriei sale vieți și l-a făcut să accepte ideea profitării de șansa de fericire care i se oferea sub trăsăturile încântătoare ale Ekaterinei Dolgoruki, pe care el o făcu atunci metresa sa. Curând, temându-se să o vadă suferind din cauza unei situații clandestine, el a îndepărtat-o. Ea a călătorit în compania unei cumnate a împăratului, înainte de a-l regăsi, în final, la Paris în iunie 1867. Dar, înainte de-a ajunge la acest roman care urma să se confunde cu restul

vieții suveranului, se cuvine să examinăm urmările mai degrabă politice ale atentatului, adică turnanta represiunii.

Domnia „Țarului Șuvalov"

Tulburat de atentat, Alexandru al II-lea oscila între două reacții posibile: el nu accepta ca acest popor al cărui „eliberator" fusese să nu-l fi înțeles și nici protejat; de aici o furie, o voință de pedepsire, de a opta pentru represiune, dar bunătatea lui nativă nu îl îndepărta de liberali, care făceau presiune asupra lui să nu cedeze spiritului de răzbunare.

De îndată ce a trecut emoția, Dmitri Miliutin i-a înmânat o notă intitulată: „Despre nihilism și despre măsurile indispensabile combaterii sale". Această notă fusese redactată de Kavelin și concluziona asupra necesității de a continua reformele, căci doar continuarea lor va permite, zicea el, să slăbească starea de spirit revoluționară care creștea în societate. Alexandru al II-lea a citit repede această notă, dar a lăsat-o deoparte, ezitând atunci să asocieze liberalii cu interpretarea personală a evenimentului care era cât pe ce să-l coste viața. Rămânând în continuare fidel unui sfat pe care i-l dăduse unul dintre profesorii săi, Speranski – a nu face niciodată alegerea unui guvern unilateral, ci a menține o coaliție – el a tins spre o soluție autoritară.

La 13 mai 1866, a publicat o ordonanță adresată președintelui Comitetului miniștrilor, P. Gagarin ordonându-i să protejeze poporul rus împotriva ideilor înșelătoare care, până la urmă, i-ar putea mina unitatea. Orientarea era dată, vigilența la ordinea zilei și cuvântul reformă nu mai era pronunțat. Deciziile autoritare s-au înmulțit atunci. Una dintre ele a fost să-i redea autoritatea, deși puțin știrbită, secției a III-a – cea a poliției secrete – și plasarea la conducerea ei a contelui Petru Șuvalov, numit de asemenea și șef al jandarmilor. Noul titular al postului – unul dintre cele mai importante ale guvernului, în special în momentul în care accentul era pus pe represiune – era o personalitate seducătoare, puțin conformă imaginii tradiționale a polițistului. Bărbatul era strălucitor, monden, provenit dintr-un din cele mai mari familii ale Rusiei; el a fost perfect educat și vorbea o franceză ireproșabilă. Eleganța sa, originile sale, dar de asemenea caracterul lui făcuseră din el un obișnuit al curții unde avea relații destul de

strânse cu un suveran cu zece ani mai în vârstă ca el şi a cărui impetuozitate îl amuza. Militar, el a fost guvernator al Curlandei şi al Livoniei între 1864 şi 1866, şi şi-a desfăşurat acolo talentele de administrator şi de diplomat, atrăgând asupra lui atenţia lui Alexandru al II-lea. Din acel timp el şi-a câştigat reputaţia de om abil, capabil să menţină ordinea fără să provoace reacţii la administraţii săi, ceea ce l-a desemnat în ochii împăratului pentru postul atât de dificil de şef al poliţiei secrete. Când era cazul, Şuvalov ştia de asemenea să arate simpatie pentru ideile mai avansate. În concluzie, de la bun început, el plăcea tuturor. Şi capacitatea lui de a-şi păstra funcţia timp de zece ani – ani atât de grei pentru Imperiu – dovedesc că alegerea unui asemenea om era înţeleaptă.

Totuşi două slăbiciuni îl caracterizau. Nu cunoştea bine Rusia şi problemele ei. El era curtezanul dibace care ştiuse să-l seducă pe împărat şi care întreţinea cu el relaţii complexe. Cultivându-i sentimentele de îngrijorare şi înclinaţiile sale securitare, el îl copleşea pe Alexandru al II-lea cu note şi informări mai mult sau mai puţin pe ocolite asupra pericolului revoluţionar. În acelaşi timp, îl asigura fără încetare că puterile crescânde pe care le deţinea erau necesare pentru garantarea securităţii suveranului şi a ordinii publice. Rămas în funcţie în pofida acestui viraj conservator, Miliutin notează cu nelinişte în jurnalul său aceste trăsături atât de particulare ale suveranului şi ale ministrului său al Poliţiei, punând pe de altă parte la îndoială veridicitatea referirilor alarmiste. Dar consecinţa acestei „propagande" constante a fost că puterile lui Şuvalov erau atât de considerabile încât el a fost numit curând – jumătate prin derâdere, jumătate de teamă – „Petru al IV-lea, rege al Poliţiei". Şi influenţa sa asupra ansamblului deciziilor politice va depăşi cu mult domeniul său de competenţă.

Rolul jucat de Şuvalov timp de opt ani, turnura conservatoare pe care el o întruchipa, merită totuşi un examen mai atent decât datele care tocmai au fost expuse. Pentru societatea rusă numirea sa era urmarea atentatului.

Dar, privind mai îndeaproape ceea ce se petrecea în sânul aristocraţiei conservatoare în ajunul acestui atentat, se constata că totul era deja pregătit pentru reculul politicii liberale. Încă din 1865, un mic grup de aristocraţi s-a reunit la Sankt-Petersburg cu obiectivul general de a se opune „tendinţelor demagogice prevalând în sfera guvernamentală" şi ca scop imediat de a fonda o instituţie de „Credit mutual funciar", proiect pe care unul dintre

inițiatorii săi, același Șuvalov, pe atunci guvernator general al provinciilor baltice, în trecere prin capitală, i l-a expus lui Alexandru al II-lea, care nu a găsit nimic de obiectat. Grupul, pe care acest proiect îl reunea, și în care figurau printre alții V. O. Orlov-Davîdov, prințul F. I Paskievici, prințul Lobanov-Rostovski, prințul Bariatinski, adversarul vehement al reformelor militare ale lui Miliutin, senatorul Karamzin, fiu al istoricului, era ostil reformelor realizate. În martie 1866, în ajunul atentatului, acest grup studia posibilitatea de a se organiza într-un partid politic conservator. Sloganul era atunci că ordinul nobilimii trebuie, în toate instanțele în care este reprezentat, să reclame drepturi în loc să se insiste pe privilegii.

După numirea sa, Șuvalov se considera clar drept purtătorul de cuvânt al pozițiilor aristocrației conservatoare. Comitetul guvernamental secret, constituit imediat după atentat, reunește pe ministrul de interne Valuev, președintele Comitetului de miniștri, Gagarin, prințul Dolgorukov, șeful jandarmilor, înainte ca Șuvalov să-l înlocuiască, ministrul de război Miliutin, Tolstoi, care devine atunci ministru al educației, ministrul domeniilor statului, A. A. Zelenîi și Șuvalov. Acesta din urmă citește Comitetului o notă pe care o pregătise dinainte și care arăta: „Societatea este obosită de transformările constante și cere guvernului să hotărască o eră conservatoare".

Pentru Șuvalov, neliniștea aristocrației se hrănea din consecințele agrare și administrative care, deposedând-o și dezorientând-o, o împing să se ridice împotriva puterii. Toate eforturile trebuiau să tindă să o reconcilieze cu puterea și, pentru asta, una dintre primele decizii necesare era de a reactiva zemstvele. Ideea unei asemenea „reforme a reformei" din 1864 a fost supusă lui Alexandru al II-lea, care nu a încurajat-o, și ea a fost uitată de Șuvalov care susținea totuși, la toate posturile guvernamentale, candidatura partizanilor conservatorismului ca să-și întărească propria poziție și ceea ce el numea „unitatea guvernamentală".

Comisia de anchetă care fusese numită în acela și timp pentru a face lumină asupra atentatului și a ramificațiilor sale a fost plasată sub președinția generalului Muraviov, călăul Varșoviei; acesta nu s-a mulțumit să înmulțească arestările, dar, în acord cu noul șef al secțiunii a III-a, l-a presat pe împărat să se debaraseze de toți „liberalii" care îl înconjurau.

Alexandru al II-lea a operat alte schimbări semnificative printre apropiații săi colaboratori. Educația era un domeniu sensibil. Anchetele

făcute după atentatul lui Karakozov, de către o comisie specială, conduseseră la concluzia că orice universitate era un loc de răspândire a ideilor revoluționare și că studenții profesau idei periculoase, atee, materialiste; de asemenea revendicări, ei nu mai respectau nici o autoritate și visau distrugerea monarhiei. Responsabilitatea cadrelor didactice și a sistemului educativ în această periculoasă evoluție a tineretului era denunțată și, pornind de la aceasta, politica de reformă a educației desfășurate în timpul anilor precedenți de către ministrul Golovnin. Libertățile, autonomia acordată universităților le-au transformat, repetau neîncetat conservatorii, în pepiniere de revoluționari. Această constatare a comisiei de anchetă conducea la o singură concluzie: trebuia reluat controlul asupra universităților, regândită întreaga politică a educației, și acestei sarcini imense îi trebuia un nou stăpân. Golovnin a fost demis și, în locul lui, Alexandru al II-lea l-a numit pe procurorul Sfântului sinod, contele Dmitri Tolstoi. Acest fapt era semnificativ pentru că Tolstoi era recunoscut pentru ideile sale conservatoare și opoziția lui declarată față de orice politică de reformă a anilor precedenți. El și-a păstrat postul până în 1880 și politica lui de refuz absolut a oricărei libertăți în lumea universitară va avea drept consecință radicalizarea și mai puternică a studenților și deseori a profesorilor lor.

„Era Tolstoi" a fost, pentru universitate și pentru educație în general, una dintre cele mai nefaste perioade ale istoriei ruse. Cele mai redutabile hotărâri ale lui Tolstoi pentru viitorul intelectual al unei întregi generații priveau concepția sa asupra conținutului de dorit al studiilor. El imputa progresului cunoștințelor științifice, pe care reformele precedesorului său îl asiguraseră, dezvoltarea spiritului „materialist și superficial" al tineretului. Ca să remedieze acest lucru a epurat literalmente programele liceelor de materiile științifice, dar a plasat sub strictă supraveghere și învățarea istoriei și a literaturii. În schimb, accentul a fost pus pe limbile moarte, pe gramatică și matematici, considerate mai puțin primejdioase. Profesorii erau invitați să exercite o supraveghere constantă asupra elevilor, și unii asupra celorlalți, până la a „semnala" ministerului „spiritele rele" care riscau să pervertească comunitatea. În universități s-au impus aceleași restricții intelectuale și același apel la vigilență morală și politică conducând la delațiune. Studenții suspecți de idei avansate erau eliminați în momentul examenelor. Ruptura între putere și tineret s-a datorat acțiunii

ministrului Tolstoi şi consumată pentru decenii. După eforturile înfăptuite în primii ani de domnie pentru reînnodarea cu sistemul educativ şi lumea intelectuală această politică retrogradă a antrenat unul dintre eşecurile cele mai evidente şi definitive ale domniei lui Alexandru al II-lea.

Alte numiri „conservatoare": contele Konstantin Pahlen, guvernator al Poskovului, care era atunci un veritabil centru al aristocraţiei conservatoare, îl înlocuieşte pe ministrul de justiţie liberal Zamiatin, după ce a fost timp de un an (1867-1868) adjunctul lui, şi la Interne, un fost şef de jandarmi, protejat al lui Şuvalov, îl înlocuieşte pe Valuev, plasat atunci în fruntea ministerului Domeniilor Statului.

Dar, Alexandru al II-lea refuza să fie prizonierul unui grup politic. Poetul Tiutcev spunea în ce-l priveşte: „Suveranul nu va accepta niciodată să se predea cu mâinile şi picioarele legate unei singure tendinţe politice, şi cu cât va avea mai mult impresia că o persoană încearcă să-l influenţeze, cu atât va căuta o alta, de opinie diametral opusă, ca să găsească opoziţie centrală care să-i asigure autoritatea". Ceea ce era într-adevăr caracteristic pentru atitudinea lui Alexandru al II-lea în aceşti ani critici, a fost că, supus la multiple presiuni, la fel de descumpănit precum îl lăsase atentatul îndreptat împotriva sa, el caută înainte de toate să protejeze puterea lui personală. Nicio pledoarie pentru securitate, aşa cum îi susţinea şeful său de poliţie, nu a zdruncinat această voinţă de a-şi salvgarda autoritatea şi o linie independentă. Asta explică cum, în această perioadă, continuând să numească în posturile cele mai sensibile pe cei care marcau o cotitură spre o politică represivă – Justiţia, Internele, Poliţia, Educaţia – el s-a preocupat să păstreze pe lângă el pe miniştri care încarnau o viziune reformistă. Este cazul lui Reutern, ministru al finanţelor, care rămâne în funcţie până în 1878; Dmitri Miliutin care va putea continua să modernizeze viaţa militară, în pofida criticilor cu care îl copleşea tabăra conservatoare şi tentativele repetate ale lui Şuvalov de a-l înlocui cu protejatul său generalul – adjutant Pierre Albedinski, pe care-l va numi până la urmă guvernator al provinciilor baltice. Supus unei hărţuiri constante, Miliutin va fi deseori tentat să demisioneze. Dar, în timp ce domnia lui Şuvalov nu va dura decât opt ani, Miliutin va rămâne la postul său până la sfârşitul domniei lui Alexandru al II-lea. Nu este oare nici un semn că instinctul politic al suveranului îl orienta mai degrabă spre tabăra reformatoare, chiar şi după 1866? Un al treilea, scăpat teafăr din această tabără, a fost ministrul afacerilor externe,

Gorciakov, care şi-a păstrat şi el prostul până la sfârşit şi chiar până în primii ani ai domniei lui Alexandru al III-lea, deşi, după Congresul de la Berlin el îşi pierduse orice influenţă.

ATENTAT NEREUŞIT LA PARIS

În iunie 1867, Alexandru al II-lea a fost invitat de către Napoleon al III-lea să vină să viziteze expoziţia universală care avea loc la Paris. El a răspuns acestei invitaţii şi a plecat însoţit de Gorciakov, într-o eternă speranţă de a obţine sprijinul împăratului francez pentru o revizuire a tratatului de la Paris. Călătoria avea loc într-un moment când exista o neînţelegere între cei doi suverani. Napoleon al III-lea vedea încolţind ambiţiile unitare ale lui Bismarck, cu privire la pământurile germane şi apropierea ruso-prusacă. Franţa era de asemenea confruntată cu o situaţie catastrofală în Mexic, unde împăratul Maximilian îşi trăia ultimele zile. Neliniştea era deci mare la Paris, dar cu toate acestea, se continua refuzul oricărui sprijin pentru Rusia în revendicările sale şi se considera că invitaţia ar fi suficientă pentru a-şi satisface interlocutorii.

Vizita a fost pregătită cu minuţiozitate şi Alexandru al II-lea, însoţit de moştenitor şi de marele-duce Vladimir, a fost întâmpinat cu căldură. Festivităţile au fost numeroase, dar poliţia s-a arătat incapabilă de-a proteja pe suveranul rus de simpatizanţii Poloniei care strigau la trecerea lui: „Trăiască Polonia, Domnule!" Şi din Polonia urma să vină noua tentativă a unui atentat ameninţând viaţa lui Alexandru al II-lea. Pe 6 iunie, Alexandru al II-lea şi Napoleon al III-lea reveneau împreună de la o trecere în revistă militară la care asistaseră împreună cu regele Prusiei, când s-a auzit o împuşcătură, repetare a celei din anul precedent, tocmai în momentul trecerii maşinii în care se aflau. Nimeni nu s-a îndoit o clipă, că aceste împuşcături îl vizau pe Alexandru al II-lea, chiar dacă nu l-au nimerit. Cei doi suverani au rămas impasibili. Autorul atentatului era de data asta un exilat polonez, de douăzeci şi cinci de ani, ceea ce a fost pentru Alexandru al II-lea mai reconfortant decât împuşcătura rusului Karakozov. Dar evenimentul nu avea să folosească dezvoltării relaţiilor franco-ruse. El dovedea o anumită lipsă de vigilenţă a poliţiei franceze, considerată ca fiind datoare să asigure protecţia unui invitat ilustru, cu atât mai mult cu

cât – erau aici reproşuri ruseşti la adresa lui Napoleon al III-lea – refugiaţii polonezi duceau în mod deschis campania împotriva Rusiei, la Paris. Faptul că cei mai activi dintre ei nu fuseseră îndepărtaţi din capitală, în acea lună de iunie 1867, îi sugera lui Alexandru al II-lea că, în mod sigur, Imperiul francez nu era bine condus.

Ţarul a fost implorat să rămână la Paris de către Napoleon al III-lea şi împărăteasa Eugenia, care, în ziua următoare atentatului, i-au făcut împreună o vizită ca să îi explice cât îi umilea faptul de a fi fost gazde atât de puţin prevăzătoare. Ei i-au declarat că atentatorul acţionase singur, din propria lui iniţiativă, ceea ce dovedea, înainte de toate, un anumit dezechilibru din partea sa. Alexandru al II-lea îşi imagina pedepsirea crimei la fel de aspru cum ar fi fost în Rusia, adică prin pedeapsa cu moartea şi, ca mare senior, el se gândea să poată cere apoi graţierea comandantului. Dar, iluziile sale fură deşarte: avocatul atentatorului a pledat cu elocvenţă că martiriul Poloniei justifica faptul ca un polonez să-şi sacrifice viaţa ţinând să îl omoare pe cel care-i zdrobise patria; acuzatul a fost condamnat la închisoare. Presa franceză a aplaudat pledoaria şi a prezis că va fi în curând repus în libertate. Alexandru al II-lea nu a mai dorit să intervină în favoarea lui. Totuşi, el a luat parte la alte festivităţi, fără să manifeste teamă şi, după câteva zile, în loc să se întoarcă în Rusia, cum o dorea, spre a încheia cu bine vizita, gazda lui fiind neliniştită din momentul atentatului, el a mai întârziat la Paris. Avea, pentru această întârziere, un motiv excelent pe care poliţia franceză l-a descoperit repede şi care va crea probleme dificile în ceea ce priveşte protecţia lui: Ekaterina Dolgoruki, venise în secret să i se alăture, după exilul italian la care se condamnase timp de câteva luni.

Acest discret sejur parizian, adevărată lună de miere, urma să aibă o mare influenţă asupra evoluţie raporturilor dintre Alexandru al II-lea şi Ecaterina. Atentatul nereuşit oricât de puţin înfricoşător fusese – mult mai puţin ca cel al lui Karakozov, căci polonezul de la Paris era un slab ţintaş şi afacerea a semănat mai degrabă cu o mascaradă – reamintea amanţilor pericolele care-l pândeau pe împărat, chiar şi în afara graniţelor ţării sale. Apropiaţi de eveniment cât şi de separarea lor, mai liberi să se întâlnească decât în capitala rusă, Curtea şi bârfele fiind departe, aici au luat hotărârea să-şi trăiască dragostea lor aproape fără a se mai ascunde. Întors la Sankt-Petersburg, împăratul a instalat-o pe tânără în proximitatea palatului şi a

numit-o domnişoară de onoare a împărătesei pentru a putea participa la recepţii, a putea fi prezentată peste tot. Legătura nu mai era ascunsă. Dacă ţarul se ducea la Ţarskoie Selo sau la Livadia, ea îl va urma, iar trei ani mai târziu, l-a însoţit ea la băile de la Ems. El s-a lăsat atunci în voia pasiunii sale, cu atât mai multă forţă cu cât, pentru acest bărbat care îmbătrânea, dragostea părea să ţină de trecut. Instalată mai întâi în apropierea palatului, Ecaterina a intrat puţin câte puţin în palat. Legătura a devenit quasi oficială şi împărăteasa asista la ea cu o mare demnitate, dar închizându-se în tristeţe şi în boală, ceea ce a contribuit nu puţin la ataşarea lui Alexandru al II-lea de Ekaterina, încarnare a tinereţii, sănătăţii şi bucuriei de viaţă.

El a luat obiceiul pe care l-a păstrat până în ultima zi, atunci când Ecaterina trăia cu el, de a-i scrie de două ori pe zi, dimineaţa ca să-i reitereze dragostea lui, seara ca să-i facă rezumatul zilei, a zilei lor, a bucuriilor lor şi a necazurilor lor. Din 1866 până în 1881, el a scris astfel aproape 4 000 de scrisori a căror lectură este în acelaşi timp emoţionată şi foarte interesantă, pentru a înţelege mai bine caracterul lui Alexandru al II-lea. Aceste scrisori, care au fost toate citite pentru redactarea acestei lucrări, nu sunt desigur capodoperă de stil şi nici de reflecţie profundă. Dar ele sunt imaginea unei iubiri imense pe care nimic nu a alterat-o de-a lungul celor cincisprezece ani de viaţă petrecuţi împreună de Alexandru al II-lea şi Ekaterina, numită Katia, şi mai ales a atenţiei de fiecare clipă pe care a acordat-o acest suveran, însărcinat totuşi cu povara grea a conducerii statului, celei care intrase atunci în viaţa lui.

Este puţină politică în aceste scrisori, chiar dacă ele lămuresc rolul pe care Ecaterina căuta să îl joace, poziţiile pe care le-a luat, sugestiile pe care le-a făcut. Dar Alexandru al II-lea era, înainte de toate, atent la detaliile vieţii cotidiene, la dispoziţia mult iubitei – ea nu era mereu bună, condiţia de metresă o impacienta şi ea nu ascundea că aştepta ca moartea împărătesei să-i permită să iasă la lumina zilei; sănătatea lui Katia era de asemenea pentru el o preocupare constantă şi ocupă în această corespondenţă locul pe care propria lui sănătate o ocupa în schimburile de mesaje cu tatăl său pe timpul călătoriilor. Se vorbeşte, într-adevăr, mult despre sănătate în această corespondenţă. Apoi, va veni vremea, începând din 1872, când copiii acestui cuplu nelegitim fiind născuţi, Alexandru al II-lea se va nelinişti de două ori pe zi pentru fiecare guturai, pentru fiecare acces de febră. Dacă se încearcă o rezumare a conţinutului acestor mii de scrisori, trebuie pusă pe primul plan

grija pentru această a doua familie, pentru binele şi fericirea ei. Câte pagini scrise la întoarcerea dintr-o plimbare cu Katia şi cu copiii, în care împăratul simte nevoia să-i spună cât de fericit a fost, să-i reamintească fiecare detaliu al momentelor petrecute împreună! Când va fi îndepărtat de ea, de războiul ruso-turc, el îi va împărtăşi preocupările lui militare şi diplomatice. Distanţa explică atunci această conversaţie mai politică. Suveranul, ale cărui portrete din această epocă îl arătau ca având o figură austeră, puţin întristat, era, în aceste scrisori, un interlocutor hazliu, tandru. Faptul că a nutrit până la moartea sa o pasiune atât de mare pentru o femeie care i-a împărtăşit mereu dragostea, dar care nu era mereu amabilă, fiind capabilă să se bosumfle, să se plângă, să pretindă, ceea ce scrisorile sale o dovedesc, sugerează că Alexandru al II-lea era mult mai complex decât este judecat în general.

Pe de altă parte, el era prin firea lui un om al rigorii, chiar dacă, uneori, înainte de 1866, i s-a întâmplat să se arate uşuratic. El nu glumea cu morala familială. Atitudinea sa faţă de sora preferată, Maria de Leuchtenberg, o dovedeşte. Văduvă foarte tânără, s-a căsătorit, în secret, cu contele Grigore Stroganov, a avut cu el copii, ea îşi implora fratele să accepte această căsătorie morganatică şi să-i aprobe să trăiască în Rusia. Demn succesor al tatălui său, şef de casă imperială, el a rămas inflexibil, aşa după cum a condamnat mereu devierile conjugale ale altor membri ai familiei. Dacă „a doua viaţă" îl punea în contradicţie cu sine însuşi, asta a fost pentru el o mare suferinţă.

Contradicţiile întoarcerii în urmă

Istoricii au condamnat, în general, cotitura din 1866, estimând că vremea reformelor a luat sfârşit, că neliniştea înlocuise luciditatea politică a suveranului. Bilanţul sfârşitului de deceniu era desigur consternat. Dar, în acelaşi timp, cum să se uite că, în pofida represiunii, a controalelor exercitate de secţia a III-a, viaţa culturală rusă rămânea încă intensă, că reflecţia opoziţiei – vom reveni la asta – nu este oprită nici de ameninţări, nici de măsurile punitive şi că şi în rândurile nobilimii şi aici se făceau eforturi să se caute mijloace de a influenţa asupra politicii.

Aceasta, în marea sa majoritate, era conservatoare. În aceşti ani, în care încerca să se organizeze şi să joace un rol ca forţă politică autonomă,

BCU CENTRAL UNIVERSITARY

ea punea în cauză autocrația, care îi rezervă toată puterea suveranului. Ea înțelege să-şi afirme existența şi drepturile. Reforma agrară era desigur un fapt împlinit asupra căruia nimeni n-ar şti cum să revină; în schimb, reorganizarea administrativă care a însoțit-o, cea a zemstvelor, merita în ochii ei să fie revăzută şi limitată. Fără îndoială că nobilimea nu constituia o forță unită care să se exprime printr-o singură voce, care să apere aspirații coerente. Atunci când au fost create zemstvele, fracțiunea sa liberală a văzut în ele instanțe proprii menite să-i permită să-şi realizeze ambițiile politice pe când, pentru majoritatea sa conservatoare, ele erau percepute ca o intervenție „democratică" a puterii destinată să o umilească. Legat de asta, Orlov-Davîdov declara că: „suveranul este cel mai mare dușman al nobilimii; dar ea mai are în vedere şi un altul: divizarea ei care o împiedică să se opună în mod eficace unor asemenea proiecte".

Multiplele tentative făcute în jurul lui Valuev şi a lui Şuvalov pentru a fonda un partid de apărare a nobilimii nu au reuşit să ducă decât la certuri şi, la propuneri contradictorii. Dar asupra unui punct, acordul se făcea încet, încet: trebuia reformat statutul zemstvelor din 1864, substituind controlul administrativ cu cel al proprietarilor în diverse instanțe. Această dorință era contrazisă de textul din 13 iunie 1867 care întărea responsabilitățile preşedinților de adunări, interzicea reuniunea comună a adunărilor diferitelor guvernorate şi dădea autoritate guvernatorilor asupra publicării oricăror documente privind sesiunile zemstvelor. Valuev a încercat la un moment dat să-l atragă la aceste proiecte pe marele-duce Konstantin care era conştient de necesitatea domolirii nobilimii, de-a evita ca ea să devină o forță de opoziție față de împărat dar, care, găsindu-i dorințele puțin coerente, s-a îndepărtat de ele. Împăratul a fost informat şi el de aceste discuții, dar interlocutorii săi au fost prost primiți atunci când au încercat să-l câştige de partea lor, căci el nu vroia să audă vorbindu-se de nicio schimbare adusă statutului. Chiar dacă, la sfârşitul anilor 1860, Alexandru al II-lea era întrucâtva absorbit de viața lui privată, el manifesta o neîncredere constantă față de proiectele aristocratice în care vedea o voință disimulată de stabilire a unei contra-puteri, cea a unei tabere decisă să o limiteze pe a sa. Este adevărat că această nobilime, despre care Miliutin scrie în jurnalul său că era încă la „stadiul de elucubrații", visa atunci să urmeze modele mitice împrumutate din trecutul rus – „adunările pământului" (*zemskii sobor'*) sau Duma boierilor – adică împrumuturi din

Anglia, uitând că împăratul nu a vrut niciodată să imite această monarhie cu puteri restrânse. O notă, înmânată lui Alexandru al II-lea în 1867, îi expunea candid că boierii ruşi se asemănau cu lorzii englezi şi că ei puteau deci inspira proiectele nobilimii: suveranul a îndepărtat definitiv ceea ce a considerat ca fiind baliverne.

La început, atenţia sa era atrasă de problemele precise, care se puneau cu responsabilitate la sfârşitul deceniului şi legate de reforme, care nu încetau să-l neliniştească. În 1870 lua sfârşit perioada celor nouă ani de la reforma din 1861, în timpul cărora ţăranii nu-şi putea înstrăina sau ipoteca lotul comunitar. După cum, la sfârşitul acestei perioade existau piedici privind ieşirea ţăranilor din comunitatea rurală. De la sfârşitul anilor 1860, guvernul se temea ca nu cumva odată dispărute constrângerile înscrise în statutul pentru cei nouă ani, aceasta să antreneze deplasări ale populaţiei ţărăneşti şi poate tulburări. Nimeni nu cunoştea starea de spirit a ţăranilor, nici intenţiile lor legate de asta, şi Şuvalov întreba fără încetare pe toţi interlocutorii săi asupra previziunilor lor, dar şi asupra posibilităţii de a aduce amendamente temporare acestor dispoziţii. În acelaşi timp, noul ministru de interne, Timaşev, a cărui reputaţie de incompetenţă amestecată cu lipsa de îndrăzneală îl neliniştea şi pe suveran – dar era o creatură a lui Şuvalov, care îl apăra – era însărcinat să propună o reformă care să pună noi instanţe, în locul „arbitrilor de pace". În fine, Reutern se gândea la problema fiscală şi la o impunere asemănătoare ţintind toate categoriile sociale.

La nouă ani după abolirea şerbiei, în momentul în care libertatea ţăranilor devine totală, erau numeroşi aceia care, în guvern sau în rândul elitelor, constatau consecinţele negative ale procesului început în 1861: sărăcirea unei părţi a ţărănimii, insuficienţa pământurilor puse la dispoziţia ţăranilor şi frustrările ce decurgeau din asta, în sfârşit, greutatea excesivă a despăgubirilor şi a impozitelor. Păstrarea comunei, atât de străină marilor modele ale vieţii rurale în Europe, era şi ea subiect de dezbateri animate la acest sfârşit de deceniu.

Aceste probleme au inspirat o lucrare publicată în 1868 şi care a făcut mare vâlvă. Intitulată *Pământ şi Libertate*, ea era semnată doar cu literele „P.L.". Dar de îndată ce această carte a apărut, s-a aflat că autorul era un nobil balt, Pavel Fiodorovici Lilienfeld, colaborator al lui Miliutin la departamentul de Agricultură al Ministerului de Interne. El avea o

mare experienţă practică a reformei, dobândită în funcţiile sale succesive de arbitru de pace, judecător de pace şi viceguvernator al capitalei, în momentul în care redacta această lucrare; era, de asemenea, autorul a numeroase articole consacrate problemei ţărăneşti şi problemelor societăţii. Soarta ţăranilor îl neliniştea cu atât mai mult, cu cât întrevedea consecinţele politice ale proletarizării lor rapide. Şi el concluziona că responsabilitatea guvernului şi a societăţii era să protejeze ţăranul, dar şi mica sa proprietate. Câteva decenii mai târziu, Stolîpin va apăra cu aceeaşi ardoare proprietatea ţărănească şi sfârşitul organizării comunitare. Lilienfeld pleda la fel, că trebuia ajutată apariţia în rândurile ţărănimii a proprietarilor mijlocii, care ar putea contribui la liniştirea tensiunilor sociale, servind drept legătură între marea proprietate şi ţăranul slab dotat.

Succesul cărţii, discuţiile pe care le-a provocat, atestau că la ani de zile după reformă, problema ţărănească şi cea a proprietăţii pământului era mai mult ca niciodată la ordinea zilei. Propunerile lui Lilienfeld vizau aranjarea statutului de la 1861 pentru a izbuti, fără împotriviri şi fără voluntarism, la o descompunere progresivă a comunităţii rurale care au frânat în mod considerabil crearea unei adevărate proprietăţi ţărăneşti. Dar numai guvernul şi, în ultimă instanţă, ţarul puteau decide asupra unei asemenea orientări care trecea printr-o revizuire – sau măcar retuşuri – ale statului din 1861 şi o repunere pe noi baze a sistemului fiscal şi administrativ.

Dacă suveranul, conştient de problemele care urmau să se pună, s-a arătat mult timp reticent la orice fel de schimbare în reforme şi echilibrele lor, el va evolua în mod progresiv. Dar, în 1867-1868, atunci când este solicitat să o facă, el aşteaptă soluţii de la expansiunea rusească în Asia Centrală. Pământuri de colonizare se deschid aici pentru ţăranii nesatisfăcuţi de condiţia lor, şi exodul rural de care se temeau unii dintre miniştri, cu Şuvalov în frunte, îi pare a fi unul din mijloacele serioase de rezolvare a problemei „foamea de pământ" resimţită de ţărani. El a văzut just, căci erau numeroşi ţăranii care urmau armatele ruse şi se instalau pe pământurile fertile pe care popoarele cucerite trebuiau să le abandoneze. Extinderea Imperiului în anii în care voinţa reformei cedează pasul unei anumite stagnări este cealaltă faţă a politicii imperiale.

Privirea suveranului se îndrepta, între altele, spre exterior, spre cuceririle de continuat şi revanşele de luat. În acest sens, el cunoaşte

succesul: puterea rusă este necontestată. Dar această putere redobândită care îl asigură, îl împiedică să se oprească asupra unui alt aspect al problemelor interne: dezvoltarea ideilor revoluționare. Împăratul se temea și de opoziția nobilimii în 1866 el a descoperit că teroarea putea să atace persoana sa. Dar, cu timpul, în spatele țărănimii cu care voise să păstreze o legătură directă, el va descoperi de asemenea mișcări și o violență pe care nu le bănuise niciodată.

În 1879, Europa va fi profund bulversată. Alexandru al II-lea constata că țara lui este liniștită și este întărit în certitudinea că sistemul politic rus trebuie să rămână neschimbat la vârf. Or, ideile revoluționare care cuprind țara în același moment sunt o sfidare adusă acestui sistem, cea mai considerabilă pe care să o fi cunoscut-o vreodată.

Se încheie într-adevăr prima parte a domniei sale. Pentru Alexandru al II-lea, cuceririle marchează o încununare și constituie o soluție pentru problemele ce vor veni. Pentru că țara lui era puternică, el era pregătit să deschidă o nouă perioadă de reforme, mai puțin liberale poate decât precedentele, dar tinzând toate să le aprofundeze și să corecteze efectele nefaste. După perioada reculului, Eliberatorul reapărea.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul IX

PROBLEMA BALCANICĂ

De la războiul din Crimeea, opinia publică rusă se interesează de politica externă. Datorită relativei libertăți dobândite de presă în anii dezgheţului, ziariştii care comentează viaţa internaţională au dobândit o mare influenţă. Publicul a urmărit analizele vehemente ale lui Herzen în *Kolokol* în timpul revoltei poloneze, dar şi pe cele ale lui Mihail Katkov care a dobândit foarte repede o autoritate considerabilă: el a condus mai întâi *Le Messager russe* (*Mesagerul rus*), apoi, după 1863, *Nouvelles de Moscou* (*Ştiri de la Moscova*); apropiat în tinereţea sa de Bakunin şi de Herzen, el evoluează apoi şi se declară partizan al autocraţiei, susţine opţiunile retrograde ale lui Tolstoi, în materie de educaţie, respingând, ca şi acesta, învăţământul ştiinţific pe care îl acuză de a fi periculos şi purtător de idei revoluţionare; dar politica externă este cea care îi asigură într-adevăr gloria. Katkov a fost, în 1863, împotriva polonezilor – şi împotriva lui Herzen – în numele solidarităţii slavilor; dar el critică politica proprusiană a lui Gorciakov, judecând-o periculoasă pentru interesele Imperiului şi ale slavismului. Şi opinia publică îi împărtăşeşte părerile, ea este ca şi el sedusă de ideea apropierii de Franţa, chiar dacă pare dificilă. Întărirea Prusiei, ambiţiile imperiale ale lui Bismarck reunesc într-o aceeaşi ostilitate pe Bakunin, Katkov şi, pe unul din cuceritorii Asiei Centrale, generalul Skobelev. Toţi sunt îngrijoraţi de înclinaţiile germanofile ale lui Alexandru al II-lea, suveran provenit – Bakunin nu ezită să o sublinieze – dintr-o dinastie germană şi pe care îl numeşte „ţarul german". Toţi sunt susţinuţi de o opinie care a deplâns mereu prea marea pondere a germanilor în politica rusă, chiar dacă Alexandru al II-lea le-a redus rolul.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Dar împăratul şi ministrul său au asistat, neliniştiţi, la slăbirea Danemarcei, la unificarea progresivă a principatelor germane sub conducerea prusacă. El a avut mereu o slăbiciune pentru regele Prusiei, unchiul său, şi acest sentiment, amestecând respect şi afecţiune, nu era străin de orientarea politicii externe ruseşti la sfârşitul anilor 1860. Aşa stând lucrurile, nu acordă deloc atenţie divorţului, care se produce atunci, cu opinia publică. Este adevărat că suveranul este încă absorbit de o viaţă privată bulversată şi de incertitudinile politicii interne. Dar, la sfârşitul deceniului, această perioadă se încheie, căci situaţia din Europa îi impunea să-şi aleagă cu claritate tabăra.

O NEUTRALITATE PARŢIALĂ

Gorciakov, am văzut-o, a încercat, timp de ani de zile, să ţină balanţa egală între Prusia şi Franţa, obiectivul fiind de a putea obţine revizuirea clauzelor Tratatului de la Paris. Dar reticenţele lui Napoleon al III-lea îl conduseseră la o apropiere cu Prusia, bazată pe angajamentul rus de a păstra o poziţie neutră în caz de conflict franco-prusac, angajament care era în realitate un sprijin adus Prusiei, întrucât asigura liniştea spatelui ei. Şi el se făcea că nu aude apelurile lansate, la începutul anului 1870, de către Napoleon al III-lea, neliniştit de progresele unităţii germane. În iulie, atunci când Franţa declară război Prusiei, Rusia îşi proclamă deci neutralitatea şi pune în gardă Viena împotriva oricărei mişcări favorabile Franţei.

În timpul războiului, împăratul nu ascundea că simpatiile sale personale mergeau spre Prusia. La fiecare succes prusac, îi trimitea telegrame entuziaste unchiului său, şi după luptele de la Sedan, unde armata prusacă a suferit pierderi grele, el îi scria marii-ducese Elena: „Ca şi dumneavoastră, eu deplâng morţii Gărzii prusace". Deşi oficial neutră, Rusia a trimis atunci, cu acordul lui Alexandru al II-lea, medici, infirmiere şi chiar un anumit număr de ofiţeri în Prusia.

Thiers a încercat degeaba, cu ocazia unei călătorii în capitala rusă, să obţină o schimbare de direcţie. El a plecat cu mâinile goale. Şi, după înfrângere, când Franţa a cerut încă o dată ajutorul Rusiei pentru a frâna exigenţele germane, a fost, la fel, fără succes. Ambasadorul său la Sankt-

Petersburg, marchizul de Gabriac, îi scria ministrului său Jules Favre, la 19 februarie 1871: „Ați fi putut să vă convingeți, la vederea schimbului de telegrame între regele Poloniei și împăratul Alexandru al II-lea, telegrame care chiar aici au făcut o impresie cât se poate de proastă, că noi nu trebuie să așteptăm nimic de la Rusia... Desigur, această țară este neutră, dar dacă neutralitatea țării este favorabilă Franței, cea a împăratului este favorabilă Prusei. Și împăratul Alexandru este cel care guvernează țara... o țară care nu are nicio influență asupra puterii".

Atitudinea proprusacă a suveranului era alimentată de o ranchiună veche împotriva Franței, urmare a prejudiciilor dintre care unele datau de pe vremea războaielor napoleoniene, pe care nici nu le cunoscuse! Se constata aceasta din lectura unei note pe care a pus-o pe o depeșă relatând indignarea guvernului francez refugiat la Bordeaux față de bombardamentul asupra Parisului: „Și ei, oare nu ei au distrus Kremlinul?" scria el, furios, indiferent la nefericirea care a lovit populația capitalei franceze. El nu a plecat urechea nici la cererile Parisului de a îndemna Prusia la mai multă moderație în revendicările sale teritoriale. Rapiditatea înfrângerii franceze a surprins Rusia, dar suveranul ei nu are în vedere o singură clipă să-l modereze pe „unchiul său drag". El este, din contră, încântat de proiectul lui Gorciakov de a profita de pe urma umilirii Franței și de incapacitatea ei de a reacționa pentru a lichida, în sfârșit, umilitorul Tratat de la Paris.

Timp de cincisprezece ani, Rusia a târât această ghiulea, a visat să șteargă din istoria sa acest episod urât, și războiul din 1870 a părut să fie ocazia visată. Franța nu era oare puterea care, în 1856, contribuise cel mai mult la a o îngenunchia? Cea care refuza în mod constant să deschidă o negociere pentru revizuirea tratatului? Alexandru al II-lea și ministrul lui erau acum foarte decișii, după înfrângerea de la Sedan, să o facă să plătească pentru asta. Totuși, anturajul lor era departe de a fi unanim, în această privință. Atunci când împăratul a propus consiliului miniștrilor ca Rusia să declare în mod unilateral caduce clauzele Tratatului de la Paris defavorabile Rusiei, aproape toți miniștrii i-au opus o tăcere elocventă. Miliutin a sugerat ca declarația să fie limitată la neutralizarea Mării Negre și să lase de o parte toate celelalte probleme, anume cea a Basarabiei. La 31 octombrie, Gorciakov a însărcinat pe ambasadorii ruși de pe lângă puterile semnatare ale tratatului să le înmâneze câte o notă în care sublinia respectarea permanentă din partea țării sale a tuturor clauzelor, și se arătau

libertățile luate în schimb de cosemnatari asupra multor puncte din același tratat. Consecința acestora era clară: conform termenilor acestei note Rusia nu mai putea să accepte Sankt-Petersburg fie legată de un text contrar intereselor sale și care a fost călcat în picioare de către alții. În consecință, Rusia s-a declarat dezlegată de orice obligație. Sublima Poartă a fost de asemenea informată asupra abrogării interdicției umilitoare impusă Rusiei de a întreține o flotă de război în Marea Neagră și de a construi acolo instalații militare.

Dacă, până atunci, opinia publică a fost sceptică față de politica din afara Rusiei, revirimentul ei a fost spectaculos. Ea aplaudă decizia imperială, cere să se reconstituie rapid o flotă a Mării Negre, căci lipseau navele care să dea un conținut concret acestei decizii spectaculoase. Toată presa a salutat înțelepciunea lui Gorciakov care a reușit, fără să tragă niciun foc de armă, să anuleze tratatul și să redea Rusiei prestigiul pe care-l pierduse în 1856.

Dar Anglia a protestat, iar Bismarck era parțial satisfăcut de inițiativa rusă care buscula în Orient ordinea stabilită, ceea ce îi convenea. Totuși, preocupat de a nu fi lipsit de bunăvoință față de Alexandru al II-lea, și mai ales de a nu-l neliniști, el a fost cel care a propus să se țină la Londra o conferință reunind toate statele interesate de problemă. Această conferință a avut loc în martie 1871; ea nu a repus în cauză hotărârea rusă, dar a afirmat că inițiativele unilaterale erau condamnabile și că ar fi trebuit să existe acordul prealabil al tuturor cosemnatarilor tratatului. Convenția din 13 martie 1871 va fi rodul acestei decizii.

Dar deja Alexandru al II-lea, în pofida afecțiunii sale pentru unchiul său și a unei evidente „prusofilii" pe care o releva ambasadorul francez, conștientiza, așa cum o făcea Gorciakov, inconvenientele care vor urma din dezvoltarea puterii germane. Imperiul fondat de Bismarck modifica echilibrul politic al continentului și constituia o problemă pentru securitatea Rusiei, cât și pentru cea a celorlalte state europene. Acest puternic imperiu care o apăra și îi era vecin nu va putea deveni într-o zi o amenințare pentru ea? Desigur, în 1871, Alexandru al II-lea se baza încă pe legăturile personale și familiale care îl uneau cu Prusia ca să spere că niciodată această putere nu se va întoarce împotriva Rusiei. Dar Gorciakov și opinia publică au început să privească cu neliniște acest vecin care încurca oarecum, și a cărui ambiție părea fără limite.

În 1870-1871, totuşi, atenţia lui Alexandru era mai întâi atrasă de evoluţia politică a Franţei şi de pericolul pe care ea ar putea să-l reprezinte pentru restul continentului. Situaţia revoluţionară de la Paris, căderea imperiului şi proclamarea republicii îi îngrozea şi pe Bismarck şi pe Alexandru al II-lea. Cancelarul i-a propus atunci împăratului o întâlnire în scopul de a reflecta asupra ascensiunii socialismului, şi Alexandru răspunde regăsind ambiţia sa de la Sfânta-Alianţă: „Monarhiile trebuie să se unească împotriva ameninţării revoluţionare". Această ameninţare, de a cărei extensie în ţara lui se temea, o resimte profund şi îl conduce, după căderea Comunei, să se apropie din nou de Paris. Guvernul francez care a cerut să-i fie livraţi comunarzii fugiţi în diverse ţări europene, susţine această cerere şi îi sugerează împăratului din Germania să ia iniţiativa unei acţiuni comune a tuturor şefilor de stat europeni, ca să organizeze un front contra-revoluţionar.

Dincolo de această teamă reală de revoluţie, speranţele împăratului rus se îndreptau mai puţin spre Franţa decât spre Austria, pe când opinia sa publică şi Gorciakov susţineau că Franţa este cea care trebuie să fie mai degrabă luată în seamă în calculele ruse ale unei noi politici externe. Franţa republicană nu mai este cea care triumfa în 1856, dar ea poate reprezenta o contrapondere utilă puterii germane crescânde, gândea Gorciakov, care declara într-o zi: „Noi avem nevoie de o Franţă puternică". În ceea ce-l priveşte, suveranul rămânea orientat spre lumea germanică şi republica reinstaurată în Franţa nu îl seducea. Atenţia sa se îndrepta spre Imperiul Austro-Ungar, cu atât mai mult cu cât legăturile între Berlin şi Viena se întăreau. În pofida dezacordului asupra problemei franceze care îl separa de suveranul său, Gorciakov era convins de pericolul pe care îl implica o prea mare solidaritate austro-prusacă, care l-ar putea conduce pe Bismarck să susţină intenţiile Vienei privind Balcanii. În puţin timp, peisajul politic european se afla astfel complicat şi Prusia, aliată utilă când Rusia nu era preocupată decât de tratatul de la Paris, devine neliniştitoare acum când ar putea indirect să influenţeze asupra situaţiei balcanice. Această situaţie nouă, care îl confortează desigur pe Gorciakov în dorinţa lui de apropiere cu Franţa, îl constrânge totuşi să adere vederilor divergente ale lui Alexandru al II-lea şi să accepte să treacă pe primul plan apropierea cu duo-ul Berlin-Viena.

În 1872, vizita la Berlin a împăratului Franz-Joseph precipită evenimentele. Alexandru al II-lea se duce acolo în acelaşi timp după ce l-a

înştiinţat pe Wilhelm I asupra dorinţelor sale de a lua parte la conversaţiile între cei doi împăraţi. Bismarck susţine această iniţiativă neprevăzută şi Alexandru al II-lea este întâmpinat cu căldură de interlocutorii săi. Dacă această călătorie îmbracă mai ales caracterul unei prietenii demonstrative între suverani, miniştrii afacerilor externe dezbat asupra viitorului Europei şi mai ales asupra problemei balcanice, subiectul numărul unu al conversaţiilor între Gorciakov şi Andrassy ministrul de externe al lui Franz Joseph, şi între Gorciakov şi Bismarck.

Aceste conversaţii nu au fost lipsite de ambiguităţi, anume în ceea ce priveşte poziţia germană faţă de Rusia. Gorciakov a fost de acord cu Andrassy – dar într-un mod pur verbal – asupra menţinerii statuquo-ului în Balcani şi asupra aranjamentului de a nu interveni în problemele Imperiului otoman. Dar, pe de altă parte, Bismarck îi promisese lui Gorciakov să respecte în Balcani toate deciziile luate în comun de Austria şi de Rusia. Şi, în acelaşi timp, el îl asigură pe Andrassy cu privire la sprijinul său în toate acţiunile întreprinse de Viena în regiune... Mai mult sau mai puţin conştient de acest dublu limbaj, Alexandru al II-lea decide să-şi orienteze politica externă în sensul pe care îl respinsese mereu de la urcarea sa pe tron: apropierea de Viena, în scopul de a controla într-o oarecare măsură raporturile între Viena şi Berlin. În iunie 1873, pentru prima dată de la războiul din Crimeea, el s-a dus în capitala Imperiului Austro-Ungar. Câteva luni mai devreme, Wilhelm I venise la Petersburg, însoţit de Bismarck, şi întrevederile s-au încheiat printr-o convenţie militară stipulând că, dacă una dintre cele două părţi este agreată de către o ţară europeană, cealaltă trebuia să-i acorde asistenţă. Dar textul convenţiei nu era foarte constrângător şi stipula că niciun stat nu era vizat de aceste prudente dispoziţii. În fapt, pentru Rusia, ameninţarea se afla la Viena, ceea ce explică apropierea dorită de Alexandru al II-lea. La Viena, el s-a străduit să-l convingă pe împărat de a se alătura convenţiei semnate de Imperiul german, dar s-a lovit de reticenţe puternice. Tot ceea ce a putut obţine, de la omologul său, a fost ca în caz de pericol să aibă loc consultări mutuale pentru a dezbate asupra măsurilor de apărare de adoptat.

În octombrie, Wilhelm I s-a asociat acestui text puţin precis, dând naştere la ceea ce s-a numit înţelegerea celor trei împăraţi, în jurul căreia semnatarii şi miniştrii lor au făcut zgomot mare. Această înţelegere disimula în fapt interese distincte şi deseori opuse. Petersburgul şi Viena

erau, înainte de toate, interesați de Balcani, și fiecare conta pe înțelegerea împăraților ca să-l împiedice pe celălalt să se impună în regiune, căutând, pe de altă parte, și unul și celălalt sprijinul german. Germania găsea avantaj în surda rivalitate a celor doi parteneri ai săi ca să-și împingă pionii în Europa, în schimbul cărui fapt, Alexandru al II-lea, convins de a fi asigurat securitatea granițelor sale, progresa în Asia.

Dar Germania avea prea mare încredere în aderarea rusă la proiectele sale. Chiar dacă Alexandru al II-lea era încă atașat de patria unchiului său și de propria sa înclinație progermană, ambițiile excesive ale lui Bismarck în Europa începeau să-l facă de nesuportat, și Gorciakov, susținut de opinia publică, nu se sfia să-și manifeste exasperarea legată de asta. Încă din 1874, Imperiul german, neliniștit să vadă Franța refăcându-și forțele, a decis, pe de altă parte, să o oprească din elanul ei. Suntem deja în preajma războiului și avertismentele ruse, departe de a aduce o destindere, contribuiau poate la încurajarea cancelarului german. Criza, calmată o vreme, a reizbucnit în primele săptămâni ale lui 1875. Bismarck era atunci convins că Rusia era prea angajată în Asia ca să acorde atenție amenințării care apăsa asupra Franței. Dar Mac-Mahon cheamă Rusia în ajutorul țării sale și, de data aceasta, nu era în van. Gorciakov l-a avertizat pe Bismarck că Rusia nu acceptă comportamentul contrar ordinii europene, asupra căruia se puseseră de acord cu puțin timp înainte. Și Alexandru al II-lea, în drum spre Ems, s-a oprit la Berlin pentru a-l pune în gardă pe Wilhelm I contra oricărei agresiuni vizând Franța. Avertismentul a dat rezultat: împăratul Germaniei a devenit conciliant și a jurat că nu are nicio intenție să atace Franța; și îi ceru nepotului său să nu acorde o atenție exagerată agitației câtorva generali.

Afacerea s-a oprit aici, dar relațiile germano-ruse au fost degradate, chiar dacă înțelegerea împăraților a supraviețuit. Alerta a fost mare: împăratul Germaniei nu a înțeles de ce nepotul lui, atât de neliniștit de orice amenințare împotriva autocrației, a venit în ajutorul unei republici în care, în plus, sentimentele poloneze au fost mereu mai puternice decât simpatia față de Rusia. Nu mai erau pe vremea Sfintei-Alianțe, dar uniunea celor trei împărați avea la bază totuși o ostilitate față de orice progres al spiritului revoluționar, al cărui exemplu a fost încă o dată Franța, cu a ei Comună.

În 1875, echilibrul european era foarte modificat. Dacă Alexandru al II-lea vroia să rămână într-o oarecare măsură fidel orientării sale germanice, el era pe cale să recunoască faptul că pacea pe continent cerea ca să aibă

relații mai amicale cu Franța și să-și modereze susținerea față de Berlin. La urma urmelor, de-abia încheiată criza franco-germană, atenția lui era atrasă de un alt teren de acțiune: Balcanii. Și o problemă urgentă i se punea: cea a resurselor indispensabile unei politici externe active și diversificate.

La începutul anilor 1870, armata apăsa foarte greu asupra finanțelor ruse; cheltuielile militare absorbeau într-adevăr o treime din buget. Reutern încercase să frâneze aceste cheltuieli. Atunci când a fost anunțat războiul ruso-turc, el a pledat cu disperare pe lângă împărat că era imposibil să angajeze Rusia într-un asemenea efort, mai ales când reformele în curs erau atât de costisitoare și constituiau o prioritate pentru redresarea rusă. Reutern se opunea în mod constant proiectelor militarilor care îl înconjurau pe împărat și toți erau partizani ai expedițiilor externe, pe care le considerau de preferat transformărilor interne ale Rusiei. Timp de câțiva ani, Alexandru al II-lea aplecase atent urechea la argumentele ministrului său de finanțe. Dar, în 1876, el l-a chemat la Livadia, unde se stabilise pentru un timp și a avut loc acolo o adevărată înfruntare între cei doi bărbați. Reutern repeta cu obstinație că războiul ar ruina Rusia, din punct de vedere financiar, antrenând în același timp abandonarea reformelor, ceea ce ar însemna sfârșitul oricărui proiect de modernizare politică. Rezultatul ar fi că propaganda revoluționară ar găsi în asta noi argumente de care nu avea deloc nevoie. Reutern a adăugat că reforma financiară pe care o pregătea nu ar supraviețui, dar că, fără această reformă, bugetul rus nu ar putea răspunde nevoilor unui război.

Argumentele lui Reutern erau de neatacat, dar ele nu au reușit decât să-l irite pe împărat, foarte decis să se lanseze într-un război, văzând în el un altfel de mijloc eficace de a înăbuși dificultățile interne ale Rusiei – reforme niciodată terminate și o nemulțumire socială crescândă. De altfel, se gândea el, strălucita lovitură de imagine din 1870, anularea clauzelor abuzive ale tratatului de la Paris, i-au conferit o popularitate imensă. El conta să găsească același sprijin popular lansându-se într-un război împotriva Imperiului otoman. Îndepărtând toate obiecțiile lui Reutern, împăratul i-a reproșat puțina încredere pe care o avea în capacitățile țării sale. Și începerea războiului nu urma să întârzie, căci Alexandru al II-lea era încurajat în această privință de Bismarck pentru care conflictul în cauză avea marele merit de a-l deturna pe țar de la Europa, de a lăsa deci deplină libertate acțiunilor germane.

Totuşi, această încurajare nu merita să fie luată în seamă. Bismarck constatase în 1875 că Rusia nu era un aliat necondiţionat, şi nu-i ierta acest lucru. Dar Franţa nu era destul de puternică pentru a sprijini Rusia în mod eficace. Din cauză că a oscilat în mod constant, Rusia se găsea singură atunci când se angaja într-un conflict de mare amploare, al cărui centru erau Balcanii, dar în care adversarul era Imperiul otoman.

ETERNA „PROBLEMĂ A ORIENTULUI"

Înţelegerea celor trei împăraţi, încheiată în 1873, nu va rezista problemei Balcanilor.

Soarta popoarelor slave dominate de Imperiul otoman era un subiect de preocupare constantă în Rusia, şi slavofilii au contribuit puternic la convingerea societăţii că ţara avea în această privinţă o misiune istorică. În lucrarea sa *La Rusie et l'Europe* (*Rusia şi Europa*) publicată în 1860, Danilevski scrie: „Libertatea şi independenţa constituie pentru fiecare rus o cerinţă absolută a misiunii istorice a patriei sale". În Balcani, fractura între Europa şi Asia era ceea care-i reţine pe anumiţi slavofili; pentru alţii era locul de confruntare între lumea greco-slavă şi lumea romano-germană pe cale de a muri. Danilevski se gândea că Imperiul otoman, plasând sub domnia sa popoarele din Balcani, a jucat, la un moment dat, un rol istoric decisiv, întrucât a contribuit prin aceasta la stabilirea lumii romano-germanice. Dar, zicea Danilevski, sarcina otomanilor era încheiată şi îi revenea Rusiei să realizeze emanciparea slavilor. O uniune federativă panslavă, având Rusia drept centru, era cea care trebuia să ducă lupta. Această uniune se combină cu visul panslav al lui Bakunin, care, privea spre Polonia, Lituania şi Ucraina şi vroia să le reunească în jurul Rusiei, în numele unei aceleaşi credinţe în misiunea sa istorică. Visul panslav seducea opinia rusă, îndeosebi în perioada care urmase războiului din Crimeea, căci, întreaga Rusie era convinsă de asta, că în acest cadru îşi va regăsi Rusia liberul acces la strâmtori, posibilitatea de a face comerţ în Marea Neagră, şi poate chiar să realizeze visul nutrit de Ecaterina a II-a de a elibera Constantinopolul.

Ziarişti, scriitori, toţi şi-au pus condeiul în slujba cauzei slave şi Dostoievski a fost un avocat al ei deosebit de activ: „Rusia noastră, marea noastră Rusia, scrie el, este cea care, în fruntea slavilor, va anunţa Europei

BCU "MIHAIL KOGĂLNICEANU" UNIVERSITY LIBRARY

o nouă parolă: un apel al întregii umanități la unire". Și, acestor vorbe, care figurau în *Journal d'un écrivain* (*Jurnalul unui scriitor*) el adaugă că își aduce sprijinul Comitetului slav care tocmai a fost creat în capitală.

Cauza slavă dispunea de asemenea de un avocat remarcabil în personalul diplomatic: era ambasadorul rus la Constantinopol, Nikolai Ignatiev. Am întâlnit deja acest diplomat rus de mare talent care și-a făcut începuturile în carieră la Congresul de la Paris, a negociat în Asia Centrală cu emirii de Buhara și de Khiva, și a încheiat tratatul de la Beijing. Drumul ce l-a parcurs l-a desemnat să conducă departamentul Asia din Ministerul Afacerilor Externe, înainte să fie numit, la treizeci și doi de ani, ambasador în Imperiul otoman unde a stat zece ani. Nimeni nu era convins mai mult ca el de importanța pentru Rusia a unei mari politici în Orient. Nimeni nu avea mai multă autoritate pentru a o elabora în linii mari. Chiar de la început, el era contradictoriu: primise educația rațională a prestigiosului corp al pajilor, dar rămăsese colțuros. Fizicul său, de asemenea, nu atrăgea întotdeauna simpatia – „el este vulgar și nu are ținută", a spus despre el regina Victoria. Dar, la Constantinopole, s-a impus prin inteligența lui și prin perfecta cunoaștere a țării cu care trata. El considera că un război cu Imperiul otoman era inevitabil și de dorit pentru interesul național rus, dar preconiza – și a repetat de mai multe ori ministrului său – să aștepte momentul în care dezvoltarea feroviară a Rusiei în direcția Balcanilor va permite să fie susținut un conflict, putându-se transporta, într-acolo, fără dificultate, oameni și arme. El nu putea să uite înfrângerea din Crimeea și nici insuficiențele ruse în materie de transport.

Acest viitor în Balcani era subiectul favorit al lui Ignatiev; cu el își întreținea toți interlocutorii, revenind mereu la condițiile materiale care l-ar face posibil și asupra condițiilor politice care ar trebui îndeplinite. Înainte de toate, Rusia se angaja în acest conflict; ea trebuia să evite să aibă în fața ei o coaliție a țărilor europene, cum a fost cazul în 1854. Ei îi trebuia sau să le neutralizeze sau să le aibă drept aliate, dar să nu participe în niciun caz la război. Problema Orientului era pentru el o afacere doar a Rusiei. Ea trebuia de asemenea să se sprijine pe popoarele creștine din Balcani, să le convingă că independența lor depindea de Rusia. Acest program era contrar concepțiilor lui Gorciakov care-și punea toată energia în păstrarea înțelegerii celor trei împărați. Dar Ignatiev aștepta momentul, convins că circumstanțele vor demonstra temeiul propunerilor sale.

În 1875, aşteptarea sa a întrecut măsura; butoiul cu pulbere al Balcanilor a luat foc, începând de la o revoltă populară în Bosnia şi Herţegovina, urmată câteva luni mai târziu de o revoltă în Bulgaria. Imperiul otoman se căznea să calmeze Bosnia şi Herţegovina. Dar el a strivit Bulgaria cu o violenţă care a uimit Europa. Mai târziu, în 1876, Serbia şi Muntenegru au declarat război Turciei. Alexandru al II-lea nu poate rămâne inert şi, pentru prima dată de la suirea sa pe tron, el a decis singur calea de urmat, în condiţii internaţionale şi interne deosebit de dificile.

Anii de reformă au fost desigur însemnaţi cu sigiliul voinţei sale. El se hotărâse să se angajeze în război, căci starea Rusiei o impunea, şi rămăsese insensibil la toate presiunile. Dar putea să se bazeze pe sprijinul unor miniştri remarcabili, al marelui-duce Konstantin, în care avea o încredere imensă, şi pe partea mai avansată din populaţie. Opinia internaţională îi era, de asemenea, favorabilă. În 1875, situaţia era cu totul diferită. Era vorba mai întâi de viitorul Imperiului otoman care nu mai era marea putere pe care regii Franţei o utilizau ca să încerce să slăbească Rusia, nici imperiul victorios care-l constrângea pe Petru cel Mare să-i restituie cuceririle sale şi pe care Ecaterina a II-a l-a învins cu greu. El era acum slăbit, ros de conflicte interne. Popoarele creştine, care se ridicaseră împotriva lui, erau desigur puternic nemulţumite – refuz al redevenţelor pretinse de moşieri în Bosnia sau în Bulgaria –, dar conduşi mai ales de un curent naţional hrănit de ideile romantice şi revoluţionare care au inspirat în alte părţi mişcări asemănătoare: în Polonia, dar şi în Grecia. În 1875, Imperiul otoman constata că nu era suficient să fie strivite mişcările naţionale, că exigenţele lor erau precise: autonomie, chiar independenţă.

Problema majoră cu care erau confruntate ideile statelor europene era cea a atitudinii de adoptat în faţa ameninţării dezmembrării Imperiului otoman. Toţi erau în principiu de acord asupra necesităţii de a-l salva, cu riscul de a se pune delicata problemă a partajului cadavrului acestuia. Fiecare ţară se temea ca vecinul ei să nu fie marele beneficiar al unei astfel de dezmembrări. Trio-ul împăraţilor era în principiu unanim în a vrea liniştea şi menţinerea Imperiului otoman. Celelalte state europene spuneau acelaşi lucru. Dar nu era aici decât o unanimitate de faţadă, care disimula ambiţii europene.

BCU IASI - ITALIAN LIBRARY

Imperiul Austro-Ungariei se neliniștea să vadă Bosnia și Herțegovina reunindu-se cu Serbia și Muntenegru, ca să formeze un mare stat slav, a cărui prezență la granițele sale ar fi cu atât mai neliniștitoare, cu cât el ar beneficia cu siguranță de sprijinul rus și ar reprezenta o înaintare rusă în regiune. Viena vroia, chiar din contră, să profite de criză ca să-și asigure definitiv autoritatea asupra Bosniei și Herțegovinei și să slăbească prin aceasta pozițiile ruse.

În pofida asigurărilor repetate de fidelitate față de înțelegerea împăraților, având sarcina să ghideze politica membrilor din Balcani, Bismarck dădea atunci dovadă de o mare duplicitate. Pe de o parte, el încuraja Rusia să pozeze în actor principal al acestei crize, o împingea să intervină cât mai mult posibil, până la a ajunge la război. Pe de altă parte, el susținea cu discreție ambițiile austriece. Cancelarul german se străduia în mod sistematic să facă să eșueze toate negocierile.

Trebuia, de asemenea, să se țină cont de Anglia care se temea ca Rusia să nu profite de influența pe care ar putea-o dobândi în Balcani, ca să ia Constantinopolul și să progreseze pe mare spre Golful Persic și Canalul de Suez.

Franța era, mai degrabă, spectator, din cauza dificultăților ei interne, dar Rusia, care tocmai i-a adus sprijinul său în grava criză cu Germania, credea într-adevăr să poată conta în schimb pe sprijinul ei.

În această situație complicată ale cărei date le înțelege, Alexandru al II-lea trebuia să decidă ce postură internațională să adopte. Trebuia să urmeze calea coaliției cu Austria și Germania? Să caute alți aliați? Să acționeze singur? La aceste probleme atât de dificile se punea cea privind alegerea viitorului Imperiului otoman: trebuia salvat cu orice preț? Trebuiau impuse Imperiului otoman concesii care să plaseze Balcanii sub protecție rusă în schimbul menținerii sale?

Pe teren, situația pe care trebuia să o înfrunte Alexandru al II-lea nu era simplă. Până atunci, Gorciakov îi fusese un ministru prețios ale cărui propuneri în elaborarea politicii europene le ascultase, la fel cum ascultase și pe cele ale militarilor și ale specialiștilor din Ministerul Afacerilor Externe în problemele Asiei, care-l împingeau spre cuceririle din Orient. În 1875, totul era schimbat. Gorciakov continua desigur să apere aceeași politică, cea a înțelegerii celor trei împărați; el vroia, înainte de toate, să mențină Rusia într-o atitudine prudentă ca să nu fie acuzată de ingerință în

problema balcanică şi vrea, în acelaşi timp, să evite slăbirea coeziunii cu împărăţii. Dar el nu mai avea autoritatea de care se bucurase timp de două decenii. Pe lângă el se înfruntau doi oameni, stele urcătoare ale politicii externe ruse, care-i propun suveranului idei şi o linie politică diametral opusă.

Ignatiev, inspirat fără îndoială de programul slavofil căruia îi dădeau un conţinut realist, consideră că popoarele creştine din Balcani sunt, pentru Rusia, adevăraţi aliaţi cu care va putea slăbi Imperiul otoman. Şi el îi refuza Angliei, Imperiul Austro-Ungar, dar şi Franţei dreptul de a interveni în regiune. Alianţa cu Prusia şi cu Austria îi apărea tot atât de lipsită de viitor. El apără cu îndârjire rolul solidar al Rusiei în regiune. Şi aşteptând să poată trece la atac, multiplică presiunile asupra sultanului, pentru a obţine concesii favorabile creştinilor. El propune – şi sultanul pare să accepte la un moment-dat acest proiect – o largă autonomie a provinciilor creştine, având la bază autogestiunea internă, o poliţie creştină şi o reducere a impozitelor. Abdülaziz nu era de altfel ostil să trateze direct cu Rusia, aşa cum o dorea Ignatiev. Ceea ce el vroia mai întâi era să evite de a fi hărţuit între ambiţiile diverselor puteri europene.

Miliutin îl susţinea pe Ignatiev şi repeta că Rusia este capabilă să stingă singură incendiul Balcanic. Dar în faţa lui Ignatiev, ambasadorul rus la Viena, Novikov, joacă o partidă contrară. Ca şi Ignatiev, Novikov aparţinea generaţiei strălucitilor diplomaţi promovaţi de Gorciakov. El era strănepotul publicistului francmason Nikolai Novikov, veritabil părinte al imprimeriei ruse, pe care Ecaterina a II-a l-a persecutat. Descendentul lui era străin şi chiar ostil ideilor panslavismului, el îi era foarte apropiat lui Andrassy, îi apăra tezele privind Balcanii şi vroia, ca şi acesta, printr-o acţiune comună, ca cei trei monarhi ai înţelegerii să obţină concesii din partea sultanului. Cererile lui Andrassy, susţinute de Novikov, erau mai modeste decât cele din planul lui Ignatiev – libertate religioasă, ameliorarea relaţiilor în lumea rurală, instaurarea unei comisii mixte islamo-creştină care să vegheze la respectarea organizării propuse – ei excluzând revendicarea autonomiei şi nu prevedeau garanţii reale pentru punerea în practică a reformelor propuse. Ideea lui Andrassy era simplă: spera ca menajându-l pe sultan, cerându-i cât mai puţine sacrificii, îl va incita să prefere influenţa austriacă, influenţei ruse. Diferenţa reală între cele două proiecte consta în faptul că cel al lui Ignatiev ţinea partea popoarelor creştine, pentru a le sustrage cât mai mult

de sub autoritatea sultanului, în timp ce planul lui Andrassy, susținut de Novikov, se sprijinea mai degrabă pe sultan și conta pe bunăvoința lui pentru a asigura în Balcani proeminența influenței austriece.

Prudent, Gorciakov înclina mai degrabă, inițial, spre poziția lui Novikov, și Alexandru al II-lea ezita între aceste concepții opuse. Dar Novikov mergea mai departe în susținerea planului lui Andrassy: s-a făcut purtătorul de cuvânt al ministrului austriac pentru a-l convinge pe împărat că situația în Balcani nu era numai rodul revendicărilor naționale și sociale ale creștinilor, ci că ele disimulau, în realitate, un pericol mai mare, cel al revoluțiilor. Raportând informațiile furnizate de Andrassy, Novikov dădea drept dovadă faptul că garibaldiștii împănau rândurile creștinilor, propagând astfel ideile lor extremiste. Și el concluziona că, în orice moment, criza putea să ia o cotitură revoluționară care, în timp, ar amenința și statele europene limitrofe. După ce a exprimat aceste idei care puteau să-l neliniștească pe Alexandru al II-lea, mereu gata să vadă peste tot spectrul revoluțiilor – și situația în Rusia justifica aceste alarme– Novikov concluziona că singurul mijloc de a para pericolul era să se bazeze pe înțelegerea între cei trei împărați. Legitim înnebunit și susținut de Gorciakov, Alexandru al II-lea a ascultat de acest mesaj și s-a întors atunci spre Wilhelm I.

Solidarități slave

Această decizie era greu de luat, nu numai pentru că ea ignora teza contrară, dar și pentru că suveranul era confruntat atât cu o vie opoziție în cadrul propriei familii, cât și cu opinia publică. În cazul familiei imperiale, în fața unui împărat care ezita și a lui Gorciakov, se formase un veritabil clan al partizanilor; împărăteasa, marele-duce moștenitor, marele-duce Konstantin, toți îi împărtășeau vederile, dezaprobau fidelitatea față de alianța celor trei împărați și participau la elanul slav care ridica țara. Într-adevăr, de abia au fost cunoscute în Rusia tulburările balcanice că o mișcare de solidaritate slavă a ridicat opinia și a condus-o să se organizeze ca să alerge în ajutorul „fraților creștini". În 1860 deja, cu ocazia unei expoziții etnografice, a fost creat la Moscova un Comitet slav. Era manifestarea influenței panslavismului asupra opiniei și o anume căutare de către ruși a trecutului și a identității lor. Comitetul slav a fost, în acești ani în care

Rusia era angajată în modernizarea socială, culturală şi economică, un *loc de memorie*, asigurându-i pe ruşii speriaţi de transformarea rapidă la care erau invitaţi, chiar dacă îi ştiau necesitatea. De cum au izbucnit tulburările în Balcani, Comitetul slav s-a organizat şi şi-a împins antenele provinciale să reunească, în străfundurile ţării, opinia rusă.

La 12 octombrie 1875, Comitetul slav al capitalei a votat o moţiune prin care cerea tuturor zemstvelor din Rusia să ajute răsculaţii. Informat despre acest apel, Alexandru al II-lea a fost mereu extrem de iritat şi a ordonat de îndată ministerului de interne să interzică zemstvelor să scoată bani din fondurile lor sau să colecteze fonduri pentru a susţine creştinii din Balcani. Zemstvele au fost nevoite să se supună, dar numeroşi funcţionari prelevau din propriul lor salariu banii pe care îi trimiteau Comitetului slav. Peste tot, sunt organizate colecte: în biserici, în gări, în pieţe. Comitetul slav ar fi strâns singur atunci peste un milion şi jumătate de ruble. Dar, de asemenea, cercuri, organizaţii caritabile, grupuri în universităţi primesc bani şi toţi îi trimit deseori sub formă de arme şi de furnituri militare diverse, spre Balcani. Voluntari se oferă să se bată alături de creştini şi contribuie aducându-le donaţiile adunate în Rusia. La faţa locului, consiliul ajută de asemenea la dirijarea fondurilor spre populaţiile lovite de represiunea otomană şi a armelor spre răsculaţi. Nimeni, în această atmosferă înfierbântată, nu ţine cont de avertismentele suveranului. Totuşi, cât despre Alexandru al II-lea, el trimite ajutoare destinate nu combatanţilor, ci civililor, familiilor, victime ale conflictelor. Dar ajutorul său face mai puţin zgomot decât cel adunat de societate.

Atunci când, în 1876, Bulgaria se ridică, trupele Porţii strivesc insurecţia şi organizează o represiune înfricoşătoare în ţară, arzând locuinţele, omorând civilii, violând; pasiunea proslavă a opiniei ruse nu mai cunoaşte limite. Şi atitudinea de tergiversare a lui Alexandru al II-lea suscita critici din ce în ce mai vehemente.

Într-o primă perioadă, într-adevăr, Alexandru al II-lea se întorcea spre unchiul lui şi spre alianţa celor trei împăraţi ca să acţioneze în acelaşi timp cu ei. În august 1875, trioul imperial creează la Viena un „Centru de conciliere" la care s-a alăturat de îndată Anglia, Franţa şi Italia, aceste două din urmă ţări fiind neliniştite de-a sta în afara tentativelor de calmare a situaţiei, iar Anglia fiind hotărâtă să nu abandoneze Rusiei conducerea unei asemenea acţiuni. O comisie internaţională compusă din consuli

din şase ţări a fost trimisă la faţa locului să încerce să potolească criza. Reprezentantul rus a primit instrucţiuni să coopereze foarte strâns cu cel al Franţei, care, în ceea ce-l priveşte, era foarte dispus să lucreze cu el. Această înţelegere nouă între diplomaţii ruşi şi francezi, în problema balcanică, era remarcabilă. Rusia putea conta pe o contrapondere faţă de Anglia, atât de hotărâtă să o îndepărteze de Marea Neagră. Apropiindu-se de Franţa, Alexandru al II-lea spera să o fi găsit. Poziţia franceză decurge, mai simplu, din dorinţa de participare la reglarea unui conflict din care ea era încă aproape absentă.

Comisia internaţională s-a dovedit perfect inutilă, eşecul ei contribuind la a-i demonstra lui Alexandru al II-lea şi lui Gorciakov că linia de liniştire urmată nu folosea la nimic. Şi Gorciakov, constatând că planul lui Andrassy nu se aplica în Bosnia şi Herţegovina, a fost, din acel moment, tentat de proiectul Ignatiev şi de sprijinul pentru autonomie. Oroarea provocată de represiunea din Bulgaria a radicalizat de asemenea poziţiile. Soarta bulgarilor a provocat o adâncă emoţie în Europa, chiar dacă guvernele erau coalizate în principiu pentru liniştirea tensiunilor. Dar opiniile ascultau condamnările indignate ale lui Garibaldi, Victor Hugo, Turgheniev şi Gladstone. În ceea ce priveşte bulgarii, ei se adresează în disperare lui Alexandru al II-lea, invocând proximitatea între poporul rus şi bulgar, în timp ce Ignatiev, sigur pe influenţa lui asupra Constantinopolului, făcea demersuri pe lângă marele vizir, implorându-l în numele Rusiei, să oprească baia de sânge.

Dar influenţa de care se lăuda până atunci nu mai avea preţ în mai 1876: o revoluţie de palat condusă de Midhat Paşa a schimbat, într-adevăr, totul la Constantinopol. Abdülaziz a fost destituit şi asasinat. Noul sultan, Murat V., a cunoscut aproape aceeaşi soartă câteva luni mai târziu: el a fost atunci alungat de pe tron. Revenirea la ordine a avut loc la sfârşitul anului 1876, când Abdülhamid al II-lea s-a urcat pe tron şi a luat drept mare vizir pe Midhat Paşa, autorul loviturii de stat din mai 1870. Noul sultan nu era partizan al reformelor, chiar le va proclama inutilitatea: o nouă constituţie a transformat Imperiul otoman în monarhie parlamentară; toate popoarele Imperiului au fost declarate egale, deci nu mai era nevoie să li se acorde drepturi specifice.

Pentru Rusia era o veste de două ori proastă! Noul sultan îi era foarte ostil şi el a găsit un mijloc foarte abil de a continua să oprimeze popoarele

care erau în orbita lui, adăpostindu-se în spatele ficțiunii drepturilor lor constituționale. Ignatiev nu mai avea interlocutor la Constantinopol, iar împăratul rus credea din ce în ce mai puțin în posibilitatea de a ieși prin concilierea și cooperarea împăraților dintr-o situație care a dat în tragedie. Mai ales că Alexandru al II-lea a ghicit repede că în spatele invenției constituționale otomane se ascundea Anglia! Într-adevăr, în acea iarnă 1876, semnatarii acordurilor de la Paris au fost încă o dată reuniți la Constantinopol pentru a căuta o ieșire crizei din Balcani. Disraeli, mereu obsedat de teama de a vedea Rusia luând Constantinopolul, se dădu, prin ambasador interpus, unei imense propagande, promițând noului sultan sprijinul englez în caz de conflict declarat cu Rusia.

Alexandru al II-lea a fost de asemenea impresionat de întorsătura pe care au luat-o evenimentele din Balcani unde Serbia și Muntenegru se pregăteau pentru război. Cele două țări au fost invadate de refugiați veniți din Bosnia și Herțegovina, ceea ce conduce acolo la dezvoltarea unei febre antiturcești de care Alexandru al II-lea era perfect conștient.

Situația în Rusia a cântărit în același fel asupra deciziilor sale. Opinia rusă era favorabilă ideii de ajutor Serbiei, și, înainte chiar ca aceasta să fi declarat război Turciei, voluntarii năvăleau, conduși de generalul Cerniaev care s-a oferit de bunăvoie să ia conducerea armatei sârbe. Marele-duce moștenitor se agita, vorbea și el despre angajarea sa. Neliniștit, Alexandru al II-lea îl recheamă pe Cerniaev care însă a rămas surd la ordinele sale. La 15 iunie 1876, Muntenegru a declarat război Imperiului otoman, urmat de Serbia trei zile mai târziu. Dintr-odată, voluntarii ruși au venit, valuri-valuri, și opinia publică a văzut în Cerniaev un erou.

SFÂRȘITUL NEUTRALITĂȚII

Alexandru al II-lea nu se mai putea încăpățâna în atitudinea sa de prudență, de teamă să nu fie dezaprobat de către toți ai săi și de proprii lui subiecți.

O lună după intrarea în război a „fraților slavi", el a întors spatele politicii pe care a urmat-o până atunci și le-a luat în mod hotărât partea.

Luptătorii creștini au fost desigur susținuți de voluntarii veniți din toate regiunile Rusiei și din toate mediile, dar ei duceau crunt lipsă de cadre

capabile să-i conducă la luptă în mod competent. La 27 iulie 1876, Alexandru al II-lea, care doar cu câteva săptămâni înainte îi ordona lui Cerniaev să se întoarcă în Rusia, autorizează ofițerii care doresc să părăsească armata rusă și să se angajeze pe lângă cei care luptau în Balcani.

Alexandru al II-lea nu a luat cu ușurință această decizie, nici fără să încerce să salveze încă o dată politica europeană comună. Când a izbucnit războiul cu muntenegrenii și cu sârbii, el s-a dus în Austria cu Gorciakov și cu Novikov ca să-l întâlnească pe împăratul Franz-Joseph, care era asistat de Andrassy. Scopul întâlnirii era găsirea, cu orice preț, a unei înțelegeri cu Viena pentru a evita degenerarea conflictului balcanic într-un război european. În vara lui 1876, Alexandru era conștient că un război cu Imperiul otoman era inevitabil.

Dar nu îl poate înfrunta fără să fie asigurat că Austria nu se va ridica împotriva Rusiei și că nu va exista o coaliție antirusă reunind Austria și Anglia. Rusia putea, într-adevăr, să înfrunte singură un război, dar îi trebuia un spate sigur. În imposibilitatea de a obține garanții de la Londra, „care vroia să se arunce asupra Rusiei", conform aprecierilor unui observator, Alexandru al II-lea s-a dus la Viena să le caute, pentru a preveni o alianță antirusă.

Aceste ultime convorbiri au consacrat incapacitatea suveranilor de a se înțelege. Fără îndoială că s-au despărțit cu un acord, dar acesta era pur verbal și fiecare îl interpreta și îl raporta în felul său. El constata în primul rând în ostilitatea lor comună de a vedea apărând la sfârșitul războiului „un mare stat slav". Acest „mare stat slav" era în centrul unei prime mari neînțelegeri. Gorciakov hotărâse în sinea lui că statul slav, de care interlocutorii săi nu vroiau să audă vorbind, era pur și simplu produsul unirii Serbiei cu Muntenegru și asta-i părea acceptabil. Dar Andrassy dădea un cu totul alt sens acestui „mare stat slav" care era respins: era vorba pentru el de crearea Bulgariei, pe care Austria nu o vroia cu nici un preț. De asemenea, viitorul diverselor principate ale Balcanilor, în ipoteza năruirii Imperiului otoman, era perceput în mod diferit de către cei doi interlocutori. Și Andrassy întreținuse o neînțelegere asupra exigențelor Austriei în Bosnia. Gorciakov credea că era vorba doar de părți ale teritoriului din Bosnia care erau în prelungirea Austriei, pe când Andrassy înțelegea să anexeze întreaga Bosnie și Herțegovina, cu mici excepții. În fine, Rusia imagina că statele independente precum Bulgaria, ar putea

prinde viață. Pentru Austria nu putea fi vorba decât de autonomie. Profitând de aceste neînțelegeri, lăsând Rusiei să creadă că tezele sale erau conforme exigențelor Austriei, acesta a reușit să-i smulgă concesii importante pe care un acord ulterior, încheiat în ianuarie 1877, le-a confirmat. Eșecurile succesive ale discuțiilor de la Reichstadt, ale conferințelor reunite la Berlin în mai 1876, la Constantinopol în 1876, la Londra în mai 1877, rezultau toate din dialogul tragerii pe sfoară între Petersburg și Viena și din refuzul englez de a susține efortul pacificator în Rusia.

În pofida acestor eșecuri, diplomații care, în diversele capitale europene, observau cursul evenimentelor, relevau că singura șansă de pace și de supraviețuire a Imperiului otoman rezida în eforturile conjugate ale celor trei împărați. Astfel Ubril, ambasadorul rus la Berlin, îl asigura pe Gorciakov: „Înțelegerea celor trei curți este serioasă. Ea oferă avantaje Turciei care trebuie să profite de ele. Este ancora sa de salvare pentru garanțiile pe care le cere. Într-adevăr, fără acțiunea moderatorie a celor trei puteri, în care cel mai mare merit revine Rusiei, peninsula Balcanică ar fi în flăcări". Această declarație datată din 29 martie 1876, se regăsea într-o serie de telegrame ale ambasadorului Rusiei, în săptămânile care urmau, și dovedea cu claritate că speranțele ambasadorilor statelor moderate se bazau înainte de orice pe atitudinea prudentă a lui Alexandru al II-lea.

În timp ce țarul se pregătea să întârzie războiul și să-și îmbunătățească poziția, armatele sârbe mergeau spre dezastru. Prost echipate, prost conduse, subestimând calitatea armatelor turce și supraestimând sprijinul pe care puteau conta, ele erau pe punctul de a se prăbuși în momentul în care otomanii au avansat spre Belgrad. Pentru a-i salva pe sârbi de o distrugere totală, Alexandru al II-lea a lansat un ultimatum Porții și a obținut de la ea un armistițiu de 2 luni, în timpul căruia a încercat încă o dată să evite războiul. Dar, împins de o opinie publică rusă din ce în ce mai fermă în manifestările sale publice – chiar studenții se mobilizau pentru a chema la luptă și presa relata despre exasperarea generală în fața a ceea ce se considera a fi drept o trădare a misiunii slave a Rusiei –, constatând că toate eforturile sale pe lângă suveranii europeni rămâneau fără rezultat, că ele erau subminate de duplicitatea lui Bismarck, care, pe de o parte îl încuraja din ce în ce mai multă să se declare război Porții, de asemenea Austriei, iar pe de alta, să-i promită sprijinul acesteia din urmă, minată de asemenea de uneltirile lui Disraeli, Alexandru al II-lea s-a pregătit în final

de război. Desigur, l-a trimis pentru ultima dată pe Ignatiev să facă turul capitalelor că să exploreze posibilitățile de a impune Imperiului otoman reforme ale statutului creştinilor şi de a „cumpăra" neutralitatea austriacă, în caz de conflict, dar, în pofida acestui ultim efort pentru salvarea păcii, totul conduce la izbucnirea războiului de la care Alexandru al II-lea nu mai aştepta nimic.

Dispoziţiile care dovedeau acest lucru se multiplicau; începând din septembrie 1876, el decretase măsuri de mobilizare. În ianuarie 1877, la Budapesta, Gorciakov îi smulse Austriei promisiunea de a rămâne neutră în caz de conflict armat ruso-otoman, dar o plătea cu un preţ ridicat asigură: Viena că nu se va opune ocupării Bosniei şi Herţegovinei şi că Rusia va renunţa la ideea de a crea un mare stat slav, aşa cum şi-a dorit mereu. Cât despre Alexandru al II-lea, el s-a străduit să asigure aliaţii, acordând un loc important României în această perioadă de pregătiri militare accelerate. Atâta timp cât Rusia refuza să întrevadă ipoteza conflictului, era importantă neutralitatea României. Dar de atunci, în situaţia în care un război se apropia, se ghicea fără greutate că o Românie neutră ar fi devenit jenantă pentru Rusia ale cărei trupe trebuiau să poată tranzita pe teritoriul românesc. Negocierile pe acest subiect nu au fost uşoare, căci românii ţineau la neutralitatea lor, cu atât mai mult cu cât Anglia şi Austria făceau presiuni asupra lor, pentru a-i convinge că interesul lor era să rămână în afara conflictului. Abia la 4 aprilie 1877, după mai multe luni de efort, convenţia ruso-română a fost semnată. Ea deschidea teritoriul român trupelor ruse care puteau să dispună pe deplin de reţele feroviare şi telegrafie şi să fie aprovizionate cu hrană şi cu echipamente. În schimb, Rusia se angaja să asigure după război respectarea independenţei principatului.

Diplomaţia rusă se străduise, de asemenea, să favorizeze tratativele de pace ale Serbiei şi ale Muntenegrului cu Turcia. Serbia a reuşit, la 16 februarie 1877, în timp ce Muntenegru nu va reuşi să trateze cu Poarta. Dintr-odată, Rusia s-a implicat în reînarmarea Serbiei în aşteptarea războiului al cărui actor principal a fost.

Evoluţia poziţiei ruseşti între 1875 şi declararea războiului din 1877 era semnificativă pentru atitudinea personală a lui Alexandru al II-lea. În pofida tuturor presiunilor suportate din partea anturajului său, al opiniei publice, a numeroşi dintre cei mai buni colaboratori ai săi, precum Ignatiev, împăratul a apărat mult timp ideea că o soluţie paşnică putea fi găsită în

Balcani. Şi el conta pe un acord cu puterile europene, pentru a ameliora acolo statutul popoarelor creştine. Această poziţie paşnică, bazată pe negociere, pe care şi Gorciakov o propovăduia, era explicată, fără îndoială, de mai mulţi factori. Mai întâi, o fidelitate reală faţă de alianţa cu Germania şi, într-un grad mai mic, cu Austria. Alexandru al II-lea era conştient de ostilitatea engleză faţă de Rusia, ostilitate întărită de avansul rusesc în Asia Centrală şi în Extremul Orient. În spiritul lui – era şi teza lui Gorciakov – veritabila rivalitate de putere în Europa era cea care opunea Londra în mod constant Petersburgului. Într-o scrisoare scrisă în seara de 10 mai 1877, el îi încredinţa Ekaterinei: „Trebuie să mărturisim că neîncrederea şi reaua-voinţă a Angliei nu au nume şi ne fac să ne pierdem răbdarea". Personalitatea puternică a lui Disraeli, convingea că Marea Neagră şi Constantinopolul erau „cheia Indiei" şi că dintre toate statele europene, doar Rusia nutrea ambiţii mari în această direcţie, continua să încurajeze percepţia pe care o avea suveranul rus despre raporturile aproape natural antagonice cu Anglia, şi o încuraja să caute mereu o contrapondere alianţei cu Prusia şi Austria ale cărei inconveniente trebuia totuşi să le constate.

Dar echilibrul european, în acei ani 1870, în care Franţa ieşise slăbită din război şi din tulburările sale interioare, limita jocul cu patru puteri: Anglia, Rusia, Prusia şi Austria. Iar Rusia nu vroia în niciun caz să se regăsească în situaţia de izolare din 1854, care o costase prestigiul şi autoritatea pe care le dobândise la începutul secolului, pe scena internaţională.

Un alt factor ce explica prudenţa mult timp manifestată de Alexandru al II-lea era situaţia internă a Rusiei, în plină reconstrucţie şi care impunea termene pentru a dispune de un buget şi de mijloace militare suficiente. Contrar anturajului său imediat, pregătit să plece la război, Alexandru al II-lea era foarte conştient de necesitatea atingerii unui anumit echilibru interior, înainte de a se angaja în vreo aventură externă. Cu atât mai mult, cu cât progresele externe nu au fost sacrificate reformelor: mărirea Imperiului, – urmărită la începutul secolului –, a dovedit aceasta.

Dar această atitudine prudentă, voinţa de a privilegia negocierea, nu trebuiau să disimuleze îndoielile constante în politica urmată de Alexandru al II-lea. Şi pierderea influenţei lui Gorciakov, steaua urcătoare a lui Ignatiev – chiar dacă, în 1876, s-a întunecat pentru un moment – atesta faptul că suveranul nu era atât de îndepărtat pe cât părea de voinţa

anturajului său de a se bate cu Poarta. Continuând să proclame în diverse conferințe acordul său cu celelalte state europene asupra necesității păstrării Imperiului otoman, poziția rusă cu privire la soarta principatelor a slăbit. Pe când ideea de a propune simple adaptări ale statutului lor – teză aprobată în mod constant de diplomația austriacă –prevala, Rusia a început de îndată să evoce autonomia provinciilor creştine şi, în anumite cazuri, să le întrevadă independența. Astfel, poziția rusă, care la o primă abordare părea dominată de voința de a rupe cu alianța celor trei împărați, se îndepărta rapid de tezele comune. Aceasta a fost în mod deosebit vizibilă cu ocazia conferinței de la Constantinopol din decembrie 1876 în care Rusia a apărat autonomia Bulgariei, pe când Anglia a propovăduit pentru toate provinciile reforme minime care să le uşureze situația, dar nu a pus în cauză autoritatea pe care Imperiul otoman o exercita asupra lor.

Alexandru al II-lea a constatat, în mod treptat, că nu folosea la nimic să combată în mod perpetuu propunerile engleze, contrare la tot ceea ce el propunea. A înțeles, de asemenea, că era în van să se bazeze, în această luptă, pe o alianță presupusă cu Germania şi Austria, vizibil hotărâte să submineze toate propunerile ruseşti, în pofida unui acord aparent cu Petersburgul, aceste două țări fiind, în realitate, pornite să împiedice Rusia să joace cel mai mic rol în Balcani, dorind totodată să o arunce singură într-un război prost pregătit.

Atâta timp cât s-a putut, Alexandru al II-lea a încercat să joace cartea păcii şi a solidarității cu celelalte state europene, dar, în acelaşi timp, el nu a încetat să ia în considerare, aşa cum îi tot amintea poporul rus, „solidaritatea slavilor". Şi, pentru a încheia, el a intrat în război în numele acestei solidarități pe care o resimțea profund.

BCUIAŞI/CENTRA UNIVERSITARY

Capitolul X

RĂZBOIUL RUSO-TURC[58]

Să fie luat Constantinopolul?

La 7 aprilie, Gorciakov a prezentat responsabililor puterilor europene opinia că eşecul tentativelor vizând obţinerea de concesiuni din partea Porţii, în Balcani, impunea cu forţa să se substituie negocierilor vane. Şi la 12 aprilie, un manifest al împăratului Alexandru al II-lea, care se afla atunci la Chişinău, în cartierul general al trupelor, a anunţat ţării că „fiind convinşi de dreptatea cauzei noastre şi făcând apel la protecţia divină asupra armatelor noastre, le-am dat ordinul să treacă graniţa turcă".

Desigur, Alexandru al II-lea nu făcea acest gest cu inima uşoară. La 28 martie el i-a scris Ekaterinei: „Eu ştiu că tu înţelegi mai bine ca oricine ceea ce se întâmplă în mine, în aşteptarea începerii războiului pe care am dorit atât de mult să-l pot evita". Rusia s-a angajat în acest conflict în condiţii destul de favorabile. Poarta a fost înspăimântată de declaraţiile lui Gorciakov şi a căutat să obţină din partea Franţei ca ea să intervină, fapt căruia şeful diplomaţiei, ducele Decazes, i-a opus un refuz fără nuanţe. Într-un anumit fel, comunitatea europeană era o dată favorabilă deciziei ruse. Statele europene au trebuit să constate reaua-voinţă continuă a Porţii şi să înţeleagă că trebuie să iasă o dată pentru totdeauna din *imbroglio*-ul balcanic. Rusia a primit astfel, de la ţări puţin doritoare să se angajeze într-un război, un mandat implicit de a regla problema. Dar acest acord este fragil, fondat pe consideraţii proprii fiecărei puteri. Anglia, pe care o neliniştea avansul rusesc în Asia Centrală – ţara turcmenă fiind cheia Afganistanului – era,

[58] În acest capitol, precum în toată cartea, datele sunt cele ale calendarului iulian, cu excepţia tratatelor de la San Stefano şi Berlin ale căror date sunt cele internaţionale.

BCU CLUJ / TRANSILVANIA UNIVERSITY LIBRARY

în primul rând, satisfăcută să vadă trupele ruseşti ocupate în Balcani şi se gândea că ele nu vor putea să se consacre simultan progresării în Asia. Austro-Ungaria era neutră: Rusia i-a pus preţul cu ocazia negocierilor de la Budapesta. Bismarck spera că Alexandru al II-lea, atunci când armatele sale vor fi în dificultate în Balcani, să aibă nevoie de ajutorul său, iar, în schimb, Rusia să accepte să fie garantă a anexării Alsaciei şi Lorenei.

Aceste interese particulare au avut drept avantaj îndepărtarea perspectivei mereu neliniştitoare a unei coaliţii europene împotriva Rusiei, cu atât mai mult cu cât ţările care rămâneau în afara conflictului erau departe de a fi de acord între ele. Îndeosebi, personalitatea lui Bismarck, unitatea Germaniei, agresivitatea pe care o manifestase această ţară împotriva Franţei în 1875 au neliniştit Anglia. Disraeli deplângea cu discreţie distrugerea echilibrului european, care prilejuia acum atotputernicia Germaniei.

La această relativă divizare a câmpului european, care asigura Rusia, se adăuga un alt element fericit: ea a găsit aliaţi în Balcani – România, în virtutea convenţiei tocmai semnate, şi Muntenegru cu care Turcia a refuzat să facă pace. În fine, în Bosnia şi Herţegovina, unde calmul nu a revenit, se ridica o mişcare de rezistenţă antiturcă, încurajată de intrarea în război a Rusiei, care ameninţa spatele trupelor otomane. Astfel, poziţia rusă a fost rareori atât de favorabilă pe plan internaţional.

În schimb, condiţiile interne erau mai puţin favorabile. Datorită eforturilor lui Miliutin, reforma armatei fusese dusă la bun sfârşit şi armamentul era modernizat. Dar finanţele publice nu i-au urmat şi dacă reţeaua feroviară s-a întins în Rusia europeană, industrializarea întârzia să furnizeze echipamentele necesare şi flota rusă nu era pregătită să înfrunte lupte severe. Războiul era totuşi susţinut de o opinie publică supraîncălzită, care aştepta cu nerăbdare ca negocierilor sterile să le succeadă acţiunea. Declanşând războiul, Alexandru al II-lea a declarat, ca să asigure opinia europeană, că ţara lui nu avea nicio ţintă teritorială, că el nu acţiona decât în intenţia de a elibera popoarele balcanice. În realitate, exista, pur şi simplu, un program destinat, în final, să emancipeze Bulgaria şi să creeze state independente în Serbia, în Muntenegru şi în România. În gândirea lui Alexandru al II-lea, vremea autonomiei ca perspectivă de organizare a Balcanilor era definitiv de domeniul trecutului.

Întreaga familie imperială juca un rol în război. Alexandru al II-lea se ducea pe front ca să ia parte la viaţa armatelor. Se gândise o vreme să ia

comandamentul trupelor ruse, dar apropiații lui l-au convins să lase locul șefilor mai tineri: el avea șaizeci de ani. A trebuit să se mulțumească să-și viziteze trupele, escortat de Miliutin și de mai mulți generali. Dar frații lui erau cu toții la comandă: marele-duce Konstantin veghea în capitală la starea flotei; marele-duce Nicolae comanda armata de pe Dunăre, care era de la început angajată în lupte, și marele-duce Mihail se afla e frontul din Caucaz. moștenitorul și fratele lui, Vladimir, erau însărcinați cu corpurile de armată.

Armata era și ea pregătită pentru acest război, dar suferea totodată și de povara trecutului său. Reformele lui Miliutin i-au permis să dispună de un tânăr corp de ofițeri perfect format, instruit cu metodele moderne, care se vor bate în mod remarcabil, susținut de o trupă curajoasă, convinsă să apere dreptatea și care nu s-a dat înapoi niciodată. Dar punctul slab era înaltul său comandament care nu a învățat nimic din lumea modernă și rămânea mai adaptat vieții moderne decât luptelor. Tinerii mari-duci erau o ilustrare a acestei slăbiciuni: curajoși, plini de bunăvoință, ei nu erau câtuși de puțin experimentați în arta războiului, deși exercițiile militare pe timp de pace nu aveau niciun secret pentru ei.

Totuși, în pofida eșecurilor momentane, succesul dorit a venit. El a fost mai întâi pe frontul Balcanilor unde intrarea trupelor ruse în România a condus această țară să-și proclame independența, la 9 mai 1877 și la ruptura legăturilor sale cu Imperiul Otoman. Regatul independent a decis atunci să intre în război, în pofida temerilor exprimate de Gorciakov ca această joncțiune să nu antreneze complicații internaționale. Efortul comun al rușilor și al românilor le-a permis să avanseze spre Plevna. Armata rusă a marelui-duce Nicolae a trecut Dunărea la 15 iulie și a intrat în Bulgaria unde au purtat cu turcii lupte dificile. Dar acolo, surpriză: în Bulgaria martiră, în care Rusia se gândea să nu găsească decât dezolare, dar și voluntari să se alăture trupelor sale, ea a constatat că, în pofida masacrelor comise de turci, viața a continuat și bulgarii nu se arătau prea grăbiți să se implice în lupte. După o înaintare rapidă, muntele presărat cu fortărețe turcești a cerut mult mai multe eforturi.

Timp de mai multe luni armata se înverșuna: la dificultatea luptelor se adăuga o iarnă deosebit de grea, iar descurajarea îl cuprindea uneori pe împărat, care observa, de la Ploiești, unde se instalase mai întâi, apoi din cartierul general al marelui-duce Nicolae la Gorny-Studen, asalturile

disperate alte trupelor ruse pentru a lua Plevna. Convins deodată că speranța de a atinge rapid Constantinopolul trebuia să fie abandonată, Alexandru al II-lea a făcut apel la Anglia, întrebând-o dacă ea poate servi drept intermediar pentru a căuta modalități de a pune capăt războiului. Încântat de dificultățile în care Rusia se afla cufundată, lordul Derby a răspuns cu brutalitate că țara lui înțelege să păstreze o strictă neutralitate, și deci nu va interveni și că, după cunoștința sa, Poarta, atunci în poziție favorabilă, nu își va schimba pozițiile.

O vreme, descurajarea suveranului era împărtășită de moștenitor, care și-a invitat atunci tatăl să preia conducerea trupelor demoralizate ca să le redea speranța. Îi spunea că va fi secundat de către ministrul său, al apărării. Dar acest apel nu a devenit niciodată realitate. Frații împăratului i-au arătat inutilitatea unui astfel de gest și, în plus, în plină iarnă, soarta se arată favorabilă Rusiei. La al treilea asalt, trupele ruse, cărora au venit să i se alăture, în final, voluntari bulgari, au sfârșit prin a-l învinge pe Osman Paşa, care părea până atunci invincibil, și au cucerit Plevna la 28 noiembrie. Osman Paşa a capitulat, armata rusă și-a reluat mersul înainte, a trecut Balcanii, a luat Adrianopolul unde a înfrânt în primele zile ale lui ianuarie armata lui Suleiman Paşa. Ea era pe drumul Constantinopolului. Din acel moment, problema nu mai era de ordin militar, ci politic.

Războiul continua de asemenea și în Caucaz. Acolo era un al doilea front deosebit de important în ochii strategilor ruși care continuau să atragă acolo o parte a armatei otomane, în scopul de a ușura acțiunea forțelor lor în Balcani. Bătălia pe acest front atinge și problema securității granițelor meridionale ale Rusiei: pentru a o asigura, unul din scopurile operațiunilor militare era aici cucerirea orașelor Bahrem și Kars. Situația rămânea mult timp dificilă pentru Rusia. Trupele conduse de marele-duce Mihail au avut mai întâi succese, dar apoi a venit vremea înfrângerilor, trupele turcești arătându-se mult mai ofensive decât s-ar fi așteptat cineva. Generalul Loris-Malikov, care, într-o primă etapă, avansase în marșuri forțate în Armenia (461) turcă, spre Erzerum, și a asediat fortăreața Kars, a fost constrâns în iulie 1877, să se retragă și să-și abandoneze locul, ceea ce a redat frontului de pe Dunăre o importanță sporită.

Problema Constantinopolului era pusă și toate datele inițiale se schimbau. Încă de la începutul războiului, Anglia a prevăzut această eventualitate. Disraeli a anunțat că el va da ordin flotei engleze să ocupe

strâmtorile, în cazul că s-ar constata cea mai mică ameninţare rusească asupra capitalei Imperiului otoman. Şi Lordul Derby a cerut atunci Rusiei, printr-o notă ameninţarea să se angajeze că nu va face nicio mişcare în direcţia strâmtorilor, a Suezului şi a Golfului Persic. Împins atunci de ducele Decazes, Gorciakov a declarat solemn că Rusia nu avea nicio intenţie să înfăptuiască asemenea mişcări. Dar, după victoriile decisive obţinute asupra Turciei de către trupele marelui-duce Nicolae, problema Constantinopolului era din nou deschisă. Trupele ruse s-au oprit în faţa Constatinopolului şi cartierul general al armatei a fost transferat la San Stefano. Turcia a solicitat atunci un armistiţiu care a fost semnat la Adrianopole. Disraeli s-a gândit o clipă să declare război Rusiei ca să împiedice intrarea trupelor sale în Constantinopol. Dar Turcia, împovărată de înfrângeri, neliniştită pentru supravieţuirea sa, s-a adresat atunci puterilor europene rămase în afara conflictului, rugându-le să ajute la definirea condiţiilor de pace. În această conjunctură, Rusia nu înţelegea să vadă impunându-i-se un program de pace, elaborat de puterile europene la Constantinopol.

SPRE PACE

Atunci Gorciakov a pierdut complet iniţiativa. Viziunea sa moderată asupra a ceea ce se putea obţine în viitoarele negocieri de pace nu mai corespundea situaţiei de pe teren şi nici pe atât ambiţiilor principatelor creştine. Miliutin şi Ignatiev, ale căror predicţii optimiste asupra viitorului influenţei ruse în Balcani se realizau, au fost însărcinaţi să definească poziţia Sankt-Petersburgului în numeroase şi deseori spinoasele probleme pe care negociatorii le aveau de examinat. Preocupaţi de eficacitate, cei doi maeştri ai realizării procesului de pace doreau să elaboreze un proiect în cea mai mare discreţie, dar au fost contrariaţi de nerăbdarea şi de scrupulele suveranului. Continuând să-l îndepărteze pe Gorciakov de lucrări, ţarul nu putea să nu discute cu el pe această temă. Şi Gorciakov – poate în intenţia de a-şi regăsi vreun loc în această intensă activitate diplomatică – l-a convins să-l informeze pe Wilhelm I şi pe Franz-Joseph, ceea ce împăratul a făcut fără ezitare.

Proiectul care li l-a supus, puternic inspirat de Ignatiev, cuprindea următoarele dispoziţii:

• autonomia Politică a Bulgariei, care va fi garantată timp de doi ani de prezența trupelor ruse în țară. Dar Bulgaria va trebui să continue să plătească tribut Turciei;

• autonomia administrativă a Bosniei și Herțegovinei, la administrarea căreia Austro-Ungaria va participa totuși, controlând și aplicarea dispozițiilor de pace;

• independența garantată a Serbiei, a Muntenegrului și a României;

• în fine, Rusia păstra teritoriile cucerite în Caucaz și recupera Basarabia.

Acest ultim punct a provocat indignarea românilor atunci când Ignatiev le-a comunicat proiectul. Asupra problemei strâmtorilor, propunerea rusă, foarte prudentă, prevedea că în caz de conflict, sultanul trebuia să păstreze acolo controlul circulației. Acesta era punctul asupra căruia s-a manifestat încă influența, în declin, a lui Gorciakov.

Apoi au fost aduse modificări acestui program care îi contraria pe aliați. Dar, în oricare dintre variantele de proiect propuse cu ocazia tratativelor de pace, Rusia punea în față principiul independenței sau a unei foarte largi autonomii a statelor balcanice, principiu despre care afirma că nu era negociabil. Războiul, succesele rusești dezvoltaseră sentimentele naționale ale popoarelor din Balcani, susținute de societatea rusă și acestea trebuiau deci să se înscrie în noua ordine internațională; pentru negociatorii ruși, argumentul era irefutabil.

Aceasta era viziunea rusă asupra păcii, dar, desigur, ea nu coincidea cu cea a altor puteri europene, și Wilhelm I, reacționând la informația pe care i-a furnizat-o nepotul lui, nu s-a sfiit să i-o facă cunoscută. Franz-Joseph a fost mai puțin violent decât omologul său german, dar mai precis în criticile sale. El a acuzat Rusia că ar viola acordurile încheiate la Reichstadt și la Budapesta și a cerut, susținut în acest sens de Anglia, ca termenii negocierii ruso-turce să fie supuși semnatarilor tratatului de la Paris. Această exigență venea în întâmpinarea dorinței Turciei pentru care întreaga negociere, de la care știa că nu putea lipsi, trebuia să fie rodul unei conferințe internaționale la care ar participa toate marile state europene. Armatele otomane erau distruse, rușii stăteau în fața Constantinopolului, dar sultanul spera încă să evite confruntarea directă cu ei și să profite de disensiunile dintre puterile europene, spre a salva ceea ce putea fi salvat.

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

Puternic, datorită victoriilor dobândite, Alexandru al II-lea nu mai asculta decât pe Ignatiev, care de la începutul crizei balcanice, repetase că soluția acestei crize și elaborarea unei noi ordini în regiune reveneau doar Rusiei. După lupte grele, momente de îndoială, suveranul a aderat la această poziție și era hotărât să țină de ea. Dispozițiile sale erau precise: fără luarea Constantinopolului, cu excepția cazului de eșec al tuturor tentativelor de pace. Fără amendamente la propunerile ruseşti de pace. Staționarea trupelor ruse în fața capitalei otomane, până când sultanul se va hotărî să accepte condițiile de pace impuse. Alexandru al II-lea își arăta astfel hotărârea de a-și recolta roadele victoriilor, dar căuta în același timp să evite ruptura cu Anglia, ale cărei pregătiri de război erau demonstrative, întârziind intrarea trupelor în Constantinopol.

PACEA DE LA SAN STEFANO

La 19 ianuarie, sultanul a trebuit să se încline. Armistițiul fusese încheiat și el a acceptat de data aceasta condițiile prealabile fixate de Petersburg: independența Serbiei, Muntenegrului și a României, însoțită de măriri teritoriale destinate să asigure posibilitățile de viață viitoare acestor regate. Bulgaria, mărită cu Macedonia, devenea principat autonom.

Desigur, Imperiul Otoman era îngenuncheat. Dar Austria și Anglia nu au întârziat să reacționeze. Aceste două țări cereau ca ansamblul dosarului să fie supus unei conferințe internaționale. Alexandru al II-lea nu vroia acest lucru și Gorciakov a încercat să-l câștige pe Bismarck cauzei ruse, împărțind astfel fontul european. El i-a cerut să accepte propunerile ruseşti, fiind înțeles că Alexandru al II-lea se angaja, în ceea ce-l privea, să respecte drepturile acordate Austriei asupra Bosniei și Herțegovinei, și mai ales să lase Constantinopolul, care se întrevedea să fie transformat într-un oraș liber, dependent de otomani însărcinați cu „paza strâmtorilor".

Apelul adresat lui Bismarck nu a folosit la nimic. „Cancelarul de fier" l-a trimis pe Gorciakov înapoi la proiectul de conferință internațională, care avea, zicea el, sprijinul său. Încă o dată, Bismarck juca față de aliatul rus dublul joc pe care Alexandru al II-lea căuta în van să-l neutralizeze.

Anglia a intervenit atunci, trimițându-și navele în Marea Marmara, ca să prevină intrarea trupelor ruseşti în Constantinopol. Drept ripostă,

armata rusă a luat micul oraş San Stefano, situat în apropierea capitalei otomane şi acolo au avut loc ultimele şedinţe ale tratativelor de pace.

La 3 martie 1878, tratatul de pace de la San Stefano a consacrat victoria rusă şi toate ambiţiile nutrite la Petersburg de aproape două secole. Marele-duce Nicolae a insistat pe lângă plenipotenţiarii ruşi pentru ca tratatul să fie semnat cât mai repede. Dorinţa lui era ca tratatul să poarte data de 19 februarie, aniversare a Manifestului de eliberare a ţărănimii. Obstrucţia turcă nu a permis asta,[59] dar amploarea succesului rus justifica o anumită amânare. Tratatul de la San Stefano anula un echilibru european din cauza căruia Rusia a suferit mereu. Imperiul Otoman era sfărâmat, graniţele sale oprite la marginea Constantinopolului, dominaţia sa, seculară în Europa, dispărută.

Peste tot influenţa Rusiei victorioase era incontestabilă. Şi Rusia a câştigat aici, cucerise capitala, dreptul de a trece liber prin strâmtori în timp de pace ca şi în timp de război. Ea dobândea Basarabia, fortăreţe pe graniţa asiatică şi o indemnizaţie de război: ea le cerea turcilor 1.400 milioane de ruble, pe când aceştia nu vroiau să verse decât 300 de milioane şi pretindeau că oraşele Kars, Ardahan, Bayazid şi Bahemi, pe care Rusia le revendica, să reprezinte diferenţa. Desigur, Petersburgul nu era de acord asupra acestui fapt, achiziţiile teritoriale făcând obiectul unui alt capitol, asupra căruia ruşii nu înţelegeau să-i lase pe turci să discute.

Tratatul a fost întâmpinat cu entuziasm de către poporul rus şi de către cei din Balcani a căror libertate le-o consacra. Dar, de cum a fost cunoscut, el a fost contestat în Europa cu o rară violenţă. Anglia şi Imperiul Austro-Ungar, dar şi Franţa – care totuşi nu avea aici niciun interes –, au protestat împotriva „condiţiilor exorbitante ale tratatului". Crearea marii Bulgarii era inacceptabilă pentru englezi, care vedeau în această creare un stat dominat de Rusia şi o ameninţare pentru comunicaţiile lor cu Orientul. În ochii habsburgilor era o sfidare faţă de poziţiile lor strategice şi comerciale în Balcani. Şi unii şi ceilalţi nu s-au mulţumit să protesteze, ci şi-au însoţit dezacordul de pregătiri militare. La Londra, parlamentul a sporit creditele armatei şi a rechemat rezerviştii. Şi Miliutin a notat: „Anglia se angajează într-un adevărat război, şi voinţa noastră de linişte nu va fi suficientă pentru a o calma; ea va căuta orice pretext pentru a o rupe".

[59] Pentru ruşi, tratatul a fost, într-adevăr, semnat la 19 februarie, dar data oficială reţinută este cea a calendarului gregorian, 3 martie.

În acelaşi moment în care poporul său îi saluta victoriile, Alexandru al II-lea era confruntat cu o dilemă cumplită: trebuie el să revizuiască tratatul atât de glorios de la San Stefano şi să se încline deci în faţa presiunilor anglo-austriece? sau să înfrunte riscurile unui nou război, precedentul tocmai sfârşindu-se?

Fără îndoială că armata rusă era probabil în măsură să facă faţă unui nou conflict. Un milion şi jumătate de oameni se aflau încă sub drapel, trupele erau dispuse pe toate graniţele. Armata era, în plus, animată de recentele ei triumfuri şi de sprijinul foarte viu al societăţii. Atât redresarea prestigiului rus prin tratatul de la San Stefano, cât şi achiziţiile teritoriale erau de asemenea un stimulent moral al trupelor. Dar situaţia economică a ţării era mai dezastruoasă ca niciodată. Războiul epuizase finanţele publice, la ţară se înmulţeau dificultăţile şi creşterea opoziţiei radicale provoca teama de dezordini revoluţionare.

Pentru Alexandru al II-lea, această sfidare era cumplită. El a fost tentat să se agaţe de tratat, să recurgă la conflict, dar, până la urmă, natura sa prudentă şi responsabilă a câştigat. Această decizie dificilă a încununat o cruntă dezbatere internă atestată de corespondenţa cu Ekaterina. Şi în jurul lui, oamenii săi de încredere pledau de asemenea pentru pace. Reutern invoca dezastrul financiar şi căderea rublei şi îşi oferea demisia. Marele-duce Nicolae şi-a abandonat postul care a fost încredinţat generalului Totleben şi fidelul Miliutin îl implora să cedeze.

Alexandru al II-lea s-a resemnat deci să accepte câteva limitări clauzelor tratatului de la San Stefano. Dar el dorea ca acestea să fie făcute pe calea unui acord cu unii dintre adversarii lui, sugerând să se tatoneze, pe rând, Austria apoi Anglia. Ignatiev, – dar el nu era interlocutorul bun, căci el înclina mai degrabă pentru rezistenţă faţă de cererile de revizuire – apoi Gorciakov, pe care dificultăţile momentului îl readuceau în partea din faţă a scenei, au fost trimişi la Viena, apoi la Bismarck. În Austria, trimişii ruşi s-au lovit de intransigenţa lui Andrassy convins că o întreagă coaliţie antirusă era pe cale să se nască. Cât despre Bismarck, el i-a arătat din nou lui Gorciakov că o negociere acceptată de toţi de la bun început era mult mai puţin costisitoare pentru Rusia decât un război – sau decât o negociere terminându-se cu un război – în care Rusia să aibă de-a face cu Austria şi cu Anglia coalizate. Bismarck sublinia de asemenea că mişcarea revoluţionară sporea în Rusia – atentatele o dovedeau – şi că simpatiile occidentale se îndreptau spre ea.

Miliutin îi repeta împăratului: „Inutil să contăm pe prietenii noştri germani" şi sugera întoarcerea spre Anglia ca să o disocieze de Austria. Pentru a câştiga sprijinul englez, negociatorul trimis la Londra, Şuvalov,[60] a fost însărcinat să insiste asupra concesiilor pe care le-ar face Rusia şi care erau cele mai dorite de către Londra. Misiunea s-a încheiat printr-un sacrificiu rus: Petersburgul accepta să împartă Bulgaria în două părţi, rectificând astfel graniţele tânărului stat şi renunţând mai ales la anumite avantaje teritoriale: Bayazid, valea Alakert, cât şi controlul asupra Armeniei turce. Aceste concesii făcute de partea rusă, în schimbul unui acord englez asupra restului dispoziţiilor de la San Stefano, trebuiau să fie înscrise într-o convenţie ţinută secretă. Dar jocul englez era în definitiv mai puţin conciliant decât crezuse Şuvalov, dezbătând aceste sacrificii, căci, în acelaşi timp, Anglia purta negocieri cu Austria, pentru elaborarea unei poziţii comune în timpul următorului congres. Pentru ca Londra să-şi confirme concesiile, Rusia a trebuit să accepte ca, într-adevăr, clauzele tratatului de la San Stefano să fie supuse unui mare congres european, care a trebuit să se ţină la Berlin în iunie 1878. Această perspectivă a fost prost primită de Alexandru al II-lea care, îi scria la 24 mai 1878 Ekaterinei: „Ultimele veşti politice mă fac să mă tem că următorul congres nu va aduce nimic bun. El va avea ca rezultat războiul, căci vor dori să ceară de la noi concesii pe care demnitatea noastră nu-mi va permite să le accept". La 9 iunie, într-o nouă scrisoare a aceleiaşi destinatare, el repeta: „Congresul, cred eu, nu va conduce decât la un nou război... L-aş prefera unei păci ruşinoase, aşa cum Anglia şi Austria par să vrea a ne-o impune".

Congresul de la Berlin: reculul rus?

În pofida rezervei foarte mari a lui Alexandru al II-lea, Congresul de la Berlin s-a reunit începând cu 13 iunie.[61] Cele şase puteri europene şi Turcia erau acolo, cât şi observatori veniţi din Grecia, România, Serbia, Muntenegru. Biserica din Armenia era de asemenea reprezentată. Rusia a delegat acolo pe Gorciakov, Şuvalov şi pe baronul d'Oubril, un fin

[60] În anul 1874, după pierderea funcţiilor sale pe lângă împărat, el a fost numit ambasador la Londra.

[61] 1 iunie pentru calendarul iulian.

diplomat, bun cunoscător al stilului lui Bismarck, pe care a avut toată plăcerea să îl observe în calitatea sa de ambasador la Berlin. În fața lor ei au avut adversari neînduplecați: Disraeli, care conducea delegația engleză, Andrassy, foarte hotărât să apere tot ceea ce Rusia a concesionat în acordurile trecute și Bismarck care prezida.

Rusia era cu atât mai slabă, în fața acestor delegații, cu cât alegerea lui Gorciakov era deplorabilă. El era bolnav, aproape neputiincios, atașat mai mult aspectelor exterioare, decât fondului problemelor. Oricum, era depășit de duritatea discuțiilor, de obstinația și abilitatea adversarilor săi și nimeni nu lua cu adevărat în considerație intervențiile sale. Dar, din nefericire, el nu accepta acest declin și pretindea să joace rolul de șef al delegației pe care l-ar fi asigurat mai bine Șuvalov, care a știut să se impună la fiecare etapă a discuției, în comisie sau în ședință plenară, desfășurând peste tot o remarcabilă cunoaștere a dosarelor, o mare abilitate și un șarm pe care i-l cunoșteau toți interlocutorii. Dar nu putea face față la toate, și mai ales poziția rusă era dificilă. Succesele militare ruse, apoi tratatul de la San Stefano fuseseră percepute de toate puterile ca revanșa Rusiei asupra înfrângerilor în războiul din Crimeea și ale tratatului de la Paris. San Stefano dovedea că Rusia își reluase locul în chiar primul plan al națiunilor europene. Și prăbușirea Imperiului otoman l-a lăsat la Marea Neagră – dar și dincolo de ea, se temea Disraeli – o libertate de acțiune spre Orient pe care toți suveranii ruși succesivi de la începutul secolului al XIII-lea s-au îndârjit să-l cucerească. Renașterea internațională a Rusiei neliniștea, cu atât mai mult Anglia și Imperiul Austro-Ungar, cu cât acestea estimau că ea amenința, în mod direct, interesele lor orientate sau pozițiile lor în Balcani. În fine, Rusia se regăsea singură, chiar dacă nu mai era vorba de câmp de luptă, împotriva unei coaliții a statelor, divizate desigur în afara congresului, dar care, la Berlin, s-au înțeles să îi smulgă maximum din ce dobândise la San Stefano.

Disraeli și Andrassy au pretins, de la început, o reexaminare completă a clauzelor tratatului, uitând cu răceală că încheiaseră în prealabil acordul, în general secret, cu guvernul rus.

Cum era de așteptat, problema bulgară a fost încă o dată în centrul discuțiilor lor. Duplicitatea delegației engleze în această privință era clară. Trecând sub tăcere acordul convenit cu Șuvalov, Disraeli a repus totul în discuție, cerând ca trupe turcești să rămână în Bulgaria, reducându-le

durata prevăzută de şederea trupelor ruseşti, de la doi ani la nouă luni, reclamând, în sfârşit, ca Varna şi Sandjakul Sofiei să fie luate noii Bulgarii. Jenat de caracterul secret al acordului făcut la Londra, Şuvalov nu a putut respinge toate aceste exigenţe, dar a salvat teritoriile contestate Bulgariei, care erau prevăzute să revină Bulgariei de Nord, întrucât ea acceptase deja la Londra împărţirea ţării în două. Bulgaria de Nord devenea principat autonom, alegerea prinţului de către populaţie trebuind să fie aprobată de sultan; sudul, numit Rumelia, se bucura de autonomie administrativă şi era condus de un guvernator creştin, numit de sultan, pe o durată de cinci ani. Administrarea provinciei era pusă sub controlul unei comisii internaţionale, compusă din reprezentanţii celor şase puteri semnatare ale tratatului.

Dacă delegaţia rusă nu ar fi fost confruntată cu un bloc coerent, ea ar fi putut să se refere la acordurile convenite anterior cu Londra, dar Şuvalov se temea, evocându-le, să irite şi mai tare Austria şi chiar să încurajeze exigenţele unor ţări care nu participau în mod oficial la congres. Era anume cazul României, ale cărei doleanţe cu privire la transferul Basarabiei către Rusia erau reluate de către toate delegaţiile, hotărâte să facă totul pentru a smulge Rusiei cuceririle pe care le dobândea datorită războiului.

Independenţa Serbiei, a Muntenegrului şi a României, în pofida anumitor modificări teritoriale aduse tratatului de la San Stefano, era un succes rus. Dar Austria câştigase Bosnia şi Herţegovina şi reprezentanţii ruşi i le lăsau, în schimbul acordului de la Viena privind anexarea Basarabiei meridionale. Kars, Ardahan şi Batumi erau definitv obţinute de Rusia. Dar congresul a confirmat clauzele tratatului de la Paris cu privire la regimul strâmtorilor, de care Rusia căuta să scape din 1856.

Ţinând cont de un anumit număr de concesii majore, tratatul de la Berlin putea fi interpretat drept o înfrângere a Rusiei. Aceasta a fost reacţia slavofililor. Aksakov, unul din capii mişcării, a declarat în faţa comitetului slav de la Moscova: „Tratatul de la Berlin este ruşinos!" Şi Katkov, în *Nouvelles de Moscou* (*Ştiri de la Moscova*) striga că e trădare şi că e un succes total al englezilor care, după el, dobândiseră prin asta o influenţă decisivă în Orientul Mijlociu. Pentru a încerca să-şi păstreze prestigiul şi poziţiile la malul Mării Negre, Rusia trebuia, concluziona el, să se instaleze mereu mai departe în Asia centrală. Această teză era pe larg împărtăşită de toate mediile conservatoare în care s-a dezbătut aprig revanşa ce trebuia

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

luată, adică războiul care trebuia declarat, cât mai devreme, dușmanului englez.

Germanii nu erau mai puțin ponegriți de presa rusă ca trădători ai prieteniei atât de mult timp păstrată de Alexandru al II-lea. Generalul Skobelev, unul dintre eroii cuceririi Asiei centrale, repeta oricui: „Dușmanul nostru, este germanul. Războiul cu el este inevitabil".

Doar liberalii supuneau bilanțul războiului și al tratatelor unui examen serios și constatau cât de slabe erau concesiile impuse Rusiei, de către puterile europene, față de ceea ce obținuse ea.

Dar Alexandru al II-lea, care-și susținuse reprezentanții la congres, era mult mai realist. El era de părere că Rusia obținuse din victoria ei tot ceea ce era posibil. Și un diplomat rus a constatat: „Nu l-am fi făcut nebun pe cel care ne-ar fi anunțat acum doi ani un rezultat atât de strălucit?

Miliutin împărtășea aceste vederi și el a notat în jurnalul său că problema Orientului era caracterizată, după război și tratatele de pace printr-un progres istoric considerabil. Și nu se îndoia că statutul Bulgariei, chiar împărțită și dotată cu drepturi politice secundare, i-ar conduce într-un viitor previzibil la unitate. Bismarck confirma această judecată, indignându-se de-a vedea Rusia ieșind din război cu atâtea avantaje. Cancelarul avea dreptate să spună că Rusia ieșea victorioasă dintr-un congres la care statele europene au făcut toate eforturile ca să-i șteargă victoriile. Tratatul de la Paris nu mai merita atunci decât uitarea, armata rusă și-a recăpătat prestigiul său și Imperiul s-a întins la sud așa cum a făcut-o, în cursul aceloraşi ani, la est.

Diplomația rusă, care în ansamblu s-a arătat foarte decisă în lupta ei solitară contra unei coaliții puternice, va fi totuși reînnoită. Gorciakov nu mai era omul situației. Vârsta, boala, voința de schimbare a suveranului vor conduce la plecarea lui. Dar suveranul îl va elimina cu blândețe, cu eleganță. El l-a îndepărtat de capitală, a luat un concediu a cărei durată nu o cunoștea nimeni, a călătorit în străinătate și, din 1879, interimatul a fost asigurat de adjunctul lui, Nicolas de Giers,[62] care conducea din 1875 departamentul Asiei în minister. Alexandru al II-lea îl va numi ministrul afacerilor externe în 1882.

[62] Giers a fost numit ministru adjunct al afacerilor externe în 1875. De atunci el asista la toate întrevederile suveranului cu Gorciakov și l-a însoțit pe Alexandru al II-lea în Crimeea în 1878-1879, cu Miliutin.

Ignatiev, care jucase un rol considerabil în întreaga criză balcanică şi a cărui judecată privind alianţele şi strategia de adoptat se dovedi-seră până la urmă corecte a fost mult timp considerat drept un bun candidat pentru succesiunea lui Gorciakov. Dar dificilele negocieri care au precedat tratatele de pace, în care dublul statut al Bulgariei părea să-i consacre un eşec personal strategiei sale, l-au făcut să fie exclus din delegaţia rusă la Berlin. Şi în loc să fie succesorul lui Gorciakov, a devenit în 1881 ministru de interne.

Şuvalov, al treilea om al dificilei lupte destinate să asigure Rusiei o pace onorabilă, şi ale cărui eforturi au fost remarcate la Berlin, a plătit cu siguranţă preţul aparentei înfrângeri diplomatice şi, pentru liniştirea slavofililor, a fost îndepărtat mai întâi de la ambasada din Londra, apoi din carieră. În ziua următoare Congresului de la Berlin, Alexandru al II-lea a vrut să încheie socotelile şi, pentru aceasta, îi trebuiau ţapi ispăşitori. Dar el avea de asemenea nevoie să reînnoiască înaltul personal diplomatic, în scopul de a elabora o politică adaptată unor vremuri noi. El nu-şi imagina, încercând astfel să-şi reînnoiască politica externă, că timpul, pe care îl avea pentru a o face, era riguros numărat.

„Să nu ne mai încredem în prietenii noştri de la Berlin".

În cadrul negocierilor ruso-germane precedând conferinţa de la Berlin, Miliutin a notat: „Şi înainte de a fi dat la o parte, Gorciakov, care a apărat mereu alianţa celor trei împăraţi, i-a scris lui Alexandru al II-lea: „Este o pură iluzie să contăm pe această alianţă"."

Aceste sentimente deziluzionante au fost întărite de atitudinea clar ostilă faţă de Rusia a reprezentanţilor puterilor europene însărcinate cu delimitarea graniţelor fixate de Tratatul de la Berlin. Delegaţii ruşi s-au plâns guvernului lor de comportamentul jignitor faţă de ei, în special din partea germanilor. La aceasta s-a adăugat via nemulţumire pe care o provoca la Petersburg politica protecţionistă – tarife vamale şi interdicţii de a importa – adoptate de Bismarck în 1879, care loveau puternic interesele ruseşti. Economia rusă suferea şi societatea era indignată de adevăratul „război vamal" în care vedea dorinţa de a face ca ţara să-şi plătească succesele dobândite la Berlin. Impopularitatea lui Bismarck era atunci la

culme şi presa slavofilă critica alianţa germană sau ceea ce rămânea din ea, sugerând că Rusia trebuie să se întoarcă spre prieteni mai siguri. În ultimul său mesaj deja citat, Gorciakov lăsa să se înţeleagă că a venit momentul unei schimbări de alianţă, dar spre ce aliaţi să se orienteze?

Aici Rusia se găsea într-un impas. Franţei republicane, la care se îndreptau gândurile de fiecare dată, îi trebuie o contrapondere cea a Germaniei, nu avea încredere în Rusia monarhistă şi, în plus, responsabilii ei se temeau ca printr-o apropiere cu Sankt-Petersburgul să nu irite Germania. Pentru Rusia, Franţa, în pofida celor două scurte întâlniri din 1756 şi 1801,[63] rămânea un adversar care a căutat mult timp să-i refuze un loc în concertul european. Nu era încă momentul apropierii.

Cât priveşte Anglia, ea era, după războiul cu Turcia, mai ostilă ca niciodată Rusiei. Pentru cabinetul de la Saint-James, orice încercare de acţiune rusă în direcţia Afganistanului sau spre Pacific era inacceptabilă. Ori, Rusia progresa în oazele turcmene şi în Pamir, şi Londra nu vedea bine un diplomat rus sosind la Kabul. Gorciakov, apoi Giers, cu ocazia interimatului său, i-au repetat degeaba lui Disraeli că Rusia nu avea nicio ambiţie în India, Anglia era pregătită să reacţioneze la cea mai mică mişcare a trupelor în zonele apropiate sferei de influenţă. Şi era mai degrabă o perspectivă de război, decât a unei alianţe care să marcheze relaţiile ruso-engleze la sfârşitul anilor 1870.

Astfel Rusia se regăsea izolată. Ea nu avea nimic de aşteptat de la Austria care, puternică prin prezenţa ei în Bosnia şi Herţegovina, se străduia în Balcani să-şi împingă pionii în Serbia, Bulgaria şi în România, unde încuraja sentimentele antiruseşti ale românilor, nemulţumiţi de pierderea Basarabiei.

În toate comisiile însărcinate cu executarea pe teren a clauzelor Tratatului de la Berlin, germani, austrieci şi englezi se uneau contra ruşilor, recreând alianţa din vremea războiului, ca şi cum tratatul n-ar fi fost elaborat în comun. Alexandru al II-lea nu ezita să evoce, legat de cele de mai sus, „coaliţia antirusă uneltită de către Bismarck", dar această formulă amară, cât şi campania de presă care se dezvolta în Rusia contra lui Bismarck şi

[63] Este vorba aici de acordurile încheiate între Elisabeta I şi Ludovic al XV-lea pregătind participarea Rusiei la războiul de Şapte Ani, şi de proiectul lui Pavel I de a stabili un nou sistem european conţinând o alianţă cu Franţa lui Bonaparte. Asasinatul lui Pavel I le-a pus capăt.

contra statelor europene, nu răspundeau întrebării cruciale: cum să se iasă din izolare?

Răspunsul a fost cel pe care îl sugerau tradiția și ușurința. Desigur, Germania a fost mereu o aliată infidelă, chiar ostilă. Dar ea reprezenta un debușeu foarte important pentru agricultura rusă și mașinii industriei rusești. Interesele economice, legăturile familiale și convingerea colaboratorilor apropiați ai împăratului, Miliutin, Giers și Șuvalov, că alianța germană, în pofida tuturor decepțiilor, rămânea singura cale pentru salvarea Rusiei din izolare, l-au îndemnat pe Alexandru al II-lea să opteze încă o dată pentru acest partener. La 3/15 august 1879, după luni de proteste și de îngheț a relațiilor ruso-germane, Alexandru al II-lea i-a scris unchiului său și i-a propus să revină pe drumul prieteniei. Cei doi împărați s-au întâlnit atunci la granița celor două țări, la Alexandrovo, și au început negocierile între ei; ele au durat atât de mult timp, încât Alexandru al II-lea nu a mai văzut încheierea lor. Giers, ministrul interimar, a fost cel care a condus aceste interminabile discuții cu o răbdare și o artă desfășurată în dejucarea capcanelor.

Alexandru al II-lea vroia să încheie un acord cu Germania. Bismarck a impus ca și Austria să fie asociată acordului. Această exigență nu corespundea deloc cu dorințele rusești. Ea prezenta desigur un avantaj: întoarcerea Vienei într-o asemenea alianță frâna șansele încheierii unui pact austro-englez împotriva Rusiei, dar interesele rusești și austriece erau prea opuse în Balcani, pentru ca Alexandru al II-lea să fie tentat să pună încă o dată la încercare loialitatea unui asemenea aliat. Dar, a fost necesar să se țină seama de voința „cancelarului de fier", care refuza să examineze orice soluție, excluzând Viena. Și tratarea cu Bismarck era cu atât mai necesară, cu cât el avea, ca întotdeauna, două fiare în foc. În aceeași perioadă în care el îi adresa amabilități interlocutorului său rus, Bismarck negocia în secret cu Andrassy un acord îndreptat contra Rusiei și care prevedea că de s-ar afla în conflict cu unul dintre cei doi semnatari, celălalt i-ar veni în ajutor. Acordul a fost încheiat la 7 octombrie 1879. De îndată ce a primit textul, Bismarck l-a informat pe negociatorul rus, P. Saburov, tocmai numit ambasador la Berlin. Rusia s-a găsit astfel supusă unui veritabil șantaj.

Rezervele lui Alexandru al II-lea au primit o încurajare neașteptată, în 1880, cu venirea lui Gladstone la putere în Anglia, reputat ca mai puțin ostil Rusiei, decât Disraeli. Dar presiunile lui Bismarck îi interziceau lui

Giers să tergiverseze prea mult timp. Şi nu i-a mai rămas decât să accepte să resusciteze trio-ul care funcţionase atât de rău cu câţiva ani în urmă. La început, habsburgii nu erau prea mari partizani ai unei asemenea apropieri, căci se temeau să-şi lege mâinile în Balcani. Însă Bismarck, îndârjit să-şi impună sistemul, a perseverat şi a ştiut să-şi ademenească interlocutorii, propunându-le să definească sferele de influenţă în această peninsulă.

Cu privire la prejudecăţile cancelarului, Saburov i-a făcut ministrului său un raport foarte subtil: „Germania urmează astăzi aceeaşi politică precum cea a Prusiei, atunci când ea ne propunea partajul Poloniei. Astăzi era vorba de Turcia, dar ea este mai greu de protejat".

Puţin după dispariţia lui Alexandru al II-lea, la 6/18 mai 1881, a fost semnat acordul pecetluind noua înţelegere a celor trei împăraţi. Fiul şi succesorul lui a fost cel care a aprobat reînnoirea alianţei pe care Alexandru al II-lea o preferase oricărei alteia şi în legătura cu care, în ultimele sale luni de viaţă, s-a resemnat pentru ca ţara lui să nu piardă avantajele dobândite datorită victoriilor sale în Turcia. Alexandru al III-lea a moştenit astfel o situaţie foarte diferită, faţă de cea pe care o cunoscuse tatăl său la urcarea pe tron: o ţară triumfătoare, prestigiul regăsit pe scena internaţională, un teritoriu mărit, zone de influenţă care se extindeau şi de asemenea un aliat. Bilanţul internaţional al domniei lui Alexandru al II-lea, început în dezastru, era, împreună cu cel al străbunicii sale, Ecaterina a II-a, cel mai remarcabil pe care l-a cunoscut Rusia.

BCUIAŞI/CENTRU UNIVERSITARY

Capitolul XI

PUGACIOVII UNIVERSITĂȚII

Rusia anilor 1860 a cunoscut schimbări remarcabile în interior și în exterior, care au transformat-o profund. Dar cei care vroiau să facă opinia nu o aplaudau, ci dimpotrivă. Contestarea era mai puternică decât oricând și se prezenta sub noi aspecte, mai neliniștitoare pentru putere decât dezbaterile de idei de la începutul domniei lui Alexandru al II-lea. De altfel, Joseph de Maistre o anunțase: „ceea ce va amenința Rusia, scria el, este mai puțin furia țărănească decât «Pugaciovii» formați în universități." Atentatul comis de Karakozov, în 1866, i-a dat dreptate. Atunci s-a terminat vremea strălucitilor intelectuali, al unei elite dominate încă de nobilime; începea cea a intelectualității.

Aceasta nu era în mod obligatoriu foarte instruită, unii dintre membrii ei nu erau chiar deloc instruiți, dar ea venea în mare parte din universități. Pentru prima dată în istoria vieții universitare, studenții au făcut grevă la Sankt-Petersburg, în 1861, ca să apere un profesor a cărui concediere au cerut-o cenzorii. Și toate spiritele mari au salutat în ei „oamenii noi": Herzen, care le urmărea acțiunile de la Londra, îi numea martiri – în realitate niciun student nu fusese rănit sau omorât – și le conferea un loc inedit în Rusia: „Rănile voastre sunt sacre. Voi deschideți o nouă eră a istoriei noastre". Dacă exagera rolul acestei prime greve și a tulburărilor universitare care au urmat, Herzen văzuse corect asupra fondului: se ridica o nouă generație, noi obiective și noi modalități de acțiune să inspire acești „oameni noi".

Era vorba aici de intelectualitatea ajunsă la maturitate, de o categorie politică care se revendica precum un proiect politic. Însă nu toți făceau parte din ea. Dostoievski și Tolstoi nu s-au definit niciodată ca membri ai acestei intelectualități: ei erau scriitori. Și anumiți membri

ai intelectualității duceau o lipsă cruntă de formare intelectuală. Totuși, la mijlocul anilor 1860, trei curente de idei au fascinat un tineret avid să se angajeze: nihilismul, populismul, anarhismul.

APOLOGIA UTILULUI

Despre primul dintre aceste curente, nihilismul, Berdiaev scria: „Este o manifestare pur rusă, fără echivalent în Orient", și adăuga: „a ieșit din terenul spiritual al ortodoxiei, a cuprins sufletele formate de ortodoxie și este el însuși asceza ortodoxă, asceză deviată și, dacă se poate spune, fără iertare". Cuvântul a fost lansat de Turgheniev în romanul său *Tați și fii*, consacrând în mod evident ruptura între elita intelectuală a anilor 1840 și oamenii noi. Turgheniev luase în seama sa termenul de „nihilism" pe care-l regăsim deja la începutul secolului al XIX-lea, la Louis Sébastien Mercier. Eroul lui Turgheniev, Bazarov, se califica astfel și îi este prototipul. El respingea tot și considera că orice creație trece prin distrugerea a tot ceea ce există. Bazanov era medic, adică exersa o activitate științifică, activitate utilă, în opoziție cu subiectele în discuție și de interes ale generației părinților, cu privire la poezie, artă, considerate prin aceasta chiar inutile. Tot ceea ce au făcut părinții era redus la *nimic* (*nihil*): de aici venea cuvântul, și el a cunoscut, de la publicarea romanului, o îmbogățire.

În același mod, Bazarov a devenit un model pentru tineret. Omul nou, cel pe care îl încarna el, era eliberat, pregătit să privească viitorul, dar cu condiția să respingă în totalitate trecutul, istoria, tradițiile, toată cultura literară și artistică și să nu accepte decât științele naturale. În mod curios, aceiași nihiliști care pretindeau a fi adevăr fundamental statutul pe care-l acordau științelor nu erau în general științifici, ci critici literari, oameni de litere și, mai întâi în revista *Sovremenik* („Contemporanul"), ei s-au îndârjit să definească această concepție a culturii, acordând prioritate absolută științelor.

Trei oameni au ilustrat atunci nihilismul: Cernîșevski, Dobroliubov, Pisarev.

Acesta din urmă era născut într-o familie de nobili ruinați. Destinul său a fost foarte deosebit: considerat drept un copil deosebit, știind să folosească foarte devreme mai multe limbi, capabil să citească și să scrie

la patru ani, şi pasionat de tot, punând mereu întrebări anturajului, deseori capabil să dea răspunsuri precise curiozităţilor sale; dar la el toate aceste, calităţi extreme se amestecau, se pare, cu un anume grad de ciudăţenie, de anormalitate. Acesta fiind diagnosticul tânărului Dimitri, el a fost închis, conform unei bune tradiţii ruse, cu nebunii. Nebun nu era deloc, dar disperat de un asemenea tratament, a făcut două tentative de sinucidere, o tentativă de evadare, apoi, s-a decis să dea lumii aparenţe de sănătate şi, eliberat, s-a dedat criticii literare. Scrierile lui i-au adus arestarea în 1864, condamnarea şi încarcerarea în fortăreaţa „Petru şi Pavel", detenţie care a durat până în 1866. Atentatul lui Karakozov a antrenat interzicerea revistei sale, *Russkoe Slovo* („Cuvântul rus"), care făcuse deja deseori obiectul măsurilor de suspendare pentru propagandă revoluţionară.

Pisarev[64] s-a entuziasmat pentru opera lui Turgheniev şi a reluat pe seama lui tema romanului, teoretizând-o: trebuie de ales între ceea ce este util „a hrăni flămânzi" – şi sunt mulţi prin lume – sau „să te încânţi cu minunile artei". Dar omul nu poate, scria el, să le facă pe amândouă deodată. Şi, în numele acestei imposibilităţi, Pisarev, imensul critic literar, a aruncat uitării istoriei gloria literelor ruse, pe Puşkin şi Lermontov, vinovaţi în ochii lui de a se fi dedat unor activităţi inutile. Dacă l-ar fi cunoscut pe Montherlant, l-ar fi parodiat cu siguranţă, concluzionând, legat de aceşti poeţi: „împuşcaţi din cauză de inutilitate". De asemenea, în numele utilităţi şi al distrugerii a tot ceea ce este judecat inutil, intelectualul rafinat care era Pissarev a propus adepţilor lui un program radical: „A sparge tot ceea ce poate fi spart. Tot ceea ce va suporta şocul poate rămâne, tot ceea ce se va face ţăndări nu va fi decât vechituri bune de aruncat. Trebuie lovit fără milă la dreapta, la stânga, fără distincţie, asta este indispensabil".

Ceilalţi doi şefi ai curentului nihilist, Cernîşevski, ca şi Dobroliubov, erau fii de preoţi. Ei veneau de asemenea din provincii unde spiritul de libertate şi de contestare a puterii ţariste a răsuflat mereu şi acesta nu era un aspect de neglijat. Cernîşevski era născut la Saratov, în pământ cazac, acolo unde ţăranii cuprinşi de libertate fugiseră de nobili, de impozite, de corvezi şi de orice formă de serviciu, pentru a forma comunităţi de oameni liberi, decizând singuri ce cauză să servească: cea a tătarilor,

[64] Pisarev Dmitri Ivanovici (1840-1868). Dintre scrierile sale: *Bazarov* şi *Distrugerea esteticii.*

a regelui Suediei sau încă a suveranului rus, conform pasiunilor lor imediate sau a propriilor lor interese. Saratov era de asemenea un pământ al credincioşilor de stil vechi, acei schismatici din secolul al XVII-lea care refuzau să se roage pentru ţar, se opuneau statului şi înfruntau fără ezitare martiriul pentru a apăra „adevărata credinţă". Marile revolte ţărăneşti, cele ale lui Stenka Razin şi Pugaciov, au găsit în pământurile cazace, la *raskolnici*,[65] nenumăraţi partizani care s-au alăturat în gloată cohortelor care mergeau să depună plângerile nevoiaşilor până la ţar şi să încerce să se debaraseze de el.

Născut la Nijni Novgorod, Dobroliubov a fost şi el hrănit de religie în copilăria lui, apoi a fost trimis la seminar, şi se găsea peste tot confruntat cu amintirile schismei atât de vii în jurul oraşului său natal. Destinul lui s-a confundat cu cel al lui Cernîşevski, dar a fost mai scurt, întrucât în 1861, la vârsta de douăzeci şi cinci de ani, a murit în braţele acestui prieten, doborât de tuberculoză. Totuşi, în timpul scurtei sale existenţe, a contribuit la avântul dezvoltării ideilor nihiliste, anume în suplimentul *Sovremenik* pe care l-a creat. Ziarul lui era preţios, mai ales, pentru înţelegerea genezei nihilismului. Berdiaev scria despre el, că acest copil pierdut, care nu mai credea în fericirea pământească, încarnează zorii, prima tinereţe a nihilismului, pe când maturitatea va lua chipul lui Nikolai Cernîşevski.

Acesta din urmă a trăit destul de mult timp, chiar dacă perioada de libertate de care a dispus pentru răspândirea ideilor sale a fost prea scurtă ca el să devină un actor major al dezbaterii politice ruse. Dar represiunea care s-a abătut devreme asupra lui şi a făcut din el pentru un sfert de secol un damnat i-a conferit statutul de martir, ceea ce a făcut din el un erou, la care se referea tineretul rus. Strălucit, format în disciplinele clasice şi în cele considerate drept utile – istorie, ştiinţele naturale, economie –, el s-a exprimat cu privire la mai multe subiecte şi anume cele privind organizarea societăţii sau trasând căile progresului. Marx a fost deosebit de atent la aceste lucrări şi a studiat rusa, în parte pentru a le putea citi. În *Sovremenik*-ul lui Belinski, unde se impune din 1862, el găseşte o tribună unde să-şi expună vederile şi poate să o încline în sensul tezelor sale.

Până în 1861, Cernîşevski a împărtăşit ideile ansamblului intelectualităţii asupra necesităţii reformei ţărăneşti, dar de îndată ce a fost

[65] De la *raskol*, ruptură, schismă.

realizată, el a declarat că ea nu ar schimba într-adevăr nici soarta țăranilor, nici sistemul politic rus, și a făcut de atunci din *Sovremenik*, revista lui, instrumentul unei propagande radicale. El îi dă un mod de gândire intolerantă care este a lui și a tuturor nihiliștilor care țin orice dezbatere drept inutilă și resping orice idee diferită de a lor. Această intoleranță l-a condus să rupă în mod progresiv cu scriitorii care îl înconjurau, în primul rând cu Turgheniev și Tolstoi care nu au acceptat ca în numele unui proiect politic să fie respinse literele, arta și tot ceea ce constituie universul culturii.

Turgheniev a scris legat de Cernîșevski și de Dobroliubov: „Acești domni sunt Robespierii literelor. Ei nu ezită o secundă să taie capul poetului André Chénier". Vorbind despre marii scriitori ruși, atât de subtili, Cernîșevski spunea că-i făceau numai „poftă de a dormi" prin „discursurile lor goale și inutile". Dar îl critică cu atâta violență pe Herzen pe care îl acuză că a nutrit iluzii vane cu privire la reformele legate de o pretinsă misiune salvatoare a Rusiei și își încheie rechizitoriul prin aceste cuvinte: „Doar securea țăranilor ne poate salva". Articolele lui Cernîșevski, care vor deveni tot mai virulente, mai de netolerat legat de Rusia, dar care tratează la fel multe exemple străine (*Risorgimento* din Italia îl inspiră mult) erau urmărite cu mare atenție, chiar cu pasiune de opinia rusă luminată. Tirajul foarte important al *Sovremenik*-ului, care nu încetează să progreseze în anii 1860, dovedește influența ideilor pe care le răspândește. Este citit chiar și la Curte. Este oare de mirare, dacă în pofida precauției autorului, pentru a evita foarfecele cenzorului, articolele sale i-au fost repede judecate ca fiind de netolerat? În 1862, a publicat un adevărat manifest intitulat „Țăranilor care aparțin nobililor, de către cei care le vor binele", explicând că emanciparea a fost o amăgeală și chemând țăranii înșelați să se unească în secret, să se alăture țăranilor Coroanei și soldaților, pentru a pregăti cu el, cu Cernîșevski, care le servea drept ghid, o revoltă generală. Era prea mult: a fost arestat, a fost mai întâi inclus în fortăreața „Petru și Pavel", cum se cuvenea, și de aici a ieșit în 1864 cartea care va servi drept biblie unei întregi generații și îl va inspira pe Lenin: *Ce-i de făcut?*

Ca formă, era un roman care, din punct de vedere literar, era destul de mediocru. Dar, în fond, era un soi de ghid destinat intelectualității anilor 1869, cea care se ridica împotriva reveriilor lui Oblomov și a semenilor lui și se credea investită cu un rol istoric de a face să se nască o lume nouă. Eroul din *Ce-i de făcut?*, Rahmetov, semăna cu Bazarov al lui Turgheniev,

dar îl depăşea, căci el nu se mulţumea să critice, el chema tineretul să mânuiască securea şi îi indica ceea ce trebuia să fie: inspirat de bărbatul model care era Rahmetov.

Prima întrebare pe care o punea autorul şi la care el răspundea, era: cum trebuie să trăiască un nihilist? Este un ascet! Nu posedă nimic, nu are nevoie de nimic, nici de nimeni. El nu cunoaşte sentimente personale. Trebuie să trăiască din foarte puţin, riguros, şi trebuie să-şi pregătească corpul să suporte toate încercările posibile, privaţiunile, recluziunea, tortura. Căci Rahmetov, prezentat drept model, se pregătea prin această viaţă ascetică singurei sarcini demne pentru un bărbat, slujirea poporului – mai clar, revoluţia. Autorul scria, fără ocolişuri, că Rahmetov era acest „bărbat de care Rusia are nevoie. Urmaţi-i exemplul şi dacă aveţi puterea, angajaţi-vă pe drumul lui căci este singurul care ne poate conduce spre scopul pe care trebuie să îl atingem".

Cernîşevski nu s-a mulţumit să pună întrebarea decisivă: *Ce-i de făcut?* Şi să răspundă la ea; el s-a hotărât să facă din propria lui viaţă un exemplu, pentru cei pe care îi chema să se angajeze pe calea pe care o trasa. De-abia a scris în închisoare *Ce-i de făcut?*, catehism pentru o întreagă generaţie, că puterea l-a şi condamnat să fie executat în mod civil. Sinistră ceremonie, în plin centru al capitalei, unde, într-o zi mohorâtă şi sub o ploaie puternică, el stătea în picioare, cu capul gol, înlănţuit pe eşafod, purtând pe piept tăbliţa pe care era scris că era un „criminal de stat"; şi el asculta astfel lectura sentinţei care îl trimitea la muncă silnică (la *Katorga*), în Siberia. Dar el zâmbea liniştit mulţimii, printre care se înghesuiau tineri care vor purta pentru totdeauna în sufletul lor amintirea înspăimântătoare a acestei ceremonii barbare şi pe care îi uimea curajul liniştit al condamnatului. Până în 1870, Cernîşevski îşi va ispăşi pedeapsa în Siberia, întâlnind alţi condamnaţi, anume pe cei care au fost trimişi după atentatul din 1866, împotriva ţarului, discutând la infinit despre revoluţie. Pedeapsa ispăşită, fiind judecat ca deosebit de periculos, i se va interzice să revină în Rusia europeană şi va fi încă în aceeaşi situaţie când se va fi sfârşit, în sânge, domnia lui Alexandru al II-lea. Numai în 1883 a putut părăsi micul sat siberian unde i s-a prelungit în forţă exilul lui pentru a se instala la Astrahan, apoi, în 1889, chiar anul morţii sale, el a putut în sfârşit să se ducă în oraşul copilăriei sale, Saratov. Astfel se încheia un exil de un sfert de secol care a pus capăt activităţilor sale revoluţionare, dar nu

şi celei a scriitorului, nici mai ales a unei influenţe care va cântări greu în secolul al XX-lea.

Dar nihiliştii nu erau singurii care să ocupe peisajul politic în acei ani.

„În serviciul poporului"

Tineretul vroia să fie util, vroia să servească poporului, cerea să se vorbească despre popor şi va urma pentru asta noi ghizi. Herzen l-a invitat în 1861 să „meargă în popor". Piotr Lavrov îi va arăta cum să realizeze acest program.

Lavrov era figura de frunte a populismului care, să-l citäm încă o dată pe Berdiaev, este „o manifestare la fel de specific rusească, precum nihilismul şi anarhismul. Pe bună dreptate, Berdiaev ataşează acestei mişcări, în titluri şi în momente diferite, slavofili, pe Herzen, Dostoievski, Tolstoi şi Bakunin. Pentru că toţi aveau în comun credinţa în poporul rus, adică înainte de toate, în ţărani. Toţi s-au neliniştit de distanţa existentă între acest popor, ferment al Rusiei şi intelectualitatea a cărei sarcină istorică era să conducă poporul. Şi ei erau în acelaşi timp conştienţi de a nu fi poporul, de a nu aparţine poporului. Lavrov a ştiut să teoretizeze aceste contradicţii şi consecinţe pe care intelectualitatea trebuia să le tragă.

Piotr Lavrovici Lavrov a sosit relativ târziu în lupta ideologică în Rusia. Matematician de formaţie, el şi-a predat disciplina într-o şcoală de artilerie, apoi s-a întors spre filosofie, pentru a da o bază reflecţiei sale politice şi a participat, de la mijlocul anilor 1850, la dezbaterile asupra reformelor, în sânul diverselor cercuri. Supravegheat de poliţie, a fost arestat după atentatul lui Karakozov, şi, după nouă luni de internări, el a fost exilat într-o provincie îndepărtată. În acest exil de patru ani, de unde va evada ca să se ducă la Paris, el va scrie *Scrisori istorice* care vor deveni biblia intelectualităţii populiste, sau precum s-a scris „evanghelia revoluţiei". El se străduia, înainte orice, să combată gândirea radicală şi utilitaristă a lui Pisarev şi a prietenilor lui nihilişti, pentru a reda un loc valorilor, valorilor morale şi celor ale persoanei.

Fără îndoială că discursul lui Lavrov – precum cel al lui Mihailovski, altă mare figură a populismului rus – distingea mereu între interesele poporului şi capacitatea acestuia de a le exprima. Aptitudinea de a vorbi

de popor, şi de nevoile sale, o deţinea numai intelectualitatea. Lavrov a dezvoltat ideea responsabilităţii elitelor, a datoriei contractată de ele faţă de popor şi de obligaţia lor de a plăti, de a-şi da sufletul punându-se în serviciul poporului. Tema căinţei elitelor era de asemenea o temă specific rusă. Elitele, spune Lavrov, nu sunt responsabile individual, dar ele poartă greutatea unei greşeli colective, sociale, cea a privilegiilor de care au beneficiat – inclusiv privilegiul educaţiei dobândite în detrimentul unui popor mereu umilit. Dacă intelectualitatea nu conştientizează mereu această datorie, dacă nu-şi va da sufletul, Rusia nu va mai fi decât juxtapunerea lui Oblomov şi a revoltaţilor de la Bezdna.[66]

Această opoziţie între popor şi elită era cu atât mai puternică, în spiritul lui Lavrov, cu cât ea se baza pe o viziune idealizată a poporului. Populiştii se însărcinau aici în lunga tradiţie a gândirii ruse care respingea capitalismul şi burghezia şi visa la o cale proprie Rusiei care i-ar evita aceste două particularităţi ale dezvoltării sociale occidentale, pe care le detestă. Ea înţelegea, în schimb, să se bazeze pe organizarea specifică vieţii ţărăneşti, pe comunitate. Lavrov şi Mihailovski traduceau aceste aspiraţii într-un cuvânt de ordine „A merge în popor".

Refugiat la Paris, apoi la Zürich unde se înconjoară de studenţi ruşi, numeroşi în acest oraş, care le va fi foarte ospitalier, Lavrov îşi continuă reflecţia asupra datoriilor intelectualităţii, natura acţiunii sale şi încearcă să o pregătească pentru ceea ce va fi datoria sa. De-a lungul scrierilor sale publicate în revista *V period* („Înainte") şi adunate în patru volume publicate la Zürich şi la Londra, el răspunde întrebării: *Ce-i de făcut?* pusă de Cernîşevski; este „a merge în popor", a se amesteca cu el. Dar cum?

Aici, răspunsul ui Lavrov şi cel al intelectualităţii pe care o cheamă la acţiune au fost diferite. Motivul acestei contradicţii era uşor de înţeles. Lavrov era în exil, el urmărise cu pasiune, la Paris, căderea Imperiului, naşterea Comunei, s-a gândit pornind de la aceste evenimente la procesul revoluţionar şi la locul poporului în toate tipurile de revoluţie. Instalat apoi la Zürich, a elaborat acolo o concepţie mai generală, străduindu-se să-şi ghideze compatrioţii, rămaşi în Rusia. Dar, pe teren, mişcarea găsea noi conducători care înţelegeau s-o organizeze. Cel mai remarcabil a fost

[66] În ziua următoare reformei din 1861, una dintre cele mai dinamice revolte ţărăneşti a izbucnit în gubernia Kazan, la Bezdna, făcând numeroşi morţi.

Nikolai Vasilievici Ciaikovski, un tânăr de douăzeci de ani, în fruntea grupului care se va numi „Ciaikovski" şi care, din 1871 până în 1874, va încerca să definească ceea ce înseamnă concret „a merge spre popor". În anturajul lui, îl găsim pe Petru Kroptkin, copil al nobilimii, crescut la corpul pajilor, prin hotărârea personală a lui Nicolae I, şi care, după ce a stat la Geneva, l-a frecventat pe Bakunin şi secţia rusă a Internaţionalei, s-a întors în Rusia unde a fost atât de sedus de Ciaikovski, încât s-a alăturat grupului său. Dar, doi ani mai târziu, a fost arestat şi închis în fortăreaţa „Petru şi Pavel".

Proiectul celor din grupul „Ciaikovski" era precis: ei vroiau „să meargă spre popor" prin propagandă, ducând cărţi la ţară, în scopul de a forma intelectual şi politic ţăranii. La început, aceşti discipoli ai lui Lavrov gândesc că misiunea intelectualităţii nu este să se substituie ţărănimii, ci să-i ghideze evoluţia, pentru ca ea să poată deveni responsabilă de ea însăşi. Cei din „Ciaikovski" duc la ţară *Capitalul* de Marx şi *Scrieri istorice* de Lavrov, operele lui Cernîşevski, cât şi romanele lui George Sand, „autor-cult" al intelectualităţii ruse. Este ceea ce ei numesc *Knijnoe delo* („acţiunea prin intermediul cărţilor"). Ei încearcă să facă la fel pe lângă muncitorii din uzine, care, deseori, la începutul anilor 1870, erau ţărani care nu au putut sau ştiut să profite de reforma din 1861 şi pe care sărăcia i-a împins spre oraşe.

Lângă Ciaikovski apare un alt grup venit din Siberia, condus de Alexandr Vasilievici Dolguşin, care, în discursul lui, amesteca un puternic patriotism siberian cu misiunea de emancipare a poporului. Mai revoluţionari decât cei din „Ciaikovski", al căror ataşament pentru o sarcină educativă o ridiculizau cu plăcere, partizanii lui Dolguşin pretind să cheme dintr-odată ţăranii la revoltă. Discursul lor era o realitate inspirată din comunism şi nu făcea niciun loc reformelor sau unei evoluţii gradate a statului economic al ţărănimii. Influenţa acestor extremişti a fost slabă, căci publicaţiile lor de propagandă erau, pentru ţărani, greu de citit şi încă şi mai greu de înţeles. De altfel, începând cu 1873, poliţia a pus capăt activităţilor lor. Deferiţi justiţiei, ai au fost cu toţii condamnaţi la pedepse grele.

Dacă se evocă aici aceste grupuri este deoarece cuvântul de ordine a lui Lavrov a fost înţeles în diverse moduri. Pentru el, cei care s-ar duce la ţară ar trebui să fie pregătiţi şi să fie apţi să exerseze pe lângă ţărani o meserie utilă pentru ei, precum cea de institutori, infirmieri etc., în scopul

de a fi acceptați și înțeleși de către aceștia. Nu trebuia în niciun caz, spunea el, să se perpetueze eterna ruptură dintre țărani și intelectualii veniți din afară, ca să aducă adevărul, ci să rămână „lângă" țărani în loc să fie integrați printre ei. Anumiți membri ai intelectualității pe care îi vom regăsi nu mai departe în alte roluri, precum Sofia Perovskaia, vroiau, punând accentul pe studiile universitare, să se pregătească pentru o acțiune viitoare, așa cum preconiza Lavrov. Dar se mai găseau alții care se precipitau pe lângă țărani în scopul de a se dedica propagandei revoluționare.

Totuși, vorbele lui Lavrov și grupurile uneori agitate ale discipolilor săi au servit drept exemple și au incitat tinerii, cu miile, „să meargă în popor". A fost o mișcare spontană, remarcabil de generoasă, care, în vara lui 1874, a făcut să pornească la țară studenți care nu aveau alt program decât acela de a transmite poporului sentimentul lor de culpabilitate și fraternitatea lor. Dacă ei „se puneau în serviciul țăranilor", totul se făcea într-o veselă dezordine, fără să se știe ce sarcini trebuiau să își asume. Se mulțumeau să spună țăranilor că renunțau la toate privilegiile lor și că veneau să-și plătească datoria. „Noaptea rusă din 4 august" la care au visat numeroși liberali, la începutul anilor 1860, a avut loc, în realitate, în acea vară din 1874 care a fost vara tineretului studențesc.

Dar, a fost de asemenea vara sacrificiului, așa cum acești tineri idealiști nu și-au imaginat-o desigur niciodată. Țăranii ruși nu au înțeles nimic din acest demers rusoist. Ei au văzut în aceasta un capriciu al tinerilor nobili. Au înțeles cu atât mai puțin elanul măreț care împingea spre ei un tineret favorizat, pentru care, acest exod spre popor îmbrăca cel mai adesea un caracter bizar. Fără îndoială, grupurile populiste încercau să conducă mișcarea, să sugereze direcții – spre exemplu, să meargă pe urmele lui Stenka Razin și a lui Pugaciov pe pământurile rascolnicilor – și să adune în jurul satelor sau ale târgurilor cohorta studențească. Dar, în marea lor majoritate, tinerii populiști nu ascultau nici o directivă. Se duceau după placul lor, singuri sau cu câțiva prieteni, în sate, îmbrăcați precum mujicii, propunând țăranilor întâlniți să lucreze pe lângă ei. Dar ei urmau și învățătura primită, care le indica să vorbească „adevărat" țăranilor, despre condițiile lor de existență și despre viitor. Le spuneau că „pământul trebuia să devină un bun comun" dovedind prin aceasta puțina lor experiență, cu privire la aspirațiile țărănești pentru posesia privată a pământului și a proprietății în general.

Încă o dată, în pofida acestui elan nebun, intelectualitatea a fost pe lângă şi nu cu ţăranii. Avertizat de acest exod al studenţilor şi de îndemnurile revoluţionare pe care le lansau aceşti predicatori ciudaţi, guvernului nu i-a fost greu să-i pună capăt. Ţăranii stupefiaţi îi lăsau arestaţi, sau, gândindu-se că era vorba de provocatori, alertau uneori chiar ei jandarmii. Aceştia s-au răspândit prin sate, au operat arestări cu sutele, cu miile şi i-au deferit pe studenţi justiţiei. Amploarea mişcării explica rapiditatea represiunii! Le-a revenit în minte autorităţilor că era o revoltă ţărănească la care îi îndemnau adepţii populismului. Chiar dacă nicăieri aceste apeluri la revoltă nu au fost urmate, guvernul nu putea lăsa lucrurile să meargă de la sine.

Raportul Pahlen[67] a furnizat un bilanţ al represiunii: 770 de arestări, din care 612 tineri şi 158 tinere. Din masa celor care au fost arestaţi, 265 de studenţi sunt reţinuţi în închisoare, ceilalţi fiind eliberaţi sub cauţiune. Cincizeci şi trei tineri scapă tuturor cercetărilor. Aceste arestări, şi încă mai mult indiferenţa ţăranilor faţă de mişcare au evidenţiat eşecul acestui tip de activitate. Dar abandonarea acestuia pentru alte modalităţi de acţiune mergea dincolo de insuccesul din vara lui 1874. Era vorba aici de o alegere strategică, în care Lavrov a fost mereu depăşit de Bakunin şi Tkaciov, care chemau, primul la acţiune imediată, mai degrabă decât la o educaţie a ţăranilor, al doilea, la preluarea puterii.

Vara lui 1874 a marcat sfârşitul influenţei ideilor lui Lavrov. Desigur, el a imaginat de asemenea că acţiunea ar putea conduce la luarea puterii, dar el considera că o simplă revoluţie politică nu ar fi de ajuns ca să schimbe societatea; ori, pentru el, acesta era esenţialul. Dar el nu era ascultat.

Cavalerii „steagului negru"

Deja, cu destul timp înainte să înceapă această vară fantastică, alte voci făceau să se audă discursuri foarte diferite, mult mai radicale: erau vocile anarhiştilor, alt curent din anii 1860, care, contrar populismului şi nihilismului, nu era specific rus, ci deja larg răspândit în Europa, chiar dacă manifestarea lui în Rusia a îmbrăcat trăsături specifice.

[67] Contele Pahlen a fost ministru al Justiţiei din 1868 în 1878. El a elaborat un raport complet asupra stării Imperiului.

A fost evocat aici Bakunin, dar era acel Bakunin din prima perioadă, când se interesa încă de *zemskii sobor* şi de reformele liberale. În a doua perioadă a mişcării, atunci când era în conflict cu Internaţionala şi cu Marx, el imagina să creeze o Internaţională anarhistă şi considera problema rusă în interiorul unui ansamblu de ţări europene de acelaşi tip, în care, gândea el, s-ar putea instaura un socialism ţărănesc. Lui Lavrov, care vroia să educe poporul, Bakunin îi opunea faptul că singura cale de urmat era cea prin care revoluţionarii împing poporul să se răscoale.

Vroia să împărtăşească aceste idei tinerilor studenţi pe care îi strângea în jurul lui, la Zürich, în anii 1872-1874. El dispunea atunci de o imprimerie, de o asociaţie „Frăţia rusă" şi publica *Etatisme et Anarchie* („Etatism şi Anarhie"). El repetă într-una tinerilor lui auditori, scăpaţi teferi din diverse represiuni sau simpli studenţi doritori să se ţină la distanţă de o putere autoritară, că era nevoie de o revoluţie socială, cât şi de o organizare capabilă să o suscite şi să o ghideze. Îl critica pe Lavrov şi proiectul său educativ, şi convingea cu ideile sale destui tineri care, în vara lui 1874, au încercat să le pună în practică, la ţară, unde s-au dus să „se alăture poporului", speriindu-l deseori prin concepţia lor radicală, cu privire la viitor, dar şi prin ateism, al cărui propagator era Bakunin. Pentru ţăranul rus, profund religios, o lume fără Dumnezeu era de neconceput, de neacceptat.

Dacă influenţa intelectuală a lui Bakunin s-a dovedit profundă, influenţa sa asupra acţiunii în Rusia va reprezenta mult mai puţin. Primul motiv – aceasta este valabil şi pentru Lavrov – că ideile venite din locurile de exil erau mult mai puţin potrivite să dirijeze amintitele acţiuni.

DEMONUL

Pe teren, teribilul personaj al lui Neceaev este cel care, în aceşti ani tulburi, va fi mesagerul lui Bakunin, dar el va merge clar dincolo de vorbele maestrului său prin maniera în care defineşte regulile de viaţă şi de acţiune ale revoluţionarului.

Serghei Ghenadievici Neceaev este foarte diferit de majoritatea membrilor intelectualităţii printre care a jucat un rol decisiv, la sfârşitul anilor 1860. Este un copil al poporului, născut dintr-o mamă şerbă, care nu

a primit decât o educație haotică, chiar dacă a manifestat foarte devreme gustul exagerat pentru lectură și a citit tot ceea ce ținea de ideile și de istoria revoluționară. A încercat să se prezinte la examene ca să devină institutor; nu a reușit, a frecventat ca auditor liber universitatea din Moscova unde a participat la cercuri studențești foarte agitate, în momentul atentatului lui Karakozov. După atentat, represiunea și supravegherea polițienească permanentă, au împins aceste cercuri în clandestinitate. Neceaev stabilește atunci legături cu Tkaciov, în cadrul unui comitet clandestin, în scopul de a reuni studenți și de a-i pregăti pentru acțiunea revoluționară.

La sfârșitul anilor 1860, ca toți populiștii, Neceaev are ochii ațintiți asupra datei fatidice de 19 februarie 1870, marcând momentul care, la nouă ani după reformă, țăranii au o a doua posibilitate de alegere. Pentru el, este momentul în care conștiința țărănească ar trebui să se trezească. Dar, contrar populiștilor, este deja convins că țărănimea lăsată de capul ei nu poate nimic, că numai organizarea mișcării revoluționare – o organizare riguroasă și profesională – va putea transforma revolta țăranilor în acțiune decisivă, capabilă să schimbe definitiv ordinea politică și socială.

Întărit în convingerile sale, cu legăturile pe care le-a țesut la Moscova, Neceaev a plecat în Elveția, unde se afla Bakunin și Ogariov au chemat și ei ani de zile studenții la acțiune. Neceaev li s-a prezentat drept cel care a reușit să dea viață, pe teren, ideilor lui, să le înscrie în realitate. De la începutul întâlnirii lor, se poate întrevedea, în pofida entuziasmului pe care îl manifestă cei doi prieteni, întreaga tragedie care va urma și pe care Bakunin a intuit-o. În aprilie 1865, el a scris legat de Neceaev pe care tocmai îl cunoscuse: „Am aici, lângă mine, unul dintre acești tineri fanatici, care nu cunoaște îndoiala, căruia nu îi e frică de nimic, care știe că mulți dintre ei vor pieri în mâinile puterii, dar care, totuși, este hotărât să lupte fără încetare până ce poporul se va ridica. Sunt minunați, acești tineri fanatici: credincioși fără Dumnezeu și eroi fără fraze".

Colaborarea care se naște între Bakunin și Neceaev, în această primă fază a relațiilor lor, conduce la o lucrare celebră care a stupefiat contemporanii și rămâne încă năucitoare prin tezele sale: *Catéchisme révolutionnaire*, („Catehismul revoluționar"), atribuită când amândurora, când unuia dintre ei. Nu este aici locul să dezbatem paternitatea reală a *Catehismului*, care rămâne încă nesigură. Se poate reține, în orice caz, ipoteza lui Michel Confino pentru care acest text a fost discutat la Moscova

cu Neceaev şi prietenii lui, înaintea primei călătorii în Elveţia, în 1869, şi a fost apoi lucrat cu Bakunin. Esenţial este conţinutul.

Acest text este în acelaşi timp un manual de practică revoluţionară propovăduind o organizaţie conspirativă foarte compartimentată şi ierarhizată, formată din mici celule de cinci sau şase persoane, subordonate unor secţii reunite în reţea (articolele de la 1 la 3 din principii generale); dar e, de asemenea, un ghid al moralei şi al comportamentului revoluţionar, ceea ce este, pentru urmarea fenomenului Neceaev, esenţialul. Revoluţionarul este definit ca „un om dedicat [cauzei], care nu are nici interese proprii, nici afaceri personale, nici ataşamente, nici bunuri şi nici chiar un nume. Totul în el este absorbit de un singur interes, un singur gând, o singură pasiune: revoluţia", şi „dur faţă de el însuşi, el trebuie să fie aşa şi faţă de ceilalţi... Noapte şi zi, el nu trebuie să urmeze decât un singur gând, un singur scop: distrugerea fără milă. Urmărind acest scop cu sânge rece şi cu perseverenţă, el trebuie să fie pregătit să moară şi să distrugă, cu propriile sale mâini, pe toţi cei care se ridică în calea proiectelor sale".

Catehismul defineşte, de asemenea, raporturile cu revoluţionarii şi cu societatea. Mai important decât orice este portretul revoluţionarului pe care îl face. Această asceză a revoluţiei, această atitudine implacabilă care regăseşte revoluţionarul să se sacrifice pentru cauza lui, dar şi să sacrifice pe altcineva, duşmanul, camaradul slab, va înspăimânta cu atât mai mult contemporanii lui, cu cât Neceaev l-a aplicat de cum s-a întors în Rusia, pe unul dintre ai săi, studentul Ivanov, pe care îl va asasina la 21 noiembrie 1869, împreună cu trei camarazi sub înşelătorul pretext al unei posibile trădări.

Acest omor va fi condus, în cadrul organizaţiei secrete fondate în 1869 de Neceaev, *Narodnaia Rasprava* („Justiţia populară" sau „Securea"), după numele sinistrului său simbol. Societatea secretă dispunea de o publicaţie şi era organizată după principiile *Catehismului revoluţionar*: celule de cinci membri, secţiuni şi comitet central. O disciplină de fier, secretul, ordinele refuzate de sus în jos: astfel înţelegea Neceaev să conducă poporul la revoluţie. Lenin a învăţat mult de la acest fanatic pentru care „este moral tot ceea ce serveşte revoluţiei, imoral şi criminal tot ceea ce se ridică în calea ei". Revoluţionarul nu poate trăi în lumea statului, a clasei şi a aşa-zisei culturi, deoarece crede în distrugerea ei rapidă şi totală".

Catehismul revoluţionar este bogat în indicaţii asupra mijloacelor de a perverti organele puterii, de a instrumenta suferinţele societăţii, de

a utiliza indivizii şi asupra mijloacelor cele mai abominabile destinate servirii cauzei.

În pofida acestui efort comun, Neceaev nu a fost multă vreme „magnificul fanatic" pe care îl descoperise Bakunin în 1869. După omorârea lui Ivanov, el a fugit în străinătate în timp ce numeroşi discipoli ai săi sunt arestaţi. Dar vestea acestui omor, cât şi megalomania sa – nimeni nu ştia ceea ce era adevărat din isprăvile sale, într-atât el multiplica poveştile fantastice cu arestări şi evadări –, voinţa sa de a-şi impune viziunea extremistă cu privire la revoluţie şi concepţia sa asupra revoluţionarului l-au exasperat pe Bakunin. Într-o foarte lungă scrisoare pe care i-a adresat-o în iunie 1870, acesta i-a relatat despre speranţele pe care le avusese legate de el – „dintre toţi ruşii pe care îi cunosc, consider că sunteţi cel mai capabil să duceţi cu bine această întreprindere" – dar, a adăugat el, „nu cunoaşteţi nimic din condiţiile sociale, din cutume, despre morală, despre ideile şi sentimentele obişnuite a ceea ce se numeşte lumea educată". Şi deja Bakunin concluzionează că ignoranţa lui, combinată cu un fanatism care duce la nihilism, „îl consacră eşecului".

Mai târziu, Bakunin va condamna şi caracterul lui şi întregul lui comportament: „Ura nu creează nimic, nici măcar puterea necesară distrugerii. Ea nu distruge nimic". Şi, câteva zile mai târziu, la 10 iunie, el le mai scrie prietenilor lui: „Neceaev trebuie să înceteze să se vadă ca Ludovic al XIV-lea spunând statul [revoluţia] sunt eu... Dictatura lui va avea consecinţe dezastruoase în Rusia şi în străinătate".

Respins de Bakunin şi de ai săi, care i-au denunţat iezuitismul, machiavelismul, recurgerea la mijloace de acţiune precum şantajul, extorcarea de fonduri, spionajul, delaţiunea, necinstea, minciuna permanentă, şi care îi reproşează de asemenea de a fi vrut să-şi apropie *Kolokolul* lui Herzen pentru a-şi difuza propriile idei, Neceaev va petrece un an şi jumătate la Londra, va fugi apoi la Paris, apoi în Elveţia unde poliţia îl va preda poliţiei ţarului, în 1872. Aşa s-a încheiat această viaţă atât de înspăimântătoare. Închis în fortăreaţa „Petru şi Pavel" de unde, în pofida multiplelor tentative de evadare, nu a reuşit să scape niciodată, el va muri zece ani mai târziu sub domnia altui ţar decât acela pe care îl recomanda să fie asasinat.

Dacă zăbovim aici asupra acestui personaj sumbru, este pentru că, în adâncurile Rusiei tulburată de somnia lui Alexandru al II-lea, pe

care reformele o transformau atât de rapid, subzista o altă Rusie făcută din violențe, excese, fanatism, unde spiritul extremist care îi anima pe credincioșii de stil vechi (dar, în cazul lor, fanatismul i-a făcut să-și accepte propria moarte, și să nu o organizeze pe a celui apropiat), memoria nemiloșilor șefi de răscoale, precum Stenka Razin, Pugaciov și câțiva emuli, aceasta este Rusia care își găsește o formă intelectuală și politică în gândirea lui Neceaev.

Nu este indiferent să constatăm că el l-a inspirat pe Dostoievski, contrariul lui, căruia i-a descris chipul în *Demonii*[68] sub trăsăturile lui Verhovenski, un organizator al omorului lui Satov, copie conformă a studentului Ivanov. Ceea ce descrie Dostoievski cu spaimă, nu este idealul revoluționar, ci este o revoluție care se face fără Dumnezeu. Socialismul ateu este cel care îl dă peste cap, nu ideea socialismului. Și lucrarea lui este ca a unui vizionar, căci ceea ce vede, ceea ce el denunță, sunt viitoarele trăsături ale revoluției din Rusia. Șigaliov, unul dintre demoni, nu permite „paradisul pe pământ", căci nu poate exista niciun altul pe această lume. Dar, pentru a-l atinge, trebuie mai întâi eliminate nouă zecimi din umanitate.

Interesul arătat de Dostoievski lui Neceaev și personalității sale criminale, trimite inițial la una dintre cărțile sale, *Crimă și pedeapsă*, care contribuie de asemenea la dezbaterea care agită Rusia în anii 1860 și tratează despre om în fața istoriei, moralei, destinului uman. Revenit din *Casa morților*, Dostoievski scrie și una dintre cărțile acestei perioade atât de creative este tocmai aceasta. Eroul său, studentul Raskolnikov, se întreabă, ca toată tânăra studențime, asupra modalităților de a aduce fericirea semenilor lui: Putem omorî în numele convingerilor noastre, ale idealului nostru? Unde se situează granița morală?

Tatăl spiritual al lui Lenin

La aceste întrebări, cel mai apropiat teoretician și inspirator al lui Lenin, Tkaciov, a adus la începutul anilor 1870 răspunsuri care dovedesc radicalitatea continuă a gândirii ruse.

---

[68] *Bessî*, la singular *Bes* (drac, demon) se traduce mai degrabă prin *Demonii*. Dar, *Posedații*, traducerea obișnuită, este, de asemenea, acceptabilă.

Precum un mare număr de gânditori revoluționari, Peotr Tkaciov s-a născut într-o familie a micii nobilimi din provincie, dar și-a făcut studiile secundare în capitală, ceea ce îl pune de foarte devreme în contact cu viața politică.

În 1861, este admis la universitatea din Sankt-Petersburg, și, cum este anul tulburărilor, el ia desigur parte la toate manifestațiile și grevele studenților și din toamnă se găsește încarcerat pentru două luni. De-abia eliberat, el se alătură cercurilor clandestine care s-au format atunci și, timp de mai mulți ani, viața lui va fi un perpetuu du-te-vino: închisoare, apoi libertate, apoi o nouă ședere într-o fortăreață. Acești ani, care merg de la marea grevă studențească din 1861 până la atentatul lui Karakozov și represiunea lui, sunt o perioadă de ucenicie revoluționară. El dobândește atunci o triplă experiență: agitație, represiune și clandestinitate.

Radical ca temperament, nu este de mirare că s-a apropiat, în 1869, de cel mai extremist dintre agitatori, Neceaev, al cărui prestigiu nu este încă alterat de omorârea camaradului său. Dacă Neceaev îl atrage, este deoarece găsește la el acea obsesie a conspirației, care-i hrănește deja propria-i reflecție asupra mijloacelor de înfăptuire a revoluției. Dar, în același an, este încă o dată arestat, judecat ca membru al organizației lui Neceaev, condamnat mai întâi la închisoare, apoi la exil în Siberia. În 1873, ca atâția alții – atunci când supravegherea polițienească este în principiu riguroasă – el reușește să fugă în străinătate.

Dar, timp de o perioadă destul de lungă – aproape cinci ani, în care este închis și apoi exilat, el are puține contacte cu mișcarea ce se dezvoltă în Rusia. În timp ce tineretul studențesc se pregătește să „meargă la popor", reflecția sa solitară se dezvoltă în cu totul altă direcție: cea a organizării care trebuie pusă pe picioare ca să reușească o revoluție, altfel zis, cea a conspirației. El este deci foarte îndepărtat de ideile atunci în vogă din universități și de spiritul care împinge tinerii entuziaști la țară. Aceasta explică slaba sa influență asupra cursului evenimentelor rusești din acea epocă: nu este un ghid pentru tineret. În schimb, influența sa ulterioară asupra mișcării revoluționare din secolul al XX-lea este înscrisă în gândirea pe care o elaborează.

În Elveția, este înspăimântat de Lavrov și scrie în revista lui, *Vperiod*; dar, rapid, relațiile lor se degradează. Ei sunt opuși unul față de celălalt. Lavrov crede în popor, în necesitatea de a-l educa. În opoziție

cu el, Tkaciov publică *Sarcinile propagandei revoluționare în Rusia* și se străduie să-l câștige pe Bakunin de partea vederilor sale. Dar, îi amintește acestuia prea mult de Neceaev, chiar dacă, prin personalitatea lui, nu are nimic în comun cu acesta din urmă: nici necinste, nici megalomanie, nici voință nemăsurată de putere. Însă el înțelege repede că ideile sale nu sunt acceptabile pentru *Vperiod*. În 1875, se aliază cu câțiva emigranți ruși și polonezi ca să fondeze propriul ziar, *Nabat* („*Tocsin*"), deschis tuturor ideilor extreme.

De-a lungul a nenumărate articole scrise în Rusia și în Elveția, Tkaciov a supus unei descrieri critice tezele și experiențele populiștilor anarhiști, le-a constatat eșecurile și s-a gândit la ceea ce putea fi reținut. Este de acord cu populiștii, atunci când spun că șansa Rusiei este de a nu avea burghezie. Într-o scrisoare adresată lui Engels, el subliniază că Rusia nu poate face revoluția urmând principiile dezvoltate de Marx. Ea nu poate și nu trebuie să aștepte o dezvoltare capabilă, ea nu are deloc nevoie de burghezie, nici de instituții politice mai moderne. Aceasta este specificitatea dezvoltării ruse, întârzierea sa socială, care constituie șansa ei revoluționară.

Dar, spre deosebire de populiști, el nu crede în virtuțile revoluționare ale poporului și nici în spiritul său înnăscut de revoltă. Fără îndoială, scria el, revoluția nu se poate face fără popor, și, în Rusia, în condițiile particulare ale acestei țări, poporul este socialist din instinct. Dar, el trebuie să fie încadrat, ghidat, direcționat pentru a dobândi maturitatea și conștiința istorică ce îi lipsesc. Nu le dă dreptate, nici lui Bakunin pentru refuzul său față de stat. Împotriva acestuia din urmă, Tkaciov proslăvește înlocuirea structurilor statului existent prin instituții revoluționare organizate. El se teme mai mult ca de orice că distrugând cadrul vieții societății, distrugând statul, se dă curs liber inițiativei maselor care, neavând conștiința înnăscută a momentului istoric pe care îl trăiesc, vor îneca elanul revoluționar într-o dezordine spontană. Tkaciov introduce deja în gândirea socialistă o idee pe care Lenin o va lua în seama sa: ideea, atât de importantă, a dominației minorității asupra majorității. El rupe astfel cu întreaga gândire rusă a anilor 185-1870, opunându-i ceea ce poate fi calificat drept iacobinism.

Deși este un cititor atent al lui Marx, pe care se străduie să-l facă cunoscut compatrioților lui, se îndepărtează astfel parțial de el. Recunoaște, așa cum a făcut-o Marx, că Rusia are potențialități revoluționare, dar

consideră că ele depind de condiții specifice. Și se îndepărtează de Marx spunând că revoluția este, înainte de toate, o luare a puterii și depinde de aptitudinea unei minorități să o păstreze, lucru de care masele sunt incapabile. Este primul dintre gânditorii revoluționari care a pus cucerirea puterii în centrul procesului de transformare socială, în loc de a-l accepta ca produs al acestei transformări.

El este, de asemenea, primul care propune o metodă și tehnici de cucerire a puterii, de a organiza și de a o păstra. Pentru a lua puterea, spunea el, trebuie s-o dezorganizezi și teroarea este singurul mijloc pentru aceasta. Trebuie, de asemenea, pregătit poporul pentru a servi o minoritate care acționează și, pentru asta, trebuie educate masele utilizând toate mijloacele posibile de propagare a ideilor revoluționare. Puțini revoluționari înaintea lui s-au ocupat de problema puterii: Tkaciov este în această privință un precursor și un teoretician remarcabil. El a criticat cu violență mișcările populiste *Zemlia i volia* („Pământ și libertate") și *Ciornîi peredel* („Împărțirea neagră") pentru că se dezinteresau de lupta politică. A criticat la fel de puternic anarhismul lui Bakunin, căci, pentru el, revoluția și post-revoluția trebuie gândite în termeni de organizare, și chiar de guvernare. După revoluție, minoritatea trebuie, pentru Tkaciov, să se transforme în guvern. Dictatura lui Robespierre era deja, după el, un model de tranziție pentru perioada precedând organizarea societății post-revoluționare. Și el apăra „Incoruptibilul" cu vivacitate: „Ce vă dă dreptul să gândiți că minoritatea – total devotată intereselor poporului – se va transforma brusc în titan, atunci când va lua puterea în mâinile ei...? Citiți biografiile și vă veți convinge de contrariul. Robespierre, membru al convenției, stăpân atotputernic al destinelor Franței, și Robespierre, avocat necunoscut de provincie, nu sunt decât una și aceeași persoană. Puterea nu i-a schimbat caracterul moral, nici idealurile și tendințele sale..."

În pofida acestei pledoarii, Tkaciov îi speria pe ai săi la fel cum îi speriase Neceaev. Pentru că era emigrant, el valora puțin în Rusia unde iacobinismul nu avea deloc ecou; și, în Europa, deși Internaționala i-ar fi putut oferi o audiență, el nu-și găsește locul în nici unul din cele două curente care o dominau, marxismul și anarhismul. În fine, el nu va reuși să-și creeze propria organizație politică. „Societatea pentru eliberarea poporului", pe care o fondează la sfârșitul anilor 1870, nu reușește să se înrădăcineze în Rusia; ziarul său *Nabat*, pe care a vrut să-l transfere în

țara lui, dispare, și aceste două eșecuri anunță în același timp sfârșitul existenței și a întreprinderilor sale. El moare în vârstă de patruzeci și unu de ani într-un azil de alienați. Acest sfârșit sinistru – dar azilul de alienați ocupă un loc important în istoria intelectualității ruse, și să-ți sfârșești zilele acolo, nu era cu nimic rușinos – nu putea lăsa să se prevestească soarta viitoare a ideilor sale: nu-i scrisese el lui Engels că „poporul rus era comunist prin instinct și prin tradiție?" Dar el spunea, de asemenea, că, pentru ca revoluția să triumfe „trebuie tăiat capul tuturor subiecților din Imperiul rus, având peste douăzeci și cinci de ani". Aceste sfaturi judicioase nu au fost pierdute pentru toată lumea...

Cu Tkaciov, primul teoretician rus al revoluției, se termină un ciclu, cel care domina o gândire revoluționară încă speculativă. În anii care urmează, marxismul va insera reflecția în marele curent occidental căruia Internaționala îi servește drept cadru. Pentru cei care, în Rusia, visează să schimbe societatea și ordinea politică, anii 1880 vor fi marcați de respingerea specificității ruse, deci printr-o măsură de ruptură cu tot ceea ce, în cursul celor două decenii precedente, a fost gândit și încercat, pentru reconcilierea viitorului cu tradiția rusă.

Dar înainte să se înfăptuiască această ruptură, intelectualitatea rusă va mai face o ultimă tentativă care să-și atingă scopul prin năruirea organizată a sistemului politic. „Pugaciovii din universități" se vor transforma atunci în teroriști în cadrul a două organizații teroriste revoluționare succesive „Pământ și Libertate" (*Zemlia i Volia*) și „Libertatea poporului" (*Narodnaia Volia*).

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul XII

CU MOARTEA PE URME

Pe calea terorismului

În 1875, Rusia pare în multe privinţe aproape de o revoluţie. Fără îndoială că mersul spre popor al populiştilor (*narodniki*) a fost decepţionat, dar această decepţie îi incită să reflecteze la alte modalităţi de acţiune. Pe de altă parte, societatea rusă nu mai este asemănătoare cu ceea ce fusese în anii 1850: ţărănimii, principala forţă socială până atunci, i se adaugă masa muncitorească ce sporeşte rapid. Dezvoltarea reţelei feroviare începute din 1855 a încurajat dezvoltarea industrială. Dacă metalurgia întârzie să se dezvolte, industria textilă, diverse industrii uşoare, dovedesc că spiritul de întreprindere există, pur şi simplu, în Rusia. În 1861, numeroşi muncitori de la ţară au fost tentaţi să se întoarcă acolo: cine ştie dacă nu se va „împărţi pământul" conform vechiului vis rus? Dar, această iluzie repede pierdută, ei se întorc în oraş, urmaţi de alţi ţărani deziluzionaţi de condiţiile de atribuire a pământurilor prevăzute de reformă. Această masă muncitorească, concentrată în câteva oraşe, nu este încă o clasă conştientă de ea însăşi, dar ea formează un ansamblu de nemulţumiţi pregătiţi să răspundă oricărui apel care ar ţine cont de frustrările lor.

La mijlocul anilor 1870, se numără aproape un milion de muncitori în ţară. Şi ei au învăţat să se manifeste. Se declanşează greve – prima de acest gen într-o uzină textilă din capitală are loc în 1870 – mai ales din motive salariale. Ele rămân desigur limitate prin numărul lor şi printr-o slabă participare. Dar puterea începe să se neliniştească din cauza asta, cu atât mai mult cu cât întrevede o continuitate între mentalitatea ţărănească,

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

cea a mirului, şi cea a muncitorilor proveniţi din sate, care visează egalitate şi reacţionează în numele socialismului.

Populiştii au înţeles repede faptul că şi în oraşe li se oferea un câmp de acţiune. Şi ei se dedau propagandei în intenţia de a educa muncitorii şi de a-i atrage la ideea de a participa într-o zi la o mişcare mare. Mici cercuri de discuţii, cursuri în intenţia muncitorilor, biblioteci ambulante: întreg arsenalul educaţiei populare este atunci pus în mişcare. Slăbiciunea populiştilor în această muncă educativă în mediul muncitoresc ţine de faptul că obiectivele lor nu sunt suficiente pentru a răspunde în acelaşi timp nevoilor de la ţară şi celor din oraş. Ei sunt, în plus, mereu convinşi că ţăranul este în mod spontan un răsculat şi că el este principala şansă a revoluţiilor şi, dintr-odată, cei care fac propaganda sunt, înainte de toate, tentaţi să o facă pe lângă ei. În pofida a toate, activitatea lor pe lângă muncitori nu va înceta, ci se va extinde la personalul căilor ferate. Studenţii veneau să se asocieze acestei mişcări care, pornită din Sankt-Petersburg, cuprinde fabricile din Moscova şi din micile oraşe industriale din jur, dar are drept centru şi Odessa, unde s-a format o efemeră *Uniune muncitorească a Rusiei meridionale*.

Această educaţie a clasei muncitoare va produce efecte spectaculoase. În 1876, un student murind în urma încarcerării la „Petru şi Pavel", apare ideea utilizării numelui său şi amintirii sale ca port-drapel. Acest lucru ocazionează, la 3 martie, o manifestare reunind studenţi decişi să salute memoria unuia dintre ei. Dar muncitorii, puternic certaţi cu cei care le insuflau ideile socialiste, au decis mai târziu că ar trebui şi ei să-l salute cu respect pe acest tânăr martir al cauzei comune. Şi la 6 decembrie, o mulţime heteroclită formată din muncitori – dar nu în număr considerabil –, din studenţi, din intelectuali de toate originile, invadează piaţa situată în faţă la Notre-Dame de Kazan. Nu era desigur marea manifestaţie muncitorească proiectată, dar, aşa cum era, era suficientă pentru a enerva autorităţile. Desfăşurarea steagului roşu pe care erau înscrise cuvintele *Pământ şi Libertate*, apelul lui Plehanov la revoluţia socială au provocat o represiune violentă. Toţi cei care au fost prinşi – însă numeroşi manifestanţi au reuşit să fugă – au fost condamnaţi la pedepse grele. Pentru putere, această manifestare, oricât de modestă a fost, semnalul că începea să se facă o înţelegere între intelectuali şi muncitori şi că propaganda populistă mobiliza poporul din oraşe, dar şi pe cel de la ţară. Pentru populişti, decepţionaţi de

„marea descindere" la țară, semnalul nu era mai puțin clar: nu trebuia lăsat poporul să-și piardă speranța, ci trebuiau schimbate metodele și poate de asemenea obiectivele.

Între schimbările care se impun atunci atenției, se numără și cea a opiniei produse de criza balcanică. Un soi de uniune sacră îi sudează pe ruși în jurul voinței de a merge să „salveze frații slavi". Dar această criză, care apropie, pentru un moment, societatea de guvern, are pentru acesta din urmă un revers. Liberalii, slavofilii, care participă deci la elanul de solidaritate cu frații slavi, trag folos din aceasta ca să invite guvernul să doteze imediat Rusia cu reforme politice, pe care le pretinde puterii otomane în favoarea creștinilor. Și cum Alexandru al II-lea, cu sufletul numai în Balcani, nu înțelege nimic din acest apel, intelectualitatea apucă mingea din zbor și desfășoară un mare efort de propagandă pe această temă. Ea este mult mai în largul ei decât în 1875, înainte să fi apărut noile manifestații precum cea din piața Notre-Dame de Kazan, guvernul rus, puternic prin arestările atât de numeroase care au lovit „prietenii" din vara lui 1874, consideră că a sugrumat opozițiile, debarasându-se de agitatori.

Evenimentele îi vor arăta repede că nu a avut dreptate. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât, trecută fiind vremea entuziasmului pentru frații slavi, poporul rus constată dificultățile în care s-au înnămolit trupele, o anume nepregătire care amintește războiul din Crimeea și pacea nerealizată de la Berlin. Încă o dată, chiar dacă politica externă a lui Alexandru al II-lea întărește în definitiv Rusia, aparențele sugerează contrariul, ceea ce dă intelectualității curaj și noi argumente. Se reia lupta, aceasta este concluzia care i se impune; dar cum?

O organizație: Pământ și libertate

În 1875, populiștii sunt conștienți de înțelepciunea spuselor lui Tkaciov: fără organizare, orice luptă se împotmolește. La începutul anilor 1860, o primă eboșă a „Pământ și Libertate" (*Zemlia i Volia*) a văzut lumina zilei, dar nu este încă decât un cerc intelectual mai pregătit să dezbată decât să acționeze și căruia îi lipsea spiritul de organizare. În 1875, „Pământ și Libertate" apare sub o formă organizată și cuprinde de îndată țara. Mai întâi în capitală, desigur, unde doi bărbați o conduc. Unul este

Mark Natanson, discipol al lui Cernîşevski, veteran al luptei populiste, care a fost unul dintre principalii responsabili ai mişcării de la sfârşitul anilor 1860. De-abia întors din exil, unde îl trimisese suveranul, trăind clandestin în capitală, el se angajează din nou în acţiune. Celălalt este Alexandr Mihailov, foarte tânăr, nou venit în lupta revoluţionară.

Această organizaţie, pe cale de a se naşte, reuşeşte de la început câteva lovituri spectaculoase, care arată cât sunt de preocupaţi fondatorii ei să acţioneze, mai mult decât înaintaşii lor, să-şi dovedească existenţa pentru a atrage discipoli, să dea lovituri puterii în vederea zdruncinării ei. Doctrina nu este încă definitivă, dar marile linii ale acţiunii există deja. S-a văzut asta în martie 1876, când aceşti valoroşi tineri au reuşit să organizeze o manifestaţie gigantică pentru a înmormânta studentul pe care muncitorii îl vor saluta câteva luni mai târziu. Trebuia, de asemenea de subliniat cât de remarcabilă a fost această manifestaţie din martie: ea a reuşit să străbată, reunind într-o mulţime imensă studenţi şi membri ai elitei, sub ochii unei poliţii atât de stupefiate, încât nu reacţiona. A doua dovadă nu mai puţin izbitoare a capacităţilor acestei organizaţii: evadarea lui Kropotkin, marele aristocrat anarhist care a consemnat episodul în *Memoriile unui revoluţionar*. Această evadare, uneltită sub nasul jandarmilor atenţi totuşi la soarta unui deţinut atât de prestigios, a contribuit la asigurarea popularităţii lui *Zemlia i Volia*.

Dar ceea ce era atunci mai remarcabil, era expansiunea geografică a organizaţiei, care se instalează solid; tot atunci, veritabile comune în mediul ţărănesc la Saratov, cât şi în diverse mici oraşe situate de-a lungul Volgăi. Privind de aproape, se poate constata că această implantare, precum majoritatea mişcărilor revoluţionare, acoperă „pământurile" epocii lui Stenka Razin şi Pugaciov, mergând pe urmele lor, că ea ajunge de asemenea pe meleagurile Raskolului, că este prezentă peste tot unde spiritul de libertate a suflat de-a lungul timpului.

Dar, de data aceasta, nu este vorba de o „coborâre" la ţară, ci mai degrabă o ancorare de bărbaţi şi de femei care vor desfăşura, pe lângă ţărani, activităţi de care aceştia aveau mai mare nevoie decât de propagandă: medici sau uneori simpli asistenţi de sănătate (felceri), institutori, infirmiere, moaşe. Toţi se pun în serviciul ţăranilor şi aceştia îi ascultă şi îi protejează, căci majoritatea dintre ei trăiesc în ilegalitate. Această penetrare a *Zemlia i Volia*, la ţară, prefigurează cu un avans de aproape

patru decenii mişcarea de modernizare rurală înfăptuită de acelaşi tip de elite pe care Lenin o va descoperi cu anxietate şi o va descrie în 1913 sub numele de *noua democraţie*. Şi, va concluziona cu pesimism că, dacă acest progres continuă, revoluţia îşi va fi epuizat şansele. Dar, la sfârşitul anilor 1870, într-un context întârziat, această *nouă democraţie* este destinată să pregătească drumul revoluţiei, ea fiind opera unor revoluţionari şi nu, cum va fi cazul la începutul secolului următor, a unei puteri speriate de revoluţia survenită în 1905 şi care încearcă să-i răspundă.

Activitatea acestor agitatori, de un nou tip, nu este în zadar, în afara faptului că ţăranii îi întâmpinau bine, pentru că le înţelegeau utilitatea imediată; discursul lor schimba în mod progresiv mentalităţile, şi, datorită acestui fapt, ţăranii legau dificultăţile existenţei lor cotidiene de o problemă mai vastă, cea a dreptăţii. Ei vroiau să dispună de pământ în numele dreptăţii, ei opuneau revendicarea dreaptă condiţiilor de achiziţionare a pământului puse de reforma din 1861, şi aderau astfel, puţin câte puţin, la ideile de revoltă, semănate printre ei de membrii lui *Zemlia i volia*. Astfel, în sudul Rusiei s-a dezvoltat un spirit de revoltă, circulând în plus diverse legende menite să impresioneze ţăranii. Un grup populist a propagat în 1876 la ţară rumoarea că suveranul era de partea poporului său şi că dispoziţiile reale ale Manifestului fuseseră disimulate; această legendă a circulat de altfel printre ţărani imediat după reformă.

La Geneva, Anna Makarevici, care a aparţinut grupului „Ciaikovski", a propus difuzarea printre ţărani a unei mici broşuri reluând mitul „falsului ţar".[69] Această propunere nu a fost înţeleasă, anume de Bakunin şi de partizanii lui, care refuzau să fie încurajată credulitatea ţăranilor. Dar, dezbaterea pe care aceasta a făcut-o să se nască, arată într-adevăr dificultăţile întâmpinate de cei care lucrau în mediul ţărănesc. Ei vroiau să se facă auziţi de mujici, să reuşească să-i ridice, dar se loveau totuşi de sentimentul confuz de loialitate, legând ţăranul de persoana suveranului. Pentru ţăran, acesta rămânea Tatăl, şi tot răul venea de la cei care posedau, de la nobilime, pe când membrii *Zemlia i Volia* erau convinşi că va trebui să se ajungă la punerea problemei de fond, cea a sistemului politic. Şi, tot străduindu-se să pătrundă mediul ţărănesc, ei înţelegeau că eforturile

[69] „Bunul ţar", adevăratul, fusese suprimat de asemenea şi, cu el „adevăratul Manifest" care dădea pământ ţăranilor pe când, pe tron, fusese aşezat un „ţar fals", reprezentând posesorii.

lor nu vor cunoaşte decât succese limitate. De aceea, în 1876, *Zemlia i volia* se va întoarce din nou spre mediul urban şi spre capitală şi atitudinea puterii nu face decât să o încurajeze. Guvernul era departe de a ignora activitatea desfăşurată de revoluţionarii proveniţi din intelectualitate şi pe care aceasta îi susţinea.

Nervozitatea de la ţară, veştile privind „ciudatele colonii" care se dezvoltau în sud, greve care izbucneau ici şi colo, manifestaţiile deschise, aşa cum va cunoaşte capitala în 1876, toate acestea au provocat la nivel înalt o reflecţie asupra căreia Consiliul miniştrilor a dezbătut-o chiar în momentul în care începea războiul împotriva Turciei. Cum să răspundă la propaganda pe care societatea o asculta cu atâta complezenţă? Unii membri din anturajul suveranului şi, în primul rând, Valuev avansau cu multă precauţie ideea unei reforme politice. Dar teza care câştiga, anume sub influenţa lui Pahlen, a fost că fermitatea ar putea avea dreptate faţă de aceste tendinţe revoluţionare. Şi fermitatea trecea prin informaţie şi model. Pentru ca societatea să conştientizeze pericolul pe care-l prezentau cei pe care Pahlen îi califica drept „exaltaţi", trebuia ca ideile lor să fie expuse la vedere, să li se denunţe fanatismul, dar să fie arătată şi incapacitatea lor de a se opune, în ultimă instanţă, statului. De aici ideea de a organiza procese mari în care revoluţionarii, apărându-şi ideile extremiste, să termine prin a speria elita rusă şi astfel s-ar regăsi singuri în faţa unei societăţi care i-ar condamna.

Dar procesele politice nu se manipulează cu uşurinţă, puterea va învăţa asta pe cheltuiala proprie. Tinereţea, curajul acuzaţilor, intervenţiile lor, care găseau un ecou în societatea rusă, în final totul deservea puterea.

În ianuarie 1877, au fost judecaţi cu pompă mare la Petersburg, manifestanţii din piaţa Notre Dame de Kazan, în timp ce la Moscova, două luni mai târziu, un alt proces a reunit 50 de acuzaţi, din care un număr considerabil de tinere fete, toţi acuzaţi de a fi făcut propagandă în uzine. Punctul culminant al acestor procese presupuse „educative", a fost cel care, în toamna aceluiaşi an, a condus în faţa tribunalului – adică o cameră a Senatului – 193 de acuzaţi, care, de un anumit timp, putrezeau în închisoare.

Aceste procese au fost foarte educative, într-adevăr, dar nu era cum scontaseră oamenii puterii. Acuzaţii impresionau prin determinarea lor, care sporea de altfel de-a lungul audierilor. Cei din procesul celor 193 făceau fără înconjur obstrucţie, refuzând să recunoască legitimitatea judecătorilor

şi să se comporte în acuzaţi docili, bătându-se chiar, eventual, cu jandarmii, care încercau să le impună o anume disciplină. În procesele precedente, acuzaţii se arătaseră mai puţin răzbunători, dar la fel de abili să atragă atenţia, adică simpatia societăţii. În procesul celor „cincizeci" care a avut loc la Moscova, Sonia Bardina[70] a expus într-un mod paşnic şi luminos idealul de justiţie pe care îl apăra cu tovarăşii săi, asigurând că ei nu aveau deloc drept scop nici cea mai mică lovitură de stat, nici schimbări politice radicale, că ei nu vizau să distrugă fundamentele societăţii, ci numai să fie o justiţie echitabilă pentru toţi. Acest cuvânt moderat, ţinut de o tânără, i-a asigurat pe auditori în momentul în care guvernul vroia să sperie.

În acelaşi mod el a omis să ia în considerare o mare schimbare intelectuală datorată reformelor din anii 1860. Justiţia reformată a cerut să se pregătească adevăraţi avocaţi. În 1877, puterea putea constata că acest obiectiv era foarte bine realizat, că avocaţi bine pregătiţi, mândri de profesia lor, deci independenţi ca spirit, se înfăţişau împotriva ei, lângă acuzaţi, dând declaraţiilor şi ideilor lor un ecou şi chiar o legitimitate remarcabile. Reforma liberală a justiţiei se întorcea contra puterii, dar această întoarcere dovedea şi un progres al mentalităţilor, datorat clar voinţei reformatoare a lui Alexandru al II-lea. Era, în acelaşi timp, marea lui reuşită, dar şi eşec.

Procesul celor 193 a durat luni întregi, când a fost, de fapt, conceput ca să pună punct final oricărui discurs revoluţionar; şi în timpul acestor luni exact acest discurs a fost auzit: societatea a descoperit faimoşii revoluţionari despre care nu avea decât o idee confuză şi cu care se vroia să fie speriată. Putea ea să asimileze unui oarecare pericol roşu o foarte tânără fată, încântătoare pe deasupra, care să evoce cu blândeţe dragostea faţă de aproapele ei care inspira toate actele ei? Putea societatea să creadă într-o ameninţare reală, atunci când, la ieşirea din proces, cea mai mare parte din cei 193 de acuzaţi au fost repuşi în libertate, că pedepsele cele mai grele nu depăşeau zece ani de muncă silnică şi doar cinci persoane le-au primit, şi că Senatul, după ce a pronunţat aceste pedepse, s-a grăbit să-i ceară împăratului să se arate indulgent şi să transforme în exil toate condamnările la închisoare? Generozitatea chiar a celor care au pronunţat condamnările a dat impresia că judecătorii se îndoiau de pericolele pe care tocmai le

[70] Fiică a proprietarului din Tambov, a făcut studii la Zürich şi s-a alăturat atunci unui grup de studenţi revoluţionari. Apoi, ea s-a dedat propagandei în uzinele din Moscova.

expuseseră cu lux de amănunte ce le-au inspirat sancțiunile. Departe de a fi o lecție pentru societate, aceste procese au trezit în definitiv curiozitatea publicului pentru o mișcare revoluționară care, tocmai la capătul acestei faze judiciare nereușite, să treacă la o altă etapă: cea a terorii.

ÎMPUȘCĂTURA LUI VERA ZASULICI

În ziua următoare terminării procesului celor 193, s-a putut măsura eșecul a ceea ce a fost o tentativă de intimidare a mișcării revoluționare. În acea zi de 24 ianuarie 1878, o tânără în vârstă de douăzeci și șapte de ani, amestecată în mulțimea care se înghesuia în fața biroului guvernatorului din Sankt-Petersburg, generalul Trepov, a tras asupra lui și l-a rănit. Arestată, fără să fi avut cea mai mică intenție să fugă, a spus că o cheamă Vera Zasulici. Ca un foarte mare număr de revoluționari, ea era provenită dintr-o familie nobilă și primise o educație îngrijită, într-un colegiu din Moscova. Apoi, a venit în capitală ca să se dedice cauzei revoluționare, pe care o descoperise la vârsta de șaptesprezece ani. Ea s-a străduit de atunci să propage ideile ei în uzine sau, precum populiștii, la țară. Dar, prefera să muncească lângă muncitori, să predea în școlile clandestine care le erau destinate. Atunci, cu ocazia unei manifestații a studenților, l-a întâlnit pe Neceaev care a fascinat-o și a neliniștit-o în același timp, și despre care va zice: „Îmi era foarte străin". Ea a fost arestată în 1869 în momentul asasinatului lui Ivanov, care a dus la prăbușirea întregului grup. După do ani de închisoare și o pedeapsă de exil, ea s-a regăsit la Kiev printre cei care vroiau să ridice țărănimea.

După ce a tras în Trepov, ea a expus liniștită motivele acestui atentat. A făcut-o în fața jandarmilor, dar mai ales în fața tribunalului chemat să o judece în aprilie 1878. Trepov era, spunea ea, vinovat de brutalitățile față de revoluționari în general, dar el comisese și o „crimă" deosebită pe care ea se decisese să o răzbune. Victima sa era un student de douăzeci și patru de ani, Bogoliubov,[71] arestat la 6 aprilie 1876, cu ocazia manifestației din piața Notre Dame de Karzan, și condamnat la cincisprezece ani de muncă

[71] Se numea în realitate Alexei Stepanovici Emelianov și s-a „dus spre popor" sub numele de Bogoliubov.

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

silnică. Aşteptându-şi transferul, el a fost brutalizat în mod înspăimântător şi a fost mai ales biciuit la ordinul generalului Trepov pentru că nu-şi scosese destul de repede chipiul, iar folosirea vergilor era interzisă de lege. Vera Zasulici citise în ziare despre acest episod pe când era la Kiev şi ea îşi jurase să răzbune martiriul lui Bogoliubov, pe care, evident, nu-l cunoştea, cum nu-l cunoştea nici pe generalul Trepov. Proiectul ei era cu atât mai remarcabil, cu cât aflase că un mic grup de revoluţionari concepuse acelaşi proiect şi aştepta sfârşitul procesului celor 193, pentru a-l pune în execuţie. Generalul Trepov era deci o ţintă pe care o urmăreau cu determinare mai mulţi potenţiali terorişti. Dar Vera Zassulici, pe care tovărăşia lui Neceaev a învăţat-o că amatorismul nu e bun şi că nimic, într-un atentat, nu trebuia lăsat la întâmplare, a decis să-l execute pe general, în cazul în care celălalt atentat în pregătire nu ar reuşi. Ea a fost prima care să treacă la acţiune. Trepov a supravieţuit împuşcăturii, în timp ce celălalt terorist nu l-a nimerit deloc; ceea ce a mulţumit-o pe Vera Zasulici este certitudinea că a avut dreptate să acţioneze, întrucât, parţial, ea reuşise. Şi, în fapt, a reuşit pur şi simplu să impresioneze opinia publică.

Un alt atentat, vizându-l pe procurorul care a susţinut rechizitoriul împotriva celor 193, Jeliakovski, a fost încredinţat unei alte tinere, înarmată şi ea cu un pistolet ca şi Vera Zasulici. Ea nu a reuşit să-şi atingă ţinta şi a renunţat să tragă din nou, temându-se să nu rănească nevinovaţi. Nu suntem decât la începutul terorii, şi tinerii, printre care multe tinere ezită să-şi folosească arma ca să nu facă alte victime de-acum încolo. Dar, la puţin timp, cei care nu erau decât la stadiul de învăţare a terorii vor afla că esenţialul, în exercitarea ei, este să provoci imaginaţia societăţii şi să arăţi că ei sunt capabili să treacă la acte.

Succesul împuşcării lui Vera Zasulici îi va depăşi din plin speranţele. Procesul, adică justiţia rusă, a fost cel care a venit să-i completeze gestul şi să-i confere o strălucire neprevăzută. Alexandru al II-lea vroia un proces exemplar şi, pentru aceasta, el a recuzat senatul şi a impus un proces public cu participarea juraţilor. Pahlen l-a instruit pe preşedintele tribunalului, Anatol Koni, asupra necesităţii de a face o demonstraţie a rigorii puterii. A fost degeaba, căci el se adresa unuia dintre cei mai străluciţi jurişti liberali ruşi, profesor de drept în plus, care va aminti episodul în *Memoriile* sale. Instrucţiunilor de severitate ale ministrului, el de-a răspuns citându-l pe cancelarul Aguesseau: „Curtea dă hotărâri şi nu servicii".

Totul a început prost în acest proces. Procurorii chemați să acuze, sensibili față de emoția pe care o percepeau în societate, au refuzat să „joace jocul" sub cele mai diverse pretexte. A fost foarte greu să se găsească un jurist competent care să reprezinte ministerul public. În schimb, cei mai celebri avocați și-au disputat onoarea de a o apăra pe Vera Zasulici. Acest joc de-a v-ați ascunselea între acuzatori și apărători dovedea cum cauza ordinii publice avea o presă proastă în Rusia. Cu atât mai mult, cu cât atmosfera generală în țară era apăsătoare.

La Odessa, un „Comitet executiv socialist revoluționar" se organiza tot atunci, în scopul încă neclar de organizare a luptei teroriste. Desigur, comitetul rămânea limitat la câteva individualități, dar activitatea lui a fost imediată. Membrii lui au încercat mai întâi, dar în van, să lanseze o mișcare insurecțională. Apoi, de la Odessa, ei s-au deplasat la Kiev, unde, la 23 februarie 1878, mai mulți dintre ei au tras asupra procurorului general al orașului, care instrumenta dosarele revoluționarilor. El nu a fost decât rănit, așa cum a fost și Trepov, dar acesta a fost preludiul unei întregi serii de atentate în sudul Rusiei.

Avocatului acuzatului i-a fost foarte greu să-și desfășoare pledoaria, atât de multe aplauze suscitau spusele lui. El a arătat din nou că atentatul era un răspuns la martiriul lui Bogoliubov, adică la decăderea și strivirea individului și că acest răspuns venea de la o „femeie, aici prezentă, al cărei act nu ține de niciun interes personal, de niciun spirit de răzbunare..., ci decurge dintr-o mișcare de cinste și de bunătate". Și a declarat în concluzie că, oricare ar fi sentința tribunalului, acuzata o va accepta, căci „ea va ieși de aici cu capul sus".

Efectul pledoariei a fost considerabil și sala, țara întreagă, a văzut în Vera Zasulici o emulă a Charlottei Corday, imaginea însăși a inocenței răzbunând crima și nedreptatea. Nerezistând la asta, juriul a declarat-o nevinovată și a achita-o într-un imens vacarm în care aplauzele se amestecau cu strigătele venite din exterior, strigăte ale celor care nu au putut, din lipsă de loc, să intre în sala tribunalului. Dostoievski a observat cu melancolie că acuzata devenea eroina întregii societăți. El era conștient de alunecarea care tocmai se petrecuse în Rusia. Legea interzicea să tragi asupra aproapelui tău, dar împușcătura Verei Zasulici asculta de imperativul moral pe care și-l fixase. Tribunalul tocmai consacrase dreptul moral de a dispune de viața celuilalt împotriva dreptului care interzicea, pur și simplu, acest lucru.

Teroarea găsea în asta o legitimitate atestată repede de o serie de atentate comise în Rusia şi în afara ei sub influenţa gloriei Verei Zasulici.

Totuşi, guvernul a reacţionat repede. Alexandru al II-lea, furios, a cerut ca achitata să fie pusă sub supraveghere. Prea târziu: ea era de negăsit. Mai ales Pahlen a fost cel care a tras învăţăminte din proces; el a sugerat – şi el a fost urmat de Consiliul de miniştri – să nu mai supună juriilor afaceri publice, şi să plaseze ţara, sau cel puţin marile oraşe, sub stare de asediu. Represiunea s-a abătut asupra celor care fuseseră eliberaţi sau condamnaţi la pedepse uşoare în zilele precedente. În materie de sancţiuni, totul a fost revăzut sporindu-le. Şi legislaţia a fost supusă revizuirii în august 1878: s-a decis deferirea autorilor de acte teroriste în faţa instanţelor militare însărcinate cu distribuirea unor pedepse mai grele. Era previzibilă revenirea la pedeapsa cu moartea.

Nu s-a făcut nimic: Rusia era cuprinsă într-un vârtej de violenţe. Chiar în acest moment a apărut o revistă socialistă care se proclama organul „revoluţionarilor ruşi" şi se intitula *Nacialo*. Acest titlu care semnifică „Începutul" este, el singur, un program. Autorii care colaborează la ea se întreabă cu privire la lecţiile pe care puterea le va trage din cursul evenimentelor; ei imaginează că ea poate să vrea să liniştească societatea prin reformele politice şi printr-o aşa zisă constituţie, şi concluzionează că trebuie profitat de asta pentru pregătirea etapei revoluţionare ulterioare. Această reflecţie asupra unei reforme constituţionale şi asupra consecinţelor sale, pe care au schiţat-o un scurt răstimp revoluţionarii, exprima o anume tulburare în spiritul lor. Conştienţi de lovitura care tocmai a fost dată ordinii imperiale, prin procesul Verei Zasulici, ei se neliniştesc de eventualitatea ca puterea să ştie să seducă prin concesii o opinie publică descumpănită, atentă la orice posibilitate de schimbare şi pregătită probabil să întâmpine cu favoare aranjamente politice. În locul revoluţiei socialiste sperate, va fi mersul spre dezvoltarea unei burghezii în Rusia, situaţie pe care foarte puţini ruşi socialişti o privesc cu complezenţă.

Asta explică faptul că în acest moment de ezitare, adică de dubiu, elementele cele mai active ale *Zemlia i Volia* au hotărât repede să taie calea unei asemenea evoluţii (cu atât mai mult, cu cât articolele din *Nacialo* arătau că ea găsea partizani chiar în cadrul mişcării) creând ireparabilul printr-o sporire a acţiunii teroriste. Dar, de data aceasta, ei au înţeles necesitatea unei acţiuni planificate cu grijă.

Principalul autor al acestei „redresări" a fost Serghei Kravcinski,[72] nobil de asemenea, ofițer de carieră, care părăsise armata ca să „meargă în popor". Apoi, s-a alăturat slavilor din Balcani, ca să-i susțină în lupta lor împotriva otomanilor. Întors în Rusia după un detur pe lângă revoluționarii italieni, el a pregătit un atentat care a făcut zgomot.

Atentatele erau atunci la modă. La numai două luni după cel al lui Vera Zasulici, un căpitan de jandarmerie este lovit cu pumnalul în plin oraş Kiev, iar un procuror s-a văzut scăpat la limită de împuşcăturile trase asupra lui. Kravcinski consideră atunci că a venit momentul să acționeze în capitală. Victima desemnată este un adevărat simbol: şeful sinistrei secțiuni a III-a, generalul Mezențev, pe care îl va omorî la 4 august 1878, cu o lovitură de pumnal.

Acest omor a fost uimitor de uşor. Kravtcinski şi complicele lui Baranikov au aşteptat în fața domiciliului său pe şeful jandarmilor are se întorcea de la slujba religioasă la care participase în biserica vecină. În plină zi deci, în inima Sankt-Petersburg, într-un cartier frecventat, doi bărbați tineri, prezentabili îşi aşteptau victima; şi, după ce l-au înjunghiat fără ca cineva să aibă timpul să reacționeze, ei au sărit într-o trăsură care de trei zile, îi adusese în acel loc, pentru a pregăti atentatul şi care îi aştepta acolo, ceea ce le-a permis să dispară în natură.

Atentatul a făcut cu atât mai mult zgomot, cu cât reuşise perfect – victima era într-adevăr moartă şi ucigaşii dispăruți – şi nimeni mai mult decât şeful poliției n-ar fi trebuit să fie prevăzător în legătură cu posibilele acțiuni plănuite împotriva lui. Este adevărat că, în dorința lui de a întări ordinea şi de a doborî terorismul, guvernul a schimbat deseori oamenii de la conducerea Secției a III-a. Şuvalov, care fusese numit după atentatul lui Karakozov, a reuşit fără îndoială să restabilească pentru câțiva ani calmul. Dar în 1874, suveranul găsindu-l prea plin de puterea lui, l-a demis ca să-l înlocuiască cu un om mai slab şi mai puțin competent, generalul Potapov, căruia i-a urmat Mezențev. Această instabilitate nu uşura munca în cadrul acestei administrații ierarhizate.

Succesul întreprinderii teroriste a încurajat desigur şi altele, aproape la fel de spectaculoase. La 9 februarie 1879, este rândul guvernatorului

[72] Ulterior, el va cunoaşte gloria literară, mai întâi prin articolele sale, apoi printr-o lucrare, *Rusia clandestină*, pe care o va semna cu numele de Stepniak – Kravcinski.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

de Jarkov, prințul Kropotkin, văr al anarhistului, să fie doborât cu o împușcătură trasă asupra lui de Grigori Goldenberg. Kropotkin nu era un adept al represiunii sistematice, din contră, el încerca să evite excesele polițienești. Dar el a fost prezentat drept responsabilul represiunii de la Kiev, unde agitația era în toi.

În capitală, lucrurile nu mergeau mai bine. Universitatea era un loc al manifestațiilor constante și grevele muncitorești nu încetau în perioada 1878-1879. Un nou responsabil i-a succedat lui Mezențev la conducerea secției a III-a: Alexandr von Drenteln. Sub mandatul lui au reușit teroriștii să-l facă pe unul dintre agenții lor, Nikolai Kletocinikov,[73] să pătrundă în cadrul citadelei polițiste. Informațiile pe care le-a furnizat asupra operațiunilor prevăzute împotriva organizației *Zemlia i Volia* și asupra informatorilor pe care poliția îi infiltrase în mișcarea teroristă, au protejat-o pe aceasta din urmă și i-au permis să se dezvolte într-o relativă securitate.

Generalul von Drenteln, care se afla în caleașca lui, în plină zi, la 13 martie 1879, pe drumul spre Palatul de Iarnă, a fost depășit de un tânăr călăreț elegant, care a tras în direcția lui. Trăgătorul mergea prea repede sau a tras prost căci nu a reușit decât să spargă geamul trăsurii, iar șeful poliției, scăpat neatins, își continuă drumul. Călărețul l-a ajuns din urmă, a făcut o a doua tentativă – la fel de nereușită – și a dispărut. Autorul atentatului se numea Mirski, era de origine poloneză și nobilă, desigur. Condamnat, nu și-a suportat soarta și a terminat ca informator al poliției, preocupată să recupereze un bărbat mai apt să o ghideze prin meandrele mișcării revoluționare până la a nimeri unde trebuie.

Dar mișcarea revoluționară urma să facă atunci un nou pas. Voința de a ucide pe marii servitori ai monarhiei se va deplasa spre suveranul însuși. În aprilie 1879, un provincial de treizeci și trei de ani, Alexandr Soloviov, fiul unui infirmier, care își abandonase studiile universitare ca să „meargă în popor", ca atâția alți tineri ai generației sale, a sosit în capitală și ca să-l găsească pe Mihailov, unul dintre marii responsabili ai mișcării, pentru a-l informa foarte liniștit de intenția lui de a-l omorî pe Alexandru al II-lea. Voia să acționeze singur, refuzând orice concurs, cum o făcuse, repeta el, Karakozov, treisprezece ani mai înainte. În rândurile *Zemlia i*

[73] El va fi arestat în 1881, acuzat de a fi acționat în contul organizației *Zemlia i Volia*, condamnat la moarte. Pedeapsa lui a fost comutată în muncă silnică pe viață, dar el a murit în 1883.

Volia a provocat o discuție asupra oportunității unei asemenea operațiuni. Goldenberg, care nutrea același proiect, a pretins să i se alăture, dar, susținut de Mihailov, Soloviov a avut câștig de cauză. El va acționa singur, și, dacă va reuși, vor beneficia cu toții; dacă operațiunea nu va reuși, mișcarea nu va putea fi acuzată de așa ceva.

La 2 aprilie 1879, în timp ce suveranul se plimba în jurul palatului, așa cum obișnuia, a apărut un tânăr, a tras asupra lui, a trebuit să reia de mai multe ori, căci Alexandru al II-lea s-a ferit și nu l-a atins. Reținut de poliție, el a încercat să se otrăvească, așa precum convenise cu Mihailov, dar și-a ratat sinuciderea, așa cum ratase și uciderea lui Alexandru al II-lea. Judecat de către o instanță specială a Senatului, a fost condamnat la moarte și spânzurat, în public, la 28 mai.

Acest atentat ratat, a cărui singură victimă aparentă era autorul său, a schimbat profund viața suveranului, cea a țării, cât și mișcarea revoluționară. Ca și atentatul Verei Zasulici, cel al lui Soloviov marchează una din datele decisive în istoria domniei lui Alexandru al II-lea.

În ceea ce-l privește pe suveran, el a avut desigur sentimentul – l-a împărtășit atunci alor săi – că Dumnezeu îl protejează. Dar, dincolo de această remarcă optimistă și a slujbelor religioase de mulțumire pe care le-a ordonat, Alexandru al II-lea era foarte preocupat să înțeleagă evoluția mișcării revoluționare. Se găsesc, în arhivele Secției a III-a, două note care relatează mai întâi recunoștința dovedită de Alexandru al II-lea jandarmului care i-a salvat viața, dar mai ales întrebările sale. Raportul care îi este făcut asupra evenimentului e o povestire detaliată, însoțită de un plan retrasând drumul lui Soloviov, al său, totul dovedind voința țarului de a ști totul asupra interogatoriilor și anchetelor desfășurate în mediul terorist. În definitv, se constată la el o adâncă neliniște al cărei motiv nu era de găsit în 1866. Suveranul înțelege – documentele poliției o dovedesc – că a intervenit în Rusia o schimbare foarte profundă.

A apărut atunci foarte clar faptul că, modul de viață al lui Alexandru al II-lea nu mai putea, după atentat, să rămână același pe care îl avusese dintotdeauna. Schimbările trebuiau să intervină mai întâi în ce privește deplasările. Îi plăcea să se plimbe în jurul palatului sau în grădinile Palatului de Vară. Dar a fost nevoie să renunțe la aceste obișnuințe de libertate, care îi erau atât de dragi. Fără plimbări pe jos, ci numai în trăsură și sub escortă bună. Aceste precauții se extindeau asupra tuturor ai săi. O altă consecință a atentatului,

foarte grea pentru întreaga familie imperială, a fost decizia suveranului de a-şi instala cea de a doua familie în Palatul de Iarnă. El obişnuia să o viziteze în fiecare zi pe Katia şi pe copiii lui care locuiau în apropierea Palatului, să se plimbe cu ei: acestea deveneau imposibile. A cerut atunci să fie amenajat un apartament la un alt etaj decât al împărătesei, ca să nu se expună oricând. Dar situaţia astfel creată era scandaloasă; vom reveni la asta.

Pentru stat, măsurile de securitate au fost întărite în mod impresionant. În oraşele agitate a fost proclamată starea de asediu. Au fost numiţi trei guvernatori generali: la Odessa, Totleben; la Harkov, Loris-Melikov; în capitală, la Gurko. Toţi au luptat în războiul împotriva Imperiului Otoman. Reputaţia lor de curaj şi de fidelitate faţă de împărat a fost bine stabilită şi ei au dispus de puteri sporite. Astfel starea excepţională deja instaurată la Moscova, Varşovia şi Kiev s-a extins asupra unei mari părţi din ţară.

Pentru moment, Alexandru al II-lea s-a dus să stea la Livadia. Această şedere era exemplară pentru viaţa sa dublă aproape afişată. Familia imperială l-a însoţit, dar şi Ekaterina Dolgoruki şi copiii săi, care au călătorit în alt vagon. Timpul său s-a găsit împărţit între cele două familii. În capitala pe care o abandona, el a încredinţat unei comisii extraordinare conduse de fidelul Valuev grija de a pregăti un raport complet al dezvoltării mişcării revoluţionare, asupra stării opiniei publice şi de a-i propune măsuri potrivite redresării unei situaţii, oricât de periculoase, dovedită de atentatul lui Soloviov.

Triumful terorismului

Consecinţele atentatului au fost însă cele mai grele în cadrul mişcării revoluţionare. Mişcarea *Zemlia i Volia* s-a spart atunci. Nu toţi membri sunt de acord asupra căii de urmat. Pentru un anumit număr dintre ei, măsurile represive care se multiplicau, modificând perspectivele revoluţionare. Înainte de a se gândi la asta, era urgent să privilegieze munca de propagandă, de educare a societăţii, de pregătire a luptelor viitoare.

De cealaltă parte, „activiştii" nu înţeleg aşa situaţia şi trag concluzii din politica de rigoare dorită de Alexandru al II-lea. Nu mai exist altă ieşire, consideră ei, decât să fie abolit sistemul şi, pentru asta, trebuie lovit la cap, trebuie omorât suveranul.

În timp ce noii guvernatori generali se străduiau să hărțuiască răsculații, să înmulțească arestările și execuțiile, mai ales în sud unde mișcarea nihilistă s-a implantat atât de bine, membrii săi continuă să dezbată asupra strategiei de operat. La jumătatea lui iunie 1879, ei țin un conclav secret într-un mic oraș din regiunea Tambov, Lipetsk, unde Alexandru Mihailov, care, cu puțin timp înainte, a susținut proiectul solitar al lui Soloviov, pledează cu pasiune pentru ca mișcarea să recunoască faptul că nu mai există cale posibilă pentru ea decât lupta armată împotriva puterii, și moartea celui care o încarnează. Participanții la această reuniune erau aproape toți luptători clandestini, profesioniști ai revoluției. Ei impun ca dezbaterea să fie continuată la Voronej, apoi la Sankt-Petersburg, nu pentru a ajunge la poziții comune, ci ca să elaboreze cu ușurință reguli de luptă armată.

Împotriva a ceea ce era în fapt o apologie a terorii, s-au ridicat câteva voci, înainte de toate cea a lui Plehanov, viitor părinte al social-democrației ruse. El își exprimă indignarea la ideea unei opțiuni teroriste fără alternativă, dar, în liniștea de gheață care întâmpină această propunere „politică" foarte îndepărtată de excitarea generală, a înțeles că nu-i mai rămânea decât să se îndepărteze de grup. Nimeni nu a căutat să-l rețină.

De atunci, cei care au participat la aceste întâlniri nu au mai avut decât un subiect de reflecție: împotriva cui să-și îndrepte cu prioritate acțiunea teroristă? Ce sfârșit să îi dea? Să dezorganizeze ansamblul sistemului hărțuind responsabilii puterii la cel mai înalt nivel, să-i doboare pe toți cei care conduceau represiunea, să se dedea terorismului economic la țară, ceea ce ar prezenta avantajul de a-și alătura țărănimea? Sau să concentreze tot efortul asupra lui Alexandru al II-lea?

Timp de două luni, conjurații s-au disputat cu pasiune asupra acestei teme, dar, deja o alegere de organizare s-a conturat drept răspuns la întrebarea pusă încă de la întâlnirea de la Lipetsk: ce organizare pentru o teroare sistematică? *Zemlia i Volia* se scindează cu ocazia discuțiilor de la Voronej, făcând loc unei organizații teroriste, *Narodnaia Volia* („Voința poporului")[74] și unei instanțe minoritare, pe care Plehanov o susținea. *Ciornîi Peredel* („Împărțirea neagră") care înțelege să rămână cel mai aproape de revendicările țărănești. Dar *Ciornîi Peredel* este de la început

[74] Sau încă „Libertatea poporului", întrucât volia are ambele sensuri.

condamnată: acțiunea în mediul țărănesc a dezamăgit prea des pentru a mobiliza încă o dată energiile. Cât despre toți cei care sunt favorabili unei activități a revoluționarilor profesioniști, ei se simt pregătiți să se angajeze în rândurile *Narodnaia Volia*, organizație care se înființează în vara lui 1879 răspunzând acestei dorințe. Cât despre Plehanov, el evoluează spre un marxism ortodox, privilegiind ideea că economia trebuie să lumineze ansamblul procesului și să-i definească ritmul; idealul populiștilor, pe care *Ciornîi Peredel* a vrut să-l păstreze, tocmai dispărea; el va fi în rândurile victimelor terorismului triumfător.

Narodnaia Volia se dotează atunci cu un comitet executiv și devine o organizație revoluționară, așa cum o visaseră Neceaev și Tkaciov și așa cum o va pune în practică Lenin trei decenii mai târziu.

Organizație clandestină ierarhizată, dominată de un foarte mic grup, dispunând de o autoritate dictatorială și disciplină de fier: toate astea corespundeau vederilor lui Neceaev. Dar, la ce urma să servească această măreață mașină teroristă? La 26 august 1879, acordul este stabilit asupra acestui punct, Comitetul executiv aderase propunerilor lui Mihailov: „în a doua jumătate a domniei sale, împăratul a anulat tot ceea ce a făcut bun în prima". Acest comitet executiv reunea un foarte mic grup de conjurați, unsprezece inițial, douăzeci și cinci apoi, când a avut loc votul, când i s-au alăturat revoluționari experimentați și au intrat anume și două femei foarte cunoscute ale mișcării revoluționare, chemate să joace acum un rol și mai mare: Sofia Perovskaia și Vera Figner. Un grup restrâns a votat, la 26 august, condamnarea la moarte a lui Alexandru al II-lea, acceptată ca obiectiv imediat al luptei.

De îndată, au început discuții asupra metodei de urmat și asupra organizării concrete a complotului. Comitetul executiv nu înțelegea să prelungească seria de încercări mai mult sau mai puțin fructuoase a conspiratorilor romantici, precum Vera Zasulici sau Soloviov. Atentatul împotriva țarului trebuia să fie o întreprindere serioasă, profesionistă, perfect organizată de tot grupul. Refuzul amatorismului era de asemenea înscris în alegerea noilor modalități de utilizat. Împușcătura putea cu ușurință să nu-și nimerească ținta, o dovedeau experiențele trecute. În timp ce explozia dinamitei era, se gândeau conjurații, infinit mai sigură. Descoperirea nitroglicerinei de către Alfred Nobel, în 1864, și elaborarea cu mijloace proprii pentru a-l asigura drept exploziv au conferit dinamitei

un prestigiu considerabil. Nimic uimitor, conjuraţii au imaginat să recurgă la ea, în loc să se mulţumească cu nesigurul revolver.

Planul de companie a fost de îndată elaborat. Suveranul se găsea la Livadia, eforturile conjuraţilor s-au concentrat asupra călătoriei sale de întoarcere în capitală. Ca lucru esenţial, această călătorie trebuia să se facă pe calea ferată şi atentatul a fost pregătit pe acest drum. Să facă să sară în aer calea ferată la trecerea trenului era un proiect rezonabil, cu condiţia să cunoască bine data, itinerariul suveranului şi să dispună de cantităţi suficiente de explozibil, pentru a nu rata operaţiunea. Pentru primul punct, conjuraţii au reuşit să obţină destule informaţii ca să prevadă aruncarea în aer a căii ferate la ceva distanţă de Odessa. Planul nr. 1 lua în calcul ruta feroviară Odessa – Sankt-Petersburg, via Moscova. Un alt itinerariu posibil: Livadia – Simferopol – Moscova – Sankt-Petersburg, cu transport feroviar de la Simferopol. În primul caz, Odessa a fost aleasă drept centru strategic; în al doilea, era oraşul Alexandrovsk. Totul era prevăzut pentru ca pe ambele căi ferate suveranul să-şi găsească moartea.

Primul atentat a fost organizat de Vera Figner şi Nikolai Kibalcici, figuri foarte cunoscute ale mişcării revoluţionare. Acesta a fost unul dintre acuzaţii procesului celor 193. Iniţial, el a participat la activităţile de propagandă ale populiştilor, apoi a fost pasionat de problemele tehnice ale atentatelor, studiind chimia şi pregătind explozibile. Sub influenţa lui, comitetul executiv a decis arma atentatelor viitoare trebuia să fie dinamita. Cât despre Vera Figner, ea a aderat la *Zemlia i Volia* la vârsta de douăzeci de ani şi va fi până la capăt stâlpul Comitetului executiv, chiar şi atunci când toţi membrii săi se vor fi dispersat. Este cea care a venit la Odessa să pregătească operaţiunile cerute de planul nr. 1. Kibalcici şi cu ea – Figner era o tânără foarte drăguţă, ceea ce făceau plauzibile rolurile pe care le jucau – pretindeau să fie tineri căsătoriţi şi, cu acest titlu, au închiriat un apartament în care să confecţioneze explozibil. Datorită recomandării ginerelui guvernatorului Totleben, încântătoarea teroristă a reuşit să obţină un post de paznic de barieră destinat unui aşa-zis slujitor, în realitate, Mihail Frolenko, unul dintre membri Comitetului executiv. El trebuia să ocupe locul acela şi să instaleze dinamita în punctul ales pe ruta Odessa–Moscova. Afacerea părea bine organizată, chiar dacă un om de-a lor însărcinat să aducă un supliment de dinamită a căzut în mâna poliţiei,

dar nu i-a dat nicio informație. Trei luni de pregătiri intense nu au dus la nimic: în ultimul minut, într-adevăr, cuplul Figner – Kibalcici a fost informat că itinerariul a fost modificat. Planul nr. 2 era deci la ordinea zilei și complotul se deplasa la Alexandovsk.

Acolo, Jeliabov este cel care intră în scenă. Remarcabilă figură a mișcării teroriste, el era un fiu de țăran șerb și își datora libertatea lui Alexandru al II-lea. Libertatea i-a permis să intre la Universitatea din Odessa, dar studiile lui au fost scurtate de participarea sa la toate mișcările studențești. Îndepărtat din universitate, primit de îndată în mișcarea revoluționară, el consideră că numai teroarea putea conduce la succes. Din momentul în care au trebuit să pregătească atentatul după exemplu lui Kibalcici și Figner, el își jucă partitura: deghizat în negustor, el pretinde că ar trebui la Alexandrovsk o uzină de tratare a pieilor, și, pentru asta, achiziționează un teren la marginea căii ferate. Minele trebuiau puse într-un loc în care calea ferată mărginea o prăpastie adâncă; trenul trebuia să cadă acolo, după explozie: călătorii imperiali nu aveau astfel nicio șansă. Dar, oricât a fost de bine concepută, acțiunea nu a reușit, de data asta din motive tehnice. Calea ferată era perfect minată, dar încărcăturile nu au explodat. Ancheta efectuată ulterior de către mișcare a dovedit că Jeliabov, probabil mai bun actor decât artificier, n-a știut să declanșeze ansamblul dispozitivului. Detonarea rămânea pentru el un mister.

Teroriștii nu au fost descurajați pentru atât; le rămânea o ultimă soluție: era prevăzut un atentat la Moscova, pe unde trenul imperial trebuia în mod obligatoriu să treacă, oricare ar fi itinerariul ales. Acolo, un alt cuplu de conspiratori pregătise operațiunea ultimei șanse: Sofia Perovskaia și Lev Hartman. Data trecerii trenului era 19 noiembrie și nu se punea problema unei nereușite. Încă un renegat al societății aristocratice, această Sofia Perovskaia pe care o regăsim, ca și pe Vera Figner, înaintea tuturor aventurilor populismului, apoi ale *Narodnaia Volia*. Fiică a guvernatorului din Sankt-Petersburg, ea a părăsit devreme casa părintească pentru a „merge în popor", înainte de a ajunge cu alți 192 acuzați pe băncile tribunalului, în ianuarie 1878. S-a instalat cu Hartman sub o identitate falsă – încă un cuplu la fel de încântător pe cât de liniștit – într-o casă învecinată căii ferate, lângă Moscova, pe linia pe care trebuia să circule suveranul. Și aici, după săptămâni de eforturi – pretextul era că tânărul cuplu își refăcea casa în

totalitate – pentru a săpa un tunel mergând de la această casă până la şine. O întreagă echipă condusă de Mihailor a făcut această muncă de cârtiţe, Sofia Perovskaia fiind însărcinată de toate îndatoririle de organizare şi de supraveghere. Trebuia să-i îndepărteze pe curioşi şi să adoarmă bănuielile. Nu mai rămânea decât să aştepte trenul, pentru care a fost pregătit un dispozitiv formidabil.

Dar, încă o dată, soarta a ţinut cu Alexandru al II-lea. Din motive pur tehnice, Miliutin o va dovedi, ordinea trecerii trenurilor a fost inversată. Protocolul călătoriilor imperiale făcea să circule primul un tren transportând suita împăratului şi apoi al său. În acea zi de noiembrie, un incident a împiedicat trenul suitei să plece la timp, şi cel al împăratului, care se impacienta, l-a precedat. Perfect informată asupra ordinii normale a trecerii trenurilor, Sofia Perovskaia, care era însărcinată să dea semnalul detonării, a privit liniştită trecând primul convoi şi doar la vederea celui de-al doilea, o jumătate de oră mai târziu, a ridicat braţul, a asistat la deraierea spectaculoasă provocată de explozia a două vagoane şi s-a bucurat în sinea ei: tiranul nu mai exista!

Repede a venit deziluzia! Explozia nici măcar nu făcuse vreo victimă: doar bagajele au fost distruse. Împăratul a fost salvat de nerăbdarea lui. Într-adevăr, aflând că trebuie să aştepte să fie rezolvat incidentul paralizând celălalt tren, iritat de această aşteptare neprevăzută, a ordonat plecarea.

Încă o dată, Alexandru al II-lea, i-a mulţumit lui Dumnezeu. Dar putea să-şi pună întrebări, şi pe bună dreptate, asupra eficacităţii măsurilor de securitate care erau luate. Într-adevăr, vagonul vizat, cel care a sărit în aer, era al patrulea, cel în care trebuia să fi călătorit împăratul în acea zi, atunci când, din precauţie, se evita mereu să se anunţe trenul în care se afla împăratul, această informaţie având caracter secret. Atentatul dovedea că dispoziţiile secrete luate pentru securitatea împăratului nu erau deloc aşa şi faptul că planurile imperiale erau cunoscute de conjuraţi până în cele mai mici detalii. Terorismul dispunea deci de agenţi în inima sistemului poliţienesc.

Calitatea informaţiilor de care dispuneau teroriştii făceau, din contră, să reiasă slăbiciunea informaţiilor serviciilor poliţieneşti; dovada izbitoare a fost adusă de cele trei atentate feroviare succesive nereuşite. Bărbatul care a fost arestat cu dinamita, la Odessa, era Goldenberg, chiar acelaşi care a pretins că a participat înainte la atentatul lui Soloviov. Era însărcinat

să recupereze dinamita rămasă, după atentatul nereuşit de la Odessa, când a căzut în mâinile poliţiştilor. Le-ar fi putut da informaţii precise cu privire la proiectele teroriştilor. El a făcut-o, desigur, în momentul arestării, adică mai târziu, dar nimic din ceea ce a spus nu a fost într-adevăr utilizat ca să dezmembreze organizaţia căreia îi aparţinea.

Alexandru al II-lea a aflat de asemenea că nihiliştii găseau sprijin în Franţa. Hartman, care făcuse echipă cu Sofia Perovskaia în atentatul de la Alexandrovsk, a plecat direct în capitala franceză, după eşuarea complotului, şi cancelarul Gorciakov, informat de această fugă, a cerut guvernului francez ca bărbatul să fie extrădat şi livrat Rusiei. Răspunsul a fost o campanie de presă în care s-au angajat marile figuri ale emigrării – Plehanov, Lavrov – care s-au regăsit alături de Victor Hugo ca să denunţe „teroarea imperială". Poliţia franceză era în plus informată de acţiunile unor emigranţi apropiaţi lui Lavrov care, într-o casă din Chatou, pregăteau explozibil! Dar ministrul rus al afacerilor externe a trebuit să constate că Franţa refuza să răspundă cererii sale. Simpatiile franceze mergeau spre nihilişti. Arhivele poliţiei ruse – secţia a III-a conţin un document foarte edificator, semnat de un diplomat rus în post la Paris, M. De Tatarinov, care analizează cu multe detalii sprijinul de care beneficiau nihiliştii în Franţa. Autorul notei[75] scrie:

„Avertismentele ne-au fost date împotriva dezastruoasei influenţe ce o exercita asupra întregii Europe şi asupra noastră, în mod special, acest focar permanent de radicalism ce s-a constituit în Franţa".

„Avertismentele ne-au fost date împotriva nihilismului care şi-a dublat îndrăzneala şi activitatea tocmai din cauza întăririi regimului republican în Franţa. [...]".

„Ar fi suficientă numai lectura atentă a celor mai autorizate ziare franceze ca să nu existe dubii asupra complicităţii celor care au inspirat aceste pagini cu acţiuni ale nihiliştilor în Rusia, a socialiştilor în Germania şi a anarhiştilor de orice denumire în Italia, în Spania şi în altă parte".

Şi diplomatul concluzionează că Rusia trebuie să facă front comun cu Germania lui Bismarck: „A intra şi a provoca Germania cu amabilităţi preţioase, sterile cu Franţa lui Gambeta şi a lui Floquet, ar fi în acelaşi timp o crimă împotriva Rusiei, împotriva dinastiei, împotriva raţiunii.

[75] Nota fiind redactată în franceză, noi nu am vrut să-i modificăm stilul.

Totuşi, în această toamnă 1879, atentatele care se înmulţesc, cât şi observatorii care le analizează, îl incită pe Alexandru al II-lea la o reexaminare completă a politicii. Este vorba – M. de Tatarinov precum şi Gorciakov şi mulţi alţii o repetau – de salvarea personală a împăratului, dar şi de cea a monarhiei.

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul XIII

SFÂRŞITUL SPERANŢEI

La 24 iulie 1860, Alexandr Golovnin, apropiat al ducelui Konstantin Nikolaevici, după ce a efectuat un mare turneu în provinciile ruse, i-a scris prinţului Bariatinski:

„Trebuie să mărturisesc că mă nelinişteşte viitorul. Privind starea ţării şi a finanţelor sale, constat că în cursul ultimilor patruzeci de ani, Statul a cerut mult poporului şi i-a dat foarte puţin... Este o nedreptate care, precum orice nedreptate, va fi într-o zi plătită. Pedeapsa nu se va lăsa aşteptată... Ea va veni atunci când copiii ţăranilor care nu sunt încă decât sugari vor înţelege asta. Aceasta poate să se întâmple sub domnia nepotului actualului suveran".

Trebuie să amintim că nepotul va fi Nicolae al II-lea care va plăti într-adevăr preţul tuturor amărăciunilor acumulate? Fără îndoială că autorul scrisorii adaugă că, pregătindu-se să emancipeze ţăranii şi punând capăt măcelului din Caucaz, Alexandru al II-lea dobândise deja o glorie imensă. Dar, observa el, rămânea de suprimat nedreptatea.

În acest sfârşit de an 1879, în care a scăpat prin minune de la trei atentate, Alexandru al II-lea se întreabă: în ce direcţie să meargă pentru a salva monarhia. Jurnalul lui atestă că el nu-şi punea deloc întrebări asupra propriei securităţi. În aceste momente tragice, el se gândeşte la viitorul dinastiei şi al sistemului monarhic. Ori, sfaturile care năvălesc asupra lui sunt contradictorii. Să reprime, să sfărâme toate opoziţiile, dintre care cea mai redutabilă, cea a nihiliştilor care i-au votat moartea, sau să încerce să câştige bătălia prin generozitate? 1860-1880: întrebarea pusă de Golovnin este încă de actualitate.

BCU LUCIAN BLAGA UNIVERSITY LIBRARY

ATENTAT LA PALATUL DE IARNĂ

Dar nihilismul, departe de a obosi, adaugă un nou episod programului său distrugător. Mişcarea nu înţelegea să rămână la eşecurile suportate la sfârşitul anului precedent şi a reluat un proiect care a fost schiţat încă din septembrie 1879. Se verifică astfel că planurile de asasinare a suveranului erau multiple. Două noutăţi: ideea de a-l ataca pe suveran nu din exterior, ci chiar din interiorul palatului, pentru a arăta clar că nu era nicăieri protejat, era una din caracteristicile acestei tentative. Cealaltă era intervenţia în procesul de asasinare al unui reprezentant al lumii muncitoreşti.

Căci autorul principal al planului „Palatul de Iarnă", pus în aplicare la 5 februarie 1880, era un tânăr muncitor, Stepan Halturin, excelent tâmplar, foarte plăcut, care a participat, la mijlocul anilor 1870, la crearea „Uniunii nordice a muncitorilor ruşi."[76] El provenea dintr-o familie de ţărani ai statului din regiunea Viatka, şi, după nişte studii incomplete, s-a gândit, ca alţi tineri ai aceluiaşi mediu, să plece în America. Dar a lipsit de la întâlnirea care, la Sankt-Petersburg, trebuia să îi permită să se expatrieze. De atunci, s-a alăturat pe lângă muncitori, să lucreze printre ei şi mai ales să se dedice propagandei. În pofida educaţiei sale neterminate, el citea enorm, se vedea în capitală cu numeroşi studenţi doritori să se apropie de clasa muncitoare, şi el reprezenta pe muncitorii apropiaţi intelectualităţii, deja educaţi, o elită, ceea ce îi conferea o mare autoritate.

La începutul anilor 1880, după trei atentate nereuşite şi după neîncetate urmăriri care au condus la dărâmarea de către poliţie a tipografiei „Narodnaia Volia", acest tânăr muncitor ardea de dorinţa să acţioneze. El avea posibilitatea să o facă, întrucât, încă din toamnă, reuşise să se angajeze la Palatul de Iarnă, sub o falsă identitate, spunând că l-ar chema Batişcov. În fapt, şi-a pregătit cu mare grijă intrarea în palatul imperial. A obţinut mai întâi să muncească la restaurarea iahtului suveranului. Şi, fiind remarcate îndemânarea sa profesională, a fost angajat la întreţinerea palatului, unde locuia împreună cu servitorii. A putut astfel să intre şi să iasă, să aibă o idee precisă asupra locurilor – planul exact pe care l-a întocmit figurează în arhivele secţiei a III-a – şi să observe cu atenţie obiceiurile, orarul,

[76] Crearea sa oficială datează din 1878. Pentru Plehanov, această mişcare era deja social-democrată şi „occidentală" prin orientare.

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

organizarea securității. Această anchetă, – căci este vorba de o adevărată anchetă –, asupra vieții cotidiene a suveranului în palatul lui, merită să servească după aceea la organizarea unui atentat în cele mai bune condiții, a fost cu atât mai ușor de dus la îndeplinire cu cât în toamna lui 1879, suveranul era cu ai săi la Livadia și îi era astfel posibil să circule prin reședință, fără să neliniștească pe cineva. Halturin avea pretextul de a veghea asupra bunăstării locului. El a profitat de aceste două săptămâni de acces liber în palat ca să introducă acolo explozibilele pe care i le furniza cel care era omul său de legătură, în cadrul „Narodnaia Volia", Alexandr Kviatkovski, membru al Comitetului executiv, care decidea totul.

Când a hotărât să fie asasinul suveranului, Halturin nu-și imaginase scenariul care se întocmea la sfârșitul anului 1879. El se gândea să îl omoare într-un moment de față în față, așa cum au încercat glorioșii lui predecesori Karakozov sau Vera Zasulici, și, mai degrabă, cu o lovitură de secure. O întâlnire neprevăzută cu suveranul cu ocazia plimbărilor lui în palat i-a întărit convingerea asupra acestui proiect, dar Comitetul executiv, deja pățit în eșecurile repetate, a refuzat această versiune eroică a asasinatului, preferând securitatea explozibililor. Totul a fost deci programat pentru întoarcerea suveranului de la Livadia, în ipoteza în care nu și-ar fi găsit moartea în tren.

Cam în momentul în care atentatele feroviare eșuează, survine în capitală un incident care ar fi trebuit să condamne proiectul lui Halturin. Corespondentul și furnizorul de dinamită, Kviatkovski, este arestat de poliție; percheziționat, la el acasă, se găsește planul intern al palatului înlocuit de Halturin, ceea ce îl intrigă, dar nu îl incită aparent să supravegheze mai atent palatul și pe cei care lucrează acolo. Singura schimbare de făcut: Comitetul executiv îl desemnează pe Jeliabov să-l asiste pe Halturin, să-i livreze explozibilul și să stabilească cu el un calendar al atentatului.

După o lungă așteptare și câteva amânări, acesta a avut în sfârșit loc la 5 februarie 1880. Ocazia era foarte nimerită; suveranul în compania marelui-duce moștenitor și a fratelui său Vladimir, îl primea, în cadrul unei cine în familie, pe cumnatul său, prințul Alexandru de Hesa cu fiii lui. Revenind în capitală, la capătul puterilor, împărăteasa nu-și mai părăsea camera și nu trebuia să participe la masă. Sufrageria „galbenă", – astfel era numită din cauza culorii pereților – era situată deasupra unei săli boltite, sub care se găsea explozibilul. Explozia s-a produs în momentul în care

suveranul era gata să intre în sufragerie; ea a măturat tot, dar a făcut mai ales să sară în aer sala boltită unde se găseau vreo cincizeci de soldați, și toate încăperile adiacente. Încărcătura nu a fost suficientă pentru a distruge etajul unde se găsea familia imperială, dar a făcut un număr considerabil de victime, morți și răniți la parter, în rândurile soldaților și al membrilor personalului. În pofida cercetărilor efectuate în praf și moloz, într-o atmosferă de panică generală, nu s-a găsit nicio urmă a autorilor atentatului. Moștenitorul a notat în jurnalul său: „Acest spectacol înfricoșător [soldați zăcând pe jos, acoperiți de sânge], în viața mea nu îl voi uita".

Împăratul, care, pentru a cincia oară, tocmai scăpase de cei care îl hărțuiau, s-a manifestat, cum îi stătea în obicei, dând dovadă de un calm remarcabil despre care Milutin zice: „El și-a păstrat întreaga prezență de spirit, văzând în acest eveniment mâna lui Dumnezeu".

Totuși, deși toate clopotele bisericilor sunau cu toate dangătele mulțumindu-i lui Dumnezeu pentru ceea ce era prezentat drept un miracol, acest atentat schimba situația în mod radical. El dovedea că nu exista niciun loc în care Alexandru al II-lea să fie în siguranță. Și-a suprimat plimbările, a fost înconjurat de gărzi de corp; dar asasinii circulau până în propriul lui palat, teoretic totuși foarte supravegheat. Aceasta înseamnă că asasinii erau peste tot, capabili să apară în orice moment, sub orice înfățișare, semănând moartea sub orice formă. După revolver, explozibil, totul era deschis: otrava, strangularea... Panica se instala în capitală unde rumorile circulau din plin, anume cele vizând anturajul suveranului și serviciile însărcinate cu asigurarea ordinii publice. Nu trebuiau căutați complicii acolo?

În orice caz, Alexandru al II-lea a știut la două zile după atentat că vânătoarea rămânea deschisă. Comitetul executiv al „Narodnaia Volia" a publicat într-adevăr un comunicat exprimându-și regretul de a fi văzut murind între alții soldați inocenți, dar care au greșit totuși puternic fiind în serviciul tiranului și concluziona: „Noi avertizăm încă o dată pe împărat că ne continuăm lupta până ce el se va demite de puterea lui, în beneficiul poporului, până ce va încredința grija de a reorganiza instituțiile unei Adunări populare constituante".

Acest eveniment a deschis o criză politică fără precedent, Alexandru al II-lea trebuia să reacționeze, căci nici rugăciunile din biserici, nici sângele rece, care se putea de asemenea numi resemnare, nu erau suficiente.

Comunicatul Comitetului executiv punea o problemă în termeni radicali: sau suveranul trebuia să piară, sau trebuia ca el să predea puterea poporului. Fără să se ajungă la asemenea extreme, se punea problema consecinţelor politice ce trebuiau trase. Şi era eterna dezbatere: a reprima, mereu a reprima sau a încerca să aducă un răspuns politic? Alexandru al II-lea era supus unei foarte puternice presiuni în favoarea primei soluţii, anume cea a femeii iubite, Katia. El a notat în jurnalul său, la data de 15 martie: „Katia mă împinge la măsuri extreme, împotriva nihiliştilor şi spune că trebuie să-i spânzure, să-i spânzure fără încetare, ca să înăbuş această revoltă infamă". Şi adaugă: „Detest că se amestecă în politică". Sau încă, la 18 martie: „Katia nu înţelege că eu nu pot acţiona împotriva justiţiei şi să execut fără judecată".

Din acest moment – vom reveni la asta – favorita pretinde să-şi impună vederile. Dar Alexandru al II-lea nu este dispus să se mulţumească cu soluţii represive, el vrea să acţioneze ca om politic şi are nevoie de oameni care să-l ajute să-şi precizeze punctele de vedere. În jurul lui se agită toţi cei care îi dau sfaturi opuse: unchiul lui, marele-duce Konstantin, a cărui opinie conservatoare este aproape gata să-l acuze că îi susţine pe nihilişti; Pobedonoştev, care se revendică din partea moştenitorului, căruia îi dă sfaturi de rigoare, de opunere faţă de orice concesie politică proprie, îl asigură de a fi interpelată drept un semn de slăbiciune de către nihilişti; şi suveranul trebuie să plece atent urechea la părerile moştenitorului, cu atât mai mult, cu cât viaţa lui privată împarte atunci în mod tragic Curtea şi îl îndepărtează de el pe ţarevici. Istoria rusă nu este puţin fertilă în tragedii născute din opoziţia între ţarul care domneşte şi succesorul lui desemnat, Alexandru al II-lea nu poate ignora aceasta.

Îşi convoacă miniştrii, consilierii cei mai apropiaţi, marii guvernatori de provincie. Jurnalul lui Valuev expune aceste discuţii interminabile în jurul eternei alternative a reprima / a reforma. Dar Alexandru al II-lea ia toată această lume din scurt, şi, la doar câteva zile după atentat, la 9 februarie, anunţă formarea unei Comisii supreme, însărcinate cu restaurarea ordinii publice. În fruntea ei – notează Valuev în jurnalul lui că – „uimirea se citea pe toate chipurile"; suveranul îl pune pe contele Loris-Melikov, numit puţin timp înainte guvernator al Harkovului.

„DICTATORUL DE CATIFEA"

Se înțelege uimirea resimțită la această veste de către asistenți, căci personalitatea lui Loris-Melikov nu este obișnuită. Contele Mikhail Tarielovici Loris-Melikov aparține unei familii a nobilimii armene. Carierea lui militară s-a desfășurat mai ales în Caucaz și este unul dintre eroii războiului ruso-turc, învingătorul de la Kars. La cincizeci și șase de ani el nu este încă foarte cunoscut în înalta societate a capitalei; de la război, a putut, în modul său de guvernare a provinciei, să dea dovadă de o fermitate amestecată cu suplețe, cât și de calități de administrator care au atras asupra lui atenția împăratului. De altfel, teroriștii nu s-au mai manifestat din momentul în care el și-a intrat în funcțiuni. El se ilustrase și la Astrahan unde guvernatorul îl însărcinase să ia măsurile necesare pentru combaterea unei epidemii de ciumă și să calmeze populația pe care frica o putea conduce spre toate excesele. În șase săptămâni, și-a arătat acolo toată priceperea. Alexandru al II-lea nu l-a uitat.

Ca să-și ducă cu bine la îndeplinire sarcina, primește puteri depline, autoritatea asupra secției a III-a: el este întrucâtva un potențial dictator. Dar ca om politic este descris astfel: „Bot de lup, coadă de vulpe". De la început, suveranul îi acordă toată încrederea și notează în jurnalul său, la 22 martie, o întrevedere cu Loris-Melikov care îi zice: „strivind răzvrătiții (*kramola*), noi ne vom impune forța și vom opri elanul celor care sunt pregătiți să acționeze... Loris-Melikov vrea să ia toate puterile în mână ca să combată revoluția care este pe punctul de a izbucni în Rusia". Apoi, la 3 aprilie: „Sunt șapte mii o sută nouăzeci de deținuți în mâinile poliției. Loris-Melikov va studia cazul fiecăruia".

Aceste cuvinte arată ceea ce îl asigură pe suveran legat de Loris-Melikov: fermitatea, dar de asemenea spiritul de echitate, voința de a examina totul el însuși, caz cu caz. Însă Loris-Melikov nu disimula părerea conform căreia represiunea era insuficientă să liniștească Rusia și că înțelegea să folosească puterile care îi erau încredințate ca să reia calea reformelor urmate în trecut de Alexandru al II-lea. De-abia numit, el s-a adresat locuitorilor capitalei pentru a le expune viziunea sa asupra unei misiuni în două părți și, încă de la primele lui măsuri, s-a înțeles că era un om de fier, dar și un liberal. Arestații au fost eliberați, cenzura a devenit mai puțin aspră, zemstvele au putut acționa mai liber.

Societatea îl observa cu atenție, dar nihiliștii au considerat că e bine să intervină fără întârziere. La 20 februarie, intrat în funcțiuni, el a suferit o împușcătură în timp ce se întorcea la domiciliul său. Glonțul s-a încurcat în îmbrăcămintea lui, și Loris-Melikov, neînfricat, a constatat că era protejat de destin. Acest atentat nereușit a făcut mult pentru popularitatea lui. Trăgătorul neîndemânatic a fost arestat. Era un tânăr evreu venit din regiunea Minsk, numit Hipolit Mladețki, care acționase dintr-un impuls personal. Loris-Melikov s-a însărcinat să-l interogheze și a decis că își merita spânzurătoarea. Împăratul a intervenit să ceară Sankt-Petersburg fie judecat după reguli, nu executat fără judecată, și procesul a avut loc după o instrucție rapidă; a fost spânzurat la patruzeci și opt de ore după atentat.

Politica lui Loris-Melikov părea să dea roade foarte devreme: nihiliștii nu se manifestau, opinia lor asigurată era favorabilă ideii de schimbare și liberalii vedeau în Loris-Melikov omul care ar putea să le realizeze dorințele de reforme politice.

La 11 aprilie 1880, Loris-Melikov i-a înmânat lui Alexandru al II-lea un lung document care concluziona asupra situației pe care o găsise cu două luni în urmă și reamintea că a făcut de îndată apel la locuitorii din Petersburg pentru a le cere sprijinul: „Realitatea a arătat că nu m-am înșelat în ceea ce privește speranța mea: sute de persoane de toate profesiile, din toate mediile și situațiile, au răspuns apelului meu. Un teanc de scrisori, de proiecte, de memorii pe care le-am primit din toată Rusia sugerează măsuri pentru corectarea deficiențelor sistemului nostru și dovedesc că o mare parte a societății ruse este conștientă de condițiile anormale ale situației actuale; ea ne cere cu anxietate să ne angajăm pe calea unei dezvoltări pașnice și legale".

Aceste fraze figurează la a treia pagină a memoriului prezentat de Loris-Melikov lui Alexandru al II-lea. Puternic prin susținerea populară, el sugera împăratului o serie de dispoziții acordând mai multe drepturi zemstvelor, simplificând sistemul fiscal, reformând sistemul școlar. Asupra acestui punct el a luat o decizie care a avut un mare răsunet: demiterea impopularului ministru al instrucției publice, Dmitri Tolstoi, simbol al confiscării oricărei libertăți în învățământ și în viața universitară. Tolstoi este urât de tineret, de liberali, de o mare parte a societății. Căderea lui a fost un moment de glorie pentru Loris-Melikov. Tolstoi a fost înlocuit de un liberal, Saburov.

Altă numire salutată de opinie: cea a lui Alexandr Abaza care îl înlocuieşte pe amiralul Gregh[77] pe care, în pofida importanţei postului său, societatea îl ignora. Abaza era cunoscut pentru ideile lui reformatoare; el înţelegea să accelereze prin dispoziţii financiare dezvoltarea reţelei feroviare şi propunea suprimarea impozitului pe sare, foarte nepopular.

În fine, Louis-Melikov voia suspendarea secţiei a III-a, încarnare a controlului poliţienesc şi al represiunii exercitate asupra societăţii. Memoriul din 11 aprilie îi sugera de asemenea lui Alexandru al II-lea „o ameliorare a nivelului moral al preoţimii, o reformă fiscală, libertatea pentru credincioşii de stil vechi, o reorganizare a sistemului paşapoartelor, încheierea reformei ţărăneşti.

Acest document remarcabil, bine primit de suveran, se situa clar într-o perspectivă politică, cea a subiectului pe care nu îndrăzneau să-l numească: reforma constituţională. Datorită a ceea ce Loris-Melikov definea ca „dictatura inimii, a raţiunii şi a legii",[78] Alexandru al II-lea îşi regăsea figura de reformator pe care societatea o uitase puţin câte puţin. Aici, de altfel, opţiunile politice şi viaţa privată a suveranului se vor amesteca într-un mod uneori periculos, conferind mereu mai multă autoritate „dictatorului de catifea".

TRIUMFUL DRAGOSTEI

Situaţia personală a lui Alexandru al II-lea s-a schimbat considerabil după atentate. Palatul de Iarnă adăposteşte la începutul anului 1880 familia legitimă a suveranului şi, la un alt etaj, pe Ekaterina Dolgoruki şi cei trei copii ai lor, Olga, Ekaterina, şi George pe care tatăl său îl numea Gogo. Un alt băiat mic, Boris, murise. Împărăteasa se stingea într-o linişte demnă. Dar această coabitare, care face scandal, împarte familia şi Curtea în două clanuri.

De o parte se află Palatul de Iarnă unde împărăteasa liniştită cedează locul celei de a doua familii a suveranului. Ca să-şi justifice plecările şi venirile în palat, Katia a fost numită domnişoară de onoare a împărătesei,

[77] El l-a numit la finanţe pe Reutern, demisionar la sfârşitul războiului ruso-turc.
[78] Adversari săi utilizau expresia „dictatura inimii" în mod ironic.

BCU ASTRA CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

dar nu apare în apartamentele ei. Ea nu are mulți prieteni: legătura a rămas mult timp secretă, întrucât toată lumea vorbește despre ea, cel puțin la marginea societății. Dar, în această primăvară 1880, perspectiva morții apropiate a împărătesei incită familiile de la Curte să facă alegeri. Prevăzător, Loris-Melikov începe să o viziteze pe prințesa Dolgoruki, să-i ceară păreri asupra politicii de urmat.

În față se află ceea ce se cheamă clanul palatului Anicilov, care se regrupează în jurul moștenitorului. Ca fiu, el este atașat de mama lui, și, altfel, foarte plin de principii, scandalizat de viața dublă a tatălui său. Maestrul său spiritual, Pobedonoștev, îi încurajează atașamentul față de morală, îl pune în gardă împotriva spiritului rebel al Katiei și o posibilă alianță între ea și Loris-Melikov, chiar dacă acesta din urmă se joacă de asemenea foarte abil cu sentimentele sale de fidelitate față de moștenitor. Pe deasupra, marele-duce Alexandru poate pe bună dreptate să se neliniștească pentru tatăl său pe care îl consideră supus dorințelor metresei sale. Oare nu întrevedea el, împins de către ea, să o ia de soție de cum va fi văduv, să-l recunoască pe fiul lor George, și, cine știe, să-l desemneze pe acesta din urmă drept moștenitor? Conform testamentului lui Petru cel Mare, suveranul dispune de dreptul de a alege dintre adolescenții lui pe cel care să îl urmeze. Ecaterina a II-a a vrut să uzeze de acest drept și numai moartea a împiedicat-o.[79] Fiul lui Alexandru al II-lea cunoaște prea bine istoria Romanovilor pentru a nu se teme de un asemenea sfârșit.

Tocmai acest conflict latent l-a convins e Alexandru al II-lea, că în momentul în care îi încredințează puteri depline lui Loris-Melikov să acorde tot atâta atenție reproșurilor și memoriilor marelui-duce moștenitor. El a căutat în mod constant să-i liniștească temerile și să învingă ostilitatea alor săi față de a doua lui viață, ceea ce explică constrângerile impuse lui Katia.

Dar totul se va schimba după moartea împărătesei, care se stinge la 22 mai 1880. Ea moare singură: împăratul se afla atunci la Țarscoie Selo în compania celei de a doua familii. Citirea corespondenței lui Alexandru al II-lea și a Katiei, cât și jurnalul lui Alexandru al II-lea din zilele care urmează acestei morți, este de foarte mare interes, aceste două texte

[79] Pavel I, care, în virtutea dispozițiilor lui Petru cel Mare, a fost să fie înlocuit de pe tron, le-a anulat în 1797.

luminând cu privire la două personalități. Pentru suveran, dispariția unei soții respectate, a cărei vedere îi sporea remuşcările, este fără îndoială o uşurare: viața lui îşi va putea în sfârşit găsi unitatea; dar el trăieşte de asemenea aceste momente cu forța educației sale creştine şi imperiale. Ştie ce trebuie în perioada de doliu. Ekaterina, în schimb, nu cunoaşte decât fericirea.

Citind scrisorile lui Alexandru al II-lea, datate din acele zile, toate cu borduri negre, înțelegem că ele răspund unor presiuni verbale ale Ekaterinei, care a avut dintr-odată, în gură, pretenția de căsătorie. La 22 mai, la miezul nopții, el îi scrie: „Tu ştii, drag înger al sufletului meu, că îmi voi face datoria de îndată ce circumstanțele o vor permite". Şi la 27 mai, această misivă sfâşietoare: „Nu sunt supărat pentru că mi-ai scris tot ceea ce aveai pe inimă, dar trebuie să înțelegi, dragă Dusia, că îmi repugnă să ating un asemenea subiect înaintea chiar ca să fie înmormântat corpul defunctei. Aşa că, să nu mai vorbim despre asta, căci tu mă cunoşti îndeajuns ca să nu te îndoieşti de mine".

Jurnalul intim confirmă cât de grele au fost aceste zile pentru Alexandru al II-lea. La 22 mai, el notează: „Viața mea dublă ia sfârşit în această zi. Sunt foarte întristat. Dar ea nu îşi ascunde bucuria, ea vorbeşte deja de legalizarea situației. Eu voi face pentru ea ceea ce stă în puterea mea, dar nu voi putea merge împotriva patriei". Şi în ziua următoare: „După o lungă întrevedere cu ea, am decis să acced dorinței ei, să ne căsătorim după patruzeci de zile (împlinite)". Şi la 27 mai, jurnalul confirmă cât l-a bătut la cap Katia pe suveran ca să-i impună recunoaşterea totală a statutului ei: „Niciodată Katia nu m-a necăjit ca în zilele astea. În definitiv, i-am promis s-o încoronez".

Doar cinci zile s-au scurs de la moartea împărătesei şi Katia a obținut tot: căsătoria într-un interval care frizează convenințele, căci intervalul de patruzeci de zile este cel pe care îl impune biserica, între dispariția defunctului şi serviciul funebru marcând sfârşitul doliului imediat, dar abia un an mai târziu un serviciu funebru coincide cu sfârşitul doliului social. Cum să anunțe moştenitorului, familiei, Rusiei chiar, o recăsătorire atât de grăbită?

Ministrul său, al curții, contele Adlerberg, a fost primul căruia îi încredințează împăratul angajamentul luat față de Katia. Ministrul, înspăimântat, îl imploră să respecte timpul oficial al doliului, obiectează

faptul că decizia imperială este contrară tuturor obiceiurilor, cele ale bisericii ca şi cele ale societăţii. Îi arată cât este de contrară imaginii monarhiei, care trebuie să fie exemplară, precipitarea oficializării legăturii sale, câte conflicte se vor crea în cadrul familiei imperiale şi cu moştenitorul, atât de afectat deja de o coabitare care provoacă scandal. Dar suveranul este refractar: el invocă, cum o face în corespondenţa lui Katia, datoria pe care onoarea i-o dictează.

În realitate, o arată scrisorile lui, el este sfâşiat, dar presiunea la care îl supune Katia este greu de suportat. Hotărârea lui este clară: s-a angajat să se căsătorească cu Katia după patruzeci de zile.

Miliutin, căruia Adlerberg i s-a confesat, redă faptul că, enervat, suveranul l-a pus în prezenţa Katiei şi a dispărut. Aceasta s-a arătat arogantă şi orgolioasă, dacă am crede spusele lui Miliutin. Şi notele suveranului, cât şi scrisoarea din 27 mai, sugerează că blânda metresă idealizată de cinema şi de către romancieri putea fi, în unele momente ale ei, o scorpie. Lectura atentă a corespondenţei ei arată, pe lângă o dragoste adevărată, o înclinaţie constantă în a se prezenta ca victimă a unor dureri fizice mai mult sau mai puţin imaginare, urmare izolării sau a unei situaţii false. Atenţia permanentă a lui Alexandru al II-lea, interesându-se în orice clipă de starea sufletească şi de confortul iubitei, dovedesc în acelaşi timp dragostea imensă pe care o poartă acest bărbat, care îmbătrâneşte, unei foarte tinere femei, dar şi, poate, un anumit sentiment de culpabilitate faţă de ea, ceea ce explică bruscheţea hotărâri lui din mai 1880.

Căsătoria are loc la 6 iulie 1880 la Ţarsckoie Selo în cel mai mare secret. Martorii şi băieţii de onoare (chafer) care ţin coroanele deasupra capului mirilor, cum o cere ritualul ortodox, sunt contele Adlerberg, care-şi înghite furia, şi cei doi generali Baranov şi Rîleev. Aceşti trei martori semnează actul de căsătorie, probabil foarte hotărâţi să păstreze secretul. Dar vestea se răspândeşte ca o dâră de praf de puşcă. În aceeaşi zi, suveranul adresează senatului decretul care îi atribuie prinţesei Dolgoruki „numele de prinţesa Iurevski, cu titlul de serenisimă. Noi ordonăm ca acest nume să fie dat de asemenea cu acelaşi titlu copiilor noştri, fiului nostru George, fiicelor noastre Olga şi Ekaterina şi tuturor celor care s-ar putea naşte ulterior; noi le atribuim tuturor aceleaşi drepturi de care se bucură copiii legitimi, conform articolelor 14 al legilor fundamentale ale Imperiului şi 147 al statutului familiei imperiale".

Acest decret, care nu era destinat să fie făcut public înainte de un an, era însoțit de o precizare: copiii proveniți din cuplul imperial care nu erau, prin mama lor, din familie regală domnitoare sau care să fi domnit, nu puteau avea pretenții la tron. Această precizare era în conformitate cu legile fundamentale ale imperiului. Era singura concesie făcută de către suveran moștenitorului său, marele-duce Alexandru, ca să-i arate că poziția nu îi era amenințată cu nimic de legitimarea copiilor Katiei; dar nu îi era suficientă pentru a-i clama neliniștea. Deja, numele atribuit noii soții era plin de înțeles: Iurievski trimitea la Iuri Dolgoruki, prințul care a fondat Moscova și a început opera de reunire a pământurilor care au dat naștere Rusiei. Ekaterina era o Dolgoruki, rudă foarte îndepărtată, desigur, dar suficient pentru a hrăni ambiția unei femei care tocmai vroia să arate de ce autoritate se bucură. În zilele de discuții atât de dure care îl opuseseră Katei, suveranul îi promisese că va urca pe tron. Dar se va opri ea aici? În fond, dacă ea nu era de sânge regal, știa că, până la domnia lui Petru cel Mare, soțiile suveranilor fuseseră alese din familii ruse, deci neregale, și Ekaterina Dolgoruki aparținea unei vechi familii ruse.

Loris-Melikov – vulpea, în această împrejurare – care ghicise chiar înaintea căsătoriei, viitorul rezervat Katiei, a început de atunci să-i susțină pretențiile ca să obțină, în schimb, un sprijin propriilor sale proiecte; i-a sugerat lui Alexandru al II-lea că o „împărătească rusă" ar putea avea favoarea populară. Nimic nu indică totuși, în comportamentul suveranului, să fi întrevăzut vreodată să schimbe ordinea dinastică. În schimb, moștenitorul lui era neliniștit. El a fost informat asupra căsătoriei și a dispozițiilor care o însoțeau la trei zile după celebrare și s-a convenit să fie păstrat secretul asupra tot până la 22 mai 1881. Moștenitorul s-a închinat, dar a rămas atent față de proiectele politice de care îl bănuia pe Loris-Melikov că le-ar pregăti pentru prințesa Iurievski, căci, el știa, că ei aveau nevoie unul de celălalt, ea pentru a fi încoronată, el ca să ducă la bun sfârșit reforma politică în fața căreia Alexandru al II-lea ezita.

Dar, din acest moment, liniștit asupra viitorului alor săi – el și-a justificat, față de moștenitor, căsătoria grăbită invocând amenințările constante care îl apasă pe el și dorința lui de a asigura o protecție definitivă acestei familii –, împăratul îl ascultă pe Loris-Melikov și se deschide ideii, respinse până atunci, că trebuie să-și încheie opera de eliberator, dându-i un „acoperiș politic" (ca să reamintim spusele lui Leroy-Beaulieu).

O CONSTITUȚIE SAU UN PAS SPRE CONSTITUȚIE?

Epuizat, suveranul decide, în august 1880, să plece din capitală și să urmărească de la Livadia ceea ce devine marea afacere a momentului: proiectul de reformă politică. La Livadia, noua familie se instalează oficial spre văzul și știința tuturor. Doliul nu s-a încheiat, dar Ekaterina domnește acolo și suveranul, lucrând în această reședință de vară, îi primește aici pe toți cei are participă la elaborarea proiectului de reformă politică.

De la începutul domniei sale, Alexandru al II-lea este confruntat cu această problemă obsedantă: poate fi reformată Rusia, fără a atinge sistemul politic și conducerea sa? El a respins mereu ideea de dotare a țării lui cu o constituție, de asociere a societății cu puterea pe „calea organelor reprezentative". Dar, la bază, zemstvele sunt, într-adevăr, amorsa unei asemenea reforme. Și absența instituțiilor reprezentative la vârf frânează dezvoltarea lor.

În vara lui 1880, situația este favorabilă începerii unei asemenea schimbări. Loris-Melikov a stăpânit – cel puțin el asta speră – mișcarea revoluționară. Este cel care îi cere împăratului să suprime comisia supremă și să pună capăt puterilor dictatoriale. Devine ministru de interne și șef al jandarmilor. În fapt, el este prim ministru.

El prezintă atunci împăratului un proiect sub o formă care îi poate fi acceptabilă, întrucât Valuev îi propusese deja una asemănătoare, în trecut. Sunt constituite două comisii, una însărcinată cu problemele economice și administrative, cealaltă cu finanțele; ele trebuiau să supună apoi rodul lucrărilor lor unei comisii generale. În final, Consiliul de Stat examina totul, asistat de ministrul în cauză pentru fiecare parte a proiectului. Cele două comisii erau, în principiu, compuse din funcționari, din reprezentanți aleși ai zemstvelor din provincie și din oraș. Loris-Melikov a sugerat ca suveranul să asocieze muncii Consiliului de Stat câteva personalități – de la zece la cincisprezece, fără drept de vot – reprezentând diversele sectoare sociale, și cunoscute pentru priceperea sau influența lor.

Aceste propuneri, care reaminteau procedura urmată cu ocazia elaborării reformei șerbiei, erau modeste. În mod evident, nu exista riscul să iasă din asta o constituție, dar putea ieși un anumit grad de reprezentativitate în cadrul sistemului politic. Loris-Melikov precizase clar că proiectele

pregătite trebuiau să se situeze „în limitele fixate ale voinței suveranului" și că puterea autocrată a acestuia nu va fi deloc alertată.

Mai multe dispoziții erau de altfel destinate să liniștească temerile lui Alexandru al II-lea de a se trezi deodată confundat cu un proiect conducând la o veritabilă constituție. Calendarul mai întâi, întrucât ministrul prevăzuse ca cele două comisii, după ce au luat cunoștință de lucrările pregătitoare ale diverselor grupe sau sub-secții, să se reunească începând din toamnă, astfel încât să-și poată încredința propunerile comisiei generale la începutul anului 1881. În ultimă instanță, textele legislative ar fi încredințate instanțelor specializate care ar fi asistate de câteva personalități alese cu prudență. Și reprezentanții aleși din instituțiile publice ar interveni în ultimele etape ale acestui parcurs, ceea ce ar trebuie să permită limitarea ponderii intervenției lor.

La 4 aprilie 1881, suveranul notează în jurnalul său: „Loris-Melikov sfătuiește constituirea comisiilor pregătitoare asemănătoare celor care, în 1858, au lucrat la problema țărănească... și îndepărtând pe cât posibil nobilimea". Tonul este liniștit căci referirea la lucrările care au condus la emanciparea șerbilor nu puteau decât să-l asigure pe suveran. Acesta era conștient de a fi condus cu bine o reformă temută de toți precedesorii lui și care, din 1861, îi asigura o glorie necontestată. Loris-Melikov îl pusese de altfel în gardă contra unui optimism excesiv în fața calmului aparent care domnea în societate. Acest calm era o așteptare, sublinia el, care, dacă ar fi decepționantă, ar hrăni din nou activitatea revoluționară.

Loris-Melikov trebuia în același timp să învingă ostilitatea moștenitorului, susținut de Pobedonoștev, în ideea unei reforme putând merge în sensul unei constituții. În spatele moștenitorului, întregul clan al palatului Anitcikov, reședința lui, care reunea o parte importantă a familiei imperiale, era sudat în același timp de indispoziția creată de căsătoria suveranului, deseori printr-o sinceră antipatie față de soția acestuia și de neliniște la ideea de a vedea evoluând sistemul politic. În pofida liniștii pe care le-o exprima Loris-Melikov, toți înțelegeau – și Pobedonoștev se străduia să le-o explice – că deschiderea căii spre practici constituționale, chiar limitate, semnifica, în realitate, facerea unui pas decisiv și iremediabil spre adoptarea, la termen, a unei constituții. Și știau cu toții că aceste dispoziții, oricât de limitate ar fi, încurajau o veritabilă viață politică și, la termen, în consecință, apariția unor partide.

În nota înmânată suveranului în 1879, diplomatul deja citat, M. de Tatarinov, sugera o evoluție prudentă, dar care, fără să-și spună numele, își trăgea consecințele din reformele anterioare: „Creând instituții teritoriale – zemstvele – împăratul a binevoit să-și asocieze subiecții la gestionarea intereselor locale; asocierea lor, într-o anumită măsură, la administrarea intereselor generale ale imperiului este consecința logică a instituțiilor provinciale. Pentru a reuși, nu este necesar, din fericire, să importe în Rusia unul dintre acele pacturi fragile și mincinoase de neîncredere reciprocă între popor și suveran, cunoscut, în general, sub numele de constituție. Ar fi suficientă trimiterea, de către fiecare dintre adunările noastre provinciale, a unui delegat care ar ocupa un loc în Consiliul Imperiului.[80] Pe de altă parte, ar trebui ca funcțiile legislative ale acestui Consiliu să fie definite și lărgite".

Acest memoriu care precede proiectul Loris-Melikov, reunește perfect intențiile. Să nu vorbească de constituție, dar să modifice Consiliul de Stat prin reprezentativitatea și funcțiunile sale. Asta încerca Loris-Melikov să facă și este și ceea ce suveranul înțelegea perfect. Totuși, el se străduie nu numai să-l convingă pe Alexandru al II-lea de caracterul neconstituțional al proiectului său, prezentându-l mai degrabă ca o lejeră adaptare a politicii existente, dar avea nevoie să câștige sprijin în familia imperială, cel mai important fiind moștenitorul a cărui opoziție trebuia, dacă nu dezarmată, măcar neutralizată.

Este puțin îndoielnic ca o înțelegere mai mult sau mai puțin explicită să fi fost încheiată între Loris-Melikov și viitorul Alexandru al III-lea, primul cerând ajutorul celui de-al doilea să se prezinte drept garantul drepturilor sale la succesiune, căci ideea schimbării de descendență plutea în aer și nimeni nu ignora că Loris-Melikov însuși o agitase. Prestigiul său pe lângă suveran îi permitea acest schimb care nu a fost probabil niciodată expus, dar a cărui rumoare s-a răspândit. L-a condus pe marele-duce Alexandru să accepte elementele reprezentării populare incluse în proiect. Unchiul lui, marele-duce Konstantin, era foarte zgomotos favorabil acestui lucru, dar, se poziționa, în același timp, drept apărător al unei succesiuni legitime și își incita nepotul să-l urmeze.

De cealaltă parte a familiei, Loris-Melikov își asigurase sprijinul deschis al noii prințese Iurievski, care nu ezita să asiste la întrevederile

[80] Consiliul de Stat, dar care în limba franceză era deseori numit Consiliul Imperiului.

politice ale împăratului şi să-şi exprime acordul asupra ideii de constituţie. Intruziunea ei în dezbaterea politică şi imixtiunile ei în deciziile imperiale contribuiau nu mai puţin la întunecarea climatului de ostilitate ce domnea la Romanovi. Era vădit că reforma şi încoronarea prinţesei Iurievski, de care se temea familia imperială, erau legate până la un anumit punct.

Cum lucrările comisiilor avansau, împăratul Wilhelm I îi scria nepotului său pentru a-l pune în gardă împotriva oricărei reforme constituţionale, sugerându-i doar simple ajustări la sistemul existent. Alexandru al II-lea l-a asigurat: cât va trăi el, nu va exista constituţie în Rusia. Dar, în realitate, împăratul reînnodase cu sentimentul care-l domina de la începutul domniei lui: se gândea că era de datoria lui să smulgă Rusia din întârzierea în care se găsea, din ceea ce se numea tradiţia ei „de barbarie" (sau încă „asiatică") în care stătuse prea mult timp izolată. În 1855, el se emancipase de autoritatea tatălui său ca să acţioneze cum îi dicta instinctul: ca reformator. Douăzeci şi cinci de ani mai târziu, pe când urma să sărbătorească un sfert de secol de domnie, l-a animat aceeaşi voinţă de a se emancipa de presiunile exercitate asupra lui de Wilhelm I, de Pobedonoştev, de către o fracţiune conservatoare a nobilimii. Şi, continuând să le repete interlocutorilor lui că nu va accepta niciodată o constituţie, el îşi dă acordul unui proiect modest, desigur, dar care, o ştia, deschidea uşa constituţionalizării rapide a sistemului politic rus.

La 28 ianuarie 1881, atunci când Alexandru al II-lea se întorsese după două luni în capitală, ca să urmărească de foarte aproape lucrările comisiilor, ministrul lui îi încredinţează un memoriu care, zice el „propune măsuri destinate mai puţin reprimării severe a acţiunilor nefaste şi întăririi puterii momentan zdruncinate de evenimentele anilor recenţi, decât de a satisface esenţialul cererilor şi nevoilor legitime ale populaţiei". Întregul memoriu rezumă organizarea lucrărilor întreprinse de comisii, preocupările lor şi arată precauţiile luate pentru ca voinţa imperială să nu fie depăşită. Acest lucru a fost cu siguranţă suficient să-l incite pe împărat să accepte să-i fie prezentat repede un text definitiv.

Sus-amintitul reviriment este remarcabil. Timp de ani de zile el refuzase să audă propunerile lui Valuev şi ale unchiului său, uniţi pentru a sugera mai mult sau mai puţin aceleaşi dispoziţii. Poate că argumentul lui Loris-Melikov conform căruia, fără reformă asupra sistemului însuşi, el nu ar putea împiedica mişcarea revoluţionară să se manifeste şi să beneficieze

de data asta de indulgența societății, a contribuit la fel de mult ca discursul „liberal" al marelui-duce Constantin sau al soției sale. El a înțeles fără îndoială că opinia liberală, cea a unei mari părți a intelectualității, putea atunci în orice moment să treacă de partea revoluționarilor; dar putea de asemenea, cum a fost cazul în 1861 – își amintea de aplauzele lui Herzen – să ia hotărât partea unei monarhii în mișcare. Pentru care, contrar obișnuințelor lui de a temporiza, l-a însărcinat pe Loris-Melikov să îi prezinte cât mai curând textul final.

Îl primește pe 17 februarie și își dă acordul. Fără îndoială nu a putut să se abțină a-l evoca pe Ludovic al XVI-lea care, convocând Statele Generale, a semnat, zicea el, actul său de moarte. De la 1 martie de dimineață, după ce și-a pus semnătura dedesubtul textului, a decis că va fi examinat pe 4 martie în Consiliul de miniștri, presupunându-se să fie aprobat înainte să fie transmis la Senat, suveranul s-a întors spre fiii lui, care-l înconjurau, și le-a spus, de îndată ce Loris-Melicov a ieșit: „Tocmai i-am dat acordul meu, dar eu nu ascund că suntem pe calea unei constituții".

Efectuând această alegere pe care o respinsese timp de un sfert de secol, împăratul acționa luând în considerare viitorul său și cel al țării. Nu va fi el, hotărâse deja, cel care va fi într-o zi confruntat cu o constituție, ci, într-adevăr, succesorul lui. Există confidențe în acest sens, și chiar el a lăsat-o posterității. Prințul Bariatinski spune că Loris-Melikov îi încredințase că în cursul întrevederilor la Livadia cu suveranul – și cu prințesa Iurievski care lua parte activă, Alexandru al II-lea spunea că el mai avea de înfăptuit două lucruri: să încheie reforme prin adoptarea unui proiect modificând funcționarea statului – nu folosea desigur cuvântul constituție –, și să-și încoroneze soția. După care, zicea el, se va retrage. Acest proiect, ale cărui trei elemente erau indisociabile în întrevederi, avea două părți care ar putea fi numite cea a obligațiilor la care suveranul s-ar fi supus față de țara lui și de soția lui și alta care îl privea direct: dorința de a termina cu toate presiunile și de a trăi în pace. O dovadă este jurnalul lui: „Pentru a ne asigura viitorul, Loris-Melikov, sfătuiește transferul în străinătate a unei părți a valorilor. De mult timp mă gândesc să achiziționez în străinătate, undeva în sud, (sudul Franței), o mare proprietate și să mă retrag acolo". La 27 mai, după ce a notat, văzând cum Katia îl „necăjește", el adaugă: „În definitiv, eu i-am promis să o încoronez ca să ne permitem să ne retragem".

Tot aşa cum Loris-Melikov a jucat un rol subtil în problema constituțională, incitând-o pe soție să facă presiuni asupra suveranului cu perspectiva încoronării, suveranul, drept recompensă, a fost de acord cu dorința Katiei de a fi încoronată cu prețul acordului ei pentru o abdicare ulterioară. Acest joc complicat, care s-a dezvoltat la Livadia, dovedeşte dificultatea suveranului de a accepta conducerea evoluției sistemului politic la bun sfârşit. Lucid, el este convins că acest ultim pas se impune, dar dacă, în mod vădit, el acceptă să o facă, nu vrea să fie suveranul unei Rusii pe calea constituționalizării.

Putem să ne punem întrebări asupra motivelor acestui refuz pe care nici scrisorile, nici jurnalul lui nu îl explică. Sunt două motive posibile. Sau Alexandru al II-lea a fost visceral legat de marea parte a familiei sale şi nu s-ar fi angajat în reformă decât dintr-un ascuțit simț al realității şi al necesităților ruse, din simț de datorie. Sau, dorința lui de a se retrage, ar traduce, pur şi simplu, epuizarea unui om obosit, supus tuturor presiunilor, şi pe care îl copleşeşte povara unei domnii excepțional de dificile. Omul ar fi cerut în final favoarea suveranului.

Dar, trebuie de asemenea să împărtăşim neliniştea unui om care se ştia urmărit de ucigaşi obsedați de dorința de a nu-i lăsa nicio şansă. Şi marea lui preocupare era să ferească familia, pe care a condamnat-o atâta timp la clandestinitate, să fie victima unui asemenea destin. Căsătoria precipitată era o concesie făcută dorinței de recunoaştere a metresei ascunse, dar de asemenea un mijloc – spera asta şi a spus-o – de a pune această familie sub protecția moştenitorului. Pe când se afla la Livadia, şi însemnările din jurnalul său o arată, el ia dispoziții practice pentru a asigura viitorul lor comun după abdicare, dar şi pentru asigurarea viitorului familiei sale în cazul că i s-ar întâmpla vreo nenorocire. La 11 septembrie, dispune să se transfere o sumă considerabilă într-o bancă, pe numele Ecaterinei, cu instrucțiunea de a nu o utiliza decât ea personal „ea trăind şi după moartea mea".

Apoi, în ajunul întoarcerii lui în capitală, adresează un apel patetic fiului său mai mare, cel care nu admite căsătoria şi se teme de o schimbare în ordinea succesiunii: „Dacă aş dispărea, îți încredințez soția şi copiii mei. Atitudinea ta amicală față de ei, pe care noi am constata-o cu bucurie, în permite să cred că îi vei proteja. Soția mea nu a moştenit nicio avere de la familia ei. Tot ceea ce ea posedă îi aparține, şi familia ei nu are niciun

drept. Atâta timp cât căsătoria noastră nu a fost făcută publică, întregul capital pe care l-am depus la banca de stat îi aparţine, aşa cum o confirmă documentele pe care i le-am încredinţat. Aceasta este ultima mea dorinţă şi eu sunt convins că tu o vei respecta".

Suveranul decisese, de asemenea, ca în cazul dispariţiei sale, copiii să fie sub deplina răspundere a mamei lor, şi în caz că aceasta nu ar mai fi, tutela să-i fie încredinţată generalului Rîleev.

Aceste diverse dispoziţii dovedesc neliniştea lui permanentă faţă de ai săi şi poate un presentiment al soartei care îl aştepta.

Totuşi, în acel 1 noiembrie 1881, decis fiind asupra cursului de dat problemei constituţionale, el părea liniştit, convins că a făcut Rusia să intre într-o nouă eră. Cel puţin ar fi făcut-o să intre dacă, în aceeaşi zi, câteva ore mai târziu, asasinarea lui nu ar fi făcut o întreagă ţară să basculeze înapoi.

O PLIMBARE FATALĂ

1 martie era o duminică, zi în care împăratul se ducea ca de obicei la manej pentru a asista acolo la o paradă militară.

În pofida progreselor dezbaterii constituţionale, climatul politic al capitalei era foarte degradat. Anul 1880 se încheiase cu sporirea agitaţiei universitare care, în februarie 1881, urma să conducă o dezordine. Îndepărtarea impopularului ministru Tolstoi, înlocuirea lui cu un om destul de liberal au neliniştit mediile revoluţionare. Noul ministru, Saburov, era pentru ei simbolul unei politici de duplicitate, tinzând să adoarmă mişcarea şi punând în loc personalităţi cu mintea mai deschisă, fără să schimbe, pentru asta, politica. A fost avansată mai întâi ideea unei lovituri puternice asasinându-l pe noul ministru, dar ea a părut puţin practică şi de natură să ridice liberalii împotriva revoluţionarilor. Ea a fost deci înlocuită cu proiectul provocării unui incident care ar pune gaz pe foc.

La 8 ianuarie 1881, cu ocazia unei ceremonii solemne, desfăşurată la universitate, unde se înghesuia o mulţime considerabilă de studenţi şi de invitaţi şi pe care ministrul a onorat-o cu prezenţa sa, un student l-a pălmuit în timp ce, în tumultul crescând, doi tovarăşi de nivel înalt, Vera Figner şi Jeliabov, protestând faţă de o pretinsă provocare din partea ministrului, se străduiau să transforme incidentul într-o manifestaţie generală. Ei nu

au reuşit, dar intervenţia forţei armate pentru restabilirea ordinii arăta că focul mocnea sub cenuşă. În acelaşi moment, poliţia a fost informată că se pregătea un atentat, dar ea nu s-a putut asigura de autenticitatea informaţiei. A trebuit să se facă faţă ameninţării necunoscute, multiplicării precauţiilor în jurul reşedinţei familiei imperiale şi mai ales, sporirii numărului de poliţişti: tot atâtea semne clare ale unei nelinişti crescânde.

Ţarul nu a vrut să acorde atenţie avertismentelor care îi erau făcute. În orice caz nu în acea duminică de 1 martie în care el înţelegea să se ducă, precum obişnuia, la manej. Mişcată poate de un presentiment, sau pur şi simplu alarmată de rumorile de complot care se auziseră, prinţesa Iurievski l-a implorat să renunţe la proiectul lui. El a obiectat că oricum, dacă ar fi vreun atentat, acesta nu ar fi cel reuşit: nu-i prezisese o clarvăzătoare că va sucomba la al şaptelea atentat? Ori el nu trecuse decât prin cinci.

Aşa cum îşi dorea, Alexandru al II-lea a putut să asiste la paradă, să se ducă apoi în vizită la fiica marii-ducese Elena Pavlovna, de care fusese atât de apropiat, iar pe drumul de întoarcere i-a explodat o bombă în drum.

Morţii zăceau pe jos, dar împăratul era teafăr. Avusese dreptate să o creadă pe clarvăzătoare! Dar prea multă căci, în loc să se îndepărteze cât mai repede de locul masacrului, el s-a repezit în ajutorul răniţilor. Şi atunci o a doua bombă a fost aruncată asupra lui. A căzut însângerat, ciopârţit, dar încă viu. Aşa este adus înapoi la palat, unde va muri puţin după aceea, înconjurat de ai săi.

Spectacolul era îngrozitor. Nepotul lui, marele-duce Alexandr Mihailovici, îl descria astfel: „Piciorul lui drept era smuls, piciorul stâng zdrobit, obrazul şi capul acoperite de răni. Un ochi era închis, celălalt nu mai vedea nimic". În faţa muribundului, un adolescent de treisprezece ani, îmbrăcat în marinar, contempla cu spaimă corpul sfâşiat al bunicului său. Era Nikolai Alexandrovici, fiul cel mare al marelui-duce moştenitor, care era pe cale să devină, la rândul său, moştenitor al tronului. Dacă bunicul lui şi-a putut începe domnia sub auspicii paşnice, viitorul Nicolae al II-lea nu va uita niciodată această moarte îngrozitoare, nici faptul că asasinii îi puseseră, în numele libertăţii – steagul lor nu era oare intitulat „Libertate Poporului?" – capăt zilelor celui care, tocmai îşi eliberase poporul.

Printre cei care se înghesuiau în jurul muribundului, s-a auzit o voce: „Iată ceea ce dă o constituţie!". Ce lecţie cumplită pentru un viitor împărat al Rusiei!

O altă lecție a fost trasă din această moarte de către un bărbat care nu era totuși din partidul împăratului: Kropotkin. Constatând că Alexandru al II-lea, după explozia primei bombe, a ignorat punerea în gardă a vizitiului său care îl implora să nu coboare din trăsură, el nota: „Alexandru al II-lea a ieșit din trăsură. Știa că onoarea militară îi comanda să se plece asupra răniților și să le spună câteva cuvinte" – și concluziona că, făcând asta, Alexandru al II-lea a avut curajul soldatului, dar poate nu sângele rece al omului de stat.

Să revenim în urmă pentru a înțelege acest nou și ultim atentat și reușita lui. Căci, precum celelalte, ar fi putut fi nereușit – țarul nu avea nimic după prima explozie – da a fost reușit pentru că o a doua bombă se afla la întâlnire. Teroriștii trăseseră, într-adevăr, învățăminte din eșecurile lor precedente.

Complotul fusese pregătit de veteranii atentatelor: Mihailov, care era comandatul șef, Jeliabov, Sofia Perovskaia, Vera Figner. Fuseseră recrutați și artificieri. Centrul geografic al conspirației se situa în casa în care trăia și va muri Dostoievski, în plin centrul capitalei.[81] Vizitatorul care se duce astăzi în această casă ca să admire apartamentul-muzeu al autorului *Demonilor* află cu uimire că un simplu perete subțire despărțea apartamentul lui Dostoievski de încăperea în care statul-major al „Narodnaia Volia" pregătea omorul hotărâtor. Locuința alăturată lui Dostoievski a fost închiriată în noiembrie 1880 de Alexandru Baranikov, acel tânăr frumos la înfățișare și nobil la origine, care a participat la 4 august 1878, la asasinarea generalului Mezențev. Apoi, el s-a plictisit foarte tare, în retragerea sa la țară, unde a căutat un moment de refugiu, și nu este deci de mirare că s-a amestecat de foarte devreme în crearea organizației revoluționare la Lipetsk cu cei pe care îi vom regăsi în centrul tuturor tentativelor de atentate: Mihailov, Kviatkovski, Jeliabov, Goldenberg. A participat desigur la săparea tunelului conducând la gara din Moscova, în noiembrie 1879 și figura printre teroriștii experimentați decișii să nu mai eșueze.

Un an mai târziu, acest locatar ciudat primește în noua sa locuință multă lume, înainte de toate pe șeful conspirației, Mihailov, însoțit de o

[81] Situată pe strada Iamskaia, colț cu strada Kuznețșnîi, devenite astăzi strada Dostoievski.

„passionaria", Alexandra Korba, de Perovskaia, Jeliabov, şi mai ales un personaj indispensabil, instalat în inima sistemului poliţienesc, Nikolai Kletcinikov, funcţionar zelos al secţiei al III-a, însărcinat cu informarea mişcării asupra tuturor ameninţărilor care ar putea surveni. Consfătuirile sunt constante în această locuinţă în timp ce, de cealaltă parte a peretelui, Dostoievski lucrează. Această vecinătate cu autorul *Demonilor*, care a reflectat atât la problema terorii, al organizării acesteia, dar şi la cele ale greşelii şi ale căinţei, ai cărui eroi evocă conjuraţii reuniţi de partea cealaltă a peretelui, este simbolul Rusiei de la începutul anilor 1880 când se învecinează iluziile „misiunii" ce revine terorismului pentru salvarea umanităţii cu reflecţia escatologică asupra acestei ţări.

Conjuraţii îşi pregăteau lovitura într-un climat poliţienesc foarte încordat şi vigilenţa lui Kletcinikov le era indispensabilă, chiar dacă, uneori, nu dispunea de nicio informaţie. Arestat după atentatul de la Moscova, Kviatkovski a fost condamnat la moarte şi spânzurat la 4 noiembrie 1880. Trei săptămâni mai târziu, o imprudenţă l-a făcut pe Mihailov să cadă în mâinile poliţiei. Închis în fortăreaţa „Petru şi Pavel", el încredinţează colegilor lui – înainte de toate lui Boranikov – grija de a duce la bun sfârşit operaţiunea. Jeliabov, dar şi prietenul său Mihail Trigoni, care animase lupta muncitorească la Odessa şi care a debarcat la Petersburg pentru a întări grupul de conjuraţi, au schimbat deseori rolurile, pe măsură ce arestările îi îndepărtau puţin câte puţin pe unii dintre ei de complot. La 27 februarie – dar pregătirile sunt deja foarte avansate – este rândul lui Jeliabov să fie arestat.

De la începutul anului, conjuraţii încep să studieze drumurile lui Alexandru al II-lea, considerând că este punctul de plecare al oricărei acţiuni serioase. Mihailov a dedus din eşecul tentativelor precedente că atentatul ar trebui să fie înfăptuit în exterior, în cursul unei deplasări personale a suveranului. A fost organizată o supraveghere metodică a obişnuinţelor sale, încredinţată Sofiei Perovskaia asistată de Ignati Grineviţki şi Nikolai Rîsakov – doi studenţi lipsiţi de experienţă.

Această anchetă aprofundată a condus la o triplă constatare: împăratul nu se mai deplasa pe jos, ci numai în trăsură sau în caleaşcă, în funcţie de caz, mereu înconjurat de o gardă; itinerariile erau schimbate, chiar fiind vorba de direcţii precise, şi deseori modificate în ultimul moment; singura lui ieşire regulată, ca un orar şi un itinerar cunoscute şi stabile, era cea de

duminică dimineața, când împăratul se ducea, după ascultarea slujbei – și ea la oră fixă – la manej, să asiste la parada gărzii. Pentru această plasare erau posibile numai două itinerarii. De atunci, a fost luată decizia de a concerta toate eforturile asupra acestei ieșiri duminicale și pregătirea unui atentat cu bombă, care să țină cont de cele două itinerarii existente.

Dar teama de a nu reuși din nou inspira conjuraților nenumărate precauții și o mulțime de dispozitive. Kibalcici, maestru în explozibile, este însărcinat cu această parte a programului și va face dovadă de o inventivitate stupefiantă. Arhivele secției a III-a conțin chiar un proiect de aparat aerian pe care l-a inventat în închisoare și care este perfect descris. Acest lung document este datat din 2 aprilie 1881, adică din ajunul morții sale, întrucât a fost spânzurat împreună cu Jeliabov, Mihailov, Perovskaia și Rîsakov, adică principalii autori ai atentatului. Dar armele care au servit să omoare, pe care le-a confecționat cu grijă și care au fost arătate și explicate la procesul din 26 martie, erau de o perfecțiune uluitoare. Bombele cu nitroglicerină explodau la o distanță de un metru cu o precizie remarcabilă, omorând sigur ținta, dar și pe cel care o lansa, căci, întrucât acesta trebuia să o arunce de foarte aproape, fie că schijele ajungeau la el, fie că era lovit pe loc.

O primă perioadă a fost deci consacrată studiului itinerariului imperial. Sofia Perovskaia și tinerii ei acoliți au stabilit că împăratul trecea în mod obligatoriu pe unul dintre cele două drumuri: de-a lungul canalului Ecaterina sau prin Petrspectiva Nevski și strada Malaia Sadovaia, acesta din urmă fiind mai frecvent folosită de el.

Au fost pregătite două manevre diferite. Pe canalul Ecaterina, Sofia Perovskaia remarcase că, la cotitură, vizitiul era constrâns să lase caii să meargă încet care, dintr-odată, avansau aproape la pas; ea a concluzionat că aci era locul obligatoriu al atentatului în momentul în care împăratul ar alege acest itinerar. Va fi așezat deci aici un lansator de bombe.

Pe Malaia Sadovaia, s-a hotărât minarea solului astfel încât trăsura imperială să sară când va rula deasupra și pentru a completa dispozitivul și a evita orice nouă minune, să fie dispuși teroriștii în proximitate, pentru ca să arunce și bombe. În fine, Jeliabov, foarte echipat, ar putea interveni trăgând cu o armă de foc sau lovind cu un pumnal. Totul era prevăzut pentru ca suveranul să nu poată scăpa acestei succesiuni de lovituri.

Pentru a înfăptui acest program complicat, trebuia mai întâi găsită o modalitate comodă de a începe munca de pe Malaia Sadovaia. Pe această

stradă a fost închiriată o casă ai cărei pseudo-locatari au declarat că va fi un magazin care face comerț cu brânzeturi. Baranikov a condus bine afacerea locației, a încredințat-o lui Iuri Bogdanovici și Evdokiei Iakimova, doi complici deveniți pentru circumstanță soții Kobozer.

Luna ianuarie a fost bogată în evenimente pentru conjurați. Mai întâi fiind vorba de săpare, care îi ocupa. Apoi, la 25, a avut loc o percheziție din partea poliției. Un negustor vecin s-a mirat de aparenta neglijență a negustorilor de brânzeturi și s-a neliniștit de asemenea pentru concurență; și-a împărtășit îndoielile poliției care a făcut acolo o descindere, a inspectat locurile și împrejurările cu o mare lejeritate, se pare, căci nu a găsit nimic suspect, când cu puțină atenție ar fi văzut un tunel înaintând sub stradă.

Incidentul nu pledează deloc în favoarea eficacității serviciilor polițiste ale Imperiului, nici pentru cel ce urmează, respectiv, intrarea în contact a lui Neceaev cu conjurații. În același moment, într-adevăr, acesta din urmă, care era închis la secret în fortăreața „Petru și Pavel", fascinându-i pe temniceri cu incredibile invenții verbale, a reușit să comunice cu mișcarea revoluționară și i-a cerut să-i organizeze evadarea. Mesajul lui ajuns la „terasierii" de ocazie, care, rezemați de zidul alăturat casei lui Dostoievski, au dezbătut cu mare zgomot mijloacele de ducere la bun sfârșit a celor două acțiuni simultane. Arestările decimaseră rândurile, pregătirea complotului cerea forțe pentru săparea galeriei, supravegherea împrejurimilor, continuarea observării drumurilor imperiale și ajustarea itinerariilor. Un mesaj a ajuns la Neceaev expunându-i datele problemei, ceea ce a antrenat de îndată reacția lui: „omorâți țarul și uitați-mă pentru moment!" Ceea ce s-a și făcut. Dar Neceaev, a cărui lipsă de principii i-a îndepărtat de el pe revoluționari, a dobândit o aureolă de martir...

Arestarea, la 27 februarie 1881, a lui Jeliabov, care stătea liniștit cu tovarășul său Trigoni, a fost o catastrofă. După aceea Mihailov, cel care devenise capul complotului, s-a pomenit, la rândul său, înlăturat. Nu trebuiau oare să se teamă că poliția ar avea mai multe informații permițând oprirea complotului, astfel încât să nu mai fie executat? Suveranul a fost informat asupra acestor arestări de către Loris-Melikov în persoană, și a notat cu optimism în jurnalul lui, la 28 februarie: „Trei arestări decisive, dintre care cea a lui Jeliabov".

Conjurații s-au hotărât să acționeze foarte rapid chiar duminica următoare, pe 1 martie. Arestările care se succedau le impuneau această

urgență. Conspirația pierzându-și șefii, conducerea era luată de Sofia Perovskaia, această tânără atât de hotărâtă, care repartizează rolurile și visează la o lansare simultană a unei insurecții populare, în urma căreia, împăratul murind, ar pierde regimul. Bombele erau gata. Voluntarii nu lipseau, în capul mișcării, precum deseori în Rusia, se găseau femei. Lângă Sofia Perovskaia, se afla Vera Figner și tovarășa șefului arestat, Mihailov: Alexandra Korba. Toți manifestau voință și acest spirit de sacrificiu propriu femeilor ruse pe care marele poet Nekrasov l-a cântat la începutul anilor 1870.

La 1 martie, totul este la locul lui pe Malaia Sadovaia. Dar, în ipoteza unei întoarceri a suveranului prin canalul Ecaterina, Sofia Perovskaia s-a plasat de îndată unde trebuie, înștiințându-și complicii ca echipa de trăgători să se ducă pe celălalt traseu. Din zori au fost distribuite bombe, de către ea și de către Vera Figner, tuturor celor care trebuiau să le lanseze. Un conjurat este instalat în magazinul negustorului de brânzeturi, pregătit să acționeze detonatorul, pentru a activa minele subterane, în timp ce aruncătorii de bombe și-ar ocupa locurile care le fuseseră desemnate dinainte.

Suveranul, terminându-și vizita la manej, părăsește locul așa cum i-a recomandat în ultimul minut soția lui, în direcția canalului Ecaterina. Neputând să obțină ca el să renunțe la plimbarea săptămânală, ea apreciase acest itinerariu mai sigur decât cel trecând prin Perspectiva Nevski. Această schimbare de direcție a fost aflată în ultimul moment de conjurați, căci suveranul s-a oprit întâi la verișoara lui, marea-ducesă Ecaterina, unde, a fost servit ceaiul în timp ce conjurații așteptau cufundați în incertitudine. Când a ieșit de acolo era ora două. Sofia Perovskaia le-a dat complicilor ei semnalul convenit – o batistă agitată – ca să le spună să-și ocupe locul pe canal. Ei erau trei: Rîsakov, căruia îi revine misiunea lansării primei bombe din momentul când cel căruia îi fusese destinat acest loc de onoare, muncitorul Timofei Mihailov,[82] a dezertat *in extremis* câmpul de luptă, și doi studenți, doar puțin mai în vârstă, Ignati Grinevițki și Ivan Emelianov. Toți sunt voluntari ca să omoare și să moară la nevoie. Abandonul lui Mihailov, căruia Jeliabov îi încredințase sarcina de a deschide „tirul", prezenta două inconveniente: i se încredințase acest loc pentru a da atentatului un „aer

[82] A nu se confunda cu Alexandr Mihailov, fondator al *Narodnaia volia*, arestat la 28 noiembrie 1880.

muncitoresc"; dar, de altfel, lipseşte un om din dispozitiv planul nr. 2, cel al canalului, care trebuie aplicat acum, implică, într-adevăr, o angajare mai directă a conjuraţilor. Rîsakov, care aruncă precum se convenise, prima bombă, este de îndată arestat, dar el are timp să-l alerteze pe următorul aruncător, Grinevițki, a cărui bombă îl atinge pe suveran. Ea îl rănește mortal şi pe cel care a aruncat-o.

Acest atentat, al şaselea şi nu al şaptelea, cum prevăzuse clarvăzătoarea, şi-a atins scopul: moartea împăratului. Dintr-odată se pune întrebarea: nu a făcut dovadă poliția de o extraordinară superficialitate? Percheziții, ignorând un tunel săpat sub o stradă, pe care împăratul trecea în fiecare duminică; personaje suspecte precum acei locatari ai unui aparent magazin puțin interesați de comerț; denunțările şi chiar o scrisoare cu prezicerea atentatului nu au fost suficiente să alerteze o poliție informată totuşi de condamnarea la moarte votată la Lipetsk... Se poate adera la ipoteza unui complot ale cărui ramificații au pătruns la Curte, cum sugerează în strălucitul său „roman-documentar" cineastul Eduard Radzinski? Ipoteza este tentantă, dar imposibil de fondat pe baze credibile, cel puțin până acum. Radzinski adaugă – dar asta nu se înscrie în mod obligatoriu în ideea unui complot – că suveranul ar fi putut fi salvat dacă n-ar fi existat nefericitele inițiative alor săi, în special ale fratelui său, marele-duce Mihail, care, sosit la fața locului, imediat după atentat, auzindu-l pe împărat gemând şi murmurând „Acasă, repede!", i-a făcut pe plac, în loc să-l transporte la spitalul militar învecinat, mai bine echipat să oprească hemoragia. Nimeni nu poate rescrie istoria şi imaginea îngrijirii destul de eficace pentru salvarea muribundului. Rămân faptele.

Atentatul nu a avut drept rezultat numai moartea împăratului. Mai mulți morți – printre care şi unul dintre asasini, Grinevițki – şi numeroşi răniți zăceau pe şoseaua mărginind canalul.

Populația a întâmpinat vestea cu stupoare, dar fără manifestări vizibile de disperare. De îndată interpretările au fost divergente: la Curte, în mediile puțin favorabile reformelor, în spatele apropourilor decente a fost perceptibilă o anumită uşurare, şi au fost numeroşi cei care au imputat omorul liberalismului împăratului defunct; dar şi conduitei sale personale, care a sfidat regulile moralei oficiale. S-a putut, cu această ocazie, măsura impopularitatea soției morganatice. La țară, țăranii i-au arătat cu degetul pe nobili, acuzându-i când că ar fi vrut să-l pedepsească pe Alexandru al

II-lea de a-i fi emancipat, sau că ar fi vrut să se descotorosească de el în speranța de a vedea un nou suveran repunând în discuție reformele. Și, ca întotdeauna, cei de la țară au scos un avantaj din acest eveniment, imaginând o nouă împărțire a pământului...

Represiunea a fost imediată. Rîsakov, arestat, a vorbit suficient pentru a pune poliția pe urma principalilor conjurați: Perovskaia, Kibalcici și alții mai puțin cunoscuți. Ei au fost judecați; toți și-au apărat ideile cu excepția lui Rîsakov pe care tinerețea îl făcea mai vulnerabil. Să mori la nouăsprezece ani este greu: el trebuia să trăiască. La 2 aprilie, adică la o lună după moartea lui Alexandru al II-lea, Jeliabov, Timofei Mihailov, Kibalicici, Sofia Perovskaia și chiar Rîsakov, împotriva voinței lui, au fost spânzurați. Aceia dintre tovarășii lor care nu luaseră parte în mod direct la asasinatul din 1 martie, pentru că erau deja închiși pe viață – Alexandru Mihailov, Baranikov, Kletcinikov – rămâneau închiși pe veci în adâncurile fortăreței „Petru și Pavel", supuși unui regim de rigoare extremă. Neceaev a murit acolo un an mai târziu. Doar Vera Figner a supraviețuit. Ea a petrecut douăzeci de ani în cumplita fortăreață de la Schlüsselborg și a murit la vârsta de nouăzeci de ani, în 1942.

După moartea lor, întreaga mișcare teroristă, variantă extremă a populismului, este pe cale să dispară. Cei care vor să transforme în mod radical Rusia consimt că este destul de ușor să omori împăratul, nu este însă la fel pentru schimbarea sistemului politic, autocrației, nici pentru modificarea destinelor unei țări. În timp ce în Rusia mișcarea se stingea, în afara granițelor, în Elveția, în Franța, oamenii trăgeau deja învățăminte din ultima reușită a mișcării teroriste, care, pe plan politic, constituia un eșec, și se gândeau la adevăratele modalități de influențare a cursului istoriei. Era începutul istoriei. Era începutul marxismului.

Finis Rusia?

În Rusia, noul împărat a conchis, precum marxiștii, că este eșecul terorismului, sau mai degrabă a fost pus în situația de a eșua. În salonul de malachit al Palatului de Iarnă, la 8 martie, Alexandru al III-lea deschidea Consiliul miniștrilor consacrat, cum ar fi trebuit să fie patru zile mai devreme de către tatăl său, examinării constituției lui Loris-Melikov și a

declarat că nu s-a hotărât încă nimic. Acesta a fost începutul confruntării cu cei care-l susțineau pe ministru și proiectul său, convinși că era ultima șansă ca să-l salveze. Unchiul lui, marele-duce Konstantin Nicolaevici, fratele său Vladimir, cei fideli tatălui său, Miliutin, Valuev și Abaza au apărat cu îndârjire textul pe care Alexandru al II-lea în acceptase în ultimele zile ale vieții sale. În fața lor, Pobedonoștev, avertizat de fratele noului suveran, marele-duce Serghei Alexandrovici, asupra ezitărilor lui, îndreaptă atacul, cu autoritatea pe care i-o conferă funcția sa trecută de profesor al lui Alexandru al III-lea: „Dacă vă abandonați în mâinile lui Loris-Melikov, el vă va conduce, precum și Rusia, la catastrofă. El știe doar să elaboreze proiecte liberale și să creeze intrigi". Nu este un patriot rus, îi scrisese el unui fost elev încă din 6 martie. Cu ocazia acestui Consiliu atât de agitat, Pebedonoștev începea cu un cuvânt care impresionează asistența: „Așa cum în zilele care au precedat căderea Poloniei am repetat „Finis Poloniae", tot așa noi suntem astăzi conduși să spunem „Finis Rusia". Și să ne luăm de ansamblul sistemului politic decurgând din reformele lui Alexandru al II-lea:

„Ni se propune să organizăm o *govoril'naia* („chioșc al vorbei), ceva precum Statele Generale franceze, ca și cum Rusia nu ar fi suferit destul de pe urma acestor chioșcuri care sunt zemstvele și instituțiile municipale, noile instituții politice, presa, cea mai înspăimântătoare dintre toate aceste chioșcuri asupra imensității pământului rus blamul și critica regimului, seamănă discordie și frustrare printre oamenii cinstiți și liniștiți, înflăcărează pasiunile și împinge poporul la ilegalitate!"

Miliutin, care a fost mereu fidel lui Alexandru al II-lea, notează în jurnalul său, în seara aceleiași zile: „Discursul lui Pebedonoștev este o critică directă, fără nuanțe, a tot ceea ce este realizat sub domnia precedentă". A îndrăznit să califice drept greșeală criminală reformele împăratului Alexandru al II-lea", și Abaza, în cadrul aceleiași ședințe, se indignează: „Discursul lui Constantin Pebedonoștev este o punere în acuzare a domniei lui Alexandru al II-lea a cărui moarte o plângem?

Noul suveran alege mai întâi să nu decidă nimic deocamdată. Timp de mai multe săptămâni în cursul cărora soarta lui Loris-Melikov și a proiectului constituțional par nesigure încă, Pebedonoștev îl asediază cu insistențele sale pe suveran, îi adresează mesaje de fermitate, îl imploră să nu folosească clemența față de asasinii tatălui său și să nu persevereze pe

calea apărată de Loris-Melikov şi liberali, cale atât de contrarie, repetă el, interesului Rusiei. Referitor la punctul de a nu graţia asasinii, Alexandru al III-lea şi-a anunţat de îndată decizia pentru a-l linişti pe vechiul lui profesor. În ceea ce priveşte celelalte probleme, se simte în fiecare zi mai mult cum discursul lui Pebedonosţev îl convinge.

La 21 aprilie, prezidează din nou Consiliul de miniştri. Fiecare clan se îndâreşte pe poziţia lui, de Pebedonosţev adoptă un ton moderat care dă speranţă din nou liberalilor. Marele-duce Konstantin, optimist prin temperament, se gândeşte că pietatea filială şi raţiunea vor câştiga în inima nepotului său imperial. El se înşeală: Pebedonosţev pregăteşte deja, destinat suveranului, un manifest anunţând poporului noua direcţie în care se angajează. Acest text aşează autocraţia drept fundament al sistemului politic şi exprimă voinţa lui Alexandru al III-lea de a apăra acest principiu care se confundă cu interesul naţional.

La 29 aprilie, manifestul este publicat, noua Rusie întoarce cu hotărâre spatele operei înfăptuite de împăratul eliberator, care a dus-o timp de un sfert de secol, în pofida unor timpuri de oprire mai mult sau mai puţin lungi. Loris-Melikov demisionează; Miliutin, Abaza, Saburov sunt invitaţi să se retragă. Marele-duce Constantin însuşi este demis din toate funcţiile sale: el nu mai este responsabilul marinei, nici preşedintele Consiliului de Stat. Precum Miliutin, el va părăsi capitala, unde domneşte Pebedonosţev şi se va retrage în Crimeea.

Miliutin va defini cotitura luată drept cea a „restricţiei disimulate sub masca populismului şi a ortodoxiei. Este calea asigurată a ruinei statului".

„Uşa deschisă" de Alexandru al II-lea modernităţii politice se închidea din nou asupra unui dublu dezastru: moartea violentă a celui care asigurase schimbarea şi dispariţia proiectului său politic. Viitorul va arăta că nu este atât de uşor de revenit în trecut, că trebuie măcar compensat abandonul reformelor prin alte poziţii, să se imagineze o politică nouă pentru a evita întoarcerea la timpurile tulburi. Aceasta va fi, după ruptura din 29 aprilie 1881, alegerea lui Alexandru al III-lea. Nu va fi „Finis Rusia", ci o altă cale rusă spre progres: cea a modernizării economice. Primăvara rusă se terminase desigur, dar Rusia continua.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CONCLUZIE

Domnia lui Alexandru al II-lea, care a durat un sfert de secol, a fost probabil, împreună cu cea a nepotului său Nicolae al II-lea, cea mai tragică din istoria Rusiei Romanovilor. Dar spre deosebire de domnia lui Nicolae al II-lea, a fost cea mai bogată în progrese interne şi externe.

Toţi suveranii ruşi care s-au succedat după Petru cel Mare nu au avut acelaşi stil, nici aceleaşi metode de guvernare, dar toţi, într-un mod sau altul, au urmărit aceleaşi două obiective; să facă Rusia să recupereze întârzierea avută asupra Europei, în legătură cu care toţi erau foarte conştienţi, şi să menţină intact sistemul autocratic moştenit. Pentru atingerea acestor obiective, unii suverani au mizat, înainte de toate, pe puterea sistemului politic, uneori represiv, atingând chiar, cu anumite ocazii rare, un grad de violenţă. Alţii însă, din contră, ca reacţie la „regimul de fier" al precedesorului lor, au căutat să modernizeze ţara, în acord cu societatea, începând prin slăbirea constrângerilor. Au fost domnii marcate – o vreme, cel puţin – de un adevărat dezgheţ şi de un anumit grad de libertate de expresie sau *glasnost'*. Petru cel Mare, Petru al III-lea, Pavel I, Nicolae I s-au situat în prima categorie; Ecaterina a II-a, în prima parte a domniei sale, Alexandru I, tot la începuturile sale, Alexandru al II-lea înainte de 1866 aparţin celui de al doilea grup. Reformele pe care au dorit să le înceapă în zori domniei lor au fost însoţite de o anume îmblânzire a sistemului politic.

Toţi aceşti suverani, fie că au aparţinut uneia sau alteia dintre categorii, au avut şi ei drept ambiţie să facă din Rusia, care, sub Petru cel Mare, nu ocupa pe scena politică europeană decât o poziţie marginală, o putere recunoscută ca atare în toate marile state europene. Petru cel Mare a făcut-o să realizeze un pas decisiv învingând Suedia la Poltava, în 1709, şi instalându-şi ţara pe malurile Balticii, „fereastră deschisă spre Europa".

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Anexând o parte din Polonia, Ecaterina a II-a a făcut ca Rusia să înainteze în spațiul european și, cucerind Crimeea, i-a deschis accesul la Marea Neagră. Alexandru I a fost unul dintre arhitecții Europei postnapoleoniene și ai Sfintei-Alianțe. Instalându-se pe post de jandarm al Europei și gardian al ordinii monarhice, Nicolae I și-a fructificat moștenirea, dar tot el, cu catastrofalul război al Crimeii, și-a făcut țara să piardă statutul de putere europeană edificată cu răbdare de precedesorii săi.

Alexandru al II-lea a fost primul suveran Romanov care, urcând pe tron, a știut să ia act de un spectaculos recul al țării sale pe scena internațională și să trebuiască să țină seama de cauzele interne ale acestui recul – în alți termeni, să-și asume o moștenire negativă. El a știut să rupă de la început cu misiunea primită de la tatăl lui de a urma același drum, și a combinat dezghețul, *glasnost'*, cu un ambițios program de reforme care va transforma Rusia, și cu o politică externă care îi va asigura, într-un sfert de secol, o putere și un progres teritorial necunoscute până atunci.

Istoricii s-au întrebat deseori cu privire la partea de acordat, personalității oamenilor de stat în succesele sau insuccesele politice, în marile alegeri și decizii pe care le-au prezidat. Petru cel Mare, Ecaterina cea Mare, Nicolae I aveau personalități puternice și capacitatea lor de a decide singuri și de a-și impune voința nu au fost niciodată puse la îndoială. Alexandru I și Alexandru al II-lea nu aveau caractere atât de remarcabile; dar unul și celălalt s-au afirmat, după ce au ajuns la tron, în opoziție cu precedesorii lor și cu politicile lor. Conflictul taților și fiilor, atât de perfect redat de Turgheniev și atât de caracteristic secolului al XIX-lea, nu poate fi invocat ca să explice această bruscă transformare a tinerilor moștenitori aparent supuși tatălui lor, inovatori decișii să schimbe ordinea pe care o moștenesc și care își încep domnia lăsând să treacă, asupra unei țări înțepenite, un vânt de libertate?

Excepțional cunoscător al Rusiei, căutând să scape ideilor moștenite, viziunilor stereotipe – fie o Rusie întârziată și supusă voinței implacabile a proiectului de prindere din urmă a lui Petru cel Mare, fie o Rusie în mod definitiv singulară, așa cum a văzut-o Custine. Leroy-Beaulieu a analizat în mod subtil condițiile transformării acestei țări din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în lumina amenințării revoluționare. Comparând Rusia lui Alexandru al II-lea cu Franța lui Ludovic al XVI-lea, el concluzionează că în ambele cazuri, singurul mijloc de a împiedica revoluția – și, scrie el,

Ludovic al XVI-lea nu a făcut-o – era să o prevină, „să o devanseze, să-i dea puterii iniţiativa ei". „Reforme de sus sau revoluţie de jos", spunea la începutul domniei sale Alexandru al II-lea, anticipând spusele mai tardive ale istoricului francez.

Acesta a fost, într-adevăr, ambiţia lui Alexandru al II-lea; acesta a fost firul roşu care –a străbătut domnia şi a definit-o. Copil fiind, a fost martorul unei tentative de revoluţie, cea a decembriştilor, şi a preţului plătit pentru a răzbi. A fost o amintire care îl va urmări mereu.

Când se urcă pe tron, în 1885, el se poate lăuda că a făcut-o în condiţii paşnice şi legale, circumstanţe mai degrabă excepţionale în Rusia. Dar o face în dezastrul năruirii militare, care a transformat „jandarmul Europei" în „pitic al Europei" la care se adăuga nemulţumirea societăţii şi amintirea speranţelor revoluţionare din 1825, mereu vii, în pofida a trei decenii de represiuni. Diagnosticul răului care devorează Rusia este repede stabilit: întârzierea economiei, a armatei, atâtea cauze imediate ale eşecului din Crimeea. Dar, mai ales, un sistem politic şi social înţepenit, ţărani suferind sub greutatea unei şerbii dispărute peste tot în Europa, elite pe care puterea represivă le sufocă pe când, pe restul continentului, popoarele au trăit „primăveri" succesive ale căror idei continuă să-şi facă drum atunci când au luat sfârşit. Rusia nu a încetat să aştepte, şi ea, o primăvară care a încercat să se nască, într-o zi din iarna lui 1825, şi care rămânea înscrisă în memoria tuturor.

Contrar tatălui său – tată venerat şi iubit cu tandreţe, „preţiosul drăguţ tată" care, pe patul lui de moarte, i-a lăsat fiului său un ultim mesaj, să „ţină tot", adică să nu aducă nicio schimbare autocraţiei, ordinii sociale –, Alexandru al II-lea, fiul supus (un „slab", spune legenda) face de la început alegerea inversă, cea a schimbării venite de sus, dar şi cea a dezgheţului şi al unui anumit discurs al adevărului. Această revoltă a fiului contra tatălui, în care fiul arată o neaşteptată forţă de caracter, se înţelege mai bine luând în consideraţie imensa sfidare cu care este confruntat.

Criza rusă din 1855 nu este unica sfidare a istoriei ţării. Majoritatea suveranilor – Petru cel Mare, Ecaterina a II-a, Alexandru I – s-au urcat pe tron într-o atmosferă tulbure. Dar până atunci era vorba de crize interne. În 1855 este cu totul altfel: este vorba de un dezastru internaţional, este statutul european al Rusiei care s-a năruit şi, judecând după ele şi în ochii marilor state ale Europei, Alexandru al II-lea trebuie să ia seamă de măsura declinului pe

care îl cunoaşte ţara lui. Faţă de Europa, această situaţie este mai întâi rodul înapoierii ruse şi ea trebuie deci înfruntată în termeni de progres.

Fără îndoială că Alexandru al II-lea ar fi putut să asculte ultimele cuvinte ale tatălui său, să se crispeze asupra sistemului autocratic, să facă să înceteze criticile, să le reprime, să ignore realitatea şi să opună dezastrului atotputerea puterii. El a făcut alegerea opusă. A înţeles că îi trebuia să „devanseze revoluţia" şi să pună puterea sistemului autocratic în serviciu „reformelor de sus". Dar, pentru a face aceasta, el va alege o cale diferită de cea pentru care optase, strămoşul său, Petru cel Mare. El vrea să-şi europenizeze ţara în mod european, nu în maniera lui Petru, pe care marele istoric rus Kliucevski a calificat-o drept barbară. De aici, voinţa lui de a efectua reforme împreună cu societatea şi nu impunându-i-le brutal, prin forţă.

Alegerea pe care o face Alexandru al II-lea în zorii domniei sale – să devanseze revoluţia, reformând de sus, dar fără a forţa societatea – este deja alegerea unui model european şi nu propriu-zis rus. Pentru a înţelege asta, poate nu ar fi inutil să ne oprim încă o dată asupra personalităţii suveranului. Împăratul Rusiei Alexandru al II-lea, nu este decât de foarte puţin timp rus. În realitate, el este german, adică european. În venele lui nu curge decât 32% sânge rusesc, cel al lui Petru cel Mare, a cărui fiică, Anna, nu era decât pe jumătate rusoaică, mama ei, Ecaterina I, soţia lui Petru cel Mare, fiind livoniană. După care nu intră în genealogia lui Alexandru al II-lea decât germani, în general protestanţi pentru că ei sunt mai dispuşi să se convertească la ortodoxism decât catolicii – ori, legile fundamentale ale Imperiului rus interzic la tron non ortodocşii: de aici numărul mare de căsătorii în curţile germane. Alexandru al II-lea nu era cu siguranţă inconştient de originile sale. Ele explică poate în parte dragostea duioasă pentru unchiul lui Wilhelm I şi ataşamentul constant pentru alianţa germană. Dar poate şi originile sale au încurajat, chiar dacă a fost la el mai puţin conştient, ataşamentul lui faţă de o concepţie mai europeană a reformelor decât cea care l-a condus pe Petru cel Mare, mai ales în ceea ce priveşte metodele folosite.

Într-adevăr, Alexandru face în mod permanent apel la experienţa europeană. Reforma universitară sau cea a justiţiei dovedesc aceasta. De cum o hotărăşte, îşi trimite colaboratorii să se informeze asupra celor mai bune metode europene, le confruntă, le împrumută, dar face apel şi la societatea rusă, pentru ca ea să participe la schimbări judecând proiectele

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI ISTORIE
BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

şi îmbogăţindu-le cu observaţia ei. Când Alexandru al II-lea decide să emancipeze ţăranii, el o face împotriva voinţei marii majorităţi a nobilimii, care va trebui să-i plătească preţul; dar nu o asociază mai puţin elaborării reformei. Fără îndoială. Petru cel mare reuşise să împrumute din Europa oameni în stare să-l ajute în acţiunea lui de transformare. Dar aceşti oameni veniţi să-i insufle tehnici europene contribuiau la modalitatea lui de a impune schimbarea de sus, fără discuţie şi fără participarea societăţii. Suntem aici în mod incontestabil în prezenţa unor viziuni diferite de schimbare. Pentru Alexandru al II-lea, reformele nu însemnau că se va „placa" Rusia cu o vechitură europeană; Rusia trebuia să se acopere ea însăşi, trebuia să fie rezultatul cooperării reformatorului cu diversele sectoare ale societăţii.

Zelul reformatorului Alexandru al II-lea, atmosfera de libertate pe care vrea să o facă să se nască şi care a oferit societăţii ruse un extraordinar moment de respiraţie, sunt ulterior atenuate, chiar dacă nu a existat vreo oprire totală. În mod paradoxal, este un mare moment de libertate în cadrul Imperiului, primăvara poloneză din 1863, care dă foarte devreme o lovitură defavorabilă primăverii ruse. În istoria reformelor vine în general o perioadă în care reformatorii se găsesc depăşiţi. În Rusia, revolta poloneză din 1863 a anticipat acest moment. În pofida acestui fapt, Alexandru al II-lea a perseverat încă trei ani în voinţa de reformare, impunând în mersul emancipării ţărăneşti marile răsturnări ale sistemului judiciar şi al administraţiei locale.

În perioada 1861-1866, toate structurile autorităţii – cu excepţia conducerii superioare a statului – şi ordinea socială existentă se află într-adevăr profund transformate. Dar, obstinându-se în aceste reforme, în pofida dificultăţilor crescânde, Alexandru al II-lea a fost mereu foarte atent ca puterea autocratică să nu scadă, căci unul dintre scopurile urmărite era tocmai să salveze, în ultimă instanţă, autocraţia. Şi acum, prin amploarea lor, şi din cauza opoziţiilor, reformele cereau să fie impuse prin autocraţie, nici societatea, nici elitele ei nefiind într-adevăr în măsură să le apere şi să reuşească singure să le facă acceptate. Acţiunea lui Alexandru al II-lea a avut drept efect să-i confere mai multă autoritate decât ar fi avut-o fără acest program. Este, într-adevăr, remarcabil de a constata cât de mult a contat implicarea personală a suveranului într-un proces de transformare, despre care o mare parte a anturajului său şi a susţinătorilor săi îi anunţau că aceasta ar conduce la o slăbire a autocraţiei, a avut drept consecinţă întărirea puterii sale personale.

Stagnarea care începe de la mijlocul lui 1860 rezultă din dificultățile legate direct de noile legi. Țăranii așteptau mai mult de la emanciparea lor; nobilimea conservatoare, considerându-se deposedată, se îndârjea să-și apere drepturile; intelectualitatea, constatând decepția populară, se gândește că a venit momentul să întindă mâna poporului ca să substituie reforma de sus prin revoluția de jos.

În 1866, amenințarea revoluționară nu mai servește drept imbold puterii, din contra, ea paralizează pe suveranul care crede că ar fi primejdios să meargă mai departe. Tot grija de a păstra autocrația!

Anatole Leroy-Beaulieu a întocmit un proces-verbal de constatare pertinent al situației Imperiului rus în acea vreme de stagnare:

„În transformările politice se pot evita revoluțiile, dar nu am ști deloc să evităm spiritul revoluționar. În Rusia nu este aceasta acum totuși decât cea mai mică cauză a dificultăților prezente. Cauza principală și cea mai profundă este lipsa de logică, lipsa unui plan general al tuturor acestor reforme prea des puse cap la cap... Este lipsă de concordanță între ele, ale noilor legi și ale acestor legi cu vechile obiceiuri, cu rămășițele fostelor instituții rămase în picioare. Rusia reformelor seamănă cu o veche casă reconstruită din nou într-unele din părțile ei, păstrată aproape intactă în celelalte. Cum să ne mirăm, că printre locuitori, unii regretă ceea ce a fost distrus, în timp ce tinerii pretind să dea totul jos ca să refacă tot din nou?

Logica de ansamblu, a cărei lipsă o regretă Leroy-Beaulieu, este schimbarea sistemului politic, locul recunoscut societății; în definitv, este evoluția constituțională pe care o va accepta, în sfârșit Alexandru al II-lea, la capătul existenței sale.

De ce oare acest al doilea timp al reformelor a venit atât de târziu? Ar fi nedrept să se considere că nimic nu s-a schimbat în ordinea existentă între 1866 și 1880. Reforma militară, care, în 1874, instaurează în sfârșit sistemul militar universal de șase ani și îmbunătățirile aduse instituțiilor locale, dovedesc încă o dată că voința de modernizare a lui Alexandru al II-lea nu a scăzut. Dar, în acești ani, el aduce și un alt răspuns problemei întârzierii ruse, cea care constă în a da un nou elan țării prin aventuri eroice, sporindu-și puterea. El nu va fi fost de departe, singurul împărat care să se întoarcă o vreme spre exterior sperând, prin succesele obținute, să consolideze puterea internă. Imperiile franceze, subliniază iar Leroy-Beaulieu, au trasat această cale. Dar gloria căutată în exterior, ca

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

să întârzie deciziile politice interne, are deseori drept rezultat să arate așa cum sunt, la un moment dat, problemele țării.

Înfrângerea din 1855 a fost atât de adânc resimțită de Rusia încât ea a impus o serie de reforme. La sfârșitul anilor 1870, situația era cu totul alta. Alexandru al II-lea poate desigur să se laude cu victoriile sale, cu cuceririle teritoriale, acest bilanț extern atât de strălucit sugerează că există, în interior, mijloacele pentru a subînțelege asemenea eforturi. Autocrația, arătându-și forța, este liniștită prin aceasta, ceea ce o conduce la neglijarea reformelor. Confruntată cu aceasta putere triumfătoare, aparent de neclintit, opoziția concluzionează că, în fața unei asemenea puteri, discursurile nu ar fi suficiente, nemairămânând deci decât o armă, cea a terorii.

Acesta este contextul tragic în care Alexandru al II-lea, devenit ținta teroriștilor, a decis în final să angajeze cu ei o cursă de viteză – reformă politică contra terorii – ca să-i priveze de orice sprijin social. Acest pariu cu privire la posibilitatea de a întrece mișcarea revoluționară se va repeta trei decenii mai târziu sub domnia lui Nicolae al II-lea. Cel care o va înțelege cel mai bine va fi Lenin, care, într-un text pătrunzător, „Noua Democrație", inversând teorema lui Leroy-Beaulieu, pentru care reformele trebuiau să prevină revoluția, va spune că revoluția trebuie să anticipeze reformele, cu riscul de a-și vedea timpul trecut.

În această ultimă etapă care merge de la acceptarea de către Alexandru al II-lea a „constituției" lui Loris-Melikov la accidentul fatal al cărui victimă este, trebuie să mai revenim asupra personalității suveranului, care se manifesta pe atunci atât de clar. Tot atât de atașat autocrației, atent la sfaturile lui Wilhelm I care îl pun în gardă contra a tot ceea ce ar conduce la o constituție și care, spunea el, ar risca să îi distrugă într-o zi puterea, Alexandru al II-lea acceptă împotriva tuturor proiectelor lui Loris-Melikov, în ciuda convingerilor sale, în ciuda lucidității sale cu privire la limitele pe care convins că în ultimă instanță este singura modalitate de a salva sistemul pe care l-a moștenit. În aceste momente decisive, este autocrat până în străfundul sufletului său, atașat să mențină sistemul; dar el nu este personal preocupat să-și mențină puterea. Din contră! În momentul în care, își va dota țara cu un sistem constituțional, veghind ca autoritatea proprie suveranului să nu fie afectată din această cauză, el a luat deja hotărârea de a abdica. El scrie asta: dispozițiile sale sunt luate.

Tot ceea ce decide în aceste ora în care, fără să o știe – dar o presimțea poate? –, că moartea înaintează spre el, este revelator pentru loialitatea sa față de țara sa, de sistemul politic, de dinastie, dar și față de femeia cu care s-a căsătorit morganatic. Se poate spune că el își reglează conturile față de toți, înainte de a pleca. Textul lui Loris-Melikov protejează ceea ce este esențial pentru el: puterea suveranului și, gândește el, salvează în același timp Rusia de o revoluție, încoronându-și edificiul reformelor printr-un „acoperiș" politic a cărui absență a fost deja deplânsă, pe bună dreptate, de Leroy-Beaulieu. Loial sistemului politic rus și dinastiei, el o să lase locul moștenitorului său legitim, Alexandru al III-lea care, conștient de gravitatea mizei, îi aduce sprijinul său, chiar în ultimul moment, pentru reformarea instituțiilor, deși până atunci el se arătase mereu ostil.

Alexandru al II-lea, care s-a căsătorit cu Ekaterina Dolgoruki, ar fi putut teoretic – rumorile curg, aceasta înnebunește familia imperială, pe moștenitor în primul rând – să-i ofere statutul de împărătească încoronând-o și poate să decidă modificarea ordinii succesorale. Ralierea moștenitorului la textul lui Loris-Melikov este fără îndoială datorat voinței de a șterge orice bănuială de conflict între tată și fiu și de a preveni o asemenea schimbare. Dar, oricât de puternică a fost puterea sentimentului care, l-a unit pe Alexandru de Ecaterina, și voința lui de a „recompensa" o lungă viață clandestină, nu a vrut să acționeze precum Petru cel Mare, răsturnând ordinea succesorală cu riscul de a deschide, cum o făcuse hotărârea acestuia din urmă, o lungă perioadă de tulburări politice. I-a oferit Ecaterinei căsătoria, i-a promis încoronarea, dar, cum ea nu îndeplinea condițiile cerute pentru a fi împărătească, și cum, din cauza acestui fapt, copiii lor comuni se găsesc în aceeași situație, el va fi cel care va abandona tronul. La ora marii schimbări a instituțiilor, Alexandru al II-lea este mai convins ca niciodată asupra necesității de a proteja inima sistemului, adică autocrația, respectând regulile care stabilesc desemnarea autocratului. Cele pe care și le impune sieși nu îl arată deja ca fondator al unei autocrații luminate?

În acest punct, nu este lipsită de interes reflectarea la rolul hazardului în istora rusă. Hazard în general nefericit. În februarie 1881, din nou primăvara pare să răsară în Rusia: o primăvară politică și care trebuie să confere edificări reformelor, atât de considerabile, dar încă dispersate, înfăptuite în timpul domniei sale, un caracter dacă nu definitiv, cel puțin logic și ireversibil, ceea ce încă lipsea. Totul era pregătit pentru asta.

Manifestul, cartă a vieții politice viitoare, este semnat de Alexandru al II-lea chiar, în momentul în care își părăsește palatul pentru manej. Au fost date instrucțiunile pentru publicarea textului. Moartea tragică a lui Alexandru al II-lea îl așează pe moștenitor în fața uneia dintre cele mai mari dileme cunoscute de istoria rusă: să accepte moștenirea sau să o ignore? Într-o primă mișcare, el decide să se angajeze pe calea dorită de tatăl lui, dar, într-o a doua, presat de consilierii conservatori în fruntea cărora figurează profesorul său Pebedonoștev, alege nu să amâne promulgarea textului, ci să-i întoarcă spatele.

Rescrierea istoriei este un exercițiu seducător.

O clipă însă se poate visa la asta în van. Poporul rus, aflând în același timp de asasinarea suveranului și de dispozițiile liberale cu care a vrut să-l doteze, nu a privit oare cu spaimă pe cei care au ridicat mâna asupra Eliberatorului? N-ar fi înțeles el oare că libertatea era în tabăra lui Alexandru al II-lea și nu al asasinilor lui? N-ar fi aderat la ordinea publică ce se năștea? La revoluția realizată de sus, mai degrabă decât la utopia revoluționară?

Și care ar fi fost atunci istoria politică a Rusiei? Dacă la 4 martie „constituția" lui Loris-Melikov ar fi fost promulgată, s-ar fi creat o situație ireversibilă. Rusia intra într-un nou curs politic. Alexandru al III-lea, succedând tatălui său, trebuia să-și înscrie deciziile și opțiunile în cadrul fixat de noul sistem. Ar fi văzut astfel născându-se primăvara rusă, scăldată desigur în sângele lui Alexandru al II-lea, dar împăcând poporul și instituțiile.

Istoria s-a desfășurat cu totul altfel. Alexandru al III-lea a decis să-și modernizeze țara, fără să se atingă de sistemul politic, încrezându-se în dezvoltarea economică pentru a da Rusiei o figură europeană. Succesorul lui ar fi urmat aceeași cale până în momentul în care o revoluție, în 1905, îi demonstrează că fără reformă politică progresul economic nu ar fi suficient pentru a tăia aripile revoluției crescânde.

1 Martie 1881, cu moartea Eliberatorului, zăcând sfârtecat pe pavajul din Sankt-Petersburg, există speranța de a vedea Rusia înaintând pe calea modernității europene fără traumatisme, fără episoade ucigașe, perioadă care a luat sfârșit. Sângele vărsat în acea zi prefigurează, chiar dacă nu s-a scris nimic niciodată, anii de plumb, de sânge și de teroare ai secolului care tocmai s-a încheiat. În 2008 încă, Rusia constată cât este de grea reforma.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Orientări bibliografice

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bibliografie generală

Surse

GARF (Arhivele Naționale ale Federației Ruse)
Fond 678 Alexandru al II-lea
Fond 691 Împărăteasa Maria Alexandrovna
Fond 722 Marele duce Konstantin
Fond 647 Marea ducesă Elena
Fond 272 Comisia de anchetă a atentatului din 1866
Fond 102-109-110 Arhivele secrete ale secției a III-a

În Fondul 678, îndeosebi:
Peripiska țarevicea Aleksandra Nicolaevicea s Imperatorom Nikolaem I 1838-1839
Corespondența Împăratului Alexandru al II-a cu Ekaterina Dolgoruki : 3450 scrisori ale Ekaterinei Dolgoruki cu Împăratul : 1450 scrisori
Dnevnik velikogo kniazia Konstantina Nikolaevicea fond 722
d.1153

Arhive ale Ministrului Afacerilor Externe, Franța.
Corespondență politică rusă
215, 216, 217, 220, 222, 223, 224, 225, 227
Memorii și documente
t. 44 și 45
Corespondență politică a consulilor. Rusia.
Vol. V

Dicționare

Pushkarov (S.G.), *A Source Book for Russian History from early times to 1917*, Newhaven, 1972, 3 vol.
Brockhaus (F.A.) și Efron (I.A.), *Entiklopediceskii slovar'*, Sankt-Petersburg, 1890-1902, 86 vol.
Russkii biograficeskii slovar', Sankt-Ptersburg, 1896, republicat la Moscova, 1992, t. 1, p. 523
Rossiiskaia diplomatia v portretah, Moscova, 1992
Zviaghințev (A.G.), Orlov (J-G.), *Prizvannîe otecestvom, Rossiiskie prokurorî, 1722-1917*, Moscova, 1997

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Texte fundamentale

Imperatorskii prestol, nasledovanie prestola po osnovnîm gosudarstvennîm zakonam, texte adunate şi editate de Senatorul N. Korevo, Paris, 1922

Martens (F. de), *Culegere de tratate şi convenţii încheiate de Rusia cu puterile străine*, Sankt-Petersburg, 1892, t. 1, 5, 6 şi 10

Ocerki deiatel'nosti ministerstva inostrannîh del 1802-1902, Sankt-Petersburg, 1902

Polnoe Sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii, Sankt-Petersburg, 1830-1839, 96 vol.

Sbornik dogovorov Rossii s drughimi gosudarstvami 1856-1917, Moscova, 1952

Biografii ale lui Alexandru al II-lea

Beliakova (E.), *Detstvo i iunost' imperatora Aleksandra II. Ocerk,* Sankt-Petersburg , 1911

Bogdanovici (A.A.), *Tri poslednih samoderjţa,* Moskva, 1990

Cernuha (V.G.), *Imperator Aleksandr II i Feldmarşal Kn. A.I. Bariatinski. Rossia* v XIX-XX vv. Sbornik statei, Sankt-Petersburg , 1998

Iliustrirovanaia istoriia ţarstvovania imperatora Aleksandra II, Moskva, 1904

Grünwald (C. de), *Ţarul Alexandru al II-lea şi vremea lui,* Paris, 1963

Kolosov (A.), *Alexander II,* Londres, 1902

Leroy-Beaulieu (A.), «Împăratul Alexandru al II-lea şi misiunea noului ţar», *Révue des deux mondes* 1. 4, 1881

Liaşcenko (L.M.), *Ţar' osvoboditel' jizn' i deiania Aleksandra II,* Moskva, 1994

Mosse (M.), *Alexander II and the modernization of Russia,* New York, 1958, ediţie completă, 1992

Murat (conte), *Încoronarea Împăratului Alexandru al II-lea. Amintiri intime ale ambasadorului Franţei,* Paris, 1883

Paleologue (M.), *Romanul tragic al Împăratului Alexandru al II-lea,* Paris, 1963.

Radzinski (E.), *Aleksandr II, jizn' i smert', dokumental'nîi roman,* Moscova, 2006

Savin (A.N.), *Svatovstvo ţarevicea Aleksandra Nikolaevicea. Sbornik statei,* Moscova, 1926, v. 1

Tatişcev (S.S.), *Imperator Aleksandr II. Ego jizn' i ţarstvovanie, 2* vol., Sankt-Petersburg , 1902

Troyat (H.), *Alexandre II,* Paris, 1990

Zaharova (L.G.), Aleksandr II. *Voprosî istorii* n° 6-7, 1992

BCU UNIVERSITY LIBRARY

Memorii. Jurnale intime

Ignatiev (N.), *Zapiski 1864-1874*, Petrograd, 1916
Dnevnik D.M. Miliutina, Moskva, 1947-1950, 4 vol.
Nikitenko (A.V.), *Dnevnik v trioh tomah* Moskva, 1955
Perepiska Imperatora Aleksandra II s velikim kniazem Konstantinom Nikolaevicem, Moskva, 1994
Tiutceva (A.), *Vospominania*, Moskva, 2000
Tiutceva (A.), *Pri dvore dvuh imperatorov*, Moskva, 1929
Tolstaia (A.A.), *Zapiski Freilinî*, Moskva, 1996
Valuev (P.A.), *Dnevnik P.A. Valueva ministr vnutrennih del*, Moskva, 1961, 2 vol.

Tipărituri

a) Istoria Rusiei

Florinski (M.T.), *Russia : a History and an Interpretation*, New York, 1953, 2 vol.
Heller (M.), *Histoire de la Russie et de son Empire*, Paris, 1997
Karamzin (N.M.), *Istoriia Gosudarstva Rossiiskogo*, Sankt-Petersburg , 1892, 12 vol.
Karpovici (M.), *Imperial Russia* 1801-1917, New York, 1932
Kliucevski (V.O.), *Kurs ruskoi istorii*, Moskva, 1987, 9 vol.
Kizevetter (A.), *Istoriceskie ocerki*, Moskva, 1912
Kovalevski (P.), *Histoire de la Russie et de l'URSS*, Paris, 1970
Leroy-Beaulieu (A.), *L'Empire des tsars et les Russes*, Paris, 1881-1898, 3 vol.
Miliukov (P.), Seignobos (C), Eisenman (H), *Histoire de la Russie*, Paris, 1933, 3 vol.
Naşe Otecestvo. Opît politiceskoi istorii, Moskva, 1991, 2 vol.
Nolde (B.), *La Formation de l'Empire russe*, Paris, 1952-1953, 3 vol.
Pascal (P.), *Histoire de la Russie des origines à 1917*, Paris, 1976
Pipes (R.), *Russia under the old regime*, New York, 1974
Platonov (A.P.K.), *Histoire de la Russie des origines à 1918*, Paris, 1929
Rambaud (A.), *Histoire de la Russie*, Paris, 1918
Riazanovsky (N.), *Histoire de la Russie des origines à 1984*, Paris, 1987 (édition originale américaine de 1963)
Seton-Watson (H.), *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford, 1967
Struve (P.), *Soţial'naia i ekonomiceskaia istoriia Rossii*, Paris, 1952

BCU "CAROL I" - UNIVERSITY LIBRARY

Soloviov (S.M.), *Istoria Rossii s drevneişîh vremion,* Moskva, 1960
Sokoloff (G.), *La Puissance pauvre. Une histoire de la Russie de 1815 à nos jours,* Paris, 1993
Stählin (K.), *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart,* Berlin, 1930-1939, 4 vol.
Vernadsky (G.), Karpovici (M.), *A History of Russia,* New York, 1943-1949, 5 vol. (dont le 5e en deux tomes)

b) Rusia. Ideea rusă. Identitate

Berdiaev (N.), *Russkaia ideia,* Paris, 1946
Colosimo (J.F.), *L'Apocalypse russe. Dieu au pays de Dostoievski,* Paris, 2008
Danilevski (N.Ja.), *Rossiia i Evropa. Vzgliad na kulturnîe i politiceskie otnoşenia slavianskogo mira k ghermano-rimskomu,* Sankt-Petersburg, 1889
Nivat (G.) éd., *Les Sites de la mémoire russe,* Paris, 2007 (vol. 1)
Szamuely (T.), *La Tradition russe,* Paris, 1971
Soloviov (V.), *L'Idée russe,* Paris, 1888
Soloviov (A.V.), *Holy Russia : the History of a Religious and Social Idea,* New York, 1959
Weidlé (W.), *La Russie absente et présente,* Paris, 1949

c) Politică

Black (C.), *The Transformation of Russian Society : aspects of social change since 1861,* Cambridge, 1970
Djanciev (G.), *Epoha velikih reform,* Sankt-Petersburg , 1907
Eroşkin (N.), *Istoria gosudarstvennîh ucerejdenii dorevoliuţionoi Rossii,* Moskva, 1968
Geyer (D.), *Russian Imperialism : the Interaction of Domestic and Foreign Policies 1860-1914,* Hambourg-New York, 1987
Gerschenkron (A.), *Economic Backwardness in Historical Perspective,* Harvard University Press, 1962
Grünwald (C. de), *Trois siècles de diplomatie russe,* Paris, 1945
Istoria vneşnei politiki Rossii. Vtoraia polovina XIX v., Moskva, 1997
Le Donne Q.), *The Russian Empire and the World 1700-1917. The Geopolitics of Expansion and Containment,* New York, 1997
Leontovici (V.), *Istoriia liberalizma v Rossii 1762-1914,* Moskva, 1995
Leroy-Beaulieu (A.), *Un homme d'État russe, Nicolas Milioutine d'après sa correspondance inédite,* Paris, 1884

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lincoln (W.B.), *Nikolai Milioutin an Enlightened Russian Bureaucrat of the XIX century,* Newtonville, Mass., 1977
Lurie (F.), *Neceaev,* Moskva, 2001
Mironenko (S.V.), *Straniţî tainoi istorii samoderjaviia : politiceskaia istoria pervoi polovinî XIX stoletia,* Moskva, 1990
Mironenko (S.V.), *Samoderjavie i reformî. Politiceskaia bor'ba v Rossii v naciale XIX v.,* Moskva, 1989
Orlovski (D.), *The Limits of Reform. The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia. 1802-1881,* Londres, 1981
Presniakov (A.), *Istoriia pravitel'stvuiuşcego senata za dvesti let,* Sankt-Petersburg, 1911
Problemî terrorizma. Sbornik statei, Moskva, 1997
Raeff (M.), *Comprendre l'Ancien régime russe. Etat et société en Russie impériale,* Paris, 1982
Rossiiskie Samoderjţî, Moskva, 1993
Tarle (E.), *Zapad i Rossia,* Sankt-Petersburg , 1918
Zaioncikovski (P.), *Rossiiskoe samoderjavie v konţe XIX stoletia,* Moskva, 1970
Zaioncikovski (P.), *Pravitel'stvennîi aparat samoderjavia Rossii v XIX veke,* Moskva, 1978
Zaioncikovski (P.), *Krizis samoderjaviia na rubeje 1870-1880 godov,* Moskva, 1964

d) Idei

Bakunin (M.), *Sobranie socinenii i pisem,* (Iu. Steklov red.), Moskva, 1934-1935, 3 vol.
Belinski (V.), *Polnoe sobranie socinenii,* Moskva, 1953-1959, 13 vol.
Berdiaiev (N.), *Les Sources et le sens du communisme russe,* Paris, 1951
Bourmeister (A.), *L'Idée russe entre lumière et spiritualité sous le règne de Nicolas Ier,* Grenoble, 2001
Burţev (V.), *Za sto let 1800-1896. Sbornik po istorii politiceskogo i obşcestvennogo dvijenia v Rossii,* Londres, 1897
Cannac (R.), *Netchaiev. Du nihilisme au terrorisme,* Paris, 1961
Confino (M.) éd., *Daughter of a Revolutionary,* Londres, 1974
Custine (Marquis de), *La Russie en 1839,* Paris, 1843, 4 vol. et Paris, 1999, 2 vol.
Hingley (R.), *La Police secrète russe,* Paris, 1972
Herzen [en russe Gersen] (A.), *Sobranie Socinenii v 30 tomah,* Moskva, 1954-1965, 30 vol. şi Malia (M), *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism 1812-1855,* Cambridge, 1961

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Kireevski (I.V.), *Polnoe sobranie socinenii,* Moskva, 1911, 2 vol.
Kovalevski (M.W de), éd. *La Russie à la fin du XIXe siècle,* Paris, 1900
Kropotkin (P.A.), *Zapiski revoliuţionera,* Moskva, 1988
Nolde (B.), *Iuri Samarin i ego vremia,* Paris, 1978 (réed.)
Pisarev (D.), *Socinenia,* Moskva, 1955-1956, 4 vol.
Pogodin (M.), *Jizn' i trudî M.P. Pogodina,* Sankt-Petersburg , 1888-1910, 22 vol.
Pobedonoştev (K.P.), *Socinenia,* Sankt-Petersburg , 1996
Pobedonoştev (K.P.), *Velikaia loj naşego vremeni,* Moskva, 1993 şi studiu de Biriukov (E.), «Konstantin Pobedonostsev gosudarstvennoi deiatel' jurist», *Zakonnost* 12, 1994
Samarin (Iuri), *Socinenia,* Moskva, 1911, 12 vol.
Steklov (Iu.), *M. A. Bakunin ego jizn' i deiatel'nost',* Moskva-Leningrad, 1927
Ceaadaev (P.), *Socinenia i pis'ma,* Moskva, 1913, 2 vol. şi Gerşenzon (M.), *P. I. Ceaadaev jizn' i mîşlenie,* Sankt-Petersburg , 1908
Tkaciov (P. N.), *Socinenia,* Moskva, 1975, 2 vol.
Venturi (F.), *Les Intellectuels, le peuple et la révolution. Histoire du populisme russe au XIXe siècle,* Paris, 1972, 2 vol. (trad, de l'italien)

Referinţe pe capitole

Capitolul I : Un colos cu picioare de lut

GARF fond 678 d. 652
Dokladnîe zapiski Rostovţeva Imperatoru Aleksandru Nikolaeviciu po raznîm delam, 1851-1854
fonds 678 d. 424 discours Rostovsev sur les réactions des élites du corps des cadets aux résolutions d'Alexandre II
MAE archive *Mémoires et documents Russie* vol. 45 (note sur le nombre de paysans serfs en Russie)
Blank (G.), «Russkii pomeşcicii krestianin» *Trudî Imperatorskogo vol'nogo economiceskogo obşcestva,* 1856, t. 2
Blioh (I.), *Finansî v Rossii XIX stoletia,* Sankt-Petersburg , 1882, 2 vol.
Djivelogov (A.), Melgunov (S.), Piceta (V.), *Velikaia reforma,* Sankt-Petersburg, 1911, notamment les articles de Ignatovici, Pitcheta vol. 3, Kizevetter vol. 4
Drujinin (N.), *Russkaia derevnia na perelome 1861-1881,* Moskva, 1978
Gouttman (A.), *La Guerre de Crimée 1853-1856,* Paris, 2003
Istoria russkoi armii i flota, Moskva, 1913, 12 vol.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lipsky (M.T.), *Chemins de fer* în *La Russie à la fin du XIXe siècle, op.cit.* tableau p. 851 de 1838 à 1873
Nesselrode (K.V.), «*Zapiska o politiceskom polojenii Rossii posle zakliuceniia mira* » (mart 1856) *Russkii Arhiv* n° 2, 1872
Narociniţkaia (L.I.), *Rossia i otmena netralizaţii Ciornogo moria 1856-1871 K istorii vostocinogo voprosa,* Moskva, 1989
Nolde (B.), *Rossiia i Evropa v naciale ţarstvovania Aleksandra II,* Praga, 1925
Rachin (A.G.), *Naselenie Rossii za sto let 1811-1913,* Moskva, 1956
Rousset (C.), *Histoire de la guerre de Crimée,* Paris, 1877
Semevski (V.J.), *Krestianskii vopros v Rossii v XVIII i pervoi polovine XIX veka,* Sankt-Petersburg , 2 vol.
Tarle (E.), *Krîmskaia voina,* Moskva-Leningrad, 1944, 2 vol.
Thouvenel (L.), *Nicolas Ier et Napoléon III,* Paris, 1891

Capitolul II : Alexandru înainte de Alexandru al II-lea

GARF
fond 678 *Perepiska ţarevicea Aleksandra Nikolaevicea s imperatorom Nikolaem I*
fond 641 *Imperatriţa Maria Alexandrovna*
Aleksandr II. *Vospominania. Dnevniki,* Sankt-Petersburg , 1995
Aleksandr II. *Vospominania. Dnevniki, pisima,* Sankt-Petersburg , 2001
Beliakova (E.), *Detstvo i iunost' imperatora Aleksandra II,* Sankt-Petersburg , 1911
Ehrard (M.), *V.A Joukovski et le préromantisme russe,* Paris, 1938
Kolosov (A.), *Alexander II,* Londres, 1902
Merder (K.K.), *Zapiski 1826-1832 gg.* Novyj jurnal, mars 1995
Tatişcev (S.), *Imperator Aleksandr II,* Sankt-Petersburg , 1903,2 vol.
Zaharova (L.G.), *Aleksandr II* în *Rossiskie samoderjţî Romanovî. Istoriceskie portretî,* Moskva, 1917
Zaharova (L.G.), *Aleksandr II* în *Rossikie samoderjţî*
Zaharova (L.G.), *Aleksandr II, Voprosî istorii* 6.7. 1992

Capitolul III : Ce-i de făcut?

Aksakov (K.I.), *Vospominania studencestva* 1832-1835, Sankt-Petersburg , 1811
Barsukov (N.), réd. *Jizn' i trudî M.P. Pogodina,* Sankt-Petersburg, 1888-1910, 22 vol.
Belinski (V.G.), *Polnoe sobranie socinenii,* Moskva, 1953-1959, 13 vol.
Berlin (L.), *Russian Thinkers.* Londres, 1978

BUCHAREST CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bourmeister (A.), *L'Idée russe entre lumière et spiritualité sous le règne de Nicolas Ier*, Grenoble, 2001

Bowhan (H.), *Visarion Bielinski 1811-1848. A Study in the Origins of Social Criticism in Russia,* Cambridge Mass., 1954

Brodskii (L.N.), *Literaturnîe salonî i krujki,* Moskva-Leningrad, 1930

Cernuha (V.G.), *Krestianskii vopros v pravitel'stvennoi politike 60-70 gg XIX v,* Leningrad, 1972

Cernuha (V.G.), *«Zabîtîi obşcestvennîi deiatel' V.P. Orlov-Davîdov» iz glubinî vremion*. 6. 1996

Eidelman (N.), *Gerţen protiv samoderjaviia : sekretnaia politiceskaia istoria Rossii XVIII-XIX vekov i vol'naia peciat',* Moskva, 1984

Granovski (T.), *T.N Granovski i ego perepiska,* Moskva, 1897

Kornilov (A.A.), *Obşcestvennoe dvijenie pri Aleksandre vtorom 1855-1881,* Moskva, 1909

Kornilov (A.A.), *Molodîe godî Mihaila Bakunina,* Moskva, 1915

Koyre (A.), *La Philosophie et le problème national en Russie au début du XIXe siècle,* Paris, 1929

Labry (R.), *Alexandre Ivanovitch Herzen,* Paris, 1928

Mazour (A.), *The first Russian Revolution 1825 : the Decembrist Movement,* Stanford, 1937

Nivat (G.), *Vers la fin du mythe russe, essai sur la culture de Gogol à nos jours,* Lausanne, 1982

Odoievski (V.F.), *Russkie noci,* Moskva, 1913

Petraşevţî. Sbornik materialov, Moskva-Leningrad, 1928, 3 vol.

Pietkovski (A.P.), *Iz istorii naşego literaturnogo i obşcestvenogo razvitia,* Sankt-Petersburg , 1889

Capitolul IV : Abolirea şerbiei

MAE archives. Correspondance politique Russie, spécialement vol. 216 f. 8, 51-54, 105, 142, 186, 247 ; vol. 217 f. 80-82 ; vol. 223 f. 231-246

GARF

fond 722/267, 92 ffet d.334

fond 678 d.580 résolutions d'Alexandre II sur l'émancipation, d.583

fond 678, d.593 notes de Lanskoy, Mouraviev et Brok et d.598, d.562 notes Rostovtsev

Cerkasov (P.P), «Otmena krepostnogo prava v Rossii v osveşcenii franţuzkih diplomatov v Sankt Peterburghe (1856-1863), *Cahiers du Monde russe,* 2007

Djivelogov (A.), Melgunov (S.), Piceta (V.), *Velikaia reforma,* Sankt-Petersburg, 1911

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Dolbilov (M.), *Politiceskoe samosoznanie dvorianstva. Otmena krepostnogo prava v Rossii,* Moskva, 1996

Dolbilov (M.), «Aleksandr II i otmena krepostnogo prava» *Voprosî istorii* 10.1998

Drujinin (N.M.), *Gosudarstvennîe krestianî i reforma P.D. Kisseliova,* Moskva, 1946, t. I

Drujinin (N.), *Russkaia derevnia na perelome 1861-1881 g,* Moskva, 1978

Emons (T.), *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of1861,* Cambridge, 1968

Field (D.), *The End of Serfdom : Nobility and Bureaucracy in Russia 1855-1861,* Cambridge, 1976

Haxthausen (A.), *Etude sur la situation intérieure, la vie nationale et les institutions rurales de la Russie,* Hanovre-Berlin, 1847-1853

Ivaniukov (V.), *Padenie krepostnogo prava v Rossii,* Sankt-Petersburg, 1882

Karychev (N.), «La propriété foncière» în : *La Russie à la fin du XIXe siècle,* Paris, 1900

Kavelin (K.D.), *Sobranie socinenii v 8 tomah,* Sankt-Petersburg , 1898, spécialement t. 2

Kornilov (A.A.), *Krestianskaia reforma,* Sankt-Petersburg , 1905

Kristoforov (LA.), *Aristocraticeskaia opoziţia velikim reformam. Konef 1850 seredina 1870 gg,* Moskva, 2002

Komarovski (N.E.), *Zapiski grafa Nikolaia Egorovicea Komarovskogo,* Moskva, 1912

Korelin (A.), *Dvorianstvo v poreformenoi Rossii 1864-1964 gg. Sostav, cislenost', korporativnaia organizaţia,* Moskva, 1979

Levşin, *Istoriceskaia zapiska o raznîh predpolojeniah po predmete osvobojdenia krestian. Deviatnadţatîi vek. Istoriceskii sbornik,* Moskva, 1872, t. 2

Materialî redakţionîh komissii dlia sostavlenia polojenia o krestianah vîhodiaşcih iz krepostnoi zavisimosti, Sankt-Petersburg , 1859-1860, 21 vol.

Portal (R.) dir., *Le Statut des paysans libérés du servage 1861-1961,* Paris, 1963

Semionov-Tianşanski (P.P.), *Epoha osvobojdenia krestian v Rossii i vospominania bîvşego cilena experta i zavedovavşego delami redakţionnoi komissii,* Sankt-Petersburg, 1911-1913

Semionov (N.P.), *Osvobojdenie krestian v ţarstvovanie imperatora Aleksandra II,* Sankt-Petersburg , 1889-1892, 2 vol.

Van Regemorter (J.H.), *Histoire de la Russie. Le déclin du servage 1798-1855,* Paris, 1971

Zaharova (L.), Gorlanov (L.), Toptcii (A.), *Otmena krepostnogo prava v Rossii. Ukazatel' literaturî,* Tomsk 1993

BCU CENTRALA UNIVERSITY LIBRARY

Zakonopolojenia o krestianah vîşedşih iz krepostnoi zavisimosti v Tifliskoi gubernii, SL, SD, mais probablement à Tiflis, texte russe et géorgien

Zaiuncikovski (P.), *Otmena krepostnogo prava v Rossii. Provedenie v jizn' krestianskoi reformî 1861,* Moskva, 1968

Zaboloţki-Desiatovski (A.P.), *Graf P.D. Kiseliov i ego vremia,* Sankt-Petersburg, 1882, 4 vol.

Capitolul V : Vivat Polonia

GARF

fonds 722 d.359, d.515-520 ; fonds 678 d.677

MAE Direction politique fonds 228-229

Dépêches des consuls fonds 5

Şcerbatov (Prince A.), *Gheneral-Leitenant Kniaz Paskievici, ego jizn' i deiatelnost',* Sankt-Petersburg , 1888-1904, 7 vol. spécialement vol. 7

Davies (N.), *God's Playground. A History of Poland,* Oxford, 1981, 2 vol.

Dziewanwski (M.K.), « Herzen, Bakunin and the Polish Insurrection of 1863 », *Journal of Central European Affairs,* VIII, 1968

Kennan (G.), *Siberia and the Exile System,* New York, 1891

Kiniewicz (S.), «Polish Society and the Insurrection of 1863», *Past and Present,* 37.1967

Lamartine (A. de), *Histoire de la Russie* în *Œuvres Complètes,* Paris, 1863, t. 31

Leslie (G.), *Polish Politics and Revolution of November 30th,* Londres, 1956

Leslie (G.), *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856-1865,* Londres, 1965

Nolde (B.), *Iuri Samarin i ego vremia,* Paris, 1978

Nikitenko (A.V.), *Dnevnik,* Moskva, 1955, t. I

Rain (P.), «Alexandre Ier et la Pologne», *Revue d'histoire diplomatique,* XXVI, 1912

Revunenkov (V.), *Pol'skoe vostanie 1863 i evropeiskaia diplomatia,* Leningrad, 1957

Riazanovski (N.), *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825-1855,* Berkeley, 1959

Roux (F.Ch.), *Alexandre II, Gortchakov et Napoléon III,* Paris, 1913

Schilder (N.), *Imperator Nikolai Pervîi,* Sankt-Petersburg, 1901 (sur Paskievitch)

Zavadzki (W.H.), « Adam Czartoryski : an Advocate of Slavonic Solidarity at the Congress of Vienna », Oxford Slavonic Papers, X, 1977

Zyzniewski (S.J.), «The Futile Compromise Reconsidered. Wielopolski and Russian Policy 1861-1863», *American History Review* XX, 1965

BCU IAŞI FILE UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VI : Primăvara rusă (1861-1865)

GARF fond 722 d.515 (réforme judiciaire),
d.520 (châtiments corporels dans l'armée),
d.359, d.539 (zemstvos)
fond 109 d.42
fond 678 d.424-597
fond 647 d.66 (Grande-Duchesse Elena Pavlovna)
MAE Direction politique fonds 228-229
Cernuha (V.G.), *Vnutrenneia politika ţarizma s seredine 50 godov do naciala 80 gg XIX v,* Leningrad, 1978
Cicerin (B.I.), *Moskovskii Universitet,* Moskva, 1929
Dragomanov *Liberalizm i zemstvo,* Genève, 1889
Emmons (T.), Vucinich (S.), *The Zemstvo in Russia: an Experiment in Self Government,* Cambridge University Press, 1982
Garmiza (V.), *Podgotovka zemskoi reformî 1864 g,* Moskva, 1957
Koşeliov (A.I.), *Zapiski 1812-1883,* Berlin, 1884
Koşeliov (A.I.), *Obşcaia zemskaia duma,* Berlin, 1875
Koni (A.F.), *Izbrannîe proizvedenia,* Moskva, 1959, 2 vol.
Materialî po zemsko-obşcestvenomu ustroistvu, Sankt-Petersburg, 1885-1886, t. 1 (rapport Valouev)
Miliutin, *Dnevnik P.A. Miliutina,* Moskva, 1947, t.1
Philippot (R.), *Société civile et Etat bureaucratise dans la Russie tsariste. Les zemstvos,* Paris, 1991
Pirumova (N.), *Zemskoe liberal'noe dvijenie,* Moskva, 1977
Tkacenko (P.S.), *Moskovskoe studencenstvo v obşcestvenno-politiceskoi jizni Rossii vtoroi polovinî XIX veka,* Moskva, 1958
Troiţki (N.), *Ţarskie sudî protiv revoliuţionnoi Rossii,* Saratov, 1969
Sudebnaia reforma pod redakţii N V Davîdova i N.N Polianskogo, Moskva, 1915, 2 vol.
Şevîriov (A.P.), *Russkii flot posle krîmskoi voinî: liberal'naia biurokratia i morskie reformî,* Moskva, 1990
Valuev, *Dnevnik,* t. 2
Veselovski (B.), *Istoriia zemstva za sorok let,* Sankt-Petersburg, 1909-1911, 4 vol.
Zaiuncikovski (P.), *Voennîe reformî 1860-1870 gg v Rossii,* Moskva, 1952
Zaiuncikovski (P.), *Samoderjavie i russkaia armia na rubeje XIX-XX stoletii,* Moskva, 1973

BCU "MIHAIL KOGĂLNICEANU" UNIVERSITY LIBRARY

«Zapiska Valueva Aleksandr II o zemskih ucirejdeniah» (V.G Cernuha éd.), *Sovetskie arhivy* 4. 1971

Capitolul VII : Puterea regăsită

Afganskoe razgranicenie i peregovorî mejdu Rossii i Velikobritanii 1872-1885, Sankt-Petersburg , 1886

Barsukov (I.P.), *Graf Nikolai Nikolaevici Muraviov-Amurski,* Moskva, 1891

Bliev (M.), Degoev (V.V.), *Kavkazkaia voina,* Moskva, 1994

Bolhovitinov (N.N.), *Russko-amerikanskie otnoşenia i prodaja Alaski 1834-1867,* Moskva, 1990

Carrère d'Encausse (H.), *L'Empire d'Eurasie,* Paris 2005 et bibliographie de l'expansion coloniale pp. 462-464

Degoev (V.V.), *Kavkazkii vopros v mejdunarodnîh otnoşeniah 30-60 gg XIX veka,* Vladikavkaz, 1992

«Doklad A.M. Gorceakova, Aleksandr II. sentiabri 1865 g.», *Krasnîi Arhiv* 2-1939

Fainberg (E. Ia.), *Russko-iaponskie otnoşenia v 1697-1875 gg,* Moskva, 1960

Gorainov (S.), «Les étapes de l'alliance franco-russe» 1853-1861 *Revue de Paris,* 1er janvier-15 février 1912

Halfîn (N.A.), *Politika Rossii v Srednei Azii,* Moskva, 1960

Halfin (N.A.), *Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii*, Moskva, 1965

Ignatiev (N.P.), *Missia v Buharu i Hivu v 1858 g,* Sankt-Petersburg , 1897

Kabanov (P.I), *Amurskii vopros,* Blagovechtchensk, 1959

Kazemzadeh (F.), *Russia and Britain in Persia 1864-1914,* New Haven Ind., 1968

Kiniapina (N.S.), *Vneşniaia politika Rossii v XIX veke,* Moskva, 1974

Kiniapina (N.S.), Bliev (M.), Degoev (V.V.), *Kavkaz i Sredniaia Azia vo vneşnei politike Rossii. Vtoraia polovina XVIII-80 g XIX* v, Moskva, 1984

Koskin (A.), «Kurilî, biografia ostrovov», *Voprosî istorii,* 1-1995

Morgan (J.), *Anglo Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895,* Londres, 1981

Narociniţkaia (L.I.), *Rossia i otmena neitralizaţii Ciornogo moria 1856-1871 gg. K istorii vostocinogo voprosa,* Moskva, 1989

Narociniţkaia (L.I.), *Rossia i voinî Prussii v 60 godah za ob'edinenii Ghermanii «sverhu»,* Moskva, 1960

Nesselrode (K.B.), «*Zapiska o politiceskom polojenii Rossii posle zakliucenia mira*», *Russkii Arhiv,* 2-1872

Nolde (Baron B.), *Peterburgskaia missia Bismarka 1859-1862 ; Rossia i Evropa v naciale ţarstvovania Aleksandra II,* Praga, 1925

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Okun' (S.B.), *Rossiiskaia amerikanskaia kompaniia,* Moskva-Leningrad, 1939
Sbornik izdannii v pamiati dvadţatiletnego upravlenia ministerstva inostranniih del gosudarstvennogo kanţlera svetleişego kniazia Aleksandra Mihailovicea Gorceakova, Sankt-Petersburg , 1881
Sovmestnîi sbornik dokumentov po istorii teritorialnogo razmejevania mejdu Rossii i Iaponii, Tokyo, 1992
Şneerson (L.M.), *Napereputie evropeiskoi politiki. Avstro-Russkie-Ghermanskie otnoşenia,* Minsk, 1984
Turkestanskii Krai. Sbornik materialov dlia istorii ego zavoevania, Taşkent, 1915

Capitolul VIII : Fisura

GARF fonds 678 particulièrement d. 653-654-662-670
Aleksandr II Vospominania. Dnevniki, Sankt-Petersburg , 1995
Cernuha (V.G.), *Pravitel'stvennaia politika v otnoşenii peciati v 60-70 godî XIX veka,* Leningrad, 1989
Cernuha (V.G.), «Borba v verhah po voprosam vnutrenei politiki ţarizma», *Istoriceskie zapiski,* Moskva, 1988, t. 116
Dnevnik Valueva t. 2
Eroşkin (N.P.), «Vîstrel u letnego sada», *Voprosî istorii,* 7-1993
Filipova (T.A.), *Peotr Andreevici Şuvalov,* Moskva, 1997 (in Rossiikie Konservatorî)
Heifetz (M.), «Vîstrel iz Ada» *Znanie Sila, 6-7-1996*
Klevenski (M.M.), *Işutinskii Krujok i pokuşenie Karakozova,* Moskva, 1928
Klevenski (M.M.), Kotelnikov (K.G.), *Pokuşenie Karakozova,* Moskva, 1930
Kolosov. *Molodoe Narodnicestvo 60 godov. Sibirskie zapiski,* 2-1917
Nikitenko (A.), *Dnevnik* t. 3
Orjehovski (I.V.), «Tretie otdelenie», *Voprosî istorii,* 2-1972
Pankratova (A.M.), red. *Rabocie dvijenie v Rossii v XIX veke,* Moskva, 1950, t. 2, 1861-1874
Persianov (LA.), «Spasitel' Imperatora. O.I Komissarov-Kostromskii », *Iz glubinî vremion,* 8-1997, Sankt-Petersburg
Riber (A.Dj.), *Grupovîe interesî v borbe vokrug velikih reform. Velikie reformî v Rossii 1856-1874,* Moskva, 1992
Stepanov (V.L.), *Dmitri Andreevici Tolstoi,* Moskva, 1997 (in Rossiiskie Konservatorî)
Tainî ţarskogo dvora (iz zapisok freilin), Moskva, 1997
Vasilieva (L.), «Terpelivaia imperatrisa ili korona na dvuh» *Nauka i relighia,* n° 3-6-1999

BCU CLUJ / UNIVERSITY LIBRARY

Venturi (F.), *Les Intellectuels, le peuple et la Révolution* t. 1
Vilenskaia (E.V.), *Revoliuționnoe podpolie v Rossii (60 godî XIX v.)*, Moskva, 1963

Capitolul IX şi X: Problema balcanică şi războiul ruso-turc

GARF correspondance d'Alexandre II et Catherine fonds 678 d.l 10-111-112-113-114-115-118-119 pour la guerre et 467 manifeste d'Alexandre II sur la déclaration de guerre ; et fonds 678 d.l 19-120-121-122-123 sur les négociations
Fonds 678 d.667-668-670 sur l'alliance prussienne
Fonds 678 d.518 lettre de Gortchakov à Bismarck
Aksakov (I.S.), *Slavianskii vopros 1860-1886,* Moskva, 1886
Diakov (V.A.), *Slavianskii vopros v obşestvennoi jizni dorevoliuționnoi Rossii,* Moskva, 1993
Hitrova (N.I.), «Triumf A.M Gorceakova. Otmena neitralizații Ciornogo moria în *Rossiiskaia diplomatia v portretah*
Hvostov (V.M.), *Problemî istorii vneşnei politiki Rossii I mejdunarodnîe otnoşenia,* Moskva, 1977
Ignatiev (N.P.), «Zapiski grafa N.P Ignatieva» *Istoriceskii vestnik,* n° 12-7-1914
Kipianina (N.S.), *Osnovnîe etapî politiki Rossii v vostocinom krizise 1875-1878 gg. Rossia i vostocinîi krizis 70 g XIX veka,* Moskva, 1981
Kosik (V.I.), *Russkaia politika v Bolgarii,* Moskva, 1991
Kireev (A.A.), *Slavianstvo i naționalizm. Otvet g. Soloviovu,* Sankt-Petersburg, 1890
Mac Cenzie (D.), *Russia's Balkan Policies under Alexander II 1855-1881,* Cambridge Mass., 1993
Manfred (A.Z.), *Vneşniaia politika Franții 1871-1911,* Moskva, 1952
Mejdunarodnîe otnoşenia na Balkanah 1856-1878 gg., Moskva, 1986
Miliutin *Dnevnik* t. 2
Narocinițkaia (L.I.), *Rossia i otmena neitralizații Ciornogo moria 1856-1871 g,* Moskva, 1989
Narocinițkaia (L.I.), *Rossia i național'no osvoboditel'noe dvijenie na balkanah 1875-1878 gg.,* Moskva, 1979
Nelidov (A.I.), «O zaniatii pravilov. Zapiska », *Krasnîi Arhiv* t. 3 *(46),* 1931
Nikitin (S.A.), *Slavianskie komitetî v Rossii v 1858-1876 godah,* Moskva, 1960
Osvobojdenie Bolgarii ot Turețkogo iga. Dokumentî, Moskva, 1961, 3 t.
Russes et Turcs. La guerre d'Orient, Paris, SD (ce sont *des* correspondances de guerre 1877-1878)

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Rossiia i naţional'no-osvoboditel'naia bor'ba na Balkanah, Moskva, 1978
Rîbacehenok (I.S.), *Vostocinîi krizis 1875-1878 g. i russko-tureţkaia voina na straniţah gazetî Moskovskie vedomosti,* Moskva, 1981
Sbornik materialov po russko-tureţkoi voine 1877-1878 gg. Na balkanskom poluostrove, Sankt-Petersburg, 1898
Skazkin (S.D.), *Koneţ avstro-russko-ghermanskogo soiuza,* Moskva, 1974
Summer (B.H.), *Russia and the Balkans 1870-1880,* Oxford, *1937*

Capitolul XI : Pugaciovii Universităţii

GARF fond 678 d.654 rapport Timachev sur la propagande révolutionnaire dans le Sud
d.662 sur l'adaptation nécessaire de la police aux mouvements radicaux
d.663 sur la « propagande juive », mars 1858
d.668 note de M. de Tatarinov sur les nihilistes, septembre 1879
Aptekman (L), *Obşcestvo Zemlia i Volia 70 h. godov,* Paris, 1924
Bogutcearskii (V.), *Aktivnoe narodnicestvo semidesiatih godov,* Moskva, 1912
Confino (M.), *Daughter of a Revolutionary,* Londres, 1974
Confino (M.), «Bakounine et Netchaev les débuts de la rupture» *Cahiers du monde russe et soviétique,* vol. *7,* 1966
Dragomanov (M.P.) éd., *Pisma M.A. Bakunina k A.I Gherţenu i N. Pogarevu,* Genève, 1896
Heifetz (M.I.), *Vtoraia revoliuţionnaia situaţia v Rossii (koneţ 70h. nacialo 80h. godov XIX veka. Krizis pravitel'stvennoi politiki,* Moskva, 1963
Itenberg (B.S.), *Dvijenie revoliuţionnogo narodnicestva. Narodnîe krujki i hojdenie v narod,* Moskva, 1965
Kozmin (B.P.), *P.N. Tkaciov i revoliuţionnoe dvijenie 60h. godov,* Moskva, 1922
Lourie (F.M.), *Netchaev,* Moskva, 2001
Morozov (N.A.), *Povesti moiei jizni,* Moskva 1947
Neceaev i neceaevţî. Sbornik materialov, Moskva-Leningrad, 1931
Pis'ma narodovol'ţa A.D. Mihailova (Şcegolov éd.), Moskva, 1933
Pribeleva-Korba (A.P.), Figner (V.N.), *Narodovoleţ Aleksandr Dmitrievici Mihailov,* Moskva, 1925
Populism. Its Meanings and National Characteristics (Ionescu G., Gellner E. éd.), Londres, 1969
Revoliuţionnoe narodnicestvo 70h. godov XIX veka. Sbornik dokumentov i materialov v dvuh tomah, Moskva, 1964-1965, 2 vol.
Tvardovskaia (V.A.), *Soţialisticeskaia mîsl' Rossii na rubeje 1870-1880 gg.,* Moskva, 1969

BCU ALEXANDRU IOAN CUZA UNIVERSITY LIBRARY

Troiţkii (N.A.), *Bol'şoe obşcestvo propagandî,* Saratov, 1963
Venturi (F.), *Les Intellectuels, le peuple et la révolution* t. 2
Walicki (A.), *The Controversy over Capitalism. Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists,,* Oxford, 1969
Zalkind (L.S.), «Vospominania narodovol'ţa» *Katorga i sîlka,* 3-1926

Capitolul XII : Cu mortea pe urme

GARF fond 678 d. 121 605 ; 639,650
Aptekman, *Ciornîi peredel : organ soţialistov federalistov 1880-1881,* Moskva, Leningrad, 1923
Koni (A.P.), *Vospominania o dele Vera Zasulici,* M.L., 1933
Kovaliov (V.), *Zalojniki zablujdenia. Istoria pokuşenii na Aleksandra II,* Moskva, 1995
Kantor (R.), «Izpoved' Grigoriia Goldenberga», *Krasnîi Arhiv,* 5-1928
Liubatovici (O.S.), *Daliokoe i nedavnoe. Vospominania iz jizni revoliuţionnera 1878-1881,* Moskva, 1930
Materialî dlia istorii russkogo-soţial'nogo revoliuţionnogo dvijennia, Genève, 1895
Morozov (N.A.), *Povesti moiei jizni,* Moskva, 1947
Narodovoleţ Barannikov v ego pis'mah, Moskva, 1935
Pokrovski (M.), *Ocerki po istorii revoliuţionnogo dvijenia v Rossii XIX-XX vv.,* Moskva, 1924
Proţess şesnadţati teroristov (1880), Sankt-Petersburg , 1906
Revoliuţionnoe narodnicestvo 70 godov XIX veka. Sbornik dokumentov i materialov v dvuh tomah, Moskva-Leningrad, 1965
Saharov (A.N.), «Krasnîi teror narodovol'ţev (o pokuşeniah na Aleksandra II)», *Voprosî istorii,* 5-1966
Valk (S.), «Iz pokazania N.I Rîsakova» *Kranîi Arhiv* 6-1926
«Viktor Giugo i revoliuţionaia Rossia 1870-1880 g.» *Izvestia AK. Nauk,* 1-1986
Voguë (F.M.), *Journal,* Paris, 1932
Volk (S.S.), *Narodnaia Volia 1879-1882,* Moskva-Leningrad, 1966
Zaiuncikovski (P.), *Krizis samoderjavia v Rossii na rubeje 1870-1880 godov,* Moskva, 1964
Wortman (R.), *The Crisis of Ryssian Populism,* Cambridge, 1967

Capitolul XIII : Sfârşitul speranţei

GARF fond 678 d.674.693.694 note et projet Loris-Melikov 671 d.121 procès Zassulitch

BCUIAŞI - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

GARF fonds 110 d.409
fonds 102 d.79 ; 5 parties, attentats 1879-1881
fonds 678 d.249.234, lettres de Catherine à Alexandre
fonds 678 d.l 18.131, lettres d'Alexandre II à Catherine
fonds 678 d.2 *Dnevnik* Alexandre II
fonds 678 d.682-687, sur le Caucase en 1880
fonds 678 d.677, sur la Pologne en 1880
1 marta 1881 *Stat'i i vospominania uceastnikov i sovremennikov,* Moskva, 1931
1 marta 1881 *Kazn' imperatora Aleksandra II. Dokumentî i vospominania,* Moskva, 1991
Aşeev (N.I.), *Rîsakov. Materialî dlia biografii i harakteristiki,* Praga, 1920
Aleksandr Mihailovici (Dnevnik) : Once a Grand Duke, New York, 1952
Andrei Ivanovici Jeliabov, Londres, 1882
Axelrod (P.B.), *Perejitoe i peredumannoe*, Berlin, 1923, t. 1 (sur Jeliabov)
Bojanov (A.), «Iavlenie Ekaterinî III. Dinasticeskii skandal 1880 goda», Rodina, 2-1998 (l'apparition de Catherine III. Le scandale dynastique de l'année 1880)
Cerniak (A.), *Nikolai Kibalcici revoliuţioner i ucionîi,* Moskva, 1960
Dragomanov (M.), *Socinenia* dans le t. 2 récit biographique sur Jeliabov
Figner (V.), *Narodoveleţ Barannikov v ego pis'mah,* Moskva, 1935
Figner (V.), *Zapeciatlennîi trud,* Moskva, 1933
Footman (D.), *Red Prelude. A Life ofA.L Zheliabov,* Londres, 1944
Frolenko, *Sobranie socinenii v dvuh tomah* (éd. LA. Fiodorovici), Moskva, 1932, vol. 2
Hlebnikov (N.), *Konstituţia Lorisa-Melikova,* Londres, 1893
Itenberg (B.S.), *Aleksandr II i graf Loris-Melikov,* Moskva, 1996
Kibalcici (F.), *Nikolai Kibalcici,* Moskva, 1986
Koni (A.F.), *Vospominania o dele Verî Zasulici,* Moskva, Leningrad, 1933
Konstituţia Loris-Melikova, Londres, 1893
Kovaliov (V.A.), *Zalojniki zablujdenia. Istoria pokuşenii na Aleksandra II,* Moskva, 1995
Narodnaia volia i ciornîi peredel. Vospominania uciastnikov revoliuţionnogo dvijenia v Peterburghe v 1879-1882, Leningrad, 1989
Paleologue (M.), *Le Roman tragique de l'Empereur Alexandre II,* Paris, 1923
Petraşevţî. Sbornik materialov, Moskva, Leningrad, 1928, 3 vol.
Polevoi (Iu.), *Stepan Halturin,* Moskva, 1879
Proţess şestnadţati teroristov (V. Burcev red.), Sankt-Petersburg , 1906
Saharov (A.N.), «Krasnîi terror narodovol'ţev. O pokuşeniiah na Aleksandra II», *Voprosî istorii,* 5-1966

Sofia Lvovna Perovskaia, Londres, 1882
Şcegolev (P.), «Iz istorii konstituţionnîh veianii v 1879-1881 gg», *Bîloe,* 12-1906
Tihomirov (L.), *La Russie politique et sociale,* Paris, 1886
Tihomirov (L.), *Teni proşlogo,* Sankt-Petersburg , 1995
Tkaciov (P.N.), *Socinenia*, Moskva, 1975, 2 vol.
Trigoni (M.N), «Moi arest 1881 goda», *Bîloe,* 3-1906
Valk (S.), «Avtobiograficeskoe zaiavlenie A.A Kviatkovskogo», *Krasnîi Arhiv*, 1-1926
Valk (S.), «Iz pokazania N.I Rîsakogo», *Krasnîi Arhiv,* 6-1926
Valk (S.), «Vokrug pervogo marta», *Krasnîi Arhiv,* 3-1930
Valuev (P.), *Dnevnik,* t. 2

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ANEXE

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CRONOLIGIE

17 aprilie 1818 – Naşterea lui Alexandr Nikolaievici, fiul lui Nicolae I
19 noiembrie 1825 – Moartea lui Alexandru I la Taganrog
14 decembrie 1825 – Răzvrătirea ofiţerilor la Sankt-Petersburg. Începutul domniei lui Nicolae I
29 noiembrie 1830 – Revoltă în Polonia. Insurecţie la Varşovia
8 septembrie 1831 – Paskievici declară „Ordinea domneşte la Varşovia"
1830-1831 – Epidemia de holeră şi răzmeriţa la Sankt-Petersburg
22 aprilie 1834 – Marele duce Alexandru depune jurământ suveranului
1837 – Călătoria marelui duce Alexandru în Rusia
1838 – Călătoria marelui duce Alexandru în Europa
8 septembrie 1840 – Logodna marelui duce Alexandru cu prinţesa de Hesa-Darmstadt
16 aprilie 1841 – Căsătoria marelui duce Alexandru cu prinţesa de Hesa-Darmstadt
23 aprilie 1849 – Arestarea lui Petraşevski
31 mai 1853 – Ruperea relaţiilor diplomatice ruso-turce
4 octombrie 1853 – Începutul războiului din Crimeea
15-16 martie 1854 – Franţa şi Anglia intră în conflict
18 februarie 1855 – Moartea lui Nicolae I. Începutul domniei lui Alexandru al II-lea
25 august-8 septembrie 1855 – Căderea Sevastopolului
18/30 mars 1856 – Tratatul de la Paris care pune capăt războiului din Crimeea
ianuarie 1857 – Constituirea Comitetului secret consacrat problemei şerbiei
25 septembrie 1857 – Întâlnirea lui Alexandru al II-lea cu Napoleon al III-lea la Stuttgart
16/28 mai 1858 – Tratatul de la Aigun. Rusia anexează teritoriul de pe Amur
1859 – Predarea imamului Şamil
2/14 novembre 1860 – Tratatul de la Beijing. Anexarea de către Rusia a teritoriului de pe Usuri
19 februarie 1861 – Abolirea şerbiei, publicarea Manifestului
aprilie 1861 – Revolta de la Bezdna
septembrie 1861 – Manifestări studenţeşti la Sankt-Petersburg
aprilie 1963 – Abolirea pedepselor corporale
1 iunie 1863 – Reforma universităţilor

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

1863-1864 – Revoltă în Polonia
1864 – Reforma în armatei
1 ianuarie 1864 – Reforma guvernului local (zemstvo)
noiembrie 1864 – Reforma judiciară
iunie 1865 – Cucerirea Taşkentului
aprilie 1865 – Reforma cenzurii
4 aprilie 1866 – Atentatul lui Karakozov împotriva împăratului Alexandru al II-lea
1866 – Ekaterina Dolgoruki întră în viaţa lui Alexandru al II-lea
18/30 mars 1867 – Vânzarea Alaskăi ruse Statelor Unite
iulie 1867 – Formarea Turkestanului rus
1867 – Atentatul nereuşit contra lui Alexandru al II-lea la Paris
1868 – Protectorat rus asupra emiratului Buhara
1869 – Manifestaţii studenţeşti la Moscova şi Sankt-Petersburg
21 novembre 1869 – Asasinarea lui Ivanov de către Neceaev
1870 – Reforma administraţiei municipale
1873 – Cucerirea emiratului Khiva. Începutul mişcării „a merge în popor"
septembrie, octombrie 1873 – Uniunea celor trei împăraţi
1874 – Instaurarea serviciului militar universal
1875-1876 – Cucerirea Kokandului. Întreaga Asie centrală este pacificată
25 aprilie/7 mai 1875 – Acord ruso-japonez asupra Kurilelor
1876 – Fondarea celei de a doua „Zemlea i Volia"
aprilie 1876 – Răscoală în Bulgaria
martie-septembrie 1876 – Manifestaţii muncitoreşti şi studenţeşti la Petersburg
12 aprilie 1877 – Manifestul proclamând războiul ruso-turc
20 iulie 1877 – Începutul asediului de la Plevna
6 noiembrie 1877 – Cucerirea Kars-ului, în Caucaz, de către trupele ruse
28 noiembrie 1877 – Căderea Plevnei
19 ianuarie 1878 – Armistiţiul de la Adrianopol
24 ianuarie 1878 – Atentatul Verei Zasulici împotriva împăratului
19 februarie/3 mars 1878 – Tratatul de la San Stefano
1/13 iulie 1878 – Începutul Congresului de la Berlin şi Tratatul de la Berlin
1878-1879 – Cucerirea ţării turcmene

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

31 martie 1878 – Procesul şi achitarea Verei Zasulici
1878-1879 – Grevă la Petersburg. Dezordini studenţeşti
2 aprilie 1879 – Atentatul lui Soloviov împotriva împăratului
17-21 iunie 1879 – Congresul de la Lipeţk
26 august 1879 – Condamnarea la moarte a lui Alexandru al II-lea votată la Comitetul executiv al *Narodnaia Volia*
18 noiembrie 1879 – Atentatul lui Jeliabov la Alexandrovsk
19 noiembrie 1879 – Atentatul organizat de Mihailov în apropierea Moscovei
5 februarie 1880 – Atentatul lui Halturin la Palatul de Iarnă
12 februarie 1880 – Loris-Melikov numit preşedinte al Comisiei executive
19 feburarie 1880 – Celebrarea a 25 de ani de domnie a lui Alexandru al II-lea
20 februarie 1880 – Atentat nereuşit contra lui Loris-Melikov
22 mai 1880 – Moartea împărătesei
6 iulie 1880 – Căsătoria împăratului cu Ekaterina Dolgoruki
28 noiembrie 1880 – Arestarea lui Mihailov
27 februarie 1881 – Arestarea lui Jeliabov
28 februarie 1881 – Împăratul semnează Manifestul cu privire la reforma instituţiilor
1 martie 1881 – Asasinarea lui Alexandru al II-lea

BCUIAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

HĂRȚI

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Reforma țărănească din 19 februarie 1861

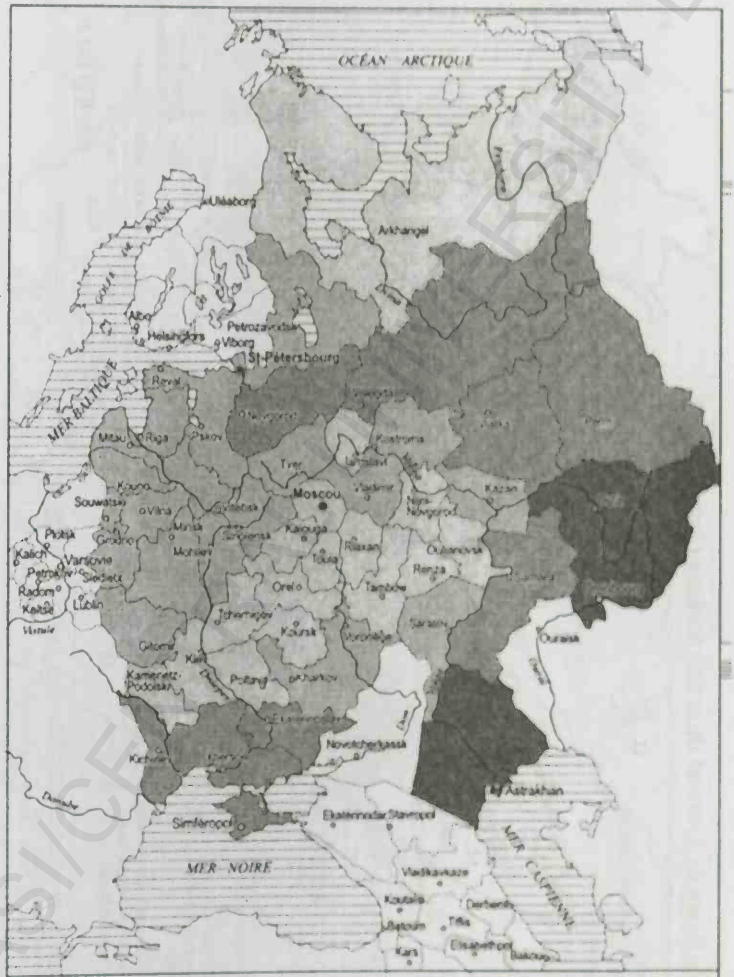

Supravata medie a loturilor (nadel) atribuite țăranilor, în funcție de calitatea pământului, de fiecare pesoană de sex masculin (suflet), conform listelor recensământului din 1858 (1 desiatină = 1,09 ha)

mai mult de 10 desiatine | 6–10 desiatine | 4–6 desiatine | 2–4 desiatine

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

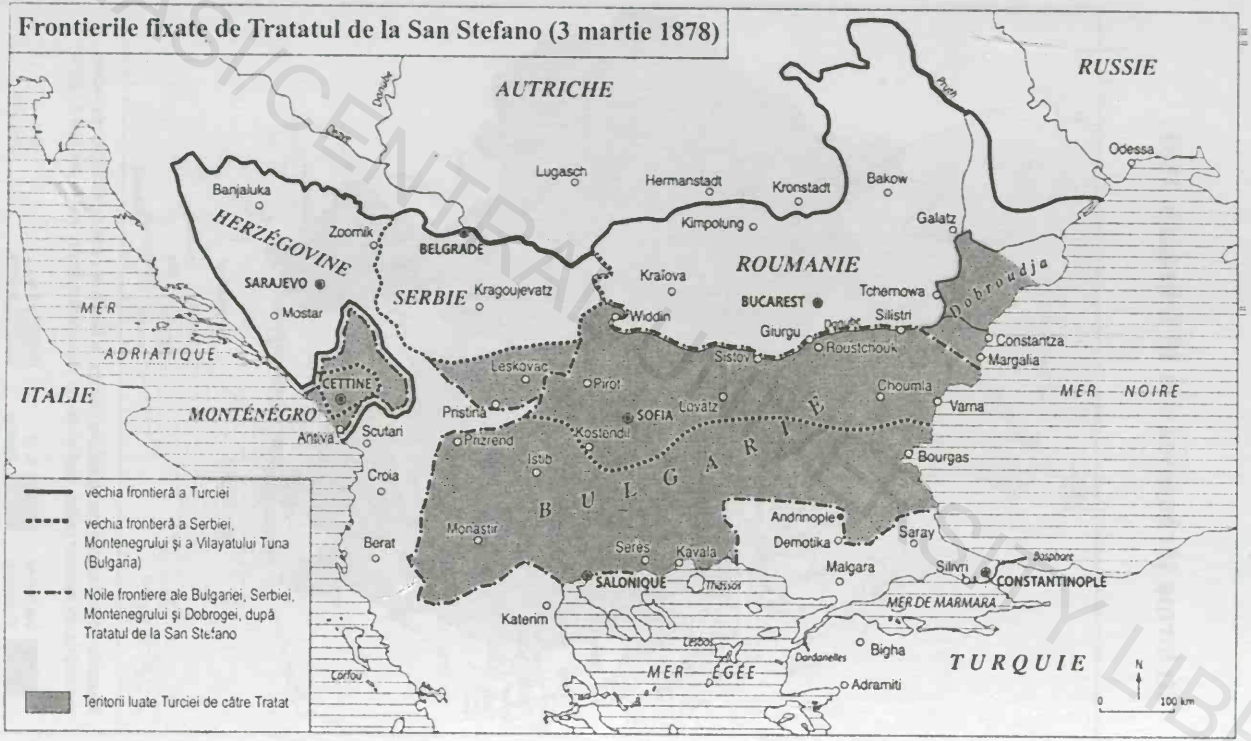
Frontierile fixate de Tratatul de la San Stefano (3 martie 1878)
AUTRICHE
RUSSIE
ROUMANIE
SERBIE
HERZÉGOVINE
BULGARIE
MONTÉNÉGRO
ITALIE
MER ADRIATIQUE
MER NOIRE
MER DE MARMARA
MER ÉGÉE
TURQUIE
Danube
Prut
Odessa
Banjaluka
Zoomik
BELGRADE
SARAJEVO
Mostar
Lugasch
Hermanstadt
Kronstadt
Bakow
Kimpolung
Galatz
Kragoujevatz
Kraïova
BUCAREST
Tchernowa
Dobroudja
Widdin
Giurgu
Roustchouk
Silistri
Constantza
Margalia
Sistov
Leskovac
Pirot
Choumla
Varna
CETTINE
Pristina
SOFIA
Lovatz
Antiva
Scutari
Pinzrend
Kostendil
Istib
Bourgas
Croia
Monastir
Andrinople
Saray
Demotika
Seres
Kavala
Malgara
Silivri
Bosphore
CONSTANTINOPLE
SALONIQUE
Mussos
Berat
Katerim
Lesbos
Dardanelles
Bigha
Adramiti
Corfou
vechia frontieră a Turciei
vechia frontieră a Serbiei, Montenegrului și a Vilayatului Tuna (Bulgaria)
Noile frontiere ale Bulgariei, Serbiei, Montenegrului și Dobrogei, după Tratatul de la San Stefano
Teritorii luate Turciei de către Tratat
N
0
100 km

BCUI - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Frontierile fixate prin Tratatul de la Berlin (1 iulie 1878) corectând frontierele rezultate din Tratatul de la San Stefano

BCUIAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

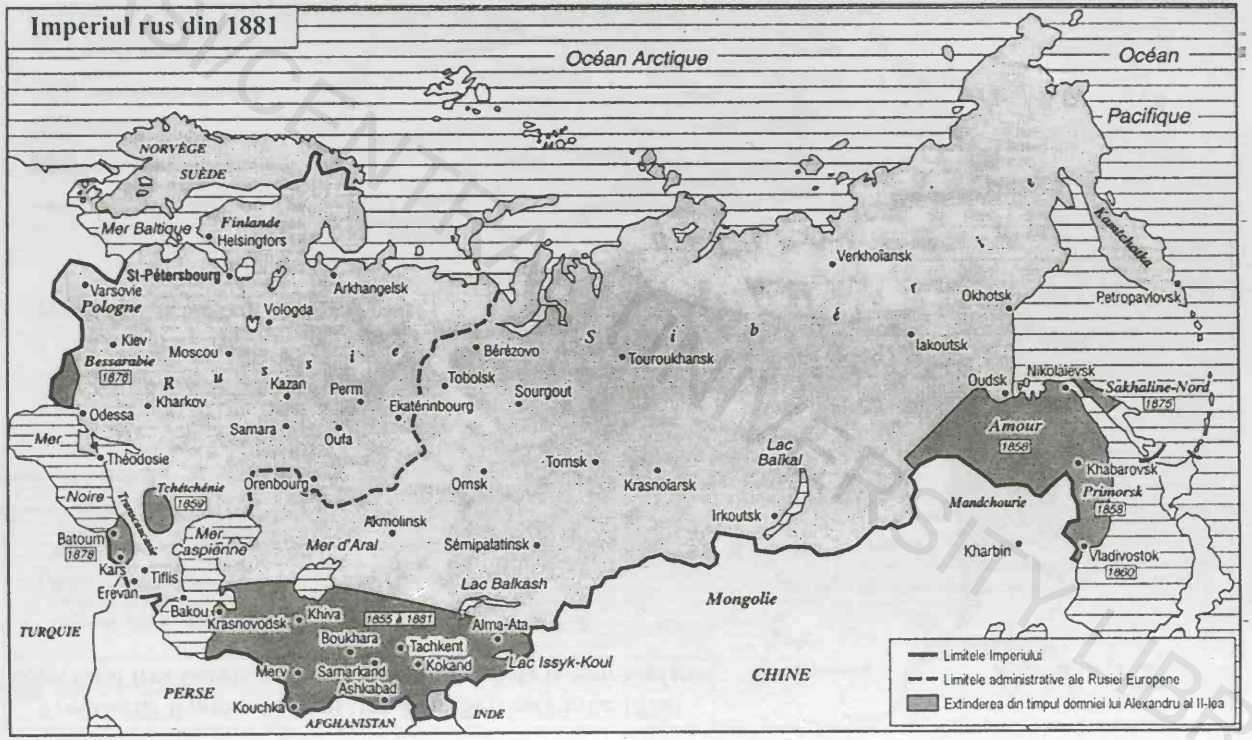

Genealogia lui Alexandru al II-lea

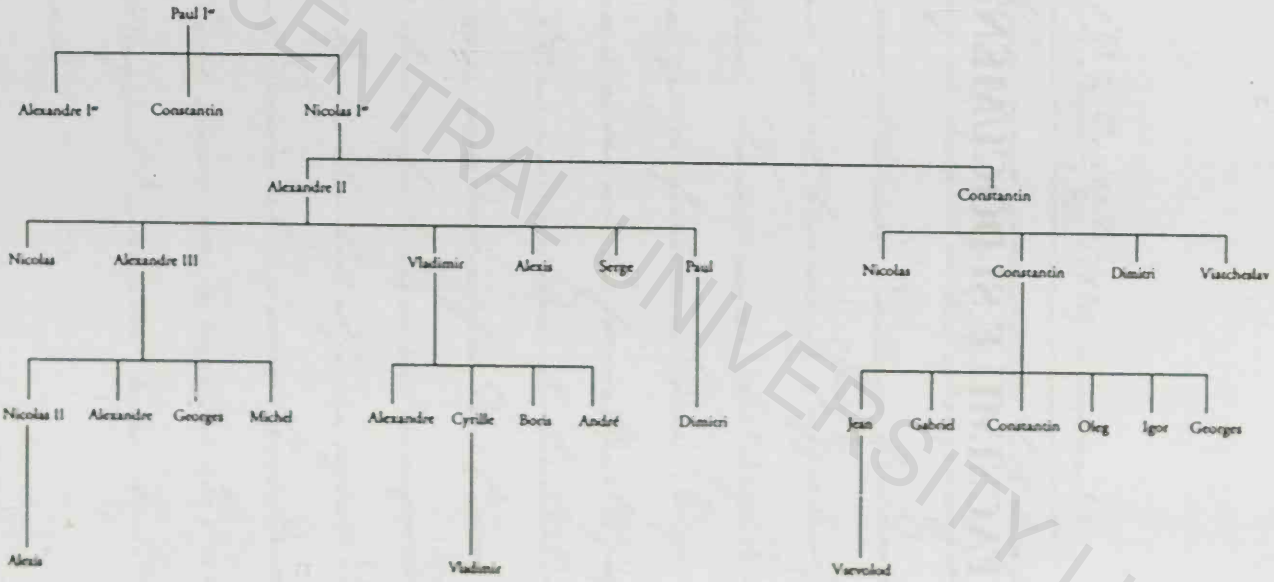

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

FACSIMILE ŞI DOCUMENTE

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

144.
N S. P. Tsarsk. C. 22 Mai / 3 Juin 1880, à minuit ½.

Nous nous connaissons tous bien pour que j'ai besoin de te dire ce que je sens en moi et tu sais d'ailleurs lire dans mon cœur qui est heureux de t'appartenir pour toujours. Tu sais aussi, cher Ange de mon âme, que je ferai mon devoir dès que les circonstances me le permettront et j'espère que Dieu nous accordera sa bénédiction et ne nous abandonnera pas dans l'adversité! Les chers enfants nous ont manqué dans nos bonnes chambres et je me réjouis de les revoir demain et de pouvoir passer encore quelques heures hors de la ville. – Je t'aime, chère Ange et t'embrasse bien tendrement.

Scrisoare de la Alexandru al II-lea către Ekaterina Dolgoruki

BCUIAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

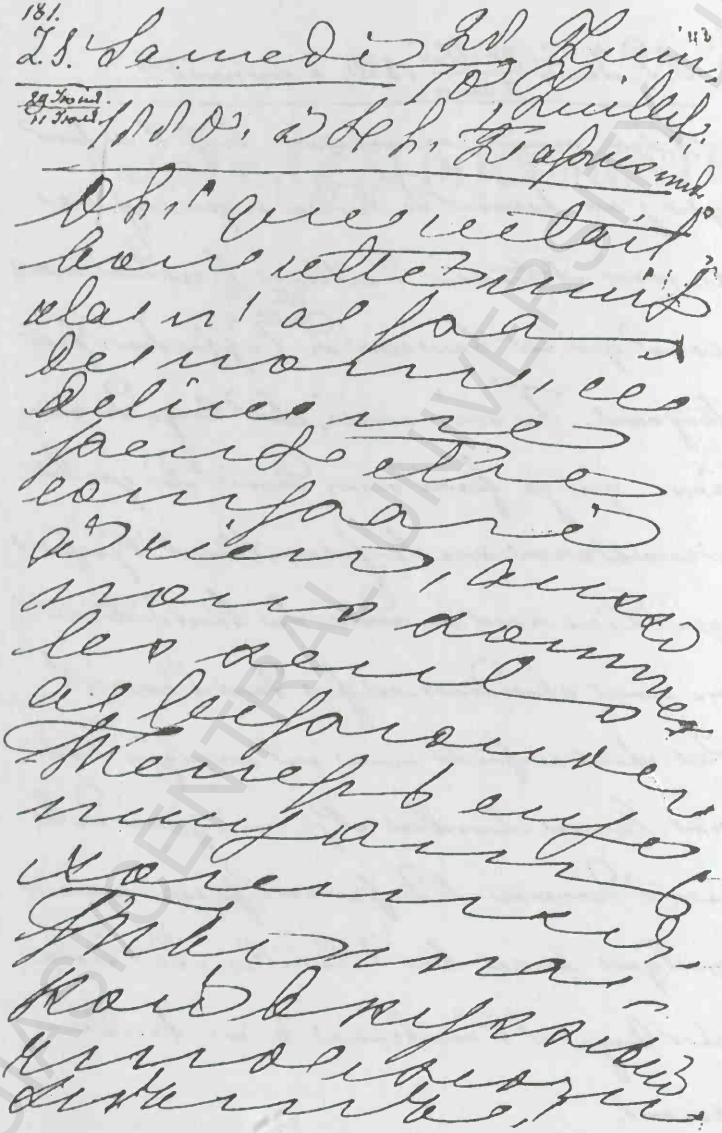

Scrisoare de la Ekaterina Dolgoruki (în așteptarea căsătoriei)

BCU BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ LIBRARY

UN EXEMPLU DE APLICARE A MANIFESTULUI DIN 19 FEBRUARIE 1861 ASUPRA ABOLIRII ŞERBIEI

Acest exemplu se referă la două proprietăţi ale contelui Vladimir Egorovici Kimarovscki care a fost aghiotant al marelui-duce Konstantin, atunci când acesta era vice-rege al Poloniei.

Conţii Komarovski posedau domenii în cinci provincii (gubernii) – Iaroslav, Kakuga, Orel, Tver şi Voronej – reprezentând peste 30 000 de desiatine de pământ (1 desiatină = 1,09 hectare) şi 4 000 de şerbi. Cele două domenii luate aici în considerare erau alăturate, situate în provincia Orel, la treizeci şi cinci de kilometri de Elets, de-a lungul râurilor Olim şi Olsaniets, în jurul satelor Veselogo Beli şi Nikilaevka. Aceste două domenii cuprindeau 3 450 desiatine de pământ de bună calitate, când numite cernoziom (pământ negru), când neprimind această denumire, dar considerate totuşi de calitate foarte apropiată. Acestor două domenii le erau ataşate, în ajunul reformei, 528 suflete (populaţie masculină, beneficiind de dispoziţiile de răscumpărare a pământurilor), fie cu familiile cam 3 000 de persoane. Primul domeniu număra 2 250 desiatine şi 346 de suflete, al doilea 1 200 desiatine şi 172 de suflete.

Manifestul de la 1 februarie a fost aplicat în trei etape:

– 19 februarie 1861: lectura Manifestului ţăranilor, anunţându-i că erau emancipaţi;

– 4 august 1862: în virtutea cartei reglementare adoptate de adunarea arbitrilor de pace de la Elets, comuna ţărănească a primit pe pământurile acestor două domenii un lot de 1038 de desiatine de pământ cultivabil cu o indemnizaţie anuală de 1548 ruble de argint pentru cea de-a doua.

În această regiune, ţinând cont de calitatea pământurilor, fiecare şerb liber avea dreptul la un lot (nadel) de 3 desiatine evaluat la 3 ruble/ desiatina, datorate în composeţie proprietarului.

– 5 octombrie 1869 (în ajunul expirării intervalului de nouă ani), se constată că toţi şerbii emancipaţi, care au avut în 1861 posibilitatea de a alege să plătească redevenţa în natură sau în numerar, au trecut la acelaşi sistem, plată în numerar, orice corvoadă dispărând.

Pentru proprietar, indemnizaţia datorată pentru răscumpărarea celor două domenii a fost evaluată în modul următor: proprietarul a trebuit să

BCU MIHAIL KOGĂLNICEANU IBRARY

cedeze pentru cele două domenii 1554 desiatine de pământ (adică aproape o jumătate).

518 suflete x 3 desiatine (nadel – fixat pentru respectiva regiune) = 1 554 desiatine, cuantum negociat în 1882 al îndemnizației.

1 554 x 3 ruble = 4 662 ruble pe an. Dar în virtutea legii răscumpărării, redevența anuală era capitalizată cu 6%, adică era multiplicată cu $16^{2/3}$. Proprietarul ar fi trebuit deci să primească 4 462 x $16^{2/3}$ = 77 700 ruble.

Această sumă fiind redusă cu 20%[1], suma dobândită la capătul a 10% a fost de:

77 700 – 15 540 (20%) = 62 160 ruble. Totul a fost soldat la 11 ianuarie 1883.

Aceste condiții sunt confirmate de două declarații întocmite pentru cele două domenii şi semnate la 29 octombrie 1882, în fața responsabilului în probleme țărăneşti din districtul Elets, din provincia Orel, de către reprezentantul proprietarului, contele Komarovski şi reprezentantul cumunității țărăneşti.

Copiile acestor texte figurează în arhivele contelui Komarovski, arhive private, în posesia mea.

[1] Legea care prevede că comunitatea țărănească nu putea obține de la stat decât un împrumut de 4/5 din prețul fixat prin carta reglementară, menționa de asemenea că, dacă proprietarul impunea răscumpărarea, el nu putea pretinde să recupereze decât cuantumul prețului, adică această reducere de 20%.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

MULȚUMIRI

Claude Durand, editorul și prietenul meu, atât de atent la cercetările mele, atât de constant în sprijinul meu, găsește aici expresia gratitudinii mele.

Mulțumirile mele merg și către responsabilii arhivelor unde am fost mereu primită și ajutată. La Arhivele Federației Ruse, Serge Mironenko mi-a adus mereu un ajutor constant, sfaturi, a fost de o admirabilă disponibilitate. Am pentru el o recunoștință deosebită. Îi mulțumesc de asemenea ministrului francez al Afacerilor Externe, lui Mireille Musso, recent încă director al Arhivelor diplomatice și mai ales Isabelei Richefort, conservator șef, pentru primirea lor amicală și pentru sprijin.

Biblioteca Institutului Franței și îndeosebi Mirelei Pastoureau, care o conduce cu o frumoasă autoritate, mi-au acordat mereu un sprijin amical și mi-au asigurat mai ales un loc de lucru liniștit și nenumărate informații.

Profesorul Pierre Cerkasov, care a împărțit cu mine cu generozitate rodul cercetărilor asupra Franței și a lui Alexandru al II-lea în cursul multiplelor întrevederi, cu ocazia șederii mele la Moscova, mi-a fost de un ajutor prețios. Mulțumesc.

Îi mulțumesc, de asemenea, Excelenței Sale Domnului Alexandr Ardeev, ambasador al Rusiei în Franța, care m-a autorizat să utilizez pentru coperta acestei cărți frumosul portret al lui Alexandru al II-lea pe care prințul Nikita Lobanov-Rostovski tocmai l-a oferit ambasadei sale. Generoziatea unuia și a celuilalt mi-a permis să fac publică o imagine a „țăranului eliberat" care nu a ieșit încă niciodată din domeniul privat.

Îi mulțumesc Michelinei Amar pentru concursul ei afectuos și eficace, de atâția ani, care îmi este o încurajare constantă.

În fine, cum să o uit pe Isabelle Noël care mă descifrează cu îndulgență și pe Helene Guillaume atât de atentă în recitirea acestei lucrări.

O carte este întotdeauna o aventură colectivă, este plăcut să le mulțumim celor care au contribuit la ducerea ei la bun sfârșit.

BCUM CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Index

A

Abaza, Alexandr 274, 294, 295
Abdülaziz, sultan 198, 201
Abdülhamid II, sultan 201
Adlerberg, conte Alexandru 277
Aguesseau, Henri François d' 253
Aksakov, Constantin 44, 47, 48, 52, 64, 219
Aksakov, Ivan 117
Albedinski, general Pierre 177
Albert de Saxa Coburg-Gotha, prinţ consort 34
Alexandra, fiica lui Alexandru II 37
Alexandra Feodorovna, împărăteasa Rusiei, soţia lui Nicolae I 22
Alexandru de Hesa (cumnat al lui Alexandru II) 269
Alexandru III, împărat al Rusiei, vezi Alexandru, mare duce, moştenitor 166, 167, 178, 224, 281, 293, 294, 295, 303, 304
Alexandru I, împărat al Rusiei 9, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 22, 25, 41, 42, 59, 66, 83, 84, 85, 86, 88, 104, 146, 157, 296, 297, 298
Alexandru, mare duce, moştenitor, viitor Alexandru III 275, 278, 281, 286
Alexandru Mihailovici, mare duce, nepot al lui Alexandru II 286
Ali-Paşa, mare vizir 9
Alvensleben, general Constantin von 143
Andrassy Gyula 191, 198, 199, 201, 203, 216, 218
Artemev, Alexandr Ivanovici 72

B

Bakunin, Mihail Alexandrovici 50, 55, 58, 172
Balabine, Vladimir Petrovici 137
Baranikov, Alexandr 256, 287, 290, 293, 324, 325
Baranov, general 277
Bardina, Sonia 251
Bariatinski, prinţ Alexandr Ivanovici 149, 175, 267, 283
Belinski, Visarion Grigorievici 49, 54, 55, 228, 313, 316
Benckendorff, general Alexander von 118
Berdiaev, Nikolai 47, 226, 228, 231
Berg, general 96, 102
Bezobrazov, Vladimir Pavlovici 79, 108
Bismarck, Otto 103, 110, 135, 143, 144, 178, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 204, 209, 214, 216, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 265, 322
Blanc, Louis 53, 55, 58
Bludov, Dmitri 117, 118
Bogdanovici, Iuri 290
Bogoliubov, Alexei Stepanovici Emelianov 252, 253, 254
Bonaparte, Napoléon, prinţul Jérôme 92, 140
Boris Godunov, ţarul Rusiei 154
Bourbon, casa de 86, 133
Brünnow, baron Philip von 25, 137
Buol, conte 9
Byron, George Gordon, lord 23

C

Capo d'Istria, Jean Antoine, conte 25
Castlereagh, Henry, lord 83
Cavour, Camillo Benso conte de 9, 140
Cehov, Anton Pavlovici 60, 130
Cerkaski, prinţ Vladimir Alexandrovici 70, 100
Cernîşevski, Nikolai Gavrilovici 233
Cerniaev, general Mihail Grigorievici 202, 203
Chappe d'Auteroche, Jean, abate 115, 116

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Charlotte de Wurtemberg, mare ducesă Elena Pavlovna, vezi Elena 33
Chénier, André 229
Ceadaev, Piotr Iakovlevici 45, 46, 48
Ciaikovski, Nikolai Vasilievici 233, 249
Ciaikovski, Piotr Ilici 45
Clarendon, lord Edward Hyde 9
Cleopatra 34
Confino, Michel 237, 313, 323
Corday, Charlotte 254
Cowley, Henry Wellesley, lord 9
Cristian IX, rege al Danemarcei 166
Custine, marchiza Astolphe de 104, 297, 313
Cuza, prinţul Alexandru 140
Czartoryski, prinţ Adam Jerzy 87, 88, 319

D

Dagmar, prinţesă de Danemarca, mare ducesă, apoi împărăteasa Maria Fiodorovna 165
Danilevski, Nikolai Iakovlevici 194, 312
Davies, Norman 105, 318
Decazes et de Gliicksberg, Elie, duce 208, 212
Delavigne, Casimir 86, 87
Derby, Edward Stanley lord 211, 212
Diebici, general 88
Disraeli, Benjamin 202, 205, 209, 211, 212, 218, 222, 223
Djamal Eddin, fiul lui Şamil 148, 149, 150
Djemil Bey, ambasador 9
Dobroliubov, Nikolai Alexandrovici 226, 227, 228, 229
Dolgoruki, Ekaterina, logodnica lui Petru al II-lea 168, 274
Dolgoruki, Ekaterina şi Olga (fiicele lui Alexandru II) 259, 274, 277
Dolgoruki, Georges, «Gogo» (fiul lui Alexandru II) 274, 275, 277
Dolgoruki, prinţesa Alexandra 67, 167
Dolgoruki, prinţesa Ekaterina, «Katia», viitoare prinţesă Iurievski 180, 181, 259, 271, 274, 275, 276, 277, 278, 282, 283, 286
Dolgoruki, prinţul Iuri, fondatorul Moscovei 278
Dolgoruki, Vasili Andreevici 102
Dolguşin, Alexandr Vasilievici 233
Dostoievski, Fiodor Mihailovici 44, 50, 194, 225, 231, 240, 254, 287, 288, 290, 312
Drenteln, general Alexandr von 257
Dumas, Alexandre 149

E

Ecaterina a II-a, numită Marea Ecaterina, împărăteasa Rusiei 10, 17, 18, 41, 66, 84, 117, 122, 133, 145, 146, 152, 194, 196, 198, 224, 275, 296, 297, 298
Ecaterina I, soţia lui Petru cel Mare 299
Ecaterina Mihailovna, mare ducesă, vara lui Alexandru II 291
Elena Pavlovna, vezi Hélène Pavlovna 33, 166, 286, 319
Elisabeta, împărăteasa Rusiei 57, 115, 134, 222
Emelianov, Ivan 291
Engels, Friedrich 52, 242, 244
Ermolov, general Alexei Petrovici 148
Esop 44
Eugenia, împărăteasa Franţei 179

F

Favre, Jules 188
Fichte, Johann Gottlieb 54
Figner, Vera 261, 262, 263, 285, 287, 291, 293, 323, 325
Filaret, mitropolit 13, 171
Floquet, Charles 265
Fourier, Charles 50, 51
Franz-Iosif, împărat al Austriei 38, 141,

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

142, 190, 203, 212, 213
Frolenko, Mihail Fiodorovici 262, 325

G

Gabriac, Joseph de Cadoine marquis de 188
Gagarin, prinţ Pavel 68, 173, 175
Gambeta, Leon 265
Garibaldi, Giuseppe 201
Giers, Nicolas de 220, 222, 223, 224
Gladstone, William Ewart 201, 223
Glinka, Mihail Ivanovici 45
Gogol, Nikolai Vasilievici 15, 44, 49, 316
Goldenberg, Grigori 257, 258, 264, 287
Golovnin, Alexandr Vasilievici 111, 112, 113, 176, 267
Gorbaciov, Mihail 7, 64, 110, 114
Gorciakov, general prinţ Mihail Mihailovici, vice-rege al Poloniei 90
Gorciakov, prinţ Alexandr Mihailovici, ministru 65, 90, 103, 109, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 151, 153, 160, 162, 178, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 197, 198, 199, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 210, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 266
Granovski, Timofei 47, 50, 54, 316
Gregh, amiral Alexei 274
Griboedov, Alexandr Sergeevici 6
Grineviţki, Ignati 288, 291, 292
Gurko, Iosif Vladimirovici 259

H

Habsbourg, casa de 133
Hagi Murat 148, 149
Halturin, Stepan, alias Batiuşkov 268, 269, 326, 331
Hartman, Lev 263, 265
Hatzfeld, conte François Louis, diplomat 9
Haxthausen, baron August 52, 317
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 45, 54
Hélène Pavlovna, mare ducesă, mătuşa lui Alexandru II 187
Helid, şeic otoman 147
Herzen, Alexandr Ivanovici 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 69, 104, 114, 172, 186, 225, 229, 231, 239, 283, 313, 314, 316, 318, 356
Homiakov, Alexei Stepanovici 48, 52
Hreptovici, conte Mihail Ivanovici 137
Hübner, baron Joseph Alexander, diplomat 9
Hugo, Victor 23, 53, 265

I

Iakimova, Evdokia 290
Ignatiev, conte Nikolai 153, 154, 160, 195, 198, 201, 202, 205, 206, 212, 213, 214, 216, 221, 311, 320, 322
Ihutin, Nikolai, alias Alexei Petrov 170
Iurievski, prinţesă, vezi Dolgoruki, Ekaterina 278
Ivanov, discipol al lui Neceaev 238, 239, 240, 252
Ivan VI Antonovici, împărat al Rusiei 57

J

Jeliabov, Andrei Ivanovici 263, 269, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 325, 331
Jeliakovski, procuror 253
Jérôme Napoléon, vezi Bonaparte 140
Jomini, baron Aritoine Henri de 26
Jukovski, Vasili Andreevici 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 43

K

Kalinovskaia, Olga 32
Kankrin, Egor Franţevici 25
Karakozov, Dmitri 169, 170, 171, 172, 176, 178, 179, 227, 231, 237, 241, 256, 257, 269, 330

BCU BIBLIOTECA UNIVERSITARĂ

Karamzin, Nikolai, istoric 44
Karamzin, senator 175
Katkov, Mihail 186, 219
Kauffman, general Constantin von 155
Kavelin, general Alexandr 29
Kavelin, Konstantin Dmitrievici 165, 173
Kenesari Kasimov, han kazah 152
Kerenski, Alexandr 27
Kibalcici, Nikolai 262, 263, 293
Kirievski, Ivan 47, 48
Kirievski, Piotr 48
Kiseleff, general conte Pavel Dmitrievici 19, 20, 137, 141
Kletcinikov, Nikolai 257, 293
Kliucevski, Vasili 299
Komarovski, conte Nikolai Egorovici 76
Komisarov, Ossip 169, 171, 321
Koni, Anatol 253, 319, 324, 325
Konstantin Nikolaevici, mare duce (fratele lui Alexandru II) 13, 14, 62, 63, 64, 65, 68, 72, 86, 87, 93, 94, 96, 98, 102, 111, 130, 140, 143, 159, 165, 167, 182, 196, 199, 210, 267, 271, 281, 283, 294, 295, 345
Konstantin Pavlovici, mare duce (fratele lui Nicolae I) 94
Korba, Alexandra 288, 291, 323
Korff, baron Konstantin 114, 123
Kosciuszko, Tadeusz Andrzej Bonawentura 96
Kossuth Lajos 53
Kostomarov, Nikolai 51
Kovalevski, E.P., geograf 123, 137, 314
Krainski, Vasili Andreevici 79
Kravcinski, Serghei 256
Krîlov, Ivan Andreevici 44
Kronenburg, Leopold 92
Kropotkin, Piotr, prinţ, anarhist 248, 257, 287
Kropotkin, prinţ, guvernator de Harkov 257
Kunta Hadji 150, 151
Kviatkovski, Alexandr 269, 287, 288

L

La Fontaine, Jean de 44
La Harpe, Frédéric 11
Lamartine, Alphonse de 59, 89, 318
Langiewicz, general Marian 96, 98
Lanskoi, Serghei Stepanovici, conte, ministru 68, 70
La Roncière, ofiţer de marină, Clément de 140, 141
Lavrov, Piotr Lavrovici 231, 232, 233, 234, 235, 236, 241, 265
Lenin, vezi Ulianov 27, 229, 238, 240, 242, 249, 261, 302, 358
Lermontov, Mihail Iurievici 44, 227
Leroux, Pierre 51
Leroy-Beaulieu, Anatole 164, 278, 301, 302, 303, 310, 311, 312
Lieven, prinţ Andrei Alexandrovici 29
Lilienfeld, Pavel Fiodorovici 183, 184
Lincoln, Abraham 5, 6, 81, 313
Lobacevski, Nikolai 44
Lobanov-Rostovski, prinţ Alexei Borisovici 175
Lobanov-Rostovski, prinţ Nikita 341
Loris-Melikov, general conte Mihail Tarielovici 259, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 290, 293, 294, 295, 302, 303, 304, 325, 331
Liubeţki, prinţ 87
Ludovic al II-lea de Hesa, mare duce 33
Ludovic al XIV, rege al Franţei 239
Ludovic al XVI, rege al Franţei 283, 297, 298
Ludovic al XV, rege al Franţei 222

M

Mac-Mahon, mareşal Edme 192
Maistre, Joseph de 225
Majewski, Karol 96
Makarevici, Anna 249
Mansur, şeic 145, 146, 148

Manteuffel, baron Otto Theodor von, ministru 9
Manteuffel, general baron Edwin von 144
Maria Alexandrovna, vezi Marie, împărăteasa 36
Maria, fiica lui Alexandru II 37
Maria Fiodorovna, împărăteasa Rusiei, soţia lui Alexandru III, vezi Dagmar 167, 168
Maria de Leuchtenberg, sora lui Alexandru II, vezi Maria Nikolaievna 181
Maria Nikolaevna, mare ducesă, fiica lui Nicolai I 30
Marie, prinţesa de Hesa-Darmstadt, împărăteasa, soţia lui Alexandru II 34, 35
Marx, Karl 52, 53, 55, 58, 89, 228, 233, 236, 242, 243
Matveev, Andrei 169
Maximilian, împărat al Mexicului 178
Mazzini, Giuseppe 53
Menşikov, prinţ Alexandr Danilovici 40, 65
Mercier, Louis Sébastien 226
Mérimée, Prosper 16
Mezenţev, general Nikolai 256
Michelet, Jules 55
Mickiewicz, Adam 90
Midhat, Paşa 201
Mieroslawski, general Ludwik 96
Mihail, mare duce, fratele lui Alexandru II 210, 211
Mihail, mare duce Mihail Pavlovici, unchiul lui Alexandru II 33, 37, 38
Mihailov, Alexandr 248, 257, 258, 260, 287, 288, 289, 290, 291
Mihailov, Timofei 291, 293
Mihailovski, Nikolai Konstantinovici 231, 232
Mihail, primul dintre Romanovi 171
Miliutina, Maria (soţia lui Nikolai Miliutin) 71
Miliutin, Dmitri Alekseevici, ministru de război 70, 71, 78, 91, 100, 101, 102, 110, 118, 122, 123, 131, 135, 154, 173, 174, 175, 177, 182, 183, 188, 198, 209, 210, 212, 215, 216, 217, 220, 221, 223, 264, 277, 294, 295, 319
Mirski 257
Mladeţki, Ippolit Ossipovici 273
Montebello, conte de 75, 78
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de 117
Montherlant 227
Miorder, Karl Kaslovici 23
Morny, Charles Auguste duce de 139
Murat V, sultan 201
Muraviov, general conte Mihail Nikolaevici, ministru 68, 99, 101, 102, 175
Muraviov, general conte Nikolai Nikolaievici, guvernator al Siberiei 137, 157, 159, 160
Muraviov, Nikita Sergheevici, decembrist 13
Musorgski, Modest Petrovici 45

N

Napoleon I 9, 11, 12, 144
Natanson, Mark 248
Nazimov, general Vladimir 69
Neceaev, Serghei Ghenadievici 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 252, 253, 261, 290, 293, 330
Nekrasov, Nikolai Alexeevici 291
Nesselrode, conte Karl Vasilievici 38, 65, 134, 138, 161
Ney, mareşal Michel 26
Nicolae I, împăratul Rusiei 10, 14, 15, 16, 19, 20, 22, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 50, 51, 53, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 100, 117, 118,

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

131, 133, 138, 145, 148, 158, 171, 233, 296, 297, 329
Nikolai Alexandrovici, mare duce, fiul mai mare al lui Alexandru II, «Niks» 37, 165
Nikolai Alexandrovici, nepotul lui Alexandru II, viitor Nicolae II 9, 10, 90, 96, 103, 104, 134, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 160, 161, 178, 179, 187, 329
Nicolae II, împăratul Rusiei, vezi Nicolae Alexandrovici 286
Nicolae, mare duce, nepotul lui Alexandru II 210
Nikitenco 105
Nobel, Alfred 261
Novikov, E. P., diplomat 198, 199, 203
Novikov, Nikolai, publicist 198
Novosilţov, Nikolai 85

O

Obrénovici, dinastie sârbă 142
Odoevski, Vladimir Fiodorovici 47, 316
Ogariov, Nikolai 172, 237
Olga Kalinovskaia 32
Orlov-Davîdov, conte Vladimir Petrovici 79, 108, 175, 182
Orlov, prinţ Alexei Fiodorovici 33, 34, 35, 36, 56, 68, 72, 134
Osman Paşa 211
Osterman, cancelarul lui Petru cel Mare 134
Oubril, baron d', diplomat 217

P

Pahlen, conte Konstantin Ivanovici 177, 235, 250, 253, 255
Palmerston, Henry Temple 10
Panin, conte Viktor Nikitici 68, 71, 72, 73, 118, 124, 133, 161
Paskievici, general, prinţ 38, 39, 88, 90, 148, 175, 329
Patkul, Alexandr 26
Pavel I, împărat al Rusiei 5, 6, 18, 22, 33, 37, 86, 146, 222, 296
Pavlovna, Elena 33
Perovski, general 153
Perovskaia, Sofia 234, 261, 263, 264, 265, 287, 289, 291
Pestel, Pavel 13, 14, 56
Petraşevski, Mihail 50, 329
Petru al III-lea, împărat al Rusiei 5, 15, 296
Petru al II-lea, împărat al Rusiei 164, 168
Petru I, zis Petru cel Mare, împărat al Rusiei 5, 6, 10, 15, 46, 47, 48, 49, 51, 57, 68, 82, 83, 117, 169, 196, 275, 278, 296, 297, 298, 299, 303
Pius IX, papa 97
Pisarev, Dmitri Ivanovici 226, 227, 231
Plehanov, Gheorghi Valentinovici 246, 260, 261, 265, 268
Pobedonoştev, Konstantin Petrovici 280, 294
Pogodin, Mihail 42, 47, 63, 83, 314
Potapov, general 256
Potiomkin, feld-mareşal Grigori Alexandrovici 145
Proudhon, Pierre Joseph 55
Pugaciov, Emelian Ivanovici 18, 20, 58, 67, 228, 234, 240, 248
Puşkin, Alexandr Sergheevici 11, 43, 44, 45, 46, 89, 134, 135, 145, 151, 227
Putiatin, amiral Efim Vasilievici 107, 111, 137, 158, 160

Q

Qazi Mollah 147

R

Radişcev, Alexandr 11, 16
Radzinski, Eduard 292
Razin, Stepan Timofeevici zis Stenka 58, 67, 228, 234, 240, 248

Reutern, Mihail Kristoforovici 111, 123, 153, 177, 183, 193, 216, 274
Rimski-Korsakov, Nikolai 45
Robespierre 243
Romanov, dinastie 5, 27, 74, 167, 275, 282, 296
Rostovţev, Iakov Ivanovici 69, 71, 72
Rîleev, general Alexandr 277, 285
Rîsakov, Nikolai 288, 291, 292, 293

S

Saburov, ministru 273, 285, 295
Saburov, P., diplomat 223, 224
Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, conte de 51
Samarin, Iuri 47, 48, 52, 70, 100, 101, 104, 314, 318
Sand, George, zis Aurore Dupin 51, 55, 233
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von 45
Schiller, Friedrich von 23, 45
Serghei Alexandovici, mare duce (fratele lui Alexandru III) 37
Skobelev, general Mikhail Dmitrievici 153, 186, 220
Sofia, prinţesa Trubeţkaia 139
Soloviov, Iakov Alexandrovici 100, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 312, 331
Speranski, Mihail 12, 25, 173
Spieşnev, N. A., revoluţionar 50
Stankevici, Nikolai 50, 54
Stolîpin, Piotr Arkadievici 7, 101
Stravinski, Igor Fiodorovici 45
Stroganov 11, 181
Suleiman Paşa 211
Susanin, Ivan 171

Ş

Şamil, imam 28, 39, 147, 148, 149, 150, 151, 161, 329
Şevcenko, Taras Grigorovici 51
Şevriov, profesor 47
Şlopiski, general 87
Şuvalov, conte Piotr 173, 174, 175, 177, 182, 183, 184, 217, 218, 219, 221, 223, 256, 357

T

Tascher de La Pagerie, Stéphanie 9
Tatarinov, M. de, diplomat 265, 266, 281, 323
Thiers, Louis Adolphe 187
Timaşev, Alexandr Egorovici 183
Tiutciov, Fiodor Ivanovici 177
Tkaciov, Piotr 240, 241, 242, 243, 244, 247
Tocqueville, Alexis de 132
Tolstoi, Dmitri Andreevici, ministru 175, 176, 186, 273
Tolstoi, Lev Nikolaevici 44, 148, 225, 229, 231
Totleben, conte Eduard Ivanovici 259, 262
Traugutt, Roman 96, 97, 98, 101, 103
Trepov, general Vladimir Fiodorovici 252, 253, 254
Trigoni, Mihail 288, 290, 326
Trubeţkoi, vezi Sofia, prinţesă 139
Turgheniev, Ivan Sergheievici 13, 44, 46, 201, 226, 227, 229, 230, 297
Twain, Samuel Langhorne Clemens, zis Mark 162

Ţ

Ţiţianov, general Pavel Dmitrievici 146

U

Ulianov, Alexandr 27
Ulianov, Vladimir Ilici, zis Lenin 27, 120
Unkovski, Alexandr 108
Uvarov, conte Serghei 46, 51, 83

V

BCU IAŞI - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Valuev, Piotr Alexandrovici 21, 71, 101, 102, 107, 109, 110, 122, 123, 124, 175, 177, 182, 250, 259, 271, 279, 282, 294, 311, 319, 326
Victoria, regina Angliei 34, 35, 195
Vielgorski, Iosif 26
Villamarina, marchiz Salvator de 9
Vladimir, mare duce, fiul lui Alexandru II 37, 178

W

Walewski, Alexandre, conte Colonna 90, 141, 161
Wiazemski, poet 168
Wielopolski, conte Aleksander 92, 93, 94, 95, 319
Wilhelm I, rege al Prusiei 142, 191, 192, 199, 212, 213, 282, 299, 302
Witte, conte Serghei Iulievici 7

Z

Zamiatin, Dmitri 118, 120, 177
Zamoski, conte Andrei 92
Zarudnî, Serghei 118
Zasulici, Vera 252, 253, 254, 255, 256, 258, 261, 269, 330, 331, 358
Zelenîi,, A. A., ministru 175
Zubov, Platon 146

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Sumar

Cuvânt înainte 5

Capitolul I

Un colos cu picioare de lut 9
Criza autocrației 11
Suflete moarte 16

Capitolul II

Alexandru dinaintea lui Alexandru Al II-lea 22
O educație imperială 23
Descoperirea „Marii Cărți Ruse" 26
Descoperirea Europei 29
Fericirea în familie 35
Un prinț pregătit să domnească 37

Capitolul III

Ce-i de făcut? 41
Educarea noilor oameni 41
Vârsta de aur a culturii ruse 43
Slavofili și occidentaliști 45
Herzen și decepția occidentală 51
Gigantul Bakunin 54

Capitolul IV

Abolirea șerbiei 62
Dezghețul 63
A reforma „de sus" 66
Reforma din 19 februarie 1861 72
Reacția nobililor: începuturile unei opoziții 78

Capitolul V

Vivat Polonia 83
Un greu contencios 83
O a doua șansă pentru Polonia 90
Vivat Polonia 94
„Mater Dolorosa" 99
Europa în fața revoltei poloneze 103

Capitolul VI

Primăvara rusă (1861-1865) 107
Reforma universităților 111
Libertate de exprimare 114
O justiție mai umană 115
Tradiția birocratică contestată. Zemstvoșii 121
O armată nouă 130

Capitolul VII

Puterea regăsită 133
„Favoritul destinului" 134
„Rusia se reculege" 137
Iluzia franceză 138
„Caucaz rebel, supune-te!" 145
„Marele joc" în Asia Centrală 151
Limitele expansiunii 156

BCUJ - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VIII
Fisura 164
O tragedie familială 165
Domnia „țarului Șuvalov“ 173
Atentat nereușit la Paris 178
Contradicțiile întoarcerii înapoi 181
Capitolul IX
Problema balcanică 186
O neutralitate parțială 187
Eterna „problemă a Orientului“ 194
Solidarități slave 199
Sfârșitul neutralității 202
Capitolul X
Războiul ruso-turc 208
Să fie luat Constantinopolul? 208
Spre pace 212
Pacea de la San Stefano 214
Congresul de la Berlin: Reculul rus? 217
„Să nu ne mai încredem în prietenii noștri de la Berlin“ 221
Capitolul XI
Pugaciovii universității 225
Apologia utilului 226
„În serviciul poporului“ 231
Cavalerii „Steagului negru“ 235
Demonul 236
Tatăl spiritual al lui Lenin 240
Capitolul XII
Cu moartea pe urme 245
Pe calea terorismului 245
O organizație: Pământ și Libertate 247
Împușcătura lui Vera Zasulici 252
Triumful terorismului 259
Capitolul XIII
Sfârșitul speranței 267
Atentat la Palatul de Iarnă 268
„Dictatorul de catifea“ 272
Triumful dragostei 274
O constituție sau un pas spre coaliție? 279
O plimbare fatală 285
Finis Rusia? 293
Concluzie 296
Orientări bibliografice
Bibliografie generală 307
Anexe
Cronologie 327
Hărți 330
Facsimile și documente 336
Mulțumiri 341
Indice de nume 343

B.C.U. „M. EMINESCU“ IAȘI
ISTORIE
BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

32,59 lei

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

© John Foley / Opale

La 1 martie 1881, a fost asasinat ALEXANDRU AL II-LEA, ţar al Rusiei timp de un sfert de secol! Ucigaşii săi vor pretinde a fi făcut justiţie, în numele poporului. Totuşi, el era cel care în anul 1861 – aproape în acelaşi moment când, în Statele Unite ale Americii, Abraham Lincoln desfiinţa sclavia – a scos ţăranii din şerbie. Aceşti mari eliberatori au plătit totul cu viaţa lor.

Dar această domnie a fost şi o perioadă deosebită pentru Rusia cea întârziată. Alexandru al II-lea a iniţiat ajungerea din urmă a Europei în toate domeniile, „perestroika" secolului XIX, care a prefigurat-o pe cea a lui Gorbaciov de la sfârşitul secolului XX şi care s-a izbit de dificultăţi similare. În aceiaşi ani, o politică externă îndrăzneaţă a restaurat puterea rusă slăbită de Războiul Crimeii şi a mărit considerabil întinderea Imperiului.

Celebrul roman de dragoste al „ţarului eliberator" şi al prinţesei Katia a făcut ca uneori să fie uitat faptul că această domnie a fost „primăvara Rusiei". Asasinatul de la 1 martie a împiedicat această ţară să păşească pe calea monarhiei constituţionale şi să devină, din punct de vedere politic, asemănătoare celorlalte ţări din Europa.

Revoluţie de sus, aceasta a fost miza proiectului ţarului Alexandru al II-lea. El nu a putut să-şi ducă la bun sfârşit opera, dar el a „revoluţionat" Rusia poate mai mult decât oricare alt ţar.

HÉLÈNE CARRÈRE D'ENCAUSE, specialistă în istoria Rusiei, membru, din anul 1991 al Academiei Franceze, al cărei secretar permanent este, a mai publicat la Editura Fayard volumele: „Gloria naţiunilor", „Nefericirea rusă", „Nicolae al II-lea", „Ecaterina a II-a", „Imperiul Eurasiei".

ISBN 973-566-173-X

9 789735 661731 >

EDITURA ARTEMIS